

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA

MƏSƏLƏLƏRİ

№ 16

*Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyat-
ta alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).*

*Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu
nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.*

«Elm və təhsil»
Bakı – 2017

**Jurnalın təsisçiləri: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Əlyazmalar İnstitutu və «Elm və təhsil» nəşriyyatı**

REDAKSIYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Vasim Məmmədliyəv, akademik Teymur Kərimli, akademik Nizami Cəfərov, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Möhsün Nağısoylu, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Quliyev, f.ü.e.d., prof. Vilayət Əliyev, f.ü.e.d., prof. Fəxrəddin Veysəlli, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Kazımov, f.ü.e.d., prof. Rüfət Rüstəmov, f.ü.e.d., prof. Nadir Məmmədli, f.ü.e.d., prof. İsmayıl Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Məsud Mahmudov, f.ü.e.d., prof. Buludxan Xəlilov, f.ü.e.d., prof. İlham Tahirov, f.ü.e.d., prof. Əzizxan Tanrıverdiyev, f.ü.e.d., prof. Mübariz Yusifov, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Paşayev, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Rəcəbli, f.ü.e.d., prof. Nizami Xudiyev, f.ü.e.d., prof. Cəlil Nağıyev, f.ü.e.d., prof. Kamilə Vəliyeva, f.ü.e.d., prof. Azadə Musayeva, f.ü.e.d. Paşa Kərimov, f.ü.f.d., dos. Nəzakət Məmmədli

Buraxılışa məsul: akademik Teymur Kərimli

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2017, № 16

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2017

[www. filologiyameseleleri. net](http://www.filologiyameseleleri.net)

DİLÇİLİK

QIPÇAQ MƏMMƏDƏLİ
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, BDU

TÜRK ƏLİFBALARI (Suriya əlifbası)

Türk xalqlarının istifadə etdiyi əlifbalardan biri də Suriya əlifbasıdır. Sami əlifbalara bir növü olan Suriya əlifbası ilə yazılmış abidələr kəmiyyət etibarı ilə çox azdır və hələlik, türk xalqlarının yaşadığı geniş ərazinin yalnız bir neçə yerində – Qazaxıstanda, Qırğızıstanda, Turfan vahasının Bulayık kəndində, Xara-Xoto (Tanqut dövlətinin keçmiş paytaxtı) yaşayış məntəqəsinin xarabalığından tapılmışdır. Bu abidələrin VIII-XIV əsrlərdə yazıldığı güman edilir. Kağız üzərinə yazılmış abidələr fraqment xarakteri daşıyır və müəyyən hissəsi pis qorunmuşdur. Məsələn, keçən əsrin əvvəllərində arxeoloji qazıntılar zamanı Xara-Xotodan tapılmış fraqment buna nümunə ola bilər (61, s. 213-239). Bu fraqmentə əsaslanaraq yalnız onu demək olar ki, o, Suriya əlifbası ilə türk dilində yazılmışdır.

Suriya əlifbası ilə yazılmış abidələrdən yalnız ikisinin məzmunu haqqında müəyyən bir fikir söyləmək mümkündür. Bu mənlərdən biri tibbə aiddir (12). Əldə olunan digər fraqmentlər haqqında isə hər hansı bir fikir söyləmək çətindir. P.Ziemenin haqqında bəhs etdiyi digər parçanın məzmunu isə toy şənliyində bəy və gəlinə verilən xeyir-duadan ibarətdir (13, s. 286). Şərqi Türkünstanın Bulayık kəndindəki monastrdan tapılmış abidə də diqqətəlayiqdir. Burada uyğur əlifbası ilə uyğur dilində yazılmış mətnin Suriya əlifbası ilə transkripsiyası və Suriya dilinə tərcüməsi verilmişdir (77, s. 666). Suriya əlifbası ilə yazılmış abidələrin böyük qismini qəbirüstü abidələr təşkil edir. Qırğız alimi Ç.Cumaqulov 31 belə abidəni nəşr etdirmişdir (38, s. 80-146).

Elmi ədəbiyyatda Suriya əlifbasını *nəsturi-siryani əlifbası*, *nestorian əlifbası*, *nestorian yazısı* da adlandırırlar. Suriya əlifbası öz kökü etibarı ilə arami əlifbasına bağlanır. Arami mənşəli yazılar içində Suriya əlifbasına çox yaxın olan Palmir yazısıdır. Palmir yazısı arami əlifbasının xüsusi tipi hesab olunur. Bu əlifbanın adı onunla yazılmış abidələr tapılan yerin adından (Palmir) götürülmüşdür (Palmir şəhəri bizim eramın 273-cü ilində romalılar tərəfindən dağıdılmışdır). Palmir əlifbası ilə yazılmış abidələr bizim eramın əvvəllərindən başlayaraq şəhərin romalılar tərəfindən dağıdıldığı zamana qədərki dövrdə yazılmışdır. Abidələrin kallioqrafik araşdırılması bu əlifba barəsində müəyyən fikirlər söyləməyə imkan verir. Palmir əlifbası çox süslü bir yazı növüdür. Belə ki, əlifbanın ayrı-ayrı qrafemləri ornamentli işarələr xarakterindədir. Palmir əlifbası da bütün sami əlifbalar kimi samit əsaslıdır. İlk dövr abidələrində qrafemlərin müxtəlif variantları müşahidə edilir. Sonrakı dövr abidələrində qrafemlərin variantlılığı azalır. Lakin Palmir kursiv yazısında da qrafemlərin variantlılığı qorunur. İşarələrin xarakteri və yazılış qaydasından çıxış edərək, belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Palmir yazısı yumşaq material, çox güman ki, kağız üzərində yazmaq üçün icad edilmiş, sonralar bu əlifba ilə daş üzərində də yazmışlar. Əlifbaya daxil olan ayrı-ayrı qrafemlərin həddindən artıq süslü, bəzəkli olması belə bir nəticəni çıxarmağa imkan verir. Palmir yazısından istifadə edənlər ərəblərin əhatəsində yaşayan aramilər idi. Arami dili də ərəb dili kimi sami dilləri ailəsinə məxsusdur.

Türklərin Suriya əlifbasından istifadə etməsinin müəyyən səbəbləri var. Bu dini dünyagörüşlə bağlıdır. Bizim eranın VI-VIII əsrlərindən başlayaraq Orta Asiyada və Şərqi Türküstanda xristianlıq yayılmağa başlayır. Bu bölgələrdə xristianlığı xristian missionerlər təbliğ edirdi. Tarixi mənbələrin verdiyi məlumatlar əsasında bu bölgələrdə xristianlığın müəyyən qədər əhali arasında özünə yer tapmasını söyləmək mümkündür. İstər Orta Asiyada, istərsə də Şərqi Türküstanda xristianlığa ilk üz tutanlar soqdlar idi. Məhz bunun nəticəsidir ki, xristian dini məzmunlu soqd abidələri öz sayına görə yalnız buddizm dini məzmunlu abidələrdən geri qalır. Xristian dini məzmunlu ilk soqd abidəsini tədqiqatçılar VI əsrə (575-ci il) aid edirlər. Sonrakı illərdə yazılmış bu tip abidələrin sayı həddindən artıq çoxdur. Onlar, əsasən, Berlində, əlyazmalar fondunda saxlanılır. Xristian dini məzmunlu abidələrin yalnız bir qismi çap olunmuşdur. Bu sahədə F.V.K.Müllerin, K.Salemanın, V.B.Henningin, O.Hansenin, E.Benvenistin, İ.Gerşeviçin, M.Şvartsın və başqalarının xidmətləri danılmazdır (56).

Xristian dini məzmunlu soqd abidələri də, əsasən, Turfan vahəsində (Bulayık kəndində) əldə edilmişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Suriya əlifbası ilə kağız üzərinə yazılmış türkcə mətnlər də məhz Turfandan (Bulayık kəndindən) tapılmışdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, xristian dini məzmunlu soqd abidələri digər yaşayış məntəqələrindən (məsələn, Kəşmirdən və s.) üzə çıxarılsa da, kağız üzərinə yazılmış xristian dini məzmunlu türk abidələri yalnız Turfan vahəsində əldə olunub. Xristian dini məzmunlu türk və soqd abidələrinə əsaslanaraq deyə bilərik ki, türklərin Suriya əlifbasından istifadə etməsinin səbəbi onların arasında xristian dininin yayılmasıdır. Çünki tarixdən məlumdur ki, orta əsrlərdə xristian dini məzmunlu abidələrin böyük qismi məhz Suriya əlifbası ilə yazılmışdır.

Müasir dövrdə türk xalqları müxtəlif dinlərə sitayiş edirlər. Bu dinlərin içərisində xristianlığın xüsusi çəkisi var. Belə ki, türk xalqlarından qaqauzlar, çuvaşlar, yakutlar, xakaslar, şorlar, altaylar, tatarların bir qismi (xristian tatarlar) xristianlığa tapınırlar. Adı çəkilən türk xalqları içərisində xristianlıq X-XIX əsrlərdə yayılmışdır və bu xalqlar pravoslav kilsəsinin ortodoksal qolundadırlar. Bu türk xalqlarının xristianlığı qəbul etməsi tarixi araşdırıcılar tərəfindən ətraflı şəkildə tədqiqatə cəlb olunmuşdur. Bizim mövzumuzla bağlı olmadığına görə bu məsələnin üzərində ətraflı dayanmağı məqsədəuyğun hesab etmirik. Burada bizi maraqlandıran problem türklərin X əsrə qədərki tarixində xristianlığın oynadığı roldur.

X əsrə qədərki dövrdə türk xalqları arasında xristianlığın bir din kimi yayılmasını həm tarixi mənbələr, həm də qədim türk yazılı abidələri əsasında təsbit etmək mümkündür. Qafqaz Albaniyasında xristianlığın pravoslav təriqətinin yayılması faktı hamı tərəfindən qəbul edilir. Xəzər xaqanlığında xristianlığın mövcudluğu tarixi mənbələrdəki məlumatlarla da (Bizans, Suriya, ərəb və fars mənbələri) öz təsdiqini tapır. Xəzərlərin xristianlığı ilk dəfə qəbul etməsi VII əsrin 80-ci illərinə təsadüf edir. Tarixi mənbələrdə Xəzər xaqanının canişini olan Alp İltutverin və onun ətrafının pravoslavlığı qəbul etməsi barədə məlumatlar var (55, s. 147). IX-X əsrlərdəki Xəzər xaqanlığındakı əhalinin iudaizmdən daha çox xristianlığa və müsəlmanlığa tapındığını ərəb tarixçiləri də qeyd edir. Məsələn, əl-Məsudi Xəzər xaqanlığında iudaizmə yalnız xaqanın, onun ətrafının və xaqanın soyunun tapındığını göstərir (bax: 55, s. 153). Buradan aydın olur ki, Xəzər xaqanlığında iudaizmi siyasi məqsədlər üçün qəbul etmişlər. İslama sitayiş edən Ərəb Xilafəti və xristianlığa tapınan Bizans dövləti ilə mübarizə aparan Xəzər xaqanlığının başqa yolu da yox idi.

VIII-IX əsrlərdə türklər arasında xristianlığın yayılması baxımından Uyğur xaqanı Tenride Bolmuş İl Etmiş Bilgə xaqanın (Moyun çorun) şərəfinə yazılmış abidədəki bir məlumat xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Abidədə deyilir: *Karluk tapa ər idmis... timis. İçrə bən bulğayın, timis. Basmıl yağıdıp ebimrü bardı. Anı içkirəmədim. Taşdantan üç karluk, üç iduk, tat(ar), türgis...* “Karluqlara tərəf adam göndərmiş. (Üsyan edin) demiş. Daxildə mən ixtişaş salım, – demiş. Bayırdan... toplaşaq, – demiş. Basmıllar yağı olub düşərgəmin

üstünə gəldilər. Onları içəri buraxmadım. Bayırdan üç karluk, üç müqəddəs, tatar... türgis...” Bu nümunədən aydın olur ki, uyğur xaqanı ona qarşı çıxan, onunla düşmənçilik edən xalqların adını çəkir. Çin mənbələrində də bu barədə ətraflı məlumatlar var. Moyun çor göytürklərə qarşı çıxanda yuxarıda adı çəkilən basmil, karluk, türgis, tatar xalqları onlarla (doqquz oğuzlarla) ittifaqda idi. 747-ci ildə Moyun çor hakimiyyətə gəldikdən sonra basmil, karluk və türgislərlə ittifaq pozuldu. Ümumi düşməne – göytürklərə qarşı ittifaq bağlamış bu xalqların göytürklər tarix səhnəsindən çıxdıqdan sonra aralarında ziddiyyət yarandı və bu ziddiyyətlər onları müharibəyə aparıb çıxardı. Bizi burada maraqlandıran yuxarıda göstərilən etnonimlərlə bir sırada *üç iduk* ifadəsinin işlədilməsidir. Çünki *üç iduk* ifadəsi ilə türk dilində xristianlıqdakı “Troitsa” anlayışı verilir (*üç iduk* “üç müqəddəs” deməkdir). Məhz Moyun çor abidəsindəki bu ifadədən aydın olur ki, Uyğur xaqanlığında xristian icması mövcud olmuş, Moyun çora qarşı çıxan qüvvələr içərisində onlar da təmsil olunmuşlar. Moyun çorun oğlu Böğü xaqanı (659-680) öldürərək hakimiyyətə gələn və yeni sülalənin əsasını qoyan Alp Kutluk Bilgə xaqan (680-689) da Çin mənbələrinin verdiyi məlumata görə, xristian dininə sitayiş edirmiş (bax: 1). Belə ki, Alp Kutluk Bilgə xaqan hakimiyyətinin ikinci ilində (781-ci ildə) nestorian patriarxi I Timofeydən (728-823) bir nestorian yepiskopunu onun ölkəsinə göndərməsini xahiş edir (11, səh. 9) və bu xahiş yerinə yetirilir.

Xristianlığın türklər içərisində yayılması faktını hifz edən abidələrdən biri də Suci abidəsidir. Bu abidə Monqolustanın şimalında Suci yaşayış məntəqəsinin yanında Ar-Ashatu dağında Dolon Huduk ətrafında Sücin-Davan deyilən bir təpədədir. Boyla Kutluğ Yarğanın şəərəfinə qoyulmuş Suci abidəsini fin türkoloqu Q.İ.Ramstedt 1900-cü ildə aşkar etmiş və 1909-cu ildə nəşr etdirmişdir (3, I, s. 429). Abidənin 7-ci və 9-cü səhifələrində *mar* sözü işlənmişdir. Müq. et: *Marıma yüz ər turuğ birtim. Oğlanım, ərdə marımınca bol, kanka tap, katıqlan*. Ə.Rəcəbli bu sətirləri aşağıdakı kimi tərcümə edir: “Ustadıma yüz igid və yaşamağa yer verdim. Oğlanım, igidlikdə ustadım kimi ol, (özünə) xan tap, möhkəmlən” (3, I, s. 430). Uyğun tərcüməyə H.N.Orkunda da rast gəlirik: “Ustadıma yüz er (ve bir) mesken verdim. Oğullarım erde ustadım gibi ol, hana tap, katıl” (10, s. 157). Qeyd edək ki, S.Y.Malov bu abidədəki *mar* sözünü “müəllim” kimi tərcümə edir (50, s. 85). V.Tomsen, Q.İ.Ramstedt və S.Q.Klyastorni isə bu sözün “dini rəhbər” (rus dilində: наставник) olması fikrindədirlər (bax: 40, s. 164). *Mar* sözünə Uyuk-Arxan abidəsində də rast gəlirik (3, II, s. 23). *Mar* sözünün Suriya dilindən alınması faktına əsaslanan S.Q.Klyastorni şəərəfinə abidə qoyulan şəxsin xristian olması mülahizəsini irəli sürür (40, s. 168).

Yenisey hövzəsində xristianlığın müəyyən qədər yayılması başqa bir faktla da təsdiqlənir. Qədim qırğızlar ölümləri odda yandırır dırlar. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində IX əsrdə bu bölgədə ölümlərin basdırılması aşkar edilmişdir. Nəzərə alsaq ki, manixeylər ölümləri basdırmırdılar, onda bu adətin xristianlığın təsiri ilə yayıldığını güman etmək olar. Beləliklə, IX əsrin ortalarından-X əsrin sonlarına kimi (təxminən, 130-150 -il) qırğızlar arasında xristianlığın yayılmasından danışmaq mümkündür. Yəqin ki, xristianlıq geniş xalq kütləsi arasında deyil, qırğız zadəganları arasında dəbdə olmuş, qırğızların böyük qismi əvvəlki kimi şamanizmə tapınmışlar.

Qırğızların xristianlığı haradan qəbul etməsi də mübahisəlidir. Məlumdur ki, VIII əsrdə xristianlıq Yeddiirmaqda güclü idi. Patriarx I Timofeyin (patriarxlıq dövrü: 780-823) dövründə xristian missionerlərinin fəaliyyəti daha da güclənir. Ərəb tarixçiləri bu dövrdə bu bölgənin bütün şəhərlərində xristian kilsələrinin olmasını qeyd edirlər (17, s. 36; 16, s. 265-302). I Timofey öz məktubunda türk xaqanının və onun təbəələrinin xristianlığı qəbul etməsi barədə məlumat verir. S.Q.Klyastorniya görə, bu məlumat F.Nayın güman etdiyi kimi, uyğurlara deyil, Yeddiirmaqda məskən salmış karluqlara aiddir (40, s. 195). Bu halda Yenisey ətrafında, Minusinsk çölündə yaşayan qırğızlar xristianlığı karluqlardan ala

bilərdilər. Uyğur xaqanlığı yaranan vaxt karluqlar onlara qarşı çıxmışdılar. Uyğurlarla düş-mənçilik edən qırğızların karluqlarla müttəfiq olması tamamilə başadüşüləndir. Xristianlığı qəbul edərkən qırğızlar ideoloji maraqdan çox siyasi maraq güdürdülər. Manixeyliyin dövlət dini olduğu Uyğur xaqanlığına, buddizmin geniş yayıldığı Çinə qarşı durmaq üçün qırğızların xristianlığa ehtiyacı var idi. Bu mənada onlar Yeddiirmaqda məskən salmış karluqlardan xristianlığı qəbul edə bilərdilər.

Tarixşünaslıqda qırğızların xristianlığı qəbul etməsinin başqa yolu da göstərilir. Məsələ ondadır ki, Çində Tan sülaləsi hakimiyyətdə olduğu vaxt mənbələrdə bu bölgədə xristianlığın yayılması barədə məlumatlar var (47 s. 24-76; 72, s. 236-241; 73, s. 3-15). Məsələn, 578-ci ildə Lintaoda (Çinin indiki Qansu vilayətində) Qərbdən Çinə gəlmiş mar Sarqisin ailəsi haqqında danışılır (46, s. 76). Daha sonra 635-ci, 714-cü və 744-cü illərdə Çinə iki dəfə “Da Sin ölkəsi”ndən, bir dəfə də Bəlxdən, hökmdar sarayından xristian missionerlərin gəlməsi, burada xristian icmaları və məbədlərinin əsasının qoyulması qeyd edilir (46, s. 77-78). Orta əsrlər Çin mənbələrində Çin dilinə tərcümə edilmiş xristian dini məzmunlu mətnlərin varlığı da bu baxımdan diqqətəlayiqdir (28, s. 544-549). Güman etmək olar ki, Çindəki xristian missionerlər Ordos və Dunxuan yolu ilə (Bu bölgədə xristian məbədlərinin izləri aşkar edilib) Yenisey hövzəsinə nüfuz etmiş və qırğızlar içərisində xristianlığı yaymışlar.

Qırğızlar içərisində xristianlığın yayılmasının hər iki yolu qəbul edilə bilər. Lakin qırğızların xristianlığı karluqlardan qəbul etməsi mülahizəsi daha inandırıcı görünür. Burada bir faktı da qeyd etmək yerinə düşərdi. Çin imperatoru 843-cü ildə verdiyi fərmanla Çində xristianlıq və manixeylik məzhəblərini qadağan edir. Bu, Şimali Monqolustanda Qırğız xaqanlığının yarıdığı (840-cı il) ilk illərə təsadüf edir. Bu fərmanın verilməsinin müəyyən səbəbləri var. Uyğur xaqanlığı dövründə uyğur xaqanları Çində yaşayan manixeylərin hüquqlarının pozulmasını bəhanə edərək, dəfələrlə Çinin daxili işlərinə qarışmışdılar. Güman etmək olar ki, qırğız xaqanının əlinə bəhanə verməmək üçün Çin imperatoru belə bir fərman verməyə məcbur olmuşdu.

Köçəri-tərəkəmə türklər arasında xristianlığın yayılması başqa bir faktla da sübuta yetirilir. Məsələ ondadır ki, qədim türk (run) əlifbası ilə yazılmış daş üzərindəki abidələrdə (bunlar məzmun etibarlı qəbirüstü abidələrdir) bəzi yazılı mətnlərin yuxarısında, yaxud aşağısında xaç şəklinə təsadüf edilir. Üzərində xaç işarəsi olan belə abidələrə nümunə kimi Elegeş abidəsini, Minusinsk abidəsini, I Tuva abidəsini, II Kizil-Çira abidəsini, Xerbis-Baarı abidəsini, Uyuk-Turan abidəsini, I, II və III Barlık abidələrini göstərmək olar.

Uyuk-Turan abidəsi üzərində xaç şəklindən danışan Ə.Rəcəbli yazır: “Daşın şimal tərəfə olan üzündə heyvan, güman ki, qaban şəkli çəkilib. Həmin üzdə xaç və yarım dairə görünür; bu, güman ki, damğa şəklidir. Daşın o biri üzündə də dərin qazılmış xaç şəkli vardır. Qədim türklər xaçpərəst olmadıqları üçün, mənim fikrimcə, bunlar ya damğadır, ya da sonralar xaçpərəstlər tərəfindən çəkilmişdir” (5, s. 219). Ə.Rəcəbli bu problemə başqa bir əsərində də qayıdır və uyğun fikri söyləyir (3, II, s. 25). Qeyd edək ki, Ə.Rəcəblinin bu fikri ilə razılaşmaq olmaz. Uyuk-Turan abidəsinin, eləcə də digər abidələrin üzərindəki xaç şəkli nə damğadır, nə də sonralar xaçpərəstlər tərəfindən çəkilib. Qədim türklər içərisində xristian dininə sitayiş edənlərin olması faktına əsaslanaraq deyə bilərik ki, abidələrin üzərindəki xaç şəkli şərəfinə abidə qoyulan şəxsin – mərhumun xristianlığa sitayiş etməsini göstərir. Ə.Rəcəbli “Qədim türk yazısı abidələri” adlı əsərində türklər arasında xristianlığın yayılması haqqında məlumat verir: “Qədim zamanlarda uyğurlar arasında şamanlıq, Mani (manixey) və burhan (buddizm) dinləri ilə yanaşı müəyyən zaman xaçpərəstlik (xristian) dini də yayılmışdı. Düzdür, bütün uyğurlar xaçpərəst olmamışlar, lakin hər halda xeyli uyğur bu dinə iman gətirmişdir. Görünür, bu din uyğurlar arasında xaçpərəst suriyahılar tərəfindən yayılmışdır” (4, III, səh. 227). Buradan aydın olur ki, Ə.Rəcəbli də türklər arasında xristianlığın müəyyən dərəcədə yayıldığını qəbul edir.

Bu halda qarşıya bir sıra suallar çıxır: türklər arasında xristianlıq nə vaxtdan və hansı vasitə ilə yayılmışdır? Qədim türklər xristianlığın hansı təriqətində (katolik, pravoslav, protestant və s.) olmuşlar?

Qədim türklərin içərisində xristianlığın nestorian təriqəti yayılmışdır. Nestorianlıq xristianlıqda, daha dəqiq desək, xristianlığın pravoslav təriqətində xüsusi bir sektadır. Sektanın belə adlanması bu sektanın dini liderinin adı ilə – Nestorla əlaqədardır. Nestor 428-431-ci illərdə Konstantinapol şəhərinin yepiskopu olmuşdur. Bundan əvvəl isə o, Antioxiyada (indiki Suriyada) keşiş işləmişdir. Nestorun xristian dininin əsas döqmaları və qanunlarına dair xeyli dini risaləsi vardır. Bu risalələrdə, eləcə də öz tərəfdarları qarşısında etdiyi möizələrdə Nestorun xristianlığın əsas ehkamlarına verdiyi şərhlər müəyyən mənada ortodoks xristianlıqdan fərqlənir. Belə ki, Nestorun təlimində xristianlıq ehkamları antik dövrün rəşionalizmi ilə qaynayılıb qarışmışdır. Məhz antik dövrün rəşionalizminə əsaslandığına görə, Nestor xristianlığın əsas döqmalarından olan “allah-insan” anlayışını, eləcə də xristianlığa xas olan mistikanı rədd edir. Ortodoks xristianlıqdan fərqli olaraq, Nestor belə hesab edir ki, Məryəm (Mariya) allah deyil, insan doğmuşdur. O, İsanın insan kimi doğulduğunu, bir sıra çətinlikləri dəf edərək messiya zirvəsinə qədər yüksəldiyini söyləyirdi. Ənənəvi xristianlıq təlimlərində isə İsanın yarımallah şəklində doğulduğu iddia edilirdi. Nestor papanın günahsızlığı, indulqensiya vasitəsilə günahların satın alınması kimi məsələləri də rədd edirdi.

Nestorun tərəfdarları, əsasən, antik rəşionalizm fəlsəfəsi tərəfdarları olan adamlar idi. Nestor əhalinin nisbətən savadlı hissəsinə arxalanırdı. Uzun müddət Suriyada işlədiyinə görə, Nestorun tərəfdarları məhz Suriyada üstünlük təşkil edirdi.

Nestorun əsas əleyhdarı və rəqibi Aleksandriya yepiskopu Kirill idi. Aleksandriya yepiskopu xristian monaxlara, əhalinin savadsız və mistikaya daha çox inanan hissəsinə arxalanırdı. Yepiskop Kirillin tərəfdarları Misirdə, Fələstində, Kiçik Asiyada daha güclü idilər.

Nestor və Kirill arasındakı mübahisənin bütövlükdə xristianlığa zərbə vurduğunu görəən imperator Feodosi 431-ci ildə Efesdə (Kilikiya) kilsə yığıncağı keçirməyi qərara alır. Yığıncaq iyun ayının 7-ə təyin olunur. Nestoru müdafiə edən Antioxiya nümayəndə heyəti yığıncağa gecikir. Bundan istifadə edən Kirill yığıncağı açır və Nestorun Konstantinapol yepiskopluğundan çıxarıldığını bildirir. İyun ayının 24-də Antioxiya nümayəndə heyəti Efesə gəlib çıxır. Onlar ayrıca yığıncaq keçirir və Kirilli, eləcə də onun yaxın adamı olan Efes yepiskopu Memnonu yepiskopluqdan çıxarır. Bu xəbərləri eşidən imperator Feodosi Efesə qoşun göndərir, Nestoru, Kirilli və Memnonu həbs etdirir. Nestor Liviyaya sürgün olunur, Kirill və Memnon isə həpsxanaya salınır. Kirill həpsdə olmasına baxmayaraq imperatriçəni ələ almağı bacarır və bir müddətdən sonra həpsdən azad olur. Nestor isə ömrünün sonuna qədər Liviyada sürgündə qalır. Pravoslavlıq daxilindəki təfriqə isə getdikcə dərinləşirdi. İsgəndəriyyə yepiskopu Kirill ilə Antioxiya yepiskopu (Nestorun tərəfdarları bu bölgədə daha güclü idilər) razılığa gəlmək üçün uzun müddət yazışdılar və nəhayət, belə bir razılıq əldə olundu. Razılaşmaya görə, antioxiyalılar Üçüncü Ümumdünya Efes Kilsə Yığıncağının qərarını qəbul etdi. Lakin Nestorun tərəfdarlarının böyük qismi öz əvvəlki inanlarından üz döndərmədilər (53).

451-ci ildə Nestor vəfat etdi. Onun ölümündən sonra pravoslav kilsəsinin nestorianları təqibi bir az da artdı. Bizans imperiyası daxilində dayanmaq iqtidarında olmayan nestorianlar İrana, oradan da Orta Asiyaya, Şərqi Türkünstanə və hətta Çinə pənah apardılar. V-VI əsrlərdə İranda yaşayan xristianların böyük qismini nestorianlar təşkil edirdi (48, səh. 183). Hörmüzd, II Xosrov kimi Sasani hökmdarları nestorianları himayə edirdilər. İran hökmdarları Bizansla mübarizədə nestorianların gücündən istifadə etmək niyyətində idilər və edirdilər. Lakin II Xosrovun hakimiyyəti illərində İranda ortodoks pravoslavlığın mövqeləri də güclənməyə başlayır. Bunun müəyyən səbəbləri var idi. II Xosrovun hakimiyyəti illərində onun sərkərdəsi Bəhram Çubin hakimiyyəti ələ keçirir. Xosrov

Bizansa qaçır və Bizans imperatoru Mavrikinin qızı Mariya (Məryəm) ilə evlənir. Mavriki Xosrova taxt-tacı geri qaytarmağa kömək edir. Xosrovlə birlikdə İrana gələn Mariya burada ortodoks pravoslavlığın himayəçisi olur. Nestorianların hamısının İran patriarxı vəzifəsində Kaşqarlı Qriqorini görmək istəməsinə baxmayaraq, məhz bu təzyiq əsasında II Xosrovun dövründə İran katalikosu monofizit olan Foratlı Qriqori seçilir (59, s. 67-68). Bir müddətdən sonra onu bu vəzifədən uzaqlaşdırsalar da, onun gedişindən sonra nestorian kilsəsi tamamilə başsız qalır (48, s. 184).

Nestorianlar mühacirət etdikləri bölgələrdə icmalar halında yaşayırlar, öz inamlarını nəsil-dən-nəslə ötürüdürlər (6). Müasir dövrdə nestorianlıq təriqətində olanlar (onların sayı 12 milyondan artıqdır) İranda, İraqda, Suriyada, Livanda, Hindistanda və az miqdarda (20 min nəfər) Türkiyədə, Qərbi Avropa və Amerikada yaşayırlar (8, s. 173). XX əsr xristian teoloq alimlərinin araşdırmaları göstərir ki, nestorianlıq yeretika (küfr) hesab oluna bilməz. Çünki bu təriqətin müddəaları ortodoks xristianlığın əhəmiyyətli qismlərinə zidd deyildir.

Mərkəzi Asiyada, o cümlədən Şərqi Türkiyədə, Orta Asiyada və Çində xristianlığın yayılması barədə elmi ədəbiyyatda geniş bəhs olunmuşdur (23; 24; 25; 26; 29; 52; 54; 58; 67). Bu sahədə tədqiqat aparan alimlərdən V.V.Bartoldun (17; 18; 19; 20; 21; 22), N.V.Piqulevskayanın (39; 61; 62; 63; 64) əməyini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Tarixi mənbələrdə, ayrı-ayrı səyahətçilərin qeydlərində də bu barədə geniş məlumatlar var (27; 41; 14; 65; 66;). Buna görə də bu problem üzərində ətraflı dayanmaq fikrində deyilik. Bizi maraqlandıran əsas məsələlərdən biri bu bölgədə Suriya əlifbası ilə, xüsusən də türk dilində yazılmış mətnlər və onların öyrənilmə səviyyəsidir.

Orta Asiya və Şərqi Türkiyədə Suriya əlifbası ilə yazılmış abidələr, o cümlədən Suriya-türk abidələri XIX əsrin 80-ci illərində aşkar olunub. Bunların, demək olar ki, hamısı qəbirüstü abidələrdir. Məsələn, N.N.Pantusov və A.M.Fetisov Yeddiirmaqdakı bir məzarlıqdan 611 qəbir daşı aşkara çıxarmışlar (57, s. 83) (Əlbəttə, bunların yalnız bir qisminə yazılar var. Həmin daşların qalan qisminə isə xaç şəkilləri görünür). 1886-cı ildə sami dilləri üzrə görkəmli mütəxəssis professor D.A.Xvolson onda olan yazılı daşlar, fotolar və dəqiq köçürülmüş nüsxələr əsasında 22 yazını alman dilinə tərcüməsi ilə (74), az sonra 6 yazı əlavə olunmaqla rus dilinə tərcüməsi ilə çap etdirir (69). D.A.Xvolsonun növbəti ildə nestorianlar və onların Orta Asiyada göstərdikləri fəaliyyət barədə məqaləsi çap olunur. Bu yazıda o, daha 6 yazını çap etdirir (70). 1987-ci ildə D.A.Xvolson daha 167 yazını araşdırır. Bu yazılardan 9-u Suriya əlifbası ilə türk dilində yazılmışdı (71). Türk dilində tərtib olunmuş yazıların araşdırılmasında D.A.Xvolsona türk dillərinin görkəmli bilicisi akademik V.V.Radlov kömək edir.

D.A.Xvolsonla eyni vaxtda bu abidələrin araşdırılması ilə S.S.Slutski də məşğul olur. O, 1889-cu ildə 308 yazını çap etdirir (68, s. 1-66). 1890-cı ildə A.D.Xvolson Yeddiirmaqdan tapılmış Suriya abidələri ilə əlaqədar alman dilində xüsusi əsər çap etdirir (75). Bu əsərdə o, 230 abidəni tarixi və coğrafi təfsirlərlə birlikdə təqdim edir. XIX əsrin 90-cı illərində XIII-XIV əsrlərdə cağatay xanlarının iqamətgahı olmuş Almalykda, XX əsrin əvvəllərində isə qədim Altın-Şaqar şəhərinin xarabalığından Suriya əlifbası ilə yazılmış abidələr aşkar olunur. Bu abidələrin öyrənilməsi ilə professor P.K.Kokovtsov məşğul olur. Yeni aşkar edilmiş 14 abidəni tədqiq edən görkəmli alim bunlardan birinin yalnız türkçə yazıldığını göstərir (42). P.K.Kokovtsov 1905-ci ildə Orta Asiyadan tapılmış daha 10 abidəni nəşr etdirir (43). 1907-ci ildə İssık-Kul gölünün cənub sahilində, Juuku çayı yaxınlığında daha iki abidə aşkar olunur. Həmin abidələri də P.K.Kokovtsov tədqiq edir (44). Qeyd edək ki, qırğız alimi Ç.Cumaqulov 1963-cü ildə həmin yerdə Suriya əlifbası ilə türkçə yazılmış abidə tapmışdır (31, s. 84-91). Görkəmli türkoloq S.Y.Malov Qırğızıstandan tapılmış Suriya əlifbası ilə yazılmış bir sıra abidələri öz kitabına əlavə etmişdir (49). Qırğızıstanda Suriya əlifbası ilə yazılmış abidələrin aşkar edilməsi və tədqiqində

Ç.Cumaqulovun xidmətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. O, Suriya əlifbası ilə yazılmış bir sıra abidələri ilk dəfə aşkara çıxarmış (32; 33; 34; 35; 36), eləcə də Suriya əlifbası ilə türk dilində yazılmış abidələrin dilini tədqiq etmişdir (37; 38).

Nestor öz dini risalələrini Suriya əlifbası ilə yazmışdır. Ümumən, xristianlığın Suriyada istifadə etdiyi əlifba Suriya əlifbası olmuşdur. Məhz bunun nəticəsində bu əlifba ilə yazılmış çoxlu dini əsər zamanəmizə qədər gəlib çatmışdır. Yuxarıda, Suriya əlifbasının mənşəyi məsələsinə öz münasibətimizi bildirərkən qeyd etmişdik ki, bu əlifba öz kökü etibarlı ilə Palmir əlifbasına qohum hesab olunur. Suriya əlifbasında da Palmir əlifbasında olduğu kimi 22 işarə vardır. Bütün sami əlifbalarına xas olan cəhət, yəni əlifbanın samit əsaslı olması Suriya əlifbasında da müşahidə olunur. Bu əlifba ilə yazılmış daha qədim mətnlərdə (bizim eranın I-II əsrlərində) hərfələrin hər biri ayrıca yazılır. Lakin sonrakı dövr abidələrində (məsələn, bizim eranın V-VI əsrləri) hər hansı bir sözün tərkibindəki hərfələr bir-birinə bitişdirilmiş şəkildə yazılır. Bu hal kursiv yazılarda müşahidə olunduğu kimi, kitab yazısında da özünü göstərir.

V əsrdə yaranmağa başlayan xristian dini ədəbiyyatı Suriyanın keçmiş mədəni mərkəzi olan Edessada istifadə olunan köhnə yazı variantı ilə yazılmışdır. Elmi ədəbiyyatda bu yazı növü *estranqelo* adlandırılır. Bu yunan sözüdür (*strongyle*). *Strongyle* sözü “dairəvi (yazı)” mənasını bildirir. K.Faulman *estranqelo* sözünün *satar* “yazı” və *angelo* “İncil” sözlərinin birləşməsindən əmələ gəldiyini göstərir (7, s. 85). *Estranqelo* yazısı ilk vaxtlarda yalnız samit işarələri ehtiva edirdi və tək-tək hallarda saitləri bildirmək üçün sətirin üstündə, yaxud altında yazılan nöqtə, iki nöqtə, dairə işarələri ilə göstərilirdi. Edessalı yepiskop Yakob saitlərin bu yazıda işarə edilməsini daha da inkişaf etdirdi: qapalı saitlər üçün hərfin üzərinə, açıq saitlər üçün hərfin altına bir nöqtə qoyulur. Belə güman edilir ki, VIII əsrdə Edessalı Feofil bu yazıya yunan əlifbasındakı sait işarələrini əlavə etmişdir. Həmin işarələr yazıya daxil edilmir, sadəcə olaraq yazının kənarına əlavə edilirdi. Suriya əlifbası ilə yuxarıdan aşağıya sütunlar şəklində yazırlar (7, səh. 85).

489-cu ildə Suriya kilsəsində və buna uyğun şəkildə Suriya əlifbasında və ədəbi dilində ikiye parçalanma baş verir. Sasani İranının sərhədləri daxilində yaşayan nestorian təriqətində olan adamlar Nisibisi şəhərinin dilini ədəbi dil kimi qəbul etdilər. Bu, Suriyanın şərqində idi. Qərbi Suriyada yaşayanlardan fərqlənmək üçün onlar Şərqi Suriya əlifbasını, yaxud nestorian əlifbasını (nəsturi əlifba) icad etdilər. Bunun əksinə, Edessədə yaşayanlar xalq danışığı dilinə yaxın bir ədəbi dil yaratdılar və buna uyğun yakovit əlifbasını (yəqubi əlifba) icad etdilər. Yakovit əlifbası bəzən *serto* adlandırılır. Bu, “xətti yazı” deməkdir. Müasir dövrdə Suriyada istifadə olunan əlifba məhz yakovit əlifbasıdır.

Xristian dini məzmunlu türkcə abidələr dövrümüzə qədər iki əlifbada – *estranqelo* (bəzi tədqiqatçılar türkcə abidələrin yazıldığı əlifbanın *estranqelo* deyil, Suriya əlifbasının başqa bir növü hesab edir və nestorian əlifbası adlandırılır) və uyğur əlifbasında gəlib çatmışdır. Nestorian əlifbası, yaxud *estranqelo* ilə yazılmış abidələr fragment xarakteri daşıyır və qəbirtisti abidələr, eləcə də tibbə aid olan bir abidəni çıxmaq şərti ilə, digər abidələrin məzmunu haqqında müəyyən bir fikir söyləmək mümkün deyil. Bunun əksinə, uyğur əlifbası ilə yazılmış xristian dini məzmunlu abidələr haqqında müəyyən nəticəyə gəlmək olar. Turfan vahəsinin Bulayık yaşayış məntəqəsindən tapılmış xristian dini məzmunlu abidələr həmcə böyükdür. Bu abidələr içərisində ikisi diqqəti xüsusi cəlb edir. Bunlardan birincisi “Şehrkarların sitayışı” (“Cadugərlərin sitayışı”) adlanır. Bu əsər məşhur alman türkoloqu F.V.K.Müller tərəfindən nəşr edilmişdir. İncildən götürülüb türkcəyə tərcümə edilən və uyğur əlifbası ilə yazılmış bu abidə 80 sətirdən ibarətdir. Mətnin məzmunundan aydın olur ki, burada yeni doğulmuş İsayə cadugərlərin sitayış etməsindən söhbət gedir.

Xristian dini məzmunlu digər abidə də uyğur əlifbası ilə yazılmışdır. Bu abidəni məşhur türkoloq A.Le Kok çap etdirmişdir. Xristian dini məzmunlu bu abidə didaktikaya

aid oluna bilər. Belə ki, bu, günah işlətmək, tamahkarlıq etmək, birini düzgün olmayan yola çəkmək üçün şirnikləndirmək kimi mənfi xüsusiyyətlərə qarşı nəsihətlərdən ibarətdir. İkinci abidə birinci abidə ilə müqayisədə həcm etibarlı ilə kiçikdir.

Bunlardan əlavə, uyğur əlifbası ilə yazılmış xristian dini məzmunlu digər abidələr də vardır ki, həcmcə daha kiçik (bir neçə sətir) olduqları üçün onlar haqqında ətraflı məlumat vermək mümkün deyil.

Maraqlıdır ki, XII əsrə aid olan bir Suriya mətnində də türkcə *qoş* sözü işlənmişdir. Suriyalı Mixail (1126-1199) tərəfindən yazılan həmin xronikanın XIV bölməsi türklərə həsr olunmuşdur və *qoş* sözü xronikanın həmin bölməsində özünə yer tapmışdır (6, s. 195).

Tədqiqatçılar Suriya əlifbası ilə yazılmış qəbirüstü abidələri XIII-XIV əsrə aid edirlər. Abidələrin müəyyən qisminin üzərində Selevki təqvimi ilə hesablanan dəqiq tarixin olması da bu fikri qüvvətləndirir. Lakin bununla yanaşı tək-tək abidələri X-XII əsrlərə, hətta VIII əsrə aid edən tədqiqatçılar da var (29, s. 91-92; 69, s. 88-89; 76, s. 207).

Suriya əlifbası ilə yazılmış qəbirüstü abidələr (epitafilər) bir sıra xüsusiyyətlərinə görə seçilir. XIX əsrin sonları-XX əsrdə aşkar edilmiş bu abidələrin sayı 700-ə yaxındır (38, s. 38). Bunların heç də hamısı türkcə tərtib olunmayıb. Türkcə tərtib olunmuş epitafilər azlıq təşkil edir. Bu abidələri mətnin tərtib olunduğu dil baxımından üç qrupa ayırmaq olar: 1. Suriya dilində yazılmış abidələr; 2. Həm Suriya, həm də türk dilində yazılmış abidələr; 3. Türk dilində yazılmış abidələr. Qəbirüstü abidənin qoyulması tarixinin verilməsi baxımından da müəyyən fərqlər müşahidə olunur. Məsələn, ondadır ki, abidələrin bir qisminə mətnin tərtib olunma vaxtı göstərilir. Digər qismində isə ya xətti, ya dövrü, ya da qarışıq (xətti və dövrü təqvimlərin qarışığı) təqvim özünü göstərir. Biz xətti təqvim dedikdə elmi ədəbiyyatda Selevki təqvimi kimi tanınan təqvimi nəzərdə tuturuq. Bu təqvim öz adını Makedoniyalı İsgəndərin sərkərdəsi və varisi olmuş Selevki Nikatorun adını özündə hifz edir və b. e. ə. 311-312-ci ildən başlayır. Suriya mənbələrində bu təqvim “yunan təqvimi” adlanır (65, s. 83). Lakin maraqlıdır ki, bu yazıların böyük qisminə (buraya həm Suriya, həm də türk dilində tərtib olunmuş mətnlər daxildir) Selevki təqvimi ilə yanaşı türk xalqlarının bu gün də istifadə etdiyi 12 illik heyvan təqvimindən istifadə olunur. Müq. et: *Aleksandros kan sakışı minq altı yüz kurk sakiz ərdi türkçə il ut ərdi* “Aleksandr xanın hesabı ilə (yəni Selevki təqviminə görə) min altı yüz qırx yeddinci il idi (1336-1337-ci il). Türkcə (yəni heyvan təqviminə görə) öküz ili idi”; *Aleksandros kan sakışa minq altı yüz yiqirmi sakiz ərdi türkçə yıl yont ərdi* “Aleksandr xanın hesabı ilə min altı yüz iyirmi səkkiz idi (1317-ci il). Türkcə at ili idi”. Ümumən, abidələrdə türk heyvan təqviminin bütün illəri öz əksini tapmışdır. Müq. et: *sıçkan* “siçan”, *ud* // *ut* “öküz”, *pars* // *parz* “bars”, *tabışkan* “dovşan”, *luu* “əjdaha”, *yılan* // *ılan* “ılan”, *yont* // *yond* “at”, *koy* “qoyun”, *piçin* “meymun”, *takaku* “toyuq”, *it* “it”, *tonuz* “donuz” (33, s. 41). Nestorian mətnlərində illərin türk təqvinə uyğun olaraq hesablanması bu abidələrin ilk tədqiqatçısı D.A.Xvolsonu da təəccübləndirmişdi: “Doğrudur, mən bilirdim ki, türklər və monqollar hər bir ili xüsusi heyvan adı ilə adlandırılan on iki illik təqvimdən istifadə edirlər. Lakin birincisi, mən həmin heyvanların türk-monqol adlarını bilmirdim, ikincisi, Suriya xristian abidələrində tarix qoyulmasının belə üsulunu gözləmədim” (69, s. 85). Yeddiirməq abidələrinin tədqiqatçısı P.K.Kokovtsov belə tarix qoyulmasını bu abidələrin fərqləndirici xüsusiyyəti hesab edir (44).

Suriya əlifbası ilə türkcə tərtib olunmuş qəbirüstü abidələr Suriya dilində tərtib olunmuş abidələrdən belə bir cəhətinə görə fərqlənir ki, türkcə tərtib olunmuş mətnlər digərlərinə nisbətən həcmcə böyükdür. Başqa sözlə desək, türkcə tərtib olunmuş mətnlər 10-12 sətirdən ibarət olduğu halda, Suriya dilində tərtib olunmuş mətnlər 5-7 sətirdən ibarətdir.

Suriya əlifbası ilə yazılmış mətnlərin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri kimi qədim türk dilinə aid tərkibi sıra saylarının formalaşması üsulunun qorunmasını göstərmək olar. Müasir türk dillərində tərkibi saylarda onluqlar əvvəldə, təklilər isə sonra gəldiyi halda, qədim türk yazılı abidələrinin dilində bunun əksinə olaraq, təklilər əvvəldə, müasir dil

baxımından təkliyin aid olduğu onluq deyil, sonrakı onluq isə sonda gəlir (1, s.73). Müq. et: *bir yegirmi* “on bir” (MÇ, 32), *eki otuz* “iyirmi iki” (HT, IV), *üç otuz* “iyirmi üç” (Ton., 9) və s. Suriya əlifbası ilə yazılmış abidələrdə tərkibi saylar müasir türk dillərindəki qaydaya uyğun şəkildə formalaşır. Müq. et: *miñ altı yüz əlig ikinç* “min altı yüz əlli ikinci” (C, s. 88), *miñ altı yüz kırk ikinç* “min altı yüz qırx ikinci” (38, s. 92), *miñ altı yüz yigirmi piş* “min altı yüz iyirmi beş” (38, s. 100), *miñ piş yüz saksan tokuz* “min beş yüz səksən doqquz” (38, s. 104) və s. Yeddiirmaqda aşkar edilmiş qəbirüstü abidələrdən yalnız birində köhnə sayım sistemi qorunub qalmışdır. Müq. et: *miñ altı yüz kırk ikinç yılında teşri-xraynıñ tokuz otuz ayda* “min altı yüz qırx ikinci ildə, ikinci təşrinin iyirmi doqquzunda” (38, s. 92). Qeyd edək ki, abidə 1330-cu ildə qoyulmuşdur. Çünki abidədəki *miñ altı yüz kırk ikinç yılında teşri-xraynıñ tokuz otuz ayda* ifadəsi miladi təqvimlə 1330-cu ilin noyabr ayının 29-u deməkdir. XIII-XIV əsrlər türk yazılı abidələrinin dilində tərkibi sayların bu üsulla formalaşması müşahidə olunmur. XIV əsrə aid Suriya-türk abidəsində sayımın bu tipinin mühafizə olunması səbəbləri aydın deyil.

Yeddiirmaq abidələrinin dilinin leksikası o qədər də zəngin deyil. Bu, abidələrin janrı, yəni onların qəbirüstü abidə olması ilə birbaşa bağlıdır. Bu abidələrdə 100-dən çox söz işlənmişdir. Bu sözlərin bəziləri dəfələrlə təkrarlanır. Məsələn, *yüz* “yüz” sözü abidələrin dilində 16 dəfə, *pu* “bu” sözü 15 dəfə, *miñ* “min” sözü 14 dəfə, *altı* “altı” sözü 13 dəfə, *türkçə* “türkcə” sözü 10 dəfə, *ikirmi* // *iqirmi* // *yiğirmi* // *yiğirmi* “iyirmi” sözü 7 dəfə işlənmişdir. Bəzi leksik vahidlər isə 2-3 dəfə müşahidə olunur: *bars* “bars”, *ikinç* “ikinci”, *yitmiş* “yetmiş”, *kün* “gün”, *kaç-* “qaçmaq”, *piş* “beş”, *piçin* “meymun”, *səkiş* “səkkiz”, *səksən* “səksən”, *sıçkan* “siçan”, *tokuz* “doqquz”, *tört* “dörd” və s. Yeddiirmaq abidələrinin dilindəki leksik vahidlərin böyük qisminə isə yalnız bir dəfə rast gəlirik: *arıq* “təmiz”, *yas* “ölüm”, *yont* “at”, *kadaş* “dost”, *pütqiçi* “savadlı”, *urun* “yer”, *kız* “qız”, *kutluq* “xoşbəxt”, *köz* “göz”, *kopuz* “qopuz”, *kan* “hökmdar”, *yaş* “gənc” və s.

Suriya əlifbası ilə yazılmış mətnlərin hansı xətt növü ilə yazılması da hələlik həll olunmamış problemlərdən biridir. Bir çox tədqiqatçılar bu yazı növünü estranqelo hesab edir. Lakin estranqelo ilə mətnlərdəki yazı sistemi arasında kifayət qədər fərqlər var. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, estranqelo b.e.-nin I-II əsrlərində Finikiya əlifbası əsasında ortaya çıxmışdır və mayuskuil yazı (yəni qrafemləri ayrı-ayrı yazılan yazı) hesab olunur (51, s. 124). Suriya əlifbası ilə türkcə yazılmış mətnlərdə isə qrafemlər bir-birinə birləşdirilir. Deməli, bu yazı miyuskuil yazı növüdür (45, s. 166) və estranqelo yazı növündən fərqlənir. N.V.Piqulevskaya bu münasibətlə yazır ki, Suriya paleoqrafiyası detallarla işlənilməmişdir və xətt növlərinin “estranqelo”, “nestorian”, “yakovit”, “melkit” kimi müəyyənləşdirilməsi nisbi xarakterə malikdir (61, s. 216). Maraqlıdır ki, bir neçə əsr içində yazılmaqlarına baxmayaraq, Xara-Xotodan, Dunxuandan əldə edilmiş kağız üzərindəki abidələrlə Pişpek, Tokmak və Almalıqdan tapılmış qəbirüstü abidələrdə qrafemlərin yazılması baxımından çox böyük uyğunluq var. N.V.Piqulevskaya bunu təəccüblənəcək dərəcədə ümumilik adlandırır (61, s. 218). Ç.Cumaqulov Yeddiirmaqdan tapılmış qəbirüstü abidələrdəki xətt növünü nestorian xətt növü hesab edir (38, s. 24).

Suriya əlifbası ilə yazılmış mətnlərdə diqqət çəkən cəhətlərdən biri də burada xeyli miqdarda türk mənşəli şəxs adlarının işlənməsidir. Əlbəttə, abidələrdə xristian dini ilə bağlı Suriya dilindən keçmiş şəxs adları da işlənir. Bu, tamamilə təbii bir haldır. Müasir Azərbaycan antroponimiyasında kifayət qədər ərəb mənşəli sözlərin olması da dini dünyagörüşlə bağlı şəxs adlarının bir dildən digər dilə keçdiyini aydın şəkildə göstərir. Suriya əlifbası ilə yazılmış abidələrin görkəmli tədqiqatçılarından P.K.Kokovtsov bu abidələrdə işlənmiş 521 şəxs adını (bunlardan 321-i kişi, 200-ü isə qadın adlarıdır) qeydə almışdır (43). Müq. et: türk mənşəli kişi adları – *Akpaş*, *Aymengü*, *İltaş*, *Yol-Kutluq*, *Yuntuzpek*, *Tekin*, *Kazan*, *Sansız*, *Uğur* və s.; türk mənşəli qadın adları – *Alma-katun*, *Ayrük-*

terim, Katun, Kümüş, Şirin, Kamak və s.; Suriya mənşəli kişi adları – *Aaron, Beniamin, İsaak, Yakov, Yuşmed, Petr, Filipp* və s.; Suriya mənşəli qadın adları – *Yelena, Yuliya, Mariam, Sarra, Marfa* və s. Qeyd etmək lazımdır ki, *Bek (pəq), Mengü, Tegin, Kuştanç, Terim* sözləri müstəqil şəkildə şəxs adı kimi işlənə bildikləri kimi, quruluşca mürəkkəb antroponimlərin tərkib hissəsi də olurlar. Müq. et: *Şadıpeq, Yuntuzbeq, Küzpeq, Kutlupeq, Kuttekin-peq, İoann-tegin, Miglik-tegin, Kalça-tegin, Munqa-terim, Tur-terim, Tayboto-kuştanç, Tuzterim-kuştanç, Pəq-mengü, Barek-mengü* və s. Ç.Cumaqulova görə, abidələrin mətnində şəxs adlarının belə çox işlənməsi bölgənin türk əhalisi arasında xristianlığın geniş yayıldığını göstərir (38, s. 69).

Abidələrdə kişi adları ilə müqyisədə qadın adlarında türk mənşəli leksika daha çox müşahidə olunur. Maraqlıdır ki, təkcə adi adamlar arasında deyil, eləcə də müəyyən dini rütbəyə malik şəxslər, başqa sözlə desək, ruhanilər arasında türk mənşəli şəxs adı daşıyanlar da var. Ç.Cumaqulov bunun iki səbəblə əlaqədar olmasını güman edir. Onun fikrincə, türk əhalisi arasında yaşayan xristian ruhaniləri əhali ilə daha da yaxınlaşmaq üçün öz adlarından başqa, türk adları da qəbul etmişlərdi. Digər tərəfdən isə, ola bilsin ki, yerli türklər xristianlığı qəbul edərkən əlavə olaraq Suriya şəxs adlarını da almışlar (38, s.69). Bizim fikrimizcə, ikinci mülahizə həqiqətə daha çox yaxındır. Türklər xristianlığı qəbul edərkən xristian adları da almışlar. Bu bölgədə xristianlığın VIII-IX əsrlərdən etibarən türklər arasında yayıldığını nəzərə alsaq, abidələr tərtib olunan vaxt (XII-XIV əsrlər) bu tarixdən 500 ildən artıq bir zaman keçdiyi aydın olur. Xristian türklərin özünün içərisindən çıxmış şəxslər müəyyən dini təhsil aldıqdan sonra hər hansı bir ruhani rütbəyə çatı bilirdilər.

Bütün sami əlifbalı (ərəb, yəhudi, soqd, manixey və s.) kimi, Suriya əlifbası da türk dilinə uyşmurdu və türk dillərindəki bütün səsləri ifadə etmək imkanına malik deyildi. Sait səslərin yazıda öz əksini tapmaması, incə və qalın saitlərin fərqləndirilməməsi bu əlifba ilə türkcə yazmağı həddindən artıq çətinləşdirirdi. Suriya əlifbasının bu cəhətini nəzərə alan Ç.Cumaqulov yazır ki, Suriya əlifbası ilə yazılmış türkcə mətnləri transkripsiya etmək olduqca çətinidir. Buna görə də, Suriya əlifbası ilə yazılmış türkcə mətnlərdə türkcəyə məxsus spesifik səsləri yazıda işarə etmək üçün xüsusi hərflər birləşmələrindən və şərti işarələrdən istifadə edilirdi. Məsələn, türk dillərinə məxsus, Suriya dilində olmayan burunda tələffüz olunan [ŋ] səsini (sağır nun) yazıda işarə etmək üçün Suriya əlifbasındakı nun və qomal hərflərinin birləşməsindən istifadə olunur.

Suriya əlifbasında da ərəb əlifbasında olduğu kimi, hərflərin sözün tərkibində ayrıca, əvvəldə, ortada və sonda işlənməsinə görə tipləri fərqləndirilir. Türk dillərindəki saitləri ifadə etmək üçün üç işarədən – alef, vav və yud hərflərindən istifadə olunur. Başqa sözlə desək, [a], bəzən də [ə] səsini bildirmək üçün alef, [o], [u], [ö], [ü] səslərini ifadə etmək üçün vav, [ı], [i], [e] səslərini bildirmək üçün yud hərfləri işlədilir. Sait səslərin yazıda ifadə olunması sözün birinci hecasında daha ardıcılıdır. Sonrakı hecalarda saitlər yazıda, demək olar ki, ifadə olunmur. Uzun saitlərin yazıda qrafik baxımdan ifadə olunması yalnız bir nümunədə özünü göstərir. Bu, qədim yazılı abidələrin dilində “əjdaha” mənasında işlənən *luu* sözüdür. Bu sözün yazılışı zamanı lomad hərfləri ilə iki vav hərfindən istifadə olunur.

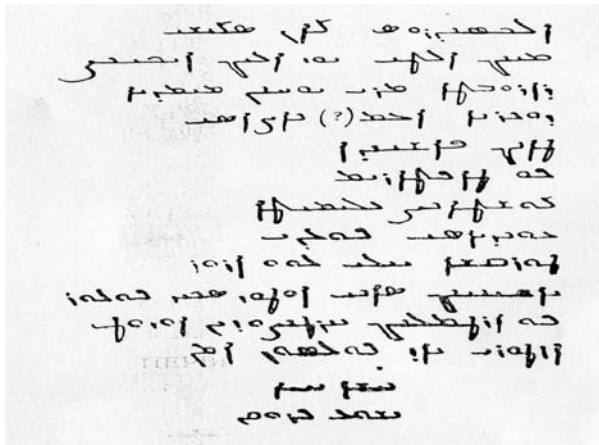
Suriya əlifbası ilə yazılmış türkcə mətnlərdə diftonqların yazılması müşahidə olunur. Məsələn, göytürk yazılı abidələrində *tabıskan* kimi işlənən söz Suriya mətnlərində *tauşk* formasında rast gəlinir. Sözün sonu, yəni –*an* hissəciyi oxunmur. Sözdəki tet, alef, vav, şin, qaf hərfləri aydın seçilir. Lakin təkcə bu faktı əsaslanıb abidələrin dilində diftonqların olduğunu söyləmək olmaz. Ola bilsin ki, buradakı vav hərfləri [u] saitini deyil, dodaq-diş samiti olan [v] samitini ifadə edir. Çünki bu samitə həm M.Kaşğarının “Divanu luqat-it-türk” əsərində, həm də Y.Balasaqunlunun “Kutatqu bilik” poemasında rast gəlinir. Bu əsərlər, eləcə də Suriya əlifbası ilə yazılmış türkcə mətnlər eyni, yaxud qonşu bölgələrdə yazılmışdır.

Aydın məsələdir ki, istər uyğur əlifbası, istərsə də estranqelo ilə yazılmış xristian dini məzmunlu abidələr Şərqi Türkünstandakı nestorian icması nümayəndələri tərəfindən yazılmışdır. Xristian dini məzmunlu abidələrin azlığı türklərin içərisində nestorianlığın geniş yayılmadığını göstərir. Nestorianlıq Şərqi Türkünstana Suriyadan nüfuz edirdi. Bizans imperiyası sərhədləri daxilində V əsrdən etibarən təqib olunmağa başlayan nestorianlıq öz ideyalarını nestorian missionerləri vasitəsilə Orta və Mərkəzi Asiyada yayırdılar. Nestorianlıq türklərin qonşuluğunda yaşayan soqdlar arasında özünə daha güclü dayaq tapdı. Soqd dilində soqd və Suriya əlifbalı ilə yazılmış xristian dini məzmunlu abidələrin bolluğu və həcmə böyüklüyü də bunu sübut edir. Lakin nestorianların bütün cəhdlərinə baxmayaraq pravoslavlığın bu təriqəti heç bir bölgədə (Kiçik Asiya, Yaxın Şərq, Orta Asiya, Mərkəzi Asiya, Hindistan, Çin, Yaponiya) dövlət dini səviyyəsinə qalxmadı. Bu, Kiçik Asiyada, Yaxın Şərqdə, İranda, Orta Asiyada ortodoks pravoslavlığın, atəşpərəstliyin, daha sonralar isə islamın, Mərkəzi Asiyada, Hindistanda, Çində, Yaponiyada buddizmin və onun bir qolu olan lamaizmin, manixeyliyin daha geniş yayılması ilə birbaşa bağlıdır. Nestorian missionerlərin təbliğati nəticəsində ayrı-ayrı adamlar xristianlığın bu təriqətini qəbul etsə də, ayrı-ayrı xalqların bütövlükdə bu dini qəbul etməsini söyləmək mümkün deyil (Ətraflı məlumat almaq üçün bax: 30).

Həcm baxımından böyük, yaxud kiçik olmasından asılı olmayaraq Suriya əlifbası (estranqelo) ilə yazılmış mətnlər ümumtürk yazı mədəniyyətinin tərkib hissəsi, onun ayrılmaz bir parçasıdır. Ola bilsin ki, gələcəkdə Suriya əlifbası ilə yazılmış başqa, daha iri həcmli abidələr əldə olunacaq. Nəzərə almaq lazımdır ki, Avropanın böyük şəhərlərinin muzeylərində, eləcə də ayrı-ayrı şəxsi kolleksiyalarda indiyə qədər tədqiq olunmamış yüzlərlə türk abidəsi var. Yəqin ki, onda bu yazının xüsusiyyətləri barəsində ətraflı danışmaq mümkün olacaq. Suriya əlifbası ilə yazılmış türkcə mətnlər türk mədəniyyəti ilə xristian dünyası mədəniyyəti qovşağında yaranmışdır, türk və xristian mədəniyyətlərinin əsrlərlə bundan əvvəlki integrasiyasından xəbər verir. Suriya əlifbası ilə yazılmış abidələrin türk mədəniyyəti tarixindəki əhəmiyyəti də məhz bu baxış bucağı altında qiymətləndirilməlidir.

Aşağıda Suriya əlifbası ilə türk dilində yazılmış iki mətn parçasını da buraya əlavə etməyi məqsəduyğun hesab edirik. Bunlardan biri 1907-ci ildə Qırğızıstanda Tokmaktakı nestorian qəbristanlığından əldə olunmuş qəbirüstü abidədir. Abidəni ilk dəfə P.K.Kokovtsov 1909-cu ildə nəşr etdirib. Daha sonralar bu abidə S.Y.Malov və Ç.Cumaqulov tərəfindən də nəşr olunmuşdur. Abidəni digər bu tipli qəbirüstü abidələrdən fərqləndirən əsas cəhət ondan ibarətdir ki, abidə bir neçə sözü çıxmaq şərti ilə türk dilində yazılmışdır.

I MƏTN

MƏTNİN TRANSLİTERASİYASI

- (1) ALKSNDROS KAN SKİŞİ
- (2) MİNQ ALTI YÜZ ALİQ AİKİNÇ
- (3) DARUBTA MRİ YUXNN MİMDİA
- (4) DUKRNA AQM KAÇASI
- (5) TANQ PAŞINDA
- (6) PU TAPTARİM
- (7) KUŞTANÇ QLİMİTA
- (8) QUNDİASI POLDİ
- (9) TURKŞA YILI LUU ARUR
- (10) YAŞININQ SANI AUTUZ SKİZ POLUR
- (11) PU ARTMLİQ YİRTNÇUDİN AUZİT
- (12) ARTURİ YAD POLSUN AMN

MƏTNİN TRANSKRİPSİYASI

- (1) Aleksandros kan sakışı
- (2) miñ altı yüz əlig ikinç
- (3) daarubta mari Yuxannan mamedana
- (4) duxrana ağm kəçəsi
- (5) tañ paşında
- (6) pu Taptarim
- (7) Kuştanç alimta
- (8) qundanasi poldı
- (9) türkşə yılı luu ərür
- (10) yaşınıñ sanı otuz səkkiz polur
- (11) pu ərтимlik yirtünçüdin üzüt
- (12) ərhuri yad polsun amin

MƏTNİN TƏRCÜMƏSİ

Aleksandr xan təqvimi (Selevki təqvimi) ilə min altı yüz əlli ikinci ildə, müqəddəs xristian mar (dini müəllim, ustad, mürşid) İohanın dua oxuduğu cümə günü gecəsi, dan başında (hava işıqlananda) bu Tapterim Kuştanç vəfat etdi. Türkcə (türk təqvimi ilə) əjdaha ilidir. Yaşının sanı otuz səkkiz olur. Bu xeyirxah yer üzündən ruhlar sırasına keçdi. Ruhü şad olsun! Amin!

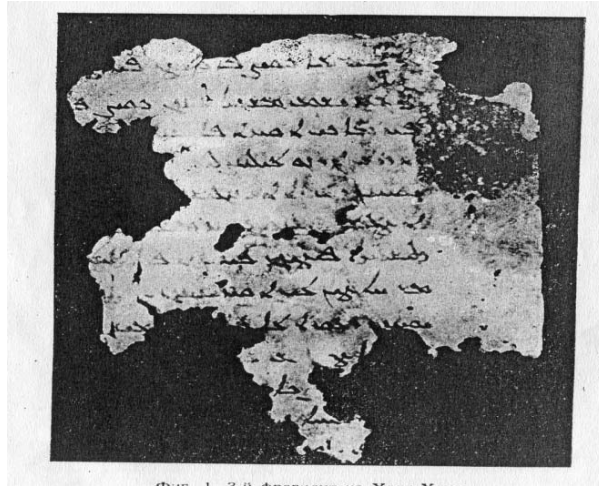
II MƏTN

Bu mətn nümunəsi Suriya əlifbası ilə kağız üzərinə yazılmış abidələrdəndir. Bu abidə 1909-cu ildə tanqutların qədim paytaxtı olan Xara-Xoto şəhərində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunmuşdur. Əlyazma Rusiya Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq İnstitutunda saxlanılır. Mətni ilk dəfə N.V.Piqulevskaya tədqiq və nəşr etmişdir. O, 1935-ci ildə Şərqşünaslıq İnstitutunun əlyazmalar şöbəsinin yığıncağında Suriya əlifbası ilə yazılmış digər iki abidə (həmin abidələr Suriya dilindədir) ilə birlikdə bu abidə barəsində məruzə etmiş, həmin məruzə 1940-cı ildə çap olunmuşdur (61). N.V.Piqulevskaya həmin məqaləsində abidənin təsvirini də vermişdir. Türkcə mətn 15.5 × 10.8 sm ölçüdə olan vərəqin arxa tərəfinə (verso) yazılmışdır. Mətnin həcmi 13 sətirdir. Vərəq əvvəl daha enli və

uzun olmuş, lakin kəsilmişdir. Mətn 6-cı sətərə qədər kinovarla (civə sulfiddən hazırlanan xüsusi qırmızı rənglə), sonra isə qara rəngli mürəkkəblə yazılmışdır. Mətndəki ayrı-ayrı işarələr aydın yazılsa da, mətni transkripsiya etmək kifayət qədər çətindir.

ABİDƏNİN FOTOSU

MƏTNİN TRANSLİTERASIYASI

- (1) AL... S KA KUÇ BA... T Bİ
- (2) TMİZ İŞO MŞİHA NİNQ KUÇ B...
- (3) BİR MA Kİ AUİZA BA ŞLA
- (4) ARİK ADĞU KİLİNÇLİK
- (5) İUHNN ZURA AUNQELİS
- (6) ATLİK BİT... U... İR MİŞ
- (7) TŞİTA BİTİQ BİZİNQ BİA Tİ
- (8) MŞİHA TİN Kİ AUZİNİNQ... T
- (9) İUHNN ZURA KA... Mİ
- (10).... AT... Ş
- (11)..... KA.....
- (12)..... HİA.....
- (13)..... TUR.....

İZAHLAR

Abidəni tam şəkildə transkripsiya və tərcümə etmək, eləcə də onun məzmunu haqqında müəyyən bir şey söyləmək çətindir. Güman etmək olar ki, mətn xristian dini məzmunlu duadan ibarətdir. Bununla belə, ayrı-ayrı sətirlərdəki bəzi sözləri müəyyənləşdirmək mümkündür.

Mətnə xristian dini ilə bağlı adlar, eləcə də bu dinlə əlaqədar bəzi anlayışları ifadə edən sözlər aydın oxunur. Buna nümunə kimi *İşo* (II sətir), *Məşiha* (II və VIII sətirlər), *Yohanan* (IX sətir) kimi şəxs adlarını, *taşıta* (VII sətir), *evanqelis* (V sətir), *zeora* (V sətir) sözlərini göstərmək olar. Burada *Məşiha* sözü yiyəlik (II sətir), *zeora* sözü isə yönük halda

işlənmişdir (IX sətir). Mətnə türk mənşəli *arık* “təmiz, yaxşı, müqəddəs” (IV sətir), *təmiş* “təmiz, qüsursuz” (II sətir), *ədgü* “yaxşı” (IV sətir), *bitig* “kitab, yazı” (VII sətir), *atlık* “adlısanlı, məşhur” (VI sətir), *biz* “biz” (VII sətir), *öz* “öz” (VIII sətir) sözlərini də müəyyənləşdirmək mümkündür. Bunlardan *biz* (VII sətir) və *öz* (VIII sətir) yiyəlik hal şəkilçisi ilə birlikdə işlənmişdir.

Aşağıda türklərin istifadə etdiyi Suriya əlifbasının cədvəlini veririk. Cədvəl “Faulmann C. Yazı Kitabı. Tümü Yerkürenin, Tümü Zamanların Yazı Göstergeleri ve Alfabeleri, İstanbul: 2005” kitabından götürülmüşdür.

SÜRYANİ YAZISI

Gösterge				Değer	Gösterge				Değer	Göst.	Değer
Sonda	Ortada	Başta	İzole		Sonda	Ortada	Başta	İzole			
ܐ			ܐ	'a	ܐ	ܐ	ܐ	ܐ	l	Bileşik harfler	
ܒ	ܒ	ܒ	ܒ	b, v	ܒ	ܒ	ܒ	ܒ	m	ܐܒ	l'a
ܓ	ܓ	ܓ	ܓ	g, ɣ	ܓ	ܓ	ܓ	ܓ	n	ܐܢ	l'a
ܕ			ܕ	d, ð	ܕ	ܕ	ܕ	ܕ	s	ܐܠ	'al
ܗ			ܗ	h	ܗ	ܗ	ܗ	ܗ	ʒ	ܐܠܐ	ll
ܘ			ܘ	w, u	ܘ	ܘ	ܘ	ܘ	p, f	ܐܠܦ	gg
ܙ			ܙ	z	ܙ	ܙ	ܙ	ܙ	ʒ		
ܟ	ܟ	ܟ	ܟ	χ	ܟ	ܟ	ܟ	ܟ	q		
ܬ	ܬ	ܬ	ܬ	t	ܬ	ܬ	ܬ	ܬ	r		
ܝ	ܝ	ܝ	ܝ	y	ܝ	ܝ	ܝ	ܝ	š		
ܠ	ܠ	ܠ	ܠ	k, χ	ܠ	ܠ	ܠ	ܠ	t, θ		

Ünlü göstergeleri:

ܐ a, ܒ b, ܓ g, ܕ d, ܗ h, ܘ u, ܙ z, ܟ k, ܬ t, ܝ y, ܠ l

Noktalama işaretleri:

ܐ ܒ ܓ ܕ ܗ ܘ ܙ ܟ ܬ ܝ ܠ

Ünlü göstergeleri:

ܐ a, ܒ b, ܓ g, ܕ d, ܗ h, ܘ u, ܙ z, ܟ k, ܬ t, ܝ y, ܠ l.

Noktalama işaretleri:

ܐ ܒ ܓ ܕ ܗ ܘ ܙ ܟ ܬ ܝ ܠ

Ədəbiyyat

1. Qıpçaq M. Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi, Bakı: Elm, 2000.
2. Qıpçaq M. Türk əlifbalari (Manixey əlifbası). // Elmi axtarışlar, № 6, 2009.
3. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələri, I-II c., Göytürk yazısı abidələri, Bakı: “Nurlan”, 2009.
4. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələri, III c., Qədim uйğur yazısı abidələri, Bakı: “Elm və təhsil”, 2010.
5. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri, Bakı: Yazıçı, 1993.
6. Akyüz G. Tümü Yönleriyle Süryaniler, Mardin: Mardin Anadolu Ofset, 2005.
7. Faulmann C. Yazı Kitabı. Tümü Yerkürenin, Tümü Zamanların Yazı Göstergeleri ve Alfabeleri, İstanbul: 2005.
8. Hazar M., Tüzmen A. Mardin Süryanilerine Ait Süryani Harfleriyle Yazılmış Birkaç Türkçe Metin Üzerine. // Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, c. 4, sayı 16, 2011.
9. Hüseynov R.A. Bir Süryani Metninde Türkçe Goş Terimi // Türk Dünyası Araştırmaları, Şubat, 1984.
10. Orkun H.N. Eski Türk Yazıtları, Ankara: 1987.

11. Tekin Ş. Mani Dininin Uyğurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayısı İle Birkaç Not (762-1962). // Türk Dili Araştırmaları Yıllığı. Belleten, Ankara: 1962.
12. Ölmez M. Süryani Harfli Eski Uygurca Bir Tıp Metni, <http://turkoloji.cu.edu.tr>
13. Zieme P. Uyğurların Dindışı Edebiyatı Üzerine Birkaç Not. // Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi, İstanbul: 23-28 Eylül, Tebliğler, Türk Dili, I c., 1985.
14. Абу Рейхан Бируни. Памятники минувших поколений. // Избранные произведения, т. 1. Ташкент: 1957.
15. Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья. // Бартольд В.В. Сочинения, т. II, ч. 1, М.: Издательство восточной литературы, 1963.
16. Бартольд В.В. О христианстве в Туркестане в домонгольский период (По поводу семиреченских надписей). // Бартольд В.В. Сочинения, т. II, ч. 2, М.: Наука, 1964.
17. Бартольд В.В. Отчет о командировке в Туркестан. // Бартольд В.В. Сочинения, т.4, М.: Наука, 1966.
18. Бартольд В.В. По поводу христианского селения Вазкерд. // Бартольд В.В. Сочинения, т.4, М.: Наука, 1966.
19. Бартольд В.В. История Туркестана. // Бартольд В.В. Сочинения, т. II, ч. 1, М.: Издательство восточной литературы, 1963.
20. Бартольд В.В. Отчет о командировке в Среднюю Азию. // Бартольд В.В. Сочинения, т.4, М.: Наука, 1966.
21. Бартольд В.В. Еще о христианстве в Средней Азии. // Бартольд В.В. Сочинения, т. II, ч. 2, М.: Наука, 1964.
22. Бартольд В.В. Мусулманские известия о чингизидах-христианах. // Бартольд В.В. Сочинения, т. II, ч. 2, М.: Наука, 1964.
23. Бернштам А.Н. Археологический очерк Северной Киргизии, Фрунзе: 1941.
24. Богомолов Г.И. О христианстве в Чаче. // Из истории древних культов Средней Азии. Христианство, Ташкент: 1994.
25. Богомолов Г.И., Буряков Ю.Ф., Жукова Л.И., Мусакаев А.А., Шишкина Г.В. Христианство в Средней Азии. // Из истории древних культов Средней Азии. Христианство, Ташкент: 1994.
26. Борисов А.Я. Эпиграфические заметки. Сиро-тюркская надпись из развалин Сарыка // Эпиграфика Востока, вып. XV, 1963.
27. Волин С. Сведения арабских источников IX-XIV вв. о долине реки Талас и смежных районах // Труды Института Истории, Археологии и Этнографии Академии Наук Казахской ССР, т. 8 (Новые материалы по древней и средневековой истории Казахстана), Алма-Ата: 1960.
28. Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье, М.: Наука, 1992.
29. Горячева В.Д., Перегудова С.Я., Памятники христианства на территории Кыргызстана. // Из истории древних культов Средней Азии. Христианство, Ташкент: 1994.
30. Гумильев Л.Н. Поиски вымышленного царства, М.: 1970.
31. Джумагулов Ч. Сиро-тюркские (несторианские) памятники в Киргизии. // Известия Академии Наук Киргизской ССР, №3, 1967.
32. Джумагулов Ч. Эпиграфика Киргизии, вып. 2, Фрунзе: Издательство «Илим», 1982.
33. Джумагулов Ч. Эпиграфика Киргизии, вып. 3, Фрунзе: Издательство «Илим», 1983.
34. Джумагулов Ч. Новые сирийские надписи в Чуйской долине. // По следам памятников истории и культуры Киргизстана, Фрунзе: Издательство «Илим», 1982.
35. Джумагулов Ч. Караджигачские несторианские памятники XIV в. // Тюркологические исследования, Фрунзе: Издательство «Илим», 1985.
36. Джумагулов Ч. Сиро-тюркские (несторианские) памятники Киргизии. // Известия АН Киргизской ССР, №3, 1967.
37. Джумагулов Ч. Язык несторианских памятников Киргизии. // Известия АН Киргизской ССР, №3, 1968.
38. Джумагулов Ч. Язык сиро-тюркских (несторианских) памятников Киргизии, Фрунзе: Издательство «Илим», 1971.

39. История мар Ябалахи III и раббан Саумы. Перевод, комментарии и вступительная статья Н.В.Пигулевской, М.: 1958.
40. Кляшторный С.Г. Историко-культурное значение суджинской надписи. // Проблемы востоковедения, №5, 1959.
41. Книга Марко Поло, М.: 1956.
42. Коковцов П.К. Христианско-сирийские надгробные надписи из Алмалыка // Записки восточного отделения Императорского Русского Археологического Общества, т. XIV, СПб., 1906.
43. Коковцов П.К. Несколько новых надгробных камней с христианско-сирийскими надписями из Средней Азии. // Известия Императорской Академии Наук, СПб., №12, 1907.
44. Коковцов П.К. К сиро-турецкой эпиграфике Семиречья // Известия Российской Академии Наук, сер. VI, СПб., №11, 1909.
45. Кольченко В.А. Заметки о христианстве в Чуйской долине в средние века. // Sosyal bilimler dergisi, 3, Manas Universitesi, Biskek: 2002.
46. Кычанов Е.И. Сирийское несторианство в Китае и Центральной Азии. // Палестинский сборник, вып. 26 (89), 1978.
47. Ломанов А.В. Несторианство в Китае во времена династий Тан и Юан (VII-IX, XIII-XIV вв.). // Христианство и китайская культура, М.: Наука, 2002.
48. Луконин В.Г. Древний и раннесредневековый Иран. Очерки истории культуры, М.: Наука, 1987.
49. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии, М.-Л.: Издательство АН СССР, 1959.
50. Малов С.Е. Енисейская письменность тюрков, М.-Л.: 1962.
51. Мещерская Е.Н. Сирийская рукописная книга. // Рукописная книга в культуре народов Востока, М.: Наука, 1987.
52. Мусакаев А.А. О несторианам в Средней Азии. // Из истории древних культов Средней Азии. Христианство, Ташкент: 1994.
53. Несторианство. www.religia.ru
54. Никитин Н.В., Христианство в Центральной Азии. Древность и средневековье // Восточный Туркестан и Средняя Азия. История. Культура. Связи, М.: Наука, 1984.
55. Новосельцев А.П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа, М.: Наука, 1990.
56. Оранский И.М. Введение в иранскую филологию, М.: 1960.
57. Пантусов Н.Н. Христианское кладбище близ города Пишпека (Семиреченской области) в Чуйской долине. // Записки Восточного отделения Русского археологического общества, т. I, 1886.
58. Петрушевский И.П., К истории христианства в Средней Азии // Палестинский сборник, вып. 15 (78) / История и филология стран Ближнего Востока, М.: 1966.
59. Пигулевская Н.В. Анонимная сирийская хроника о времени Сасанидов (Сирийские источники по истории Ирана и Византии) // Записки института востоковедения АН СССР, т. 7, 1939.
60. Пигулевская Н.В. Византия и Иран на рубеже VI и VII веков, М.-Л.: 1946.
61. Пигулевская Н.В. Сирийские и сиро-тюркский фрагменты из Хара-Хото и Турфана. // Советское востоковедение, т. 1, М.-Л.: 1940.
62. Пигулевская Н.В. Города Ирана в раннем средневековье, М.-Л.: 1956.
63. Пигулевская Н.В. Сирийская культура средних веков и ее историческое значение. // Советская наука, №2, 1941.
64. Пигулевская Н.В. Еще раз о сиро-тюркском. // Тюркологический сборник. К шестидесятилетию А.Н.Кононова, М.: Наука, 1966.
65. Пигулевская Н.В., Сирийские источники по истории народов СССР. // Труды института востоковедения, т. XLI, М.-Л.: Издательство АН СССР, 1941.
66. Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука, М.: Издательство географической литературы, 1957.

67. Семенов Г.Л., Монастырское вино Семиречья. // Эрмитажные чтения памяти Б.Б.Пиотровского. Тезисы докладов. СПб.: 1999.
68. Слуцкий С.С. Семиреченские несторианские надписи. // Древности восточные, т. I, вып. I, М.: 1899. С. 1-66.
69. Хвольсон Д.А. Предварительные заметки о найденных в Семиреченской области сирийских надгробных надписях. // Записки Восточного отделения Русского археологического общества, т. I, 1886.
70. Хвольсон Д.А. Несторианские надписи из Семиречья // Записки Восточного отделения Русского археологического общества, т. I, 1887.
71. Хвольсон Д.А. Дополнения и поправки к статьям «Несторианские надписи из Семиречья» // Записки Восточного отделения Русского археологического общества, т. I, вып. IV, 1887.
72. Ши Шу. Проблемы проникновения и начального этапа существования в Китае христианства и ислама в китайской науке, АКД, СПб.: 2006.
73. Ши Шу. Изучение несторианской стелы эпохи Тан в китайской историографии. // Третьи Торчиновские чтения. Религиоведение и востоковедение. Материалы научной конференции, Издательство СПб. ГУ, 2006.
74. Chwolson D. Syrische Grabinschriften aus Semirjetschie. // Memories de L'Acad. Imperiale des sciences de St. Peterb., VII serie, t. XXXIV, 1886.
75. Chwolson D. Syrische-nestorianische Grabinschriften aus Semirjetschie. // Memories de L'Acad. Imperiale des sciences de St. Peterb., t. XXXVII, 1890.
76. Klein W. Das Nestorianische Christentum an Den Handelswegen Durch Kyrgyzstan Dis Zum 14. Jh. // Silk Road Studies III. Turnhout: Brepols Publishers, 2000.
77. Zieme P. Zu den nestorianisch-türkischen Tufantexten. // Sprache, Geschichte und Kultur der Altaischen Völker, (PIAC 1969), Berlin: 1974.

ŞƏHLA ƏLİYEVƏ

dosent , BDU

shehla_alieva1986@mail.ru

ŞAGİRDŁƏRDƏ YAZILI NİTQİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ ÜSULLARI

Açar sözlər: yazılı nitq, nitqin inkişafı, orfoqrafik qaydalar, düzgün yazı, imla, inşa, ifadə

Ключевые слова: письменная речь, развитие речи, орфографические правила, правильное письмо, диктант, сочинение, употребление

Keywords: written speech, development of speech, spelling rules, correct letter, dictation, composition, use

Yazılı nitq sərbəst və müfəssəl bir ünsiyyət vasitəsidir. “Yazı prosesində çox vaxt danışqda az işlənən söz və ifadələrdən, müxtəlif sintaktik quruluşlardan, dilin ifadəlilik vasitələrindən daha tutarlısını fikirləşib tapmaq və yerində işlətmək üçün şifahi nitqə nisbətən müəyyən vaxt imkanı vardır” (1, 55). Danışan bacardığı qədər izahını anlaşıqlı cümlələrlə ifadə etməyə çalışır. Yazılı nitqdə fikirlərin daha ardıcıl və rəbitəli nitq formasında istifadəsi ilə bağlı qüsurları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür:

1. Məzmunun çatdırılması ilə bağlı qüsurlar. İfadə olunan cümlələrdə səhvlər, fikir dolaşıqlığı, rəbitəsizlik, uzunçuluq, yersiz təkrar və s.

2. Üslubi çatışmazlıq, söz və ifadələrin yerində işlədilməməsi, artıq və lüzumsuz sözlərdən istifadə, cümlədə və ya mətnə eyni söz və ifadənin yersiz təkrarlanması, fikir səhvləri və s.

3. Orfoqrafik qaydaların pozulması nəticəsində baş verən qüsurlar: sözlərin sətirdən-sətirə keçirilməsində, alınma mürəkkəb sözlərin, ixtisarlارın yazılışı, müəyyən orfoqrafik qaydaya tabe olmayan sözlərin yazılışındakı qüsurlar və s.

Bu qüsurlara əksəriyyətin nitq praktikasında, xüsusən əməli yazılarda tez-tez rast gəlinir. Göstərilən qüsurlar yazanın savad və mədəni səviyyəsindən xəbər verir. Məktəblərin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri şagirdlərin yazılı nitqini inkişaf etdirməkdir.

“Görmə vasitəsilə dərk eilib, fikrin ifadəsində əsas ünsiyyət vasitəsi olan dildə köməkçi işarələr sisteminə yazı deyilir” (2, 127). Yazı, ümumiyyətlə, insan cəmiyyətinin inkişafında xüsusi rol oynamış, onun ibtidai dövrədən bugünkü yüksək səviyyəyə qədər inkişaf etməsinə böyük xidmət göstərmişdir. İnsanların mədəni inkişafında yazı çox mühüm rola malikdir. Yazı mədəniyyəti inkişaf etdirmək üçün əsas və qüvvətli vasitədir. Əsrlər boyu insanların əldə etdiyi mədəni mirasların tarix səhifələrində əks olunmasında və

qorunub saxlanmasında yazı başlıca rol oynamışdır. Keçmişdəki bilik və təcrübələri öyrənmək və əldə olunmuş bilik-bacarıqları gələcək nəsillərə ötürmək üçün yazı həmişə xüsusi əhəmiyyət daşımışdır. Dərin bilik üçün də yazı vacibdir. Belə ki, insan hər şeyi yadda saxlaya bilmir, xüsusən də müasir dövrdə elmin, sənayenin, texnikanın və başqa sahələrin sürətlə inkişaf etdiyi bir şəraitdə hər bir yeniliyi tez dərk etmək və yadda saxlamaq qeyri-mümkündür. Lakin yazı istənilən məsələləri əks etdirərək onu istənilən zamanda təsəvvürdə canlandırmağa, yenidən xatırlamağa kömək edir. Yazı fikri daha da inkişaf etdirməyə xidmət edir.

Yazılı ünsiyyət hər şeydən əvvəl öz element və işarələrinin sabitliyinə görə fərqlənir. Belə ki, yazılı ünsiyyətdə dil işarələri müəyyən fiziki formaya malikdir, məna etibarilə istənilən istiqamətlərə yol tapa bilir, zaman etibarilə isə həтта daim yaşamağa qadirdir. Yazının sabitliyi bir sıra məlumatların, xüsusən mühüm şəxsə öz fikrini daha münasib formada, istər orfoqrafik, istərsə də üslub və qrammatik normalara tam uyğun şəkildə ifadə etməyə, beləliklə, pozub yenidən yazının, cümlənin quruluşunu dəyişməyə, lazım gəldikdə bu və ya digər sözün yazılışını lüğətdən yoxlamağa və s. imkan yaradır. Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, yazılı dil şifahi dilin əsasında yaransa da, müəyyən mərhələlərdən sonra şifahi dilə, xüsusən onun ədəbi normalarının formalaşmasına qüvvətli təsir göstərir. Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatikası, əslində, yazılı dilin qrammatikasıdır, çünki o, şifahi məlumatların əsasında deyil, məhz yazılı mətnlərin təhlili əsasında tərtib olunmuşdur. Ümumiyyətlə, ədəbi dilin normaları yazı ilə qırılmaz sürətdə bağlıdır. Ədəbi dil termininin özü də ədəbi dilin məhz yazılı dil əsasında təşəkkül tapıb formalaşdığını söyləməyə haqq verir.

Yazılı nitqi inkişaf etdirmək, təkmilləşdirmək vacib olduğu qədər, həm də çətin və mürəkkəb prosesdir. Bu sahədə aparılan işlər məktəbdə hələ ibtidai siniflərdən başlayır, tədricən inkişaf etdirilir, getdikcə genişləndirilir və tamamlanır. Orfoqrafiya və durğu işarələri qaydalarını öyrənə-öyrənə şagirdlər üslubi vərdislərə yiyələnir, cümlə qurmaq, cümlədə sözü yerinə və məqamına görə işlətmək bacarığına sahib olurlar. Şagirdlərin Azərbaycan dilinin qanun və qaydaları haqqında mənimsədikləri nəzəri biliklər onların yazılı nitqində öz köməyini göstərir. Lakin savadlı yazı mədəniyyətinə yiyələnmək üçün bunlarla yanaşı, həyatı müşahidə, dəqiq bilik, onu əhatə edən həyat və insanlar haqqında məlumat və müətlə tələb olunur. Beləliklə, şagirdlərin nəzəri bilikləri, bu biliklərin şifahi təzahürü ilə onun yazılı nitqi bir-biri ilə üzvi şəkildə vəhdət təşkil edir. Şagirdlərin şifahi və yazılı nitqinə bir-biri ilə zəncir tək möhkəm bağlanmış sistem kimi baxmalı, bu əlaqəni daha da möhkəmləndirmək üçün ayrı-ayrı siniflərdə tətbiq olunan müxtəlif yazı növlərinə, qazanılan bilik və vərdislərin vəhdətinə ciddi surətdə əməl etmək lazımdır. Yazını bilmək üçün dili bilmək lazımdır. Azərbaycan dilini

bilmədən, şübhəsiz bu dilin yazısını da öyrənmək olmaz. Buna görə də məktəbdə yazı təlimi Azərbaycan dili təlimini vacib bir hissəsini təşkil edir. Yazı təlimi prosesində şagird Azərbaycan dilinin özünü öyrənir, çünki bizim yazımızın əsasında ana dilimiz – Azərbaycan dili durur. Yazıda şagirdlərin yol verdikləri səhvlərin müəyyən bir qismi isə məhz onların nitqindəki çatışmazlıqlardan, işlətdikləri söz və ifadələrin mənasını ya heç, ya da dəqiq bilməmələrindən, qrammatik hadisəni düzgün dərk etməmələrindən irəli gəlir. Bəzən də məktəblərdə müəllimlər yazı təlimində yanlış olaraq şagirdlərin görmə yaddaşına əsaslanmağa meyl göstərir, yazı qaydalarının mənimsənilməsini, bir növ sırf orfoqrafik işlərlə məhdudlaşdırırlar, ən çox üzündənköçürmə yazı, imla aparmağa səy göstərirlər. Dil faktlarının təhlilinə, yazı təlimini nitq inkişafı üzrə işlərlə əlaqələndirməyə və s. kifayət dərəcədə diqqət yetirmirlər. Orfoqrafik savadla ümumi dil savadı anlayışları arasında heç də az bağlılıq yoxdur. Yazılı və şifahi nitqin inkişafı üçün tələb olunan zəngin lüğət ehtiyatı, düzgün tələffüz, düzgün cümlə qurmaq vərdişləri – bu sahələr öz-özlüyündə savadlı yazmağa kömək göstərən vacib keyfiyyətlərdir. Şagird əvvəlcə yazacağı səsi eşidir, onu bir neçə dəfə dodaqaltı təkrar edir, sözün qrafik obrazı ilə yazılı forması arasındakı fərqi təsəvvüründə bir daha yenidən canlandırır, götür-qoy edir, tutuşdurur, sonra dəftərinə yazmalı olur.

Təlimin ilk mərhələlərində bu proses çox ləng gedir, məktəblilər hərfin ayrı-ayrı elementlərini görməkdə, onları birləşdirməkdə çətinlik çəkirlər. “Sadədən mürəkkəbə gedən bu proses şagirdlərdə tədricən vərdiş halına keçir” (3, 33). Şagirdləri düzgün yazı vərdişlərinə yiyələndirmək, onlara öz fikirlərini savadlı şəkildə qələmə almaq vərdişlərini aşılamaq təkcə Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəlliminin deyil, bütün müəllimlərin, ümumilikdə, məktəbin qarşısına qoyduğu məqsəddir. Məktəbdə yaradılan düzgün yazı rejimi bütün müəllimlərin öz ixtisasları üzrə yazı işlərində səhvlərin aradan qaldırılmasına kömək göstərir. Savad uğrunda mübarizə bütün yazılarda, gündəliklərdə, yazı ilə əlaqəsi olan bütün işlərdə, divar qəzetində, sinif jurnalında tələb olunmalıdır. Məktəbdə istifadə edilən hər bir sənədin yazılışında orfoqrafiya və durğu işarələri qaydalarının tələblərinə ciddi surətdə riayət edilməlidir. Elanlar, plakatlar, müdriyyətin yazılı sərəncamları, müxtəlif yazılı məlumat və s. tamamilə səliqəli və savadlı olmalıdır. Məktəbdə yaradılan belə şərait yalnız savadlı yazı vərdişləri aşılamaqla qalmır, eyni zamanda, onların şifahi nitqinin, təfəkkürünün inkişafına da kömək göstərir. Ona görə də bu işdə təsadüfiliyə yol vermək olmaz, ondan müntəzəm və sistemli şəkildə istifadə olunmalıdır.

Dil dərslərində yazılı nitqin inkişafını təmin etmək üçün əsas üsul müxtəlif tipli yazı işlərinin aparılmasıdır. Düzgün yazı vərdişlərinə yiyələnməkdə belə yazı işlərinin aparılmasının xüsusi əhəmiyyəti vardır. Aparılan yazı işlərinin əsas məqsədi şagirdlərin aldıkları nəzəri məlumatı yoxlamaq,

onların dil haqqındakı bilik və vərdişlərini möhkəmləndirib inkişaf etdirməkdən ibarətdir. İstifadə edilən yazı işlərini müxtəlif metodistlər müxtəlif formalarda təsnif etmişlər. H.Balıyev bu bölgünü belə aparmışdır:

1. Şagirdlərin yalnız orfoqrafik cəhətdən düzgün yazı vərdişlərini inkişaf etdirən yazılar.

2. Düzgün yazı vərdişlərini inkişaf etdirməklə bərabər, şagirdlərin rəhbərli nitq vərdişlərini, müstəqil düşüncəsini və əməli fəaliyyətini formalaşdıran yazılar.

Birinci qrupa orfoqrafik lüğətlərlə iş, üzündənköçürmə və ya əzbər yazılar, müxtəlif növ imlalar aid edilir. Bu yazılar, əsasən, öyrədici xarakter daşıyır. Belə yazıları apararkən müəllim şagirdlərin təkcə savadlı və düzgün yazmaları qayğısına qalmmalı, həmçinin onların məntiqi tərəkürünün inkişafına təsir göstərməklə Azərbaycan dilinin zənginliyini anlamalarına şərait yaratmalıdır. Məktəblilərə öz yazılarına tənqidi və şüurlu münasibət bəsləmək, qrammatik, orfoqrafik qaydaları təcrübəyə düzgün tətbiq etmək üzrə bacarıq və vərdişlər aşılanmalıdır (4, 250).

Üzündənköçürmə yazılar yazının ən sadə, asan və hamı üçün əlverişli olan növüdür. Hərfləri sərbəst yazmağı bacaran hər bir uşaq artıq üzündənköçürmə işini həyata keçirə bilər. İzah edilməsi qayda ilə mümkün olmayan çətin orfoqramların mənimsədilməsi prosesində belə yazılardan istifadə olunur. Üzündənköçürməni, sadəcə olaraq, surətin köçürülməsi, şüurluluq tələb etməyən mexaniki fəaliyyət kimi başa düşmək olmaz. Bu prosesdə şagird sözün hərflər tərkibinə diqqətlə baxır, onu həmin sözün daxili nitqindəki səs tərkibi ilə tutuşdurur, fərqli anlayır, sözün yazılışını yadda saxlayır, sözü səssiz tələffüz edir. Çətin orfoqramlı söz tam müəyyənləşdirildikdən sonra mətnlərə daxil edilməli və həmin sözlər müəllim tərəfindən işarələndikdən sonra köçürmək üçün tövsiyə edilməlidir. İşarələnmə diqqəti məhz həmin çətin orfoqramın yazılışına yönəltmək üçündür. Üzündənköçürmə bütöv sözlərlə yerinə yetirilməlidir. Şagirdlərdə diqqətliliyi, qavranış fəallığını tərbiyə etmək üçün bir baxışla sözün yadda saxlanmasına nail olmaq lazımdır. Şagirdlər üzündənköçürmə üzrə müəyyən vərdişlər yiyələndikdən sonra onlara nöqsanlı mətni köçürmək üzrə çalışma vermək mümkündür. Dərslərdə olan mətnlərdən də istifadə etmək olar, şagirdlər kitab köçürmələri də həyata keçirə bilərlər. Belə kitabdan köçürmə yazılarda həm keçmiş dil materiallarının təkrarı həyata keçir, həm də düzgün yazı vərdişlərinin inkişafına təkan verilir.

Əzbər yazı həm üzündən köçürmə, həm də imla ilə bağlı olub ikisi arasında ortaqlı yazı hesab olunur. Onu üzündənköçürməyə yaxınlaşdıran cəhət yazacağı mətni dəfələrlə görmək, oxumaq, sözlərin yazılı surətini mənimsətmək imkanının olmasıdır. Mətn əzbərləndikdən sonra şagirdin daxili nitqinin köməyi ilə mətni dodaqaltı diktə etməsi isə onu imlaya yaxınlaşdırır.

Bu yazı növünə öz-özünə imla da deyilir. Əzbər yazı şagirdin öz-özünü yoxlama, öz qüvvəsinə inam yaratma vasitəsi hesab olunur. Görmə qavrayışına əsasən mənimsənilən orfoqramların yazılışının öyrədilməsində əzbər yazı mühüm rol oynayır. Əzbər yazı əvvəlcədən şagirdlər tərəfindən mənimsənilmiş mətn üzrə olmasına baxmayaraq onlara xəbərdarlıq edilməli və çətin orfoqramlara diqqət yetirmək tövsiyə olunmalıdır. Əzbər yazılar iki cür aparıla bilər, birincisi, müəllimin tapşırığı ilə orfoqrafik cəhətdən əzbərlənmiş şeirin yazılması; ikincisi, şagirdlərin əvvəllər öyrəndikləri şeirin yazdırılması. Birinci halda əzbər yazı öyrədici, ikinci halda isə yoxlama xarakteri daşıyır.

İmlalar orfoqrafik çalışmaların məktəb təcrübəsində sınaqdan çıxarılmış ən əlverişli növdür. Şagirdlərin düzgün orfoqrafik yazı vərdişlərinin inkişaf etdirilməsində imlaların rolu böyükdür. Ümumilikdə, imlalar iki qrupa bölünür: öyrədici imlalar, yoxlama imlalar. Öyrədici xarakterli imlalara görmə, xəbərdarlıqlı, izahlı, seçmə, lüğət üzrə, yaradıcı, sərbəst imlalar daxildir. İmlanın bu növləri müəyyən orfoqrafik qaydaların şagirdlərə öyrədilməsinə xidmət edir. Belə imlaların yazılması prosesində müəllim bütün vasitələrdən istifadə edərək şagirdlərin səhsiz yazmalarını təmin etməyə çalışır. İmlanın əvəzedilməz qiyməti ondadır ki, onu yazarkən şagirdlər eşitməyə istinad edirlər. Bu prosesdə şagirdin fəaliyyətində şüurluluq, müstəqillik artır. İmla mətni nəzərdə tutulmuş orfoqrafik qaydanın, əvvəllər öyrənilmiş orfoqramların məcburən yazdırılmasını tələb edir. Müəllimin diktə etdiyi hallardan qaçmağa, çətin sözləri başqaları ilə əvəz etməyə imkan olmur. Bu da Azərbaycan dilindən keçirilənlərin təkrarlanması və möhkəmləndirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. “İmlanın başlıca xarakterik cəhətlərindən biri budur ki, imla şifahi nitqlə yazılı nitq, tələffüzlə yazı qaydaları arasındakı münasibəti şagirdlərin əsaslı surətdə dərk etməsinə təkan verir” (5, 7).

Xəbərdarlıqlı imla istifadə edilən ən əlverişli və səmərəli çalışmalardan biridir. Bu imlanın əsas cəhəti odur ki, şagirdlərin səhvə yol verə biləcəkləri hər bir hal əvvəlcədən xəbər verilir. İmla mətni diktə edilməzdən qabaq çətin orfoqramlı sözlər şagirdlərə izah edilməlidir. Bu imlada məqsəd öyrədilmiş yazı qaydalarının tətbiqində, çətin orfoqramların yazılışında orfoqrafik səhvlərə yol verməmək vərdişlərinin aşılmasıdır. Mətn müəllim tərəfindən təhlil olunmalı, şagirdlərin hansı səhvlər edə biləcəkləri, həmin halın necə xəbər veriləcəyi dəqiq müəyyənləşdirilməlidir. İzahlı imla daha çox müstəqillik tələb edir. Xəbərdarlıqlı imlada xəbərdarlıq mətnin yazılmasında aparılırsa, izahlı imlada izah yazıdan sonra aparılır. İzahlı imla aparılmazdan əvvəl onun aid olduğu qrammatik qaydanı yada salmaq, təkrarlamaq lazımdır. İzahlı imlada mətn bütövlükdə yazdırılır, yəni müəllim heç bir xəbərdarlıq etmədən, təhlil aparmadan bütöv mətni oxuyur. Sonra bütün cümlələr ayrı-ayrı oxunaraq izahat aparılır.

Komentarili imla da izahlı imlanı xatırladır. Lakin bu imlada xəbərdarlıq edən, izah verən müəllim deyil, müəllimin seçdiyi şagird olur. Bu prosesdə müəllimin təyin etdiyi kommentator şagird yazılacaq cümlədəki sözlərin yazılma qaydalarını aydınlaşdırır, sonra kommentator şagird də daxil olmaqla bütün sinif cümləni dəftərinə qeyd edir. Komantarili yazı işin gedişi prosesində yoxlanılır. Yazının bu növü şagirdlərin biliyinin aşkara çıxarılması və qiymətləndirilməsini asanlaşdırır.

Görmə imla yazılışı çətin olan sözlərin yazılma qaydalarının öyrədilməsi üçün istifadə olunur. Görmə imlada mətn təhlil edildikdən sonra onun üstü örtülür, müəllimin diktəsi ilə yazılır. Görmə imla həm görmə, həm də eşitmə qavrayışına istinad etdiyindən şagirdlər səhvə yol vermirlər. Mətn yazı taxtasına yazılır, şagirdlər hər bir sözün yazılışı ilə tanış olduqdan sonra mətnin üstü örtülür, müəllim diktə edir, şagirdlər də yazırlar. Hamı yazıb qurtardıqdan sonra mətnin üstü açılır, şagirdlər yazdıqlarını yazı taxtası ilə yoxlayırlar.

Seçmə imlada şagirdlər oxunmuş mətndən yalnız tərkibində öyrənilməsi, möhkəmləndirilməsi qarşıda məqsəd qoyulmuş orfoqramların olduğu sözləri və ya ifadələri seçib yazırlar. Belə əməliyyatın yerinə yetirilməsi şagirdlərdən nəzəri hazırlıqlıq, diqqətlilik, fəallıq tələb edir. Seçmə imlanın sinifdəcə yoxlanması mümkündür.

Lüğət üzrə imla ayrı-ayrı sözlərin diktə edilib yazdırılması şəklində aparılır. Lüğət üzrə imla həm orfoqrafiya təlimi, həm də nitq inkişafı ilə əlaqədar olduğundan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu imla növündən diktə üçün proqramdakı yazılışı çətin sözlər və yeni qaydaya dair orfoqramın olduğu sözlər seçilir.

Yaradıcı imla məktəblilərə öz düşüncə və fikirlərini müstəqil olaraq ifadə etmək və qazanılmış orfoqrafik vərdişləri möhkəmləndirmək imkanı verən yazı növüdür. İmlanın bu növü orfoqrafiya təlimi ilə yanaşı, rabitəli nitqin inkişafına da xidmət etdiyindən bir növ inşaya hazırlıq rolunu oynayır. Bu imla şagirdlərin yaradıcı qabiliyyətini inkişaf etdirməkdə mühüm rol oynayır. Müəllim yazı taxtasında öyrənilən mövzuya aid bir neçə söz yazır, şagirdlər onların yazılmasına fikir verir və həmin sözlərdən cümlələr qurub imla yaradırlar.

Sərbəst imla öz xarakterinə görə ifadəni xatırladır, belə ki, bu imla diktə edilən mətni dəyişərək yazmağa ixtiyar verir. İfadədə şagirdlər mətni bütövlükdə, sərbəst imlada isə hissə-hissə dinləyib yazırlar. Sərbəst imla qiymətləndirilərkən yalnız orfoqrafik savadlılıq deyil, məzmunun necə verilməsi də nəzərə alınmalıdır.

Yoxlama imla öyrədici imlalardan fərqli olaraq müəllimin köməyi tələb edilmədən yerinə yetirilən çalışma növüdür. Burada məqsəd öyrətmək deyil, şagirdlərin öyrəndiklərini yoxlamaqdan ibarətdir. Şagirdlərin orfoqrafik yazı vərdişlərini yoxlamaq, onların bu sahədəki bacarıq və vərdişlərini qiymətlən-

dirmək işində yoxlama yazıların müstəsna rolu vardır. Yoxlama imla müəyyən mövzu və ya bölmə üzrə nəzəri işlər getdikdən, çalışmalarla bu işlər möhkəmləndirildikdən, öyrədici imlalardan və digər orfoqrafik təhlillərdən istifadə edildikdən sonra aparılır, bir növ müəllimin hər hansı bir bölmə, bəhslə əlaqəli aparılan işinə yekun vurur, onun nəticələrini meydana çıxarır. Yoxlama imlanın mətni rabitəli olmalıdır. Yoxlama imla ədəbi tələffüz normalarına uyğun diktə edilməlidir. Bu imlalar adətən, orfoqrafiya və durğu işarələrinə aid bilik, bacarıq və vərdişlərin möhkəmləndirilməsini yoxlamaq məqsədilə aparılır. Yoxlama imlada təkcə yeni mənimsənilmiş bu və ya digər qaydalar deyil, əvvəllər öyrənilmiş qaydalar da əhatə olunur. İmla mətninin seçilməsinə diqqətlə yanaşılmalı, sinfin səviyyəsinə görə planlaşdırılmış söz normativi gözlənilməlidir. Yoxlama imla prosesində mətn seçimindən tutmuş, onun aparılmasına qədər ciddi hazırlıq aparılmalıdır. Müəllim yoxlama imla ərəfəsindəki mətnə şagirdlərə izah ediləcək bütün sözlərin mənasını aydınlaşdırmalı və öz şagirdlərinin yazı sürəti səviyyəsində diktəyə hazır olmalıdır. Diktə sinfin orta yazı sürəti nəzərə alınmaqla aparılmalıdır.

“Düzgün yazı vərdişlərini inkişaf etdirməklə yanaşı, şagirdlərin rabitəli nitqini, müstəqil düşüncəsini və əməli fəaliyyətini formalaşdıran yazılara isə qrammatik ifadə və inşalar daxildir” (6, 467). Rabitəli nitqin inkişafının mühüm vasitəsi olan ifadə və inşa yazıların orfoqrafiya təliminə xidmət edə bilməsi üçün bu yazıların qarşısında müəyyən orfoqrafik tapşırıq qoymaq lazımdır. İmlada ən çətin orfoqramları yazı bilən şagirdin ifadə və inşada səhvə yol verməsinə səbəb olur ki, birinci halda şagirdlərin diqqəti, əsasən, orfoqrafik qaydanın tətbiqinə, ifadə və inşada isə diqqət üç cəhətə: məzmunun düzgün verilməsinə, üslub xətlərinin buraxılmamasına və orfoqrafik çətinliklərə yönəldilir. Həm də bu yazılarda müəllimin xəbərdarlıq imkanı olmur. İfadə və ya inşa yazarkən şagird öz sözləri ilə yazır, yalnız özünü eşidir, yazdığı bu və ya digər sözün səs və morfoloji tərkibi haqqında onun təsəvvürünə heç bir yazı və ya başqa adamın – müəllimin tələffüzü təsir göstərmir.

İfadə şagirdlərin rabitəli nitqinin inkişafında, ümumiyyətlə, onların ədəbi dilə yiyələnmələrində mühüm rol oynayır. Rabitəli nitqin birinci mühüm mərhələsi olan ifadə yazı şagirdlərin məntiqi təfəkkürünün inkişafına təsir göstərir. İfadə yazarkən şagirdlərin diqqəti hadisələr arasındakı səbəb-nəticə əlaqələrinə, onların baş verdiyi şəraitə və vaxta yönəlir. Şagirdlər bu daxili əlaqələrdən çıxış edərək fikirlərinin yazıya köçürülür. İfadənin yazdırılması ardıcılığı belədir: giriş müsahibəsi – burada seçilmiş mətnə uyğun həyat təcrübəsindən söz açılır. Mətnin müəllim tərəfindən ifadəli şəkildə oxunması – mətn müəllim tərəfindən aydın və ifadəli oxunmalıdır. Mətnin məzmununun plan üzrə nəql edilməsi şagirdlərin yaradıcılığını

artırır, yazıçının dilinin təsirini azaldır. İfadəyə leksik-orfoqrafik hazırlıq mərhələsində məndəki mənası şagirdlərə tanış olmayan sözlərin tələffüzü, mənası və yazılışı üzrə iş aparılır. Mətn müəllim tərəfindən təkrarən oxunur, bu zaman hadisələr onların gözləri qarşısında tam canlanır. Nəhayət, mətnin məzmunu şagirdlər tərəfindən yazılır. Çalışmaq lazımdır ki, şagirdlər ifadəni öz sözləri ilə yazsınlar. Məntiqi ardıcılığın gözlənilməsi üçün şagirdlərin diqqəti plandan istifadəyə yönləndirməli, orfoqrafik savadlılığın təmin edilməsi üçün məktəblinin orfoqrafiya lüğətindən istifadə etməyə icazə verilməlidir. Yazı mərhələsi yekunlaşdıqdan sonra şagirdlər yazdıqları ifadəni oxuyurlar. Bu mərhələdə şagirdlərin özünə nəzarəti, öz səhvlərini düzəltmələri təmin olunmalıdır. İfadə yazıların yoxlanmasına müəllim xüsusi diqqət göstərməlidir. Şagirdlər öz işlərinin nəticələri ilə tanış olmalı, nöqsanların aradan qaldırılması üzərində işləməlidirlər.

İnşa rabitəli nitqin inkişaf etdirilməsi üzrə işin ən yüksək formasıdır. “İnşa üzərində iş çox çətin və mürəkkəb proses olmaqla, müəllimdən gərgin iş tələb edir” (6, 473). Rabitəli nitqin inkişafında inşalara geniş yer verilir. İnsanın müxtəlif növləri vardır və bu növlər müxtəlif meyarlar əsasında təsnif olunmuşdur. İfadə formasına görə: şifahi və yazılı; təlim əhəmiyyətinə görə: öyrədici və yoxlama xarakterli; janrına görə: nəqli inşə, təsviri inşə və mühakimə xarakterli inşə; materialın əldə edildiyi mənbəyə görə: şəkillər əsasında, müşahidələr əsasında, uşaqların şəxsi və həyatı təcrübələri əsasında, ətraf aləm və təbiət üzərində müşahidə əsasında, dərslikdən oxunmuş material əsasında və s. İnsanın bu növlərinin hər biri öz əhəmiyyəti, rabitəli nitqin inkişafı sistemində yeri və aparılma qaydasına görə fərqlənir. Əslində, insanın bu və ya digər növü arasında kəskin sədd çəkmək, onlar bir-birinə əks qoymaq da olmaz. Hər bir inşada təhkiyə ilə yanaşı, təsvir və mühakimə elementləri də olur. Eyni zamanda öyrədici inşada yoxlama elementləri, yoxlama inşada isə az da olsa, öyrədici xarakter olur.

Rabitəli nitq üzrə iş, o cümlədən inşə yazılar ana dilinin tədrisinin məzmunu ilə sıx bağlı olduğundan dərs ilinin əvvəlindən axırınadək hər bir dərstdə ona yer verilməlidir. İnşə yazma prosesində şagirdlər müşahidə aparmaq, gördükləri və öz təcrübələri üzrə quracaqları hekayə üçün lazım olanları ayırmaq, həyat həqiqətlərini, faktları, əlamətləri müvafiq sözlərlə sadə şəkildə, lakin qrammatik cəhətdən düzgün vermək, bir sözlə, mövzu ilə əlaqədar material toplamaq, həmin materialı müəyyən ardıcılıqla, plan üzrə orfoqrafik cəhətdən savadlı vermək bacarığına yiyələnmişdirlər. İnşə yazılmazdən əvvəl inşaya hazırlıq mərhələsi təşkil olunur. Bu hazırlıq geniş mənada şagirdlərin inşə vərdişlərinə yiyələnməsidir. Dar mənada isə konkret mövzulu inşə yazıya hazırlıqdır. İnşaya hazırlığın xüsusiyyəti onun növündən və mövzusunun asılıdır. Müəllim insanın mövzusunu müəyyənləşdirərkən inşə yazmaq üçün uşaqların lazımı materialı hardan əldə edəcəyi

üzərində də düşünməlidir. İnsanın düzgün yazılması üçün müəllim şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşməsinə, orfoqrafik biliklərə yiyələnməsinə, həmçinin uşaqlarda emosional əhvali-ruhiyyə yaratmağa nail olmalıdır. İnsanın planının tərtib olunması da vacibdir. Çünki inşa yazı yalnız üslubu deyil, həm də məntiqi çalışmadır. Plan üzrə işləmək şagirdlərin nitqinin və təfəkkürünün inkişafında böyük rol oynayır. İnsanın xarakterindən asılı olaraq müxtəlif cür plan tərtib edilə bilər: hazır verilmiş plan, kollektiv tərtib olunmuş plan, şagirdin müstəqil qurduğu plan. İnsanın yazılmasından sonra onun yoxlanılıb qiymətləndirilməsi də vacibdir. Səhvlərin nəzərə alınb sonrakı dərslərin bu istiqamətdə qurulması vacibdir. Fərdi xarakterli inşalarda şagirdlər daha çox səhvə yol verirlər. Ona görə də müəllim hər bir şagirdin inşasını diqqətlə öyrənməli, məzmununda, dilində özünü göstərən səhvləri müəyyənləşdirilməlidir. Bundan əlavə inşa yazarkən şagirdlər yeri gəldikcə müəllimə müraciət edir, ondan lazımi kömək alırlar. İnsanın gedişində orfoepik-orfoqrafik cədvəllərdən, orfoqrafiya lüğətindən istifadəyə icazə verilir, çətin sözlər yazı taxtasına yazılır.

Şagirdlərin rabitəli nitqinin inkişafında müstəsna rol oynayan yazı növlərindən biri də *əmali yazılardır*. Praktiki olaraq bu yazı formaları gündəlik həyatda istifadə olunduğundan öyrədilməsi zəruridir. Bu yazı növünün öyrədilməsi ilə şagirdlər ərizə, elan, məktub, divar qəzetinə məqalə və s. yazmağı öyrənmiş olurlar. Bunlar yazının xüsusi növü olmaqla özünəməxsus məzmun və ifadə formasına malik olurlar. Bu sahə üzrə vərdişləri inkişaf etdirmək üçün şagirdlərin yazdıqları formaların müzakirəsini keçirmək və belə yazılara alışdırmaq lazımdır.

Ədəbiyyat

1. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları (dərslər). Bakı, 2003, 290 s.
2. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 2010, 450 s.
3. Rəhimov A.N. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2015, 472 s.
4. Bəliyev H., Bəliyev A. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2014, 380 s.
5. Əfəndizadə Ə. Orta məktəbdə imla. Bakı, 1983, 191 s.
6. Kərimov Y.Ş. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2005, 519 s.

Ш.Алиева

Методы развития письменной речи учащихся

Резюме

В статье говорится о методах развития навыков письменной речи учащихся средних школ. Особо подчеркивается, что в деле обучения учащихся навыкам правильного письма и грамотного изложения своих мыслей должны принимать участие все педагоги, а не только педагоги азербайджанского языка и литературы.

Здесь приводятся широкие сведения о таких методах развития письменной речи, как переписывание и изложение текста, диктант, сочинение. В статье также представлены и систематизированы различные виды диктантов: предупредительный, объяснительный, комментируемый, зрительный, выборочный, творческий, свободный, проверочный. Также уделяется внимание значению и роли практических заданий в развитии связной речи учащихся.

ShAliyeva

Methods for developing the written speech of pupils

Summary

The article deals with the methods of developing the writing skills of secondary school pupils. It is especially underlined that all teachers, not only the teachers of the Azerbaijani language and literature, should take part in teaching pupils to the skills of correct writing and the proper presentation of their thoughts.

There is presented more information about such methods of written speech development, as rewriting and textual presentation, dictation, composition. The article also presents and systematizes such various types of dictation, as warning, explanatory, commented, visual, selective, creative, free, verifying dictation. Main attention is also paid to the significance and role of practical tasks in the development of coherent speech of pupils.

Rəyçi:

Rəhilə Quliyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

OFELYA PİRİYEVA
dosent, BDU
piriyevaofelya@mail.ru

AZƏRBAYCAN DİLİNİN YAZI NORMALARININ TƏKAMÜLÜ

Açar sözlər: orfoqrafiya, orfoqrafiyanın prinsipləri, tarixi prinsiplər, ənənəvi prinsiplər.

Ключевые слова: орфография, принципы орфографии, исторические принципы, традиционные принципы.

Key words: orthography, orthography principles, history principles, traditional principles.

Dilin yazı normaları bu dilin orfoqrafiya qaydalarının hazırlanması, qəbul edilib təsdiq olunması ilə təsbit olunur. Bu baxımdan Azərbaycan dilinin yazı normalarının təkamülü orfoqrafiya qaydalarının yaradılması və tətbiqi tarixini özündə birləşdirir. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarının işlənməsinə XX əsrin əvvəllərində başlanmışdır. Orfoqrafiya qaydalarının yaradılmasının kitab nəşrinin artması ilə birbaşa bağlı olmuşdur. Eyni zamanda, onu da qeyd etmək lazımdır ki, Rusiyasındakı inqilabi hərəkət sənəkləmək məqsədi ilə başqa xalqların dil və mədəniyyətinə münasibətin bir qədər dəyişdirilməsi ilə nəticələnmiş, bu özünü orfoqrafiya məsələlərinin ortaya atılmasında göstərmişdir.

1906-cı ildə Bakıda çağırılmış müəllimlər qurultayında Azərbaycan dilinin tədrisi məsələsinə baxılmış və dərslük hazırlanması qərarı qəbul edilmişdi. Bundan sonra M.Mahmudbəyov «Birinci il. Müəvvər türk əlifbası», «İkinci il» və «Yeni məktəb» kitablarını yazmışdır (1).

«İkinci il» dərsliyinin «Yazı dərsləri» bölməsində bitişik və ayrı yazılan ərəb hərfləri, birbölgülü sözlər, qalın səslilərlə bitən sözlərə -lar, incə səslilərə bitən sözlərə -lər artırılması, ancaq ərəb sözlərində yazılan hərflərə aid tapşırıqlar da olmuşdur ki, bunlar ilk orfoqrafiya qaydaları kimi dəyərləndirilməlidir.

Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasının yaradılmasında ikinci iş yenə də M.Mahmudbəyovun 1911-ci ildə çapdan çıxmış «İmlamız» kitabı olub. Qeyd olunan faktlar Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarını ilk dəfə M.Mahmudbəyovun hazırladığını təsdiq edir. Bu qaydalar ərəb qrafikalı əlifba üçün nəzərdə tutulmuşdu.

1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti elan olundu, 1922-ci ilin 21 iyulunda latın əlifbasının tətbiqi haqqında qərar qəbul edildi, 1922-ci ilin sentyabr ayından Bakıda latın əlifbası ilə «Yeni yol» qəzeti nəşr

olundu. 1925-26-cı tədris ilindən bütün birinci dərəcəli məktəblərdə yeni latın əlifbası ilə dərslərə başlandı.

1926-cı il fevralın 26-da Bakıda I Türkoloji qurultayda Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarının yaradılması məsələsi müzakirə obyektinə olmuş və burada xüsusi qərar qəbul edilmişdir: «Türk dilləri üçün orfoqrafiya məsələsi üzrə I Ümumittifaq Türkoloji Qurultay aşağıdakı qənaətə gəlir: “1. Mədəni dillərdə mövcud olan müasir dörd əsas elmi imla qaydalarından türk dili üçün ən uyğun gələnə, əsasən, etimoloji (morfoloji) prinsiplə bu və ya digər dərəcədə kombinə edilmiş fonetik prinsipdir.

2. Etimoloji prinsipin tətbiqi ədəbi ənənənin mövcudluğundan, həmin dilin az və ya çox dərəcədə dialekt parçalanmasından və hər bir ayrıca götürülmüş halda etimoloji prinsipin yazıda bütün dialektlərin birləşdirilməsinə nə dərəcədə yardımçı olmasından və başqa cür danışanlar üçün imla qaydalarını nə dərəcədə əsaslandırmasından asılı olmalıdır.

3. İmla qaydaları üçün yalnız həmin dildə danışanların hamısı üçün aydın olan etimologiyalardan istifadə edilə bilər. Etimoloji prinsip tarixi prinsiplə qarışdırılmamalıdır və həmin sonuncu prinsipdən uzaq olmağa səy göstərilməlidir.

4. Türk dillərinə daxil olan ərəb və ümumiyyətlə, yabançı sözlərin (Avropa və s.) həmin xalqın deyiminə uyğun fonetik yazılışı prinsipi zəruridir, çünki o, xeyli hissəsi hələ də savadsız olan xalq kütlələrinin savada yiyələnməsini asanlaşdırar, yalnız ərəb dilini bilən nisbətən azsaylı ziyalılar təbəqəsi üçün çətinlik törədir.

5. Fonetik prinsip tələffüzə əsaslanır; odur ki, canlı türk dilləri üzərində müşahidələrdə hecaların növlərini, onlarda sait və samit səslərin iştirakını, xüsusən, sait və samit səslərin sözün əvvəli, ortası və sonunda işlənməsini aydınlaşdırmaq lazımdır.

6. Türk-tatar dilləri üçün hazırda mövcud olan üç əlifbadan olduğu kimi tətbiq edilən ərəb əlifbası türk dillərindən heç birinin fonetik yazı tələblərinə cavab vermir. İslah olunmuş ərəb əlifbası, hələlik, ardıcıl işlənilib hazırlanmış orfoqrafiya üçün təməl olmayıb; Azərbaycanda, digər respublikalar və muxtar qurumlarda qəbul edilən latın əlifbası isə ənənəyə malik olmaması sayəsində yazının kifayət qədər fonetikliyi tələblərini ödəyə biləcək orfoqrafiyanın yaradılması üçün daha əlverişli şərait yaradır.

7. Konkret ədəbi dildə vahid orfoqrafiya formalarının qorunub saxlanmasını məsləhət görən Qurultay, bəzi türk dillərində rast olunan əyalətçilik (pərakəndəlik) meyillərini rədd edir.

8. Türk dillərinin səmərəli fonetik imla qaydalarının müəyyənləşdirilməsi üçün türk-tatar dillərinin orfoqrafiya lüğətlərinin yaradılması zəruridir.

9. Qurultay türk-tatar dillərindəki bütün səslərin ötürülməsi üçün latın əlifbası əsasında vahid elmi fonetik transkripsiyanın yaradılması məsələsinin

müvafiq elmi müəssisələr tərəfindən işlənilib hazırlanmasını məqsəduyğun sayır» (2, s.267-268).

Orfoqrafiyasının tərtibində müəyyən prinsiplər əsas götürülür. Bütün dillərin orfoqrafiya qaydalarının tərtibində, başlıca olaraq, üç prinsipə ifadəsini tapır: 1) fonetik prinsip; 2) morfoloji prinsip; 3) tarixi-ənənəvi prinsip. Bu prinsiplərin hər birinin təklikdə həm yararlı, həm də yararsız cəhətləri vardır. «Orfoqrafiya qaydalarını tərtib edərkən, bu prinsiplərdən yalnız birinə əsaslanmaq, yəni təkcə ya fonetik, ya morfoloji, ya da tarixi prinsipə əsaslanmaq doğru deyildir. Bu halda dillərin orfoqrafiyasında həmin prinsiplərin biri hökmran olacaqdır ki, bu da o dilin orfoqrafiyasında ya formalizmin, ya deyiliş hərc-mərcliyinin, ya da mühafizəkarlığın üstünlüyü ilə nəticələnəcəkdir»(3, s.69).

Azərbaycanda 1928-ci ildə ilk imla konfransı çağırılmışdır. Konfrans B.Çobanzadə və V.Xulufunun «Yeni əlifbada imla əsasları» məruzəsinin tezisləri əsasında 41 maddədən ibarət qərar qəbul etmişdir. 1929-cu ildə çap edilmiş ilk orfoqrafiya lüğətində («İmla lüğəti»), təxmini hesablamalara əsasən, 23 min söz olmuşdur(4, s.74).

1936-cı ildə Azərbaycan ədəbi dilinin yeni orfoqrafiya qaydaları işlənilib hazırlandı. 1936-cı ildə SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan şöbəsinin Dil və Ədəbiyyat İnstitutu, Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığı və Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanında olan yeni əlifba komitəsi tərəfindən «Azərbaycan türk ədəbi dilinin orfoqrafiyası» adlı birinci orfoqrafiya qaydaları kitabçası nəşr edildi (5).

1936-cı ildə təsdiq olunmuş qaydalar 5 bölmədən ibarət idi: 1) əlifba sistemi; 2) türkcə və türkcələşmiş sözlərin orfoqrafiyası; 3) ərəb və fars sözlərinin yazılışı; 4) ruscadan və Avropa dillərindən alınmış sözlərin orfoqrafiyası; 5) mürəkkəb idarə adlarının və ixtisar edilmiş sözlərin orfoqrafiyası. Qaydaların ümumi sayı 114 bənd təşkil edirdi. İkinci bölmə üç yarımbölməyə bölünmüşdü: a) söz köklərinin yazılışı - 1) sözlərin ilk səslərinin yazılışı -7 maddə; 2) sözlərin orta səslərinin yazılışı -9 maddə; 3) sözlərin son səs və hecaların yazılışı -3 maddə ; b) şəkilçilərin yazılışı -22 maddə; c) mürəkkəb sözlərin yazılışı- 5 maddə. Ərəb və fars sözlərinin orfoqrafiyası bölməsi iki hissəyə bölünürdü: 1) şəkilçilərin yazılışı -10 maddə; 2) sözlərin yazılışı - 14 maddə. Qaydalarda ruscadan və Avropa dillərindən alınmış sözlərin orfoqrafiyasına 27 maddədə yer verilmişdi (5).

1937-ci ildə hazırlanmış layihə 127 maddədən ibarət idi(6). 1938-ci ildə qəbul olunmuş «Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları» özünün bir sıra üstünlüklərinə görə əvvəlki «Qaydalar»dan əsaslı şəkildə fərqlənirdi. Bu qaydalarda, hər şeydən əvvəl, osmanlı dili ünsürlərinə son qoyuldu, ərəb və fars sözləri atıldı, fonetik prinsipə daha çox üstünlük verildi və rus sözlərinin, internasional sözlərin yazılmasına çox diqqətlə yanaşıldı» (3, s.72).

1939-cu ildən Azərbaycan yazısının rus qrafikası əsasında yeni əlifbaya keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq 1940-cı ildə yeni orfoqrafiya qaydalarının layihəsi hazırlandı, müzakirələrdən sonra təsdiq olundu(7). Beləliklə, 1940-cı ildə üçüncü orfoqrafiya qaydaları (əslində isə dördüncü: 1929; 1936; 1938 və 1940) meydana gəldi. 1940-cı ildə təsdiq edilmiş orfoqrafiya qaydalarına görə SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan Filialının Nizami adına Dil və Ədəbiyyat Institutunda «Orfoqrafiya lüğəti» tərtib olundu. Lüğət 1940-cı ildə çapdan çıxdı (8).

1950-ci ildə M.Şirəliyev və C.Əfəndiyevin redaktorluğu ilə müzakirə məqsədilə yeni orfoqrafiya qaydaları layihəsi buraxılır (9). Azərbaycan SSR EA Prezidiumunun 1951-ci il 31 may tarixli 40 sayılı qərarı ilə müzakirə üçün yeni qaydalar çap olunur (10). Bu qaydalar «Bir neçə söz», «Azərbaycan əlifbası» və «Orfoqrafiya qaydaları»ndan ibarətdir. Qaydalar 5 bölmədə verilmişdir: I.-Söz köklərinin yazılışı; II. Köməkçi sözlərin yazılışı; III. Şəkilçilərin yazılışı; IV. Mürəkkəb sözlərin yazılışı; V. Qısaltma şəkilləri. Qaydalar 1954-cü ildə qəbul olunur. Buna baxmayaraq az keçməmiş yeni orfoqrafiya qaydalarının hazırlanması barədə qərar verilir. R.Ə.Rüstəmov və Z.İ.Budaqovanın hazırladığı orfoqrafiya qaydaları 1955-ci il 30-31 iyunda müzakirə olunsa da, 1958-ci il yanvarın 15-də Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi tərəfindən çağırılmış geniş müşavirədə bir daha müzakirə edilir, Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1958-ci il 24 iyul tarixli 497 nömrəli qərarı ilə təsdiq edilir, 1959-cu il 6 aprel tarixli 268 nömrəli qərarı ilə bu qaydaların 8-ci paragrafı dəqiqləşdirilir (11, s. 579-617).

1960-cı ildə R.Rüstəmovun redaktəsi ilə «Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti» yenidən nəşr olunur. Bu lüğət 41.000 sözü əhatə edir (12).

1975-ci ilin «Orfoqrafiya lüğəti»ndə sözlərin sayı daha da artırılaraq 58 minə çatdırılır(13).

1990-cı ilin sentyabrında Azərbaycan KP MK-da «Azərbaycan dilinin qrafikası haqqında» məsələ müzakirə edilir, yeni əlifba layihəsinin hazırlanması üçün 25 nəfərdən ibarət komissiya yaradılır. 26.12.1991 tarixdə «Latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında» Azərbaycan Respublikasının prezidenti fərman verir.

1999-cu ildə «Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları»nın layihəsi «Azərbaycan», «Respublika», «Xalq qəzeti», «Ədəbiyyat qəzeti» və «Azərbaycan müəllimi» qəzetlərində müzakirə məqsədilə çap edilir(14).

Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 02 yanvar 2003-cü il tarixli Fərmanında dəyişiklik edilməsi haqqında” Azərbaycan

Respublikası Prezidentinin 26 may 2004-cü il tarixli Fərmanına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyası ilə razılaşdırıldıqdan sonra Nazirlər Kabinetinin 05 avqust 2004-cü il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmişdir.

2004-cü ildə “Şərq-Qərb” nəşriyyat evində lüğət nəşr olunur. 1975-ci ildə çap olunmuş lüğətə 58.000 söz daxil edilmişdisə, bu lüğətdə sözlərin sayı 80 000 olmuşdur. 2013-cü ildə “Şərq-Qərb” nəşriyyatında yeni orfoqrafiya lüğəti çap olunur. Kitab Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycan dilində kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 12 yanvar 2004-cü il sərəncamına əsasən və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 5 avqust 2004-cü il tarixli qərarı ilə təsdiqlənmiş “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları”na uyğun surətdə latın qrafikalı əlifba ilə hazırlanmış “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”nin düzəlişlər, əlavələr edilərək təkmilləşdirilmiş 2-ci, ümumiyyətlə, 6-cı nəşridir. Lüğətə 110563 söz daxil edilmişdir(15).

Ədəbiyyat

1. Mahmudbəyov Mahmud bəy Polad bəy oğlu// Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. II c. -Bakı, «Lider nəşriyyatı», 2005, 402s.
2. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, “Bakı Çap evi”, 2013, s.231-268
3. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili, ADU nəşriyyatı. Bakı, 1954
4. Əfəndizadə Ə. Düzgün yazı təliminin əsasları. Bakı, Maarif, 1985.
5. Azərbaycan türk ədəbi dilinin orfoqrafiyası. -Bakı: Azərnəşr tədris-Pedaqoji şöbəsi, 1936. -32s.
6. Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası (proyekt). Bakı: Az K(b)P MK və BK birləşmiş nəşriyyatı, «Kommunist», 1937.
7. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları, Azərnəşr, Bakı. 1940
8. Orfoqrafiya lüğəti.(tərtibçilər: Ə.Babazadə, D.Quliyev,Y.Əliyev, C.Əfəndiyev. Bakı: Azərnəşr, 1940
9. Azərbaycan dilinin imla qaydaları, Bakı, EA nəşri, 1950-27 s.
10. Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası. Bakı: Azərb.SSR EA nəşri , 1951-27 s.
11. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1960
12. Redaksiyadan// Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı: Elm, 1975.
13. Azərbaycan dilinin qrafikası haqqında// «Kommunist» qəzeti. 09.09.1990

14. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları. Layihə// «Azərbaycan müəllimi» qəzeti. 04.02.1999
15. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, “Şərq-Qərb” 2013

O.Piriyeva

Change of Azerbaijan language orthographic: reasons and results

Sammary

Orthographic rules of any language have certain history. Formation of literary language and use of orthography rules are main conditions for language. History of Azerbaijani language orthography was reviewed in the article. Rules accepted in different years were analyzed. Principles, which orthography rules are based on, are defined. Summary in regard to defining of what principles epy orthography of the Azerbaijani language are defined.

Spelling rules of the Azerbaijani language In accordance with the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan dated May 26, 2004 "On Amending the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan on January 2, 2003 on the application of the Law of the Republic of Azerbaijan" On the State Language in the Republic of Azerbaijan " approved by the Cabinet of Ministers on August 5, 2004.

Suggestions put forward during the last discussion on orthography rules were included into the analyses. The research reveals that frequent change of orthography has negative influence on preserve of language norms. From this point, certain rules are studied.

O.Приева

Совершенствование письменных языковых норм азербайджанского языка

Резюме

Орфографические правила каждого языка имеют свою определенную историю. Формирование литературного языка и употребление правил орфографии является важным условием для языка. В статье рассматривается история орфографии азербайджанского языка. Анализируются правила принятые в разные году. Определяются принципы, на которые основываются правила орфографии. Даются выводы

по отношению определения, на каких принципах определяются орфография азербайджанского языка.

Правила правописания азербайджанского языка В соответствии с Указом Президента Азербайджанской Республики от 26 мая 2004 года «О внесении изменений в Указ Президента Азербайджанской Республики от 2 января 2003 года о применении Закона Азербайджанской Республики» О государственном языке в Азербайджанской Республике », утвержденным Кабинетом министров 5 августа 2004 года.

Предложения, выдвинутые во время последнего обсуждения правил орфографии привлекаются к анализу. Исследование показывает, что частые изменения орфографии так же имеют негативное влияние на сохранение норм языка. В связи с этим исследуются некоторые правила.

Rəyçi: Rəhilə Quliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

LEYLA MAHMUDOVA
BDU-nun dosenti
mahmudova.1969@mail.ru

MÜASİR FARS DİLİNDƏ YER BUDAQ CÜMLƏLİ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Açar sözlər: tabeli mürəkkəb cümlələr, yer budaq cümləsi, analitik tipli mübtəda budaq cümləsi, sintetik tipli mübtəda budaq cümləsi, mürəkkəb cümlələr, baş cümlə, budaq cümlə

Ключевые слова: сложные предложения, сложноподчиненные предложения, сложноподчиненные предложения с придаточными место-, аналитические придаточные предложения, синтетические придаточные предложения, главное предложение, придаточное предложение.

Key words: complex sentences, subject clause, subordinate clause, analytic subject, synthetic subject, complex sentences with a subordinate clauses, principal clause.

Tabeli mürəkkəb cümlələr dilin sintaksisində mühüm yer tutur. Növ etibarilə özünün rəngarəngliyi ilə fərqlənən budaq cümlələrdə hökmün subyektinin ifadə tərzii, cümlədəki baş üzvün qrammatik şəkli, baş üzvlə əlaqədar olan başqa cümlə üzvləri, cümlə tərkibindəki sözlərin qrammatik əlaqəsi və s. dilçilik baxımından mühüm məsələlərdəndir.

Tabeli mürəkkəb cümləni təşkil edən tərkib hissələrindən biri digərindən asılı vəziyyətdə olur (1, 99). Bu tərkib hissələrindən müstəqil olanı baş, asılı olanı isə budaq cümlə adlanır. Budaq cümlə baş cümlədə buraxılmış və ya qeyri-müəyyən şəkildə ifadə olunmuş müvafiq üzvü izah edib konkretləşdirir. Tabeli mürəkkəb cümlələrin bəzi növlərində budaq cümləni tərkib şəklinə salmaqla mürəkkəb cümləni sadələşdirmək mümkündür. Tabeli mürəkkəb cümlədə budaq cümlənin baş cümlədən asılılığı heç də eyni dərəcədə olmur. Budaq cümlənin baş cümləyə tabeliliyi bəzində az qüvvətli, bəzində qüvvətli, bəzində isə daha qüvvətli olur.

Tabeli mürəkkəb cümlənin cox zəngin semantik və quruluş xüsusiyyətlərini onun ayrı-ayrı budaq cümlələrində öz əksini tapır. Yəni hər bir budaq cümlə üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlər bütünlükdə tabeli mürəkkəb cümlənin fərqləndirici əlamətlərini təşkil edir. Tabeli mürəkkəb cümlə sadə cümlədən böyük vahid olub, bir neçə sadə cümləni əhatə etdiyi üçün sadə cümlənin hər bir üzvü tabeli mürəkkəb cümlədə genişlənib sadə cümlə səviyyəsinə qalxır. Deməli, sadə cümlə söz və ya söz birləşmələrindən təşkil olunduğu halda, tabeli mürəkkəb cümlə bütövlükdə sadə cümlələrdən qurulur.

Hər bir budaq cümlənin səciyyəvi qrammatik xüsusiyyətləri və intonasiyası vardır. Lakin budaq cümlə baş cümlədən müəyyən mənada asılı olduğu üçün o, tabeli mürəkkəb cümlənin bir hissəsi və onun üçün də tabeli mürəkkəb cümlədə ifadə olunan fikrin elementi hesab edilir. Məsələyə bu cəhətdən yanaşdıqda budaq cümlədə ifadə olunan fikrin tam müstəqilliyini qəbul etmək olmaz. Yoxsa bu, budaq cümlənin baş cümləyə bağlılığının inkarı demək olardı və baş cümlənin , ümumiyyətlə isə tabeli mürəkkəb cümlənin işlənməsinə ehtiyac qalmazdı. Hər halda budaq cümlədə ifadə olunan fikrin müstəqilliyini sadə cümlədəkinə bərabər tutmaq olmaz (2,394).

Müasir fars dilində işlənən tabeli mürəkkəb cümlələri budaq cümlələrinə görə aşağıdakı kimi təsnif edilir:

I.mübtəda budaq cümləsi

II.xəbər budaq cümləsi

III.tamamlıq budaq cümləsi

IV.təyin budaq cümləsi

V.zərflik budaq cümlələri:

1.zaman budaq cümləsi

2.yer budaq cümləsi

3.kəmiyyət budaq cümləsi

4. səbəb budaq cümləsi

5.məqsəd budaq cümləsi

6.tərz budaq cümləsi

7.nəticə budaq cümləsi

8.müqayisə budaq cümləsi

9.şərt budaq cümləsi

VI.Qarşılıq-güzəşt budaq cümləsi (3, 136)

Yer budaq cümləsi zərflik budaq cümləsinin növlərindən biridir.

Yer budaq cümləsi baş cümlədəki iş, hal və ya hərəkətin icra olunduğu yeri, istiqamətini, haradan başlayıb harada bitdiyini bildirir.

Məsələn:

دو هفته پیش به جای که تو قبلا آنجا زندگی می کردی رفته بودیم.

(Do həfte piş be ca-ye ke to ġəblən anca zendegi mikərdi rəfte budim)

İki həftə bundan qabaq sənin əvvəllər yaşadığın yerə getmişdik.

(İki həftə bundan qabaq getmişdik o yerə ki, sən əvvəllər yaşayırdın).

تو قبلا آنجا زندگی می کردی، دو هفته پیش به جای رفتیم

Burada budaq cümlədir. Budaq cümlə baş cümlənin ja sözü ilə ifadə olunmuş yer zərfliyindən sonra gələrək bağlayıcısı ilə ona bağlanır.

در جایی که او زندگی می کند دوستانمان از هم سایگان سخنان تعجب آور شدند بودند.

(Dər ca-yi ke u zendegi mikonəd dustaneman əz həmsayeqan soxənan-e təəccobavər şenidə budənd)

Onun yaşadığı yerdə dostlarımız qonşulardan qərribə sözlər eşitmişdilər.

Burada در جای دوستانمان از همسایگان سخنان تعجب آور شنیده بودیم Burada baş cümlə, او isə budaq cümlədir. می کند

Müasir fars dilində yer budaq cümləsinin işlənmə dairəsi məhduddur.

Fars dilində yer budaq cümləsi yalnız baş cümlədə جا sözünün yer zərfliyi vəzifəsində işləndiyi hallarda meydana çıxır. Belə ki, yer budaq cümləsi yer zərfliyinin sanki genişlənmiş variantı olduğundan جا sözü ilə ifadə olunub qeyri-müəyyən olan zərfliyin məzmununu açır. Baş cümlə yer cəhətdən izah olunduğu üçün yer budaq cümləsi əmələ gəlir. Məsələn:

در جای که کوه های البرز قرار دارند کوه های خراسان به کوه های افغانستان می پیوندند.

(Dər ca-ye ke kuhha-ye Əlborz ġərar darənd kuhha-ye Xorasan be kuhha-ye Əfğanistan mipeyvəndənd)

Elbrus dağlarının olduğu yerdə (o yerdə ki, Elbrus dağı yerləşir) Xorasan dağları Əfqanıstan dağlarına birləşir.

در جای که این سواحل خزر قرار دارد زمین از شن و ماسه تشکیل شده است.

(Dər ca-ye ke in səvəhel-e Xəzər ġərar darəd zəmin əz şən və mase təşkil şode əst)

Xəzərin bu sahillərinin yerləşdiyi yerdə (o yerdə ki, Xəzərin bu sahilləri yerləşir) torpaq qumluqdur.

جا sözü hal və hərəkətin yerini, istiqamətini, mənbəyini və s. bildirməsindən asılı olaraq به جا formalarında işlənə bilər. Bəzən جا sözü که bağlayıcısı ilə birləşərək mürəkkəb yer bağlayıcısı əmələ gətirir:

در جایکه امروز کتاب خانه قرار دارد قبلا خانه ی دانشمند مشهوری بود.

(Ca-ye ke emruz kitabxane ġərar darəd ġəblən xane-ye daneşmənd-e məşhuri bud)

Bu gün kitabxananın olduğu yer (o yer ki, bu gün kitabxana yerləşir) əvvəllər məşhur bir alimin evi idi.

Yuxarıdakı misalların hamısında جا sözü baş cümlənin yer zərfliyidir.

Əgər جا sözü baş cümlənin mübtədası, təyini və ya tamamlığı olarsa, o zaman yer budaq cümləsi deyil, təyin budaq cümləsi əmələ gəlir. Məsələn:

جای که خلیج فارس قرار دارد مرکز سیاسی جهان اسلام است.

(Ca-ye ke Xəlic-e Fars ġərar darəd mərkəz-e siyasi-ye cəhan-e eslam əst)

Fars körfəzinin yerləşdiyi region İslam dünyasının siyasi mərkəzidir (hərfən: O yer ki, fars körfəzi yerləşir, İslam dünyasının siyasi mərkəzidir)

Müasir fars dilində yer budaq cümləsi həm baş cümlədən əvvəl, həm baş cümlədən sonra, həm də baş cümlənin üzvləri arasında işlənə bilər. Budaq cümlənin baş cümlənin üzvləri arasında işlənməsinə əsasən در جای که, ta ja ke

من با برادرم تا جای که گفته بودید رفتیم.

(Mən ba bəradərəm ta ca-ye ke qofte budid rəftəm)

Qardaşım ilə dediyiniz yerə qədər getdim. (Mən qardaşım ilə o yerə qədər ki demişdiniz getdim) گروهی از مسافران در جای که علی گفته بود ایستادند.

(Qoruhi əz mofaferan dər ca-ye ke Əli qofte bud istadənd)

Qonaqların bir qrupu Əlinin dediyi yerdə dayandılar. (Qonaqların bir qrupu o yerdə ki Əli demişdi dayandılar)

bağlayıcısının işləndiyi təqdirdə isə çox zaman budaq cümlə baş cümlədən sonra gəlir. Məsələn:

مسافران بعد از گردش به جای که دیروز دیده بودند رسیدند.

(Mofaferan bəd əz gərdeş be ca-ye ke diruz dide budənd residənd)

Qonaqlar gəzintidən sonra dünən gördükləri yerə çatdılar.

من به جای رسیدم که قبلاً از آنجا از امتحانات رد شده بوم و ترک تحصیل کردم.

(Mən be ca-ye residəm ke gəblən anca əz emtəhanat rədd şode budəm və tərək-e təhsil kərdəm)

Mən vaxtilə imtahandan kəsildiyim və oxumaqdan əl çəkdiyim yerə çatdım.

Bəzi hallarda baş cümlədə جا sözünün əvəzinə onun sinonimləri olan محل مکان sözləri də işlədilə bilər. Lakin onların işlənmə dairəsi جا sözünün işlənmə dairəsindən daha məhduddur. Həm də onlar جا sözü kimi mürəkkəb yer bağlayıcılarının əmələ gəlməsində iştirak edə bilmir.

من یواش یواش به محلی که دیروز با او ملاقات کرده بودم نزدیک شدم.

(Mən yəvaş-yəvaş be məhəlli ke diruz ba u molağat kərde budəm nəzdik şodəm)

Mən yavaş-yavaş dünən onunla görüşdüyüm yerə (o yer ki, dünən onunla görüşmüşdüm) yaxınlaşdım.

Yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr Azərbaycan dilinə əksər hallarda sadə cümlə kimi, az hallarda mürəkkəb cümlə kimi tərcümə olunur.

Azərbaycan dilində yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə جا sözünün qarşılığı olan o (bir, həmin) yerə ki, o (bir, həmin) yerdə ki, o (bir, həmin) yerdən ki sözləri budaq cümlədə işlənərək onu baş cümləyə bağlayır. Baş cümlədə isə buna uyğun olaraq oraya, orada, oradan kimi qarşılıqlı sözlər olur. Məsələn:

من به جای که به بزرگان احترام نمی کنند نمیروم.

(Mən be ca-ye ke be bozorqan ehteram nemikonənd nemirəvəm)

Bir yerdə ki, böyüyə hörmət olunmur, mən ora getmərəm.

Yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr Azərbaycan dilinə sadə cümlə şəklində tərcümə olunduqda budaq cümlə feli sifət forması alır:

امروز پسرش در جای کار می کند که ده سال قبل پدرش کار می کرد.

(Emruz pəsərəş dər ca-ye kar mikonəd ke dəh sal ġəbl pedərəş kar mikərd)

On il qabaq özünün işlədiyi yerdə indi oğlu işləyir.

Ədəbiyyat

1.Ə.Abdullayev. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, 1964.

2.M.Şirəliyev, N.Mehdiyev. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1981.

3.۱۳۵۱، تهران، محمد شفائی. انواع جملات مرکب وابسته در فارسی معاصر.

4.Azərbaycan dilinin sintaksisinə dair tədqiqlər. Bakı, 1963.

5.۱۳۲۳، تهران، افسانه ها. باهتمام صبحی.

6. ۱۳۶۹، تهران، به آذین. مهمان این آقایان.

7.۱۳۳۵، تهران، صادق هدایت. حاجی آقا.

L.Mahmudova

The complex sentences with plase subject in modern persian language

Summary

The article is dedicated to the complex sentences with a plase clause, which is one of the types of complex sentences with a subordinate clauses in modern Persian language.

The article points out that there are two types of plase clauses in modern Persian language: analytic plase clause and syntetich plase clause.

The analytic plase clause appears when principal clause douses not have a subject clause performs this function.

The complex sentences with plase subject in modern persian language

The syntetic plase clause comes with principal clause which has its own subject but this subject is incomplete and may difficult to be recognized.

Л.Махмудова

Сложноподчиненные предложения с придаточным предложением место в современном персидском языке

Резюме

Статья посвящена придаточному предложению место который является одним из видов сложноподчиненных предложений в современном персидском языке.

В статье указывается на то что в современном персидском языке существуют два вида придаточных предложений место: аналитический и синтетический.

Сложноподчиненные предложения с придаточным предложением место в современном персидском **языке**

В аналитическом виде придаточных предложений в место главным предложении подлежащее отсутствует и придаточное предложение вступает в роли подлежащего главного предложения.

В синтетическом виде придаточных предложений место подлежащее главного предложения выражается местоимениями и требует уточнения.

Rəyçi: Dosent Mənzərə Məmmədova

GÜLNARƏ MƏLİKOVA

ADU

gulnara.melikova.60@mail.ru

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ

Açar sözlər: dildəşıyıcı şəxsiyyət, tədqiqatçı fikri, fərd, dəyişmə

Ключевые слова: языковая личность, исследовательская мысль, индивид, трансформация

Key words: language personality, researcher's idea, individuum, transformation

Лингвокультурология находится на стыке со многими областями знаний, т.е. смыкается с этнолингвистикой, этнопсихологией, психолингвистикой, культурной антропологией, историей культуры, культуропсихологией и др. Лингвокультурология в поисках границ круга интересов как наука еще, по-видимому, находящаяся в стадии формирования, имеет своим методологическим и теоретическим основанием культурологию, которая в свою очередь оформилась из таких направлений исследования человека, как история, философия, социология, психология культуры и т.п. Описывая лингвокультурологические свойства слов и фразеологических единиц, надо подчеркнуть их роль в формировании специфических черт языковой личности. Лингвокультурология это- синтезирующая наука, имеющая интегративный аспект изучения проблемы "язык и культура". Лингвокультурология осмысливается как новая исследовательская парадигма, позволяющая глубоко и многосторонне обобщать возможности и резервы исследовательской мысли. В общем, если культурология изучает картину мира, то лингвокультурология нацелена на исследование языковой картины мира. Закономерная необходимость ставит свои условия и развивает диалог между самыми разными направлениями, хотя и медленно, но обнадеживающе. Однако в процессе синтеза научных областей всегда необходимо остерегаться резких переходов, следует находить ту грань, которая примиряет полемизирующие стороны. Концептуальная и языковая картины мира тесно связаны с понятием памяти и культурного наследия слов, которые поэтому в основе своей и образуют достаточно устойчивую систему концептов конкретного языка. При усвоении концепта происходит усвоение индивидом определенных процедур, правил кодирования и декодирования языковых выражений. Содержание концептуальной системы может быть более или менее близким познаваемой действительности, но полностью не детер-

минировано ею. В силу того, что наша повседневность представляет собой более сложную организацию, чем, например, полвека тому назад, в связи с вовлечением людей в различные пространства жизнедеятельности, мировосприятие людей тоже может быть представлено в виде неоднозначной структуры или системы. Неоднозначность исходит из очевидности явных и скрытых противоречий нашей жизни. Продуктивен в таких случаях широкий взгляд на вещи; важным представляется преодоление консерватизма не только к себе, но и по отношению к другим членам общества и к миру вообще. Не случайно, основные направления в лингвистике и философии на рубеже третьего тысячелетия развиваются под знаком языка. Это объясняется тем, что объектом пристального внимания стал человек. Человек запечатлел свой образ в языке, отразил в нем все, что узнал о себе и захотел сообщить другому. Обнаруживается интерес к бесконечной полноте его отношений, которые включают следующие аспекты: отношение к себе, к миру и к другому человеку. Основные тенденции в разработке проблем интерсубъективности, диалога и коммуникации, по-разному преломляясь в контексте разных теорий, определили ряд направлений современной лингвистики, лингвистической философии, теории текста, семиотики. Словосочетание "языковая личность" призвано свести воедино проблемы междисциплинарных наук в общем русле прагматического потока вопросов в той мере, в какой личность проявляет компетенцию говорящей личности. Степень компетенции представляется тем понятием, которое призвано регулировать и успехи, и неудачи в процессе коммуникации, так как компетенция ощущается и онтологически, и филогенетически. На сегодняшний день сферами проявления деятельности человека в языке представляются: 1) формирование картины мира в языке и создание языкового инвентаря; 2) порождение речи; 3) роль человека в процессе коммуникации. При этом мы говорим о необходимости уделять особое внимание анализу трех основных этапов порождения речи: довербального этапа (формирование интенции говорящего); этапа выбора языковых средств и языковой реализации замысла. Определение области компетенции языковой личности в целях выявления универсалий вылилось в необходимость учитывать так называемую языковую игру, которая с позиций логико-семантических структур, а также с позиций докультурологических реалий понимается именно как своего рода универсальный фрейм. Примерная структурализация позволяет говорить о перспективности дальнейшей детализации контекста человека, уточняя контекст как внутри его, так и вокруг него. Взаимодействие внутреннего и внешнего контекстов параметров человека в каждом случае образует конкретную картину мира, картину, сотворенную именно этим человеком, именно с

данными характеристиками, именно в этом месте и именно в это время. Таким образом, складываются следующие отношения: человек и его язык - употребление языка человеком, а также язык и картина мира - соотношение языковой и концептуальной картины мира. Итак, основополагающим фактором человеческого существования не являются ни индивид, ни коллектив сами по себе. Особенность человеческого мира надо усматривать именно во взаимоотношениях между человеком и другим, в том "нечто", которое невозможно обнаружить более нигде в живом мире. Язык служит лишь средством выражения этого "нечто", и все иные проявления культуры всего лишь обусловлены этим "нечто". Поскольку лингвокультурология имеет синтезирующее начало, она комплексно рассматривает соотношение языка и мышления, т.е. охватывает как внутреннюю, так и внешнюю стороны языка. Поэтому необходимо изучать язык в теснейшей связи с "культурными зонами" и господствующими идеями народов, их совместным творчеством. Являясь одним из признаков нации, ее социального взаимодействия, язык представляет собой главную форму выражения и существования национальной культуры. Он не только средство общения, но и средство накопления знаний культуры. Эта возможность исходит из семиотического характера языка. Культура, подобно языку, также является семиотической системой, способной передавать информацию, однако в отличие от языка она не способна к самоорганизации, так как культура - это сложная семиотическая система, ее функция - память, а основная черта - накопление. К языку и культуре прибавляется третий элемент - личность (человеческий фактор на уровне индивидуального и нация (народ) на уровне общего), которая участвует в диалоге культур, активизирует язык и культуру. Исходя из этого "язык - нация (личность/национальная личность) - культура" могут быть рассмотрены в качестве элементов центральной триады лингвокультурологии. Культурология формируется как область, которую можно интерпретировать по образцу близких ей по методологическому основанию наук, изучающих человека и его окружение. Рассматривая культуру как "процесс", "результат", "деятельность", "способ", "отношение", "норму", "систему", необходимо, на наш взгляд, толковать ее в качестве пространственно-временного объекта, в котором очень важную роль играет субъект.

Каждый фразеологизм обладает определенной стилистической функцией, зависящей от контекста, стиля автора, характера всего сообщения и т.п. Можно сказать, что именно при переводе и вскрывается свойственная данному языку специфичность сочетаний, которая иначе могла бы остаться незамеченной. При переводе фразеологических

единиц можно наблюдать явление кажущегося совпадения семантики фразеологических единиц, или ложной симметрии. Асимметрия лексических квазиэквивалентов возникает в результате несовпадения прямых значений слов или несовпадения значений вторичной номинации. Возникающая при переводе интерференция ведет в итоге к ошибкам. Что касается слов, то в них как основной единице языка находит свое отражение культура. Самые обычные слова, совпадающие в своем предметном значении, могут обладать дополнительными значениями, обусловленными национально-культурными факторами. Выделение и перевод слов с национально-культурными коннотациями, как правило, представляет значительную трудность основным, базовым компонентам значений. Коннотативные реалии находят свое материальное выражение в компонентах значений слов, в оттенках значений слов, в эмоционально-экспрессивных обертонах, во внутренней форме слова, обнаруживая информационные несовпадения понятийно сходных слов в сравниваемых языках, и именно они определяют лингвокультурологическую специфику языковой личности. Фразеология любого языка - это ценнейшее лингвистическое наследие, в котором отражается видение мира, национальная культура, обычаи и верования, фантазия и история говорящего на нем народа. Проблемы фразеологии - чрезвычайно существенны как для практики, так и для теории перевода; часто представляют большие практические трудности и возбуждают большой теоретический интерес, так как связаны с различием смысловых и стилистических функций, выполняемых в различных языках словами одинакового вещественного значения, и с различием сочетаний, в которые вступают такие слова в разных языках. А.В. Кунин дает следующее определение ФЕ: "Фразеологическая единица -- это устойчивое сочетание слов с полностью или частично переосмысленным значением". Обычно принято указывать на эквивалентность фразеологической единицы слову. Однако теория полной эквивалентности изживает себя. Это отнюдь не означает, что фразеологизмы и слова не имеют ничего общего, что рассматривается теорией соотносительности некоторых типов фразеологизмов и слов, в основе которой, правда, лежат несколько иные принципы. Наиболее характерные для фразеологических оборотов устойчивые сочетания слов в принципе равны по своему значению отдельно взятому слову, отличаясь от него, как правило, определенной экспрессивно-стилистической окраской. Словарное определение гласит, что перифраза - это выражение, являющееся описательной передачей смысла другого выражения или слова. Мы понимаем под перифразой вторичное наименование денотата, имеющего общезыковое первичное наименование. Перифраза создается для замещения первичного наименования в определенных прагмати-

ческих или эстетических целях. Например, в качестве оценочных перифрастических единиц для таких понятий, как foolish, stupid, hide-bound, применяются перифразы: he won't, set the world on fire, he is no bright light (no genius, no worldbeater), he is as fickle as they come, he blows hot and cold about (over) smth., ram before seven, clear before even, with it's one thing one day and smth. else the next, he doesn't have both oats in the water, he isn't all there, he isn't quite right in head, his elevator doesn't go to the top floor, he has a screw loose, he has hats in belfry, there's nobody home upstairs. Эти перифразы созданы для того, чтобы избежать прямых наименований, неприятных при оценке человека. Однако для восприятия этих нелестных (хотя и смягченных) оценок необходим деленный социальный опыт. Знание знаковой связи между двумя наименованиями необходимо, чтобы правильно понять подлинный смысл перифразы. Например, выражение "оставляет желать лучшего" связано знаковым отношением с оценкой «очень плохой». Человек, не знающий этого условного отношения, выражение "оставляет желать лучшего" не связывает со значением "плохой", он воспринимает лишь собственное значение: допускающий возможность лучшего. Сравните также: in one's birthday suit (in the altogether, without a stitch on) - naked; to live on air (to live on next to nothing, to have starvation rations, to be fasting for the sins of mankind) - to be hungry. Другой распространенный способ образования вторичного наименования - это указание в нем нового признака самого именуемого денотата, т.е. с пользование другого сигнификата того же понятия.

Предикатный признак постепенно становится вторым именем денотата, более или менее известным если не всем говорящим на этом языке, то, по некоторым профессиональным или социальным группам населения: Rome - Eternal City, camel - the ship of the desert, lion - the king of beasts, money - the sinews of war; rank, title - a handle one's name. Shakespeare - the Swan of Avon, oil - the black gold, cotton - the white gold и т.д. Принято относить перифразы и первичное наименование денотата к синониму. Перифрастические отношения отличаются от синонимических. Синонимы обозначают близкие, но разные понятия о близких, но различающихся денотатах. Синонимы создаются не как знаки одного и того же денотата, а как знаки разных денотатов, впоследствии оказавшихся приближенными в восприятии человека. Перифразы же создаются как знаки одного и того же денотата, они отличаются по прагматическому воздействию человека, по экспрессивности. Перифразы относятся к первичным наименованиям как варианты, а не как синонимы, образуя группу знаков одного и то же денотата. Отношения этого типа называются перифрастическими.

Сравните фразеологическое сочетание "ни жив ни мертв" с наименованиями "перепуган", "удручен", "расстроен", "измучен". Все эти наименования, в том числе и фразеологизм, характеризуют близкие, но несколько различающиеся состояния в общей шкале негативного психологического состояния, для которых они являются первичными знаками. Перифраза же, как «и пытались показать, дает новую характеристику тому же самому денотату таким образом, фразеологические перифразы составляют внутри фразеологии особый класс. Классификация ФЕ также содержит необходимые для переводчика: теоретические знания, с помощью которых он сможет выделить ФЕ в тексте, то анализировать ее и на основе проведенного анализа дать наиболее точный перевод в условиях данного контекста. Фразеологические единицы рассматриваются в трех аспектах: семантическом, структурно-грамматическом и компонентном. С учетом отмеченных уровней выделяются; 1) фразеологические эквиваленты (полные и частичные) - ФЕ с тождественной семантикой, структурно-грамматической организацией и с тождественным компонентным составом; 2) фразеологические аналоги (полные и частичные) - ФЕ, выражающие одинаковое или близкое значение, но характеризующиеся полным различием приблизительным сходством внутренней формы; 3) безэквивалентные фразеологические единицы - ФЕ, не имеющие соответствий во фразеологической системе другого языка. Поскольку фразеология выделяется своими функциями в языке и речи, требует особого подхода в процессе перевода. Основная трудность заключается в том, что никакой словарь не в состоянии предусмотреть всех ложных использований фразеологизма в контексте. ФЕ, сходные в разных языках по внутренней форме, далеко не всегда идентичны по значению в результате их переосмысления, поэтому нельзя полагаться на сходство образной основы. Но когда выражение еще сохраняет связь с той сферой, в которой оно родилось, переводчику приходится искать: в русском языке такую ФЕ. Приемы перевода ФЕ различны: от полной замены образности к полному сохранению образа в переводе. И все же общее и характерное для всех - сохранение образности в переводе. Но при этом стандартное и традиционное в оригинале должно быть передано стандартным и традиционным в переводе. При переводе важно соблюдать стилистическую однородность с ФЕ подлинника. Экспрессивное использование - почти не исследовано. Между тем эта проблема представляет несомненный интерес для лексикографии и перевода. Весьма существенно, чтобы фразеологические замены при переводе соткали и национальный колорит языка оригинала. Насыщенный фразеологизмами подлинник должен сохранять фразеологическую насыщенность и в переводе. Одним из требований, издавна выдвигаемых теорией и практикой переводческой

деятельности, является требование эквивалентности текстов -- одного и конечного. Эквивалентность обеспечивается путем трансформации при том условии, что последние семантически или прагматически мотивированы. Вольность в переводе допустима лишь по мере необходимости.. Пронаблюдаем некоторые особенности перевода ФЕ, имеющих словарный эквивалент, на примерах из словарных статей :sometimes- from time to time, for once in a way (in a while);, once and a while = иногда - от случая к случаю; Каждый фразеологизм обладает определенной стилистической функцией, зависящей от контекста, стиля автора, характера всего сообщения и т.п. Можно сказать, что именно при переводе и вскрывается свойственная данному языку специфичность сочетаний. Сохранить красочность фразеологизма, донести до читателя или слушателя его стилистическую функцию - задача первостепенной важности. He does write a letter once in a while = Он нет-нет, да и напишет письмо; well, properly - the right way = правильно - чин чином, честь честью; He has been instructed in the right way = Его правильно инструктировали; think, reflect -- use your brain (head, loaf) = думать -- раскидывать умом мозгами), шевелить мозгами;

Библиографический список

1. Аверинцев С.С. Поэты. М., 1996.
2. Арнольдов А.И. Введение в культурологию. М., 1993.
3. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1967.
4. Баткин Л.М. О некоторых условиях культурологического подхода // Античная культура и современная наука. М., 1985. С. 303 -312.
5. Бахтин М.М. Проблема текста в лингвистике, типологии и других гуманитарных науках. От теории словесности к структуре текста. Антология. М., 1997.
6. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. М., 1979.
7. Белянин В.П. Психолингвистические аспекты художественного текста. М., 1988.
8. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. М., 1997.
9. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. Лингвострановедение в преподавании русского языка иностранцам. М., 1971.
10. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и--культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. М., 1990.
11. Виноградов В.В. К построению теории поэтического языка // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: Антология. М., 1997. С. 263-177.

G.Məlikova

Frazeologizmlərin linqvokulturoloji aspekti

Xülasə

Linqvokulturologiya - "dil və mədəniyyət" problemini integrativ aspekt-dən öyrənən sintez edici bir elmdir. Məqalədə bu problemin müxtəlif elmi cəhətlərdə kəsişməsindən bəhs edilir. Etnolinqvistika, etnopsixologiya, -psixolinqvistika, mədəni antropologiya, mədəniyyət tarixi, mədəniyyət psixologiyası linqvokulturologiyanın sıx kəsişdiyi elm sahələridir.

Məqalənin yazılmasında əsas məqsəd ünsiyyət zamanı işlənən üsulların növlərinin araşdırılmasıdır. İngilis ədəbi dili bir-birindən tamamilə fərqli olan üslublardan ibarətdir.

Üslub peşəkar ünsiyyət zamanı informasiyanın ötürülməsi deməkdir. Publisistik üslub pragmatik funksiya daşıyaraq, müəllifin oxucuya çatdırmaq istədiyi məlumatın birbaşa çatdırılması deməkdir.

G.Melikova

Linguokulturological aspect of frazeologizms

Summary

Linguoculturology-is the coinciding science that has integrative aspect of studying the problems of "language and culture". In this article the aspects of crossing of linguoculturology with ethnolinguistics ,ethnopsychology, psycholinguistics, cultural anthropology, history of culture, culturepsychology, etc.- Главной целью статьи является исследовать различные стили в современном Английском языке.

Литературный английский язык состоит из стилей различающихся друг от друга. Стил подпитывается информацией в профессиональном общении. Публицистический стиль имея прагматическую функцию, направлен на влияние авторской аргументации на читателя.

Rəyçi:

Kəmalə Cəfərova
filologiya elmləri doktoru

XANIMANA MANAFLI
BDU, Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti kafedrası
xanim.manafli@mail.ru

FORMA VƏ MƏZMUNCA SÖZ QRUPLARININ RUS BÖLMƏLƏRİNDƏ TƏDRİSİ

Açar sözlər: çoxmənalı sözlər, sözün leksik mənası, sözün həqiqi və məcazi mənası, omonimlər, sinonimlər, antonimlər.

Ключевые слова: многозначные слова, лексическое значение слова, прямое и переносное значение слова, омонимы, синонимы, антонимы.

Keywords: multiple-valued words, a lexical word meaning, direct and a figurative sense of a word, homonyms, synonyms, antonyms.

Leksikanın tədrisi uşaqlara istər orta məktəbdə, istərsə də ali məktəbdə Azərbaycan dilinin söz ehtiyatı ilə, onu zənginləşdirən əsas mənbələrə, lüğət tərkibindəki söz qrupları, onların mənaları, nitqdə işlədilməsi imkanları və s. ilə tanış olmağa imkan verir. Hələ aşağı siniflərdən artıq uşaqlar dərk edirlər ki, dilin tikinti materialı olan sözü yalnız fonetik, qrammatik cəhətlərdən deyil, həmçinin leksik baxımdan da öyrənmək vacibdir. Onlar sözün leksik mənası ilə qrammatik mənası, həqiqi və məcazi mənaları arasındakı fərqli və əlaqəli cəhətləri dərk edir, təkmənalı və çoxmənalı sözlər, forma və məzmunca söz qrupları (omonimlər, sinonimlər, antonimlər), lüğət tərkibindəki sözlərin mənşəyi, onların işlənmə dairəsi, sabit söz birləşmələri haqqında müəyyən məlumatla təmin edilir, fikri dəqiq, mənalı, obrazlı, düzgün ifadə etmək üçün bu biliklərin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu dərk edirlər.

Sözün leksik mənası "Leksika"nın tədrisində mərkəzi yerlərdən birini tutur. Rus bölmələrində oxuyan tələbələr çox vaxt sözün leksik mənası ilə həqiqi mənasına eyni tərif verirlər, bu da onu göstərir ki, onlar bu iki məna arasındakı fərqi dərk etmirlər. Ona görə də müəllim sözün leksik mənasını keçərkən qeyd etməlidir ki, biz sözləri əmələ gətirən səsləri eşidir, hərfləri görürük, sözün mənasını isə başa düşürük. Bizi əhatə edən ətraf aləmdə gördüyümüz, eşitdiyimiz, elədiyimiz nə varsa, dilimizdə onları ifadə edən sözlər də vardır. Biz sözü tələffüz edərkən təsəvvürümüzə nə isə canlanmalıdır: hər hansı bir əşya (kitab, qələm, ev, məktəb və s.), onun əlaməti (yaşıl, sarı, əyri, düz, səmimi və s.), və ya hərəkət (yerimək, yazmaq, ağlamaq və s.). Buna görə də hər hansı bir sözün leksik mənasını ifadə etmək üçün həmin əşyanın fərqli xüsusiyyətini üzə çıxarmaq lazımdır. Məsələn, *ada* sözünün əsasında dörd tərəfi su ilə əhatə olunmuş torpaq sahəsi durur. *Çörək* sözünün əsasını isə un, su və duzdan hazırlanmış gündəlik qida

məhsulu təşkil edir. Deməli, ada və çörək sözlərinin leksik mənası bu əlamətlərə görə müəyyənləşir.

Müəllim bu mövzunu tədris edərkən qazanılmış bilikləri praktik çalışmalar vasitəsilə möhkəmləndirməlidir. Məlumdur ki, rus bolməsinə təhsil alan tələbələr Azərbaycan dilindən söz ehtiyatı zəif olur. Ona görə də belə çalışmalar həm də onların söz ehtiyatının zənginləşməsinə səbəb olmalıdır. Bunun üçün müəllim tələbələrə verilmiş sözlərin leksik mənaalarını tapıb yazmaq, yaxud verilmiş leksik mənaaları bir sözlə əvəz etmək (məsələn, iki dövlətin torpaqlarını ayıran xətt- ?, yalan danışmağı özünə adət etmiş insan - ?, daha çox səhrada yaşayan yük daşımaq üçün istifadə olunan heyvan - ?) tipli çalışmalardan istifadə edə bilər. Beləliklə, müxtəlif məntiqi çalışmalar uşaqların diqqətini əşya və hadisələrdəki başlıca əlamətləri ayırmağa, onlar arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri tapmağa və bu anlayışları ifadə edən sözlərdən nitqdə istifadəyə yönəldir. Müəllim uşaqları sözün leksik mənası ilə yanaşı qrammatik mənası ilə də tanış etməlidir. Bu zaman çalışmaq lazımdır ki, leksik mənası uşaqlara məlum olan sözlər üzərində iş aparılsın. Onda uşaqlar ikiqat çətinliyə düşmür, diqqətləri yalnız qrammatik mənaaə yönəlmiş olur. Sözün məcazi mənasını anlamadan insanın lüğət ehtiyatı bədii obrazlar hesabına artmaz, nitqi quru söz yığınağına çevrilir. Məcaz sözün semantikasından irəli gələn bir hadisədir. Məcaz dilin ifadəlilik imkanlarını artıran, onun lüğət tərkibini zənginləşdirən amildir. Məcazi mənaalar lüğət tərkibinin ən ifadəli hissəsi olan obrazlı leksikanın yaranmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məcaz sözün əsas mənasından törəyir, ona istinad edir. Sözdə çoxmənalılıq kimi keyfiyyətin varlığı məcazın əmələ gəlməsinə zəmin yaradır. Hər bir çoxmənalı sözün mənaalarından biri həmişə həqiqi, başqaları isə ikinci dərəcəli və ya məcazi olur. Sözün həqiqi mənası bilavasitə bu və ya digər əşyanı və hadisəni adlandırmaq üçün işlənir, ona görə də dilçilikdə buna nominativ məna deyilir. Sözün həqiqi mənası əşyanı adlandırmaq üçündürsə, məcazi məna onu təsvir etmək üçündür. Çünki söz məcazi məna kəsb etdikdə, obrazlılıq kimi keyfiyyətə yiyələnir, fikrin təsirli, mənalı ifadəsinə xidmət edir. Lakin rus bölmələrində təhsil alan tələbələr üçün belə obrazlı ifadələri dərk etmək bir qədər çətin olur. Ona görə də müəllim xüsusi səy göstərməlidir. Məcazlar üzərində iş apararkən uşaqlara öyrətmək lazımdır ki, bir söz adamda bir neçə təsəvvür yarada bilər. Məsələn, biz *xışıldamaq* sözünü eşidəndə dərhal quru yarpaqların çıxardığı səsləri təsəvvür edirik. Həmin sözü məcazi mənaaə işlədərkən (Xəstənin nəfəsi xışıldayırdı) yenə də yarpağın, kağızın necə xışıldadığını təsəvvür edirik, lakin dolayı yolla. Bir nəfərin möhkəm, sarsılmaz adam olduğunu bildirmək üçün "dəmir iradəlidir" ifadəsi işlədilir. Belə olduqda, dəmir sözü həmin tərkibdə həqiqi mənaaə yox, məcazi mənaaə işlənir. Çünki dəmirə

məxsus keyfiyyətlərdən müqayisə və bənzəyiş yolu ilə insanın səciyyəvi, ən xarakter xüsusiyyətini qabarıq şəkildə göstərmək üçün istifadə olunur.

Mənşə etibarilə məcaz olduqca qədimdir. Ehtimal ki, məcaz qədim insanların dünyagörüşü, təbiətə münasibəti ilə bağlı əmələ gəlmişdir. Hər bir xalqın dilində işlənən məcazlar həmin xalqın yaşadığı coğrafi şərait, təbiət, iqlim, mühit, təsərrüfat fəaliyyəti və s. ilə bağlıdır. Ona görə də hər dilin özünəməxsus səciyyəvi məcazlar sistemi vardır. Məsələn, rus ədəbiyyatında tozağacı (береза), cökə (липа), ağcaqovaq (осина) kimi ağacların adı məcazlaşarsa, milli ədəbiyyatımızda məcazi mənada daha çox çinar, sərv, yasəmən, palıd kimi ağac adları işlənir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu və ya digər əşya, hadisə hər xalqda eyni hiss oyatmır, yəni bir xalqın təfəkkür və dilində bu və ya digər əşya müsbət təsəvvür və obrazlı ifadələr yaratdığı halda, başqa bir xalqda həmin obyekt mənfi təsir oyadır. Məsələn, hind xalqı fili əzəmətli, alicənab heyvan kimi qiymətləndirdiyi üçün bədii yaradıcılığında da həmin heyvanın adı müsbət mənada poetikləşir. Belə ki, qeyri-adi gözəlliyə malik qadınların yerisi filin əzəmətli yerisinə bənzədilir. Rus dilində isə "походка как у слона" ifadəsi mənfi mənə ifadə edir, yəni zırpı, ağır, kobud. Hindlilər inəyi mehriban, mərhəmətli heyvan hesab etdikləri üçün bədii əsərlərində də inək müqəddəs ana rəmzi kimi qəbul edilir və həmin sözdən gözəl qadının təsviri zamanı istifadə olunur. Rus dilində isə inək yöndəmsiz və eybəcər qadının təsviri üçün işlənir. Azərbaycan ədəbiyyatında qəşəng qadın, onun simasının cizgiləri və nazlı-qəmzəli yerisi əksər hallarda ceyran, maral, kəklik, tərлан, durna, sona sözləri vasitəsilə təsvir edilir. Bu da təbiidir, çünki təbiətimizə məxsus həmin heyvanlar hələ qədim zamanlardan xalq arasında ən yaraşlıqlı heyvanlar kimi qiymətləndirilmiş və gözəlliyin rəmzi olaraq xalq ədəbiyyatımızda, sonralar isə bədii əsərlərdə işlənmişdir. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki sözlər ifadə etdikləri leksik mənanın kəmiyyətinə görə iki qrupa ayrılır. Təkmənalı və çoxmənalı sözlərlə tanışlıq uşaqların leksik biliklərini daha da genişləndirməyə imkan verir. Çoxmənalı sözləri öyrədərkən müəllim ilk əvvəl müqayisə xarakterli çalışmalara üstünlük verməlidir. Belə çalışmaların əhəmiyyəti odur ki, bunlar tələbələrə müxtəlif cümlələrdə təkrar olunmuş sözlərin mənalarında fərqli cəhətləri, mənə çalarlarını müəyyən edə bilmək bacarığı aşılayır. Rus bölmələrində təhsil alan tələbələr mətn daxilindəki belə sözləri mənə çalarına görə fərqləndirməklə bərabər həm də söz ehtiyatlarını artırırlar. Məsələn:

1. Onun incə *burnu* var idi. 2. Uzaqdan gəminin *burnu* göründü. 3. Ayaqqabının *burnu* baş barmağımı əzirdi.

Müəllim mətnin təhlili zamanı uşaqlara başa salmalıdır ki, bu cümlələrdə təkrar olunmuş burun sözlərindən birincisi həmin sözün ilk mənasıdır. Qalanları isə ilk mənə ilə bağlı mənə çalarlarıdır. Çoxmənalılıq

təşkil edən sözlər arasında incə məna fərqləri olur. Belə ki, birinci cümlədəki *burun* sözü insanın üzündə önə çıxan uc hissəni bildirirsə, ikinci cümlədə *gəminin*, üçüncü cümlədə isə ayaqqabının önə çıxmış uc hissəsini bildirir, yəni şəkli oxşarlıq vardır. Bu xüsusiyyəti başa düşdükdən sonra tələbələr omonimlərlə çoxmənalı sözləri bir-birindən asan ayıra bilirlər:

1. *Ağızda* bir çox danışq üzvü yerləşir. 2. Anam qazanın *ağzını* açıb yeməyi yoxladı. 3. Mən çantamın *ağzını* möhkəm bağladım. 4. Bıçaq yaxşı kəsmirdi, çünki *ağzı* kütləşmişdi.

1. İşıqlar söndüyü üçün o, *şam* yandırdı. 2. Axşam bütün ailə *şam* yeməyi üçün süfrəyə əyləşdi. 3. Meşənin hündür *şam* ağacları olan yerinə çatdıq.

Tələbələr omonim sözlərlə çoxmənalı sözləri fərqləndirə bildikdən sonra müəllim daha çox diqqəti omoniməbənzər söz qruplarına verməlidir. Bildiyimiz kimi buraya omofonlar, omoqraflar, omoformlar və paronimlər daxildir. Təcübə göstərir ki, rus bölmələrində təhsil alan tələbələr üçün bunları ayırmaq bir qədər çətin olur. Müəllim tələbələrə başa salmalıdır ki, dilimizdə elə sözlərə təsadüf olunur ki, onların bəziləri demək olar ki, eyni tələffüz olunur, lakin yazıda bir hərflə fərqlənirlər. Belə sözlərə paronimlər deyilir. Məsələn; şahid-şəhid, həyat-həyət, ədəbi-əbədi, qəlp-qəlb, sənəd-sənət. Bu sözlərin leksik mənasını başa düşməklə həm də tələbə yeni sözlər öyrənir ki, bu da rus bölmələrində müəllimin qarşıya qoyduğu ən vacib məsələlərdəndir. Çünki söz ehtiyatı zəngin olan insanın nitqi daha dəqiq, məntiqli, aydın olur. Bu da mədəni nitqə verilən ən mühim tələblərdir.

Sonra müəllim davam edərkən qeyd etməlidir ki, bir qrup sözlər var ki, onlar eyni cür yazılır, lakin tələffüzdə vurğu fərqi olur. Belə sözləri omonim hesab etmək olmaz. Onlar omoqraf adlanır. Məsələn: *şaxta-şaxta*, *dimdik-dimdik* və s. Bir qrup sözlər var ki, onların yazılışı eyni olmur, lakin tələffüzü eyni olur, belə sözlərə omofon, yəni fonetik omonimlər deyilir. Bunlar yalnız səsləşməsinə görə eyni olduqları üçün omonim hesab olunmurlar. Müəllim tələbələrə başa salmalıdır ki, sözlərin belə imkanlarından şeir dilində geniş istifadə olunur.

1. Anam, sən də *gen dayan*,
Get dərdimə *gendə yan*.
Saçımı tumarlayan
Əlindən də küsmüşəm.
2. Tikdiribsən qəsr, eyvan, *oda sən*,
Bu nökrin, o sevdinin, *o da sən*.
Qıya baxdın, məni saldın *oda sən*,
İnsaf eylə, gəl könlümü narın üz.

Bir qrup sözlər var ki, onlara omoformlar, yəni morfoloji omonimlər deyilir. Belə sözlərin omonimliyi təsadüfdür. Yəni bu sözləri mətndən

çıxarsaq, onların omonimliyi itər. Çünki belə omonimlik yalnız şəkilçilər hesabına olur. Məsələn:

Can evimə sığışmayan *arzular*

Bu dünyada neçə dünya *arzular*.

Bundan sonra müəllim nəzəri bilikləri möhkəmləndirmək üçün müxtəlif çalışma növlərindən istifadə edə bilər. Yumoristik mətnlər üzərində qurulmuş çalışmalardan da istifadə etmək yaxşı nəticələr verir.

Müəllim sinonimləri tədris edərkən nəzərə almalıdır ki, uşaqlar hələ aşağı siniflərdə ikən yaxın və ya eynimənalı sözlərlə tanış olmuşlar. İlk növbədə sinonim termininin mənası aydınlaşdırılmalı, onun etimologiyası qısa şəkildə izah edilməlidir. Sinonim sözü latın dilindəki *sinonimos* sözündən əmələ gəlmiş, *eyniadlı* deməkdir. Sinonimlərin çoxluğu dilin zənginliyinə bir sübutdur. Nitqin dəqiqliyini təmin etmək baxımından sinonimlərin böyük əhəmiyyəti vardır. Bədii ədəbiyyatda hər hansı bir deyimin təsir gücünü, bədiiliyini artırmaq üçün sinonim sözlərdən istifadə olunur. Sinonimlər obrazların nitqini ifadəli, məlahətli, canlı edir, ifadənin emosionallığını artırır, ahəngdarlığın güclənməsinə xidmət edir, nitqə musiqili və axarlı çalar verir, təkrarçılığın qarşısını alır. Yəni bu xüsusiyyətlər rusdilli tələbələrin diqqətinə çatdırılır. Rusdilli tələbələr çox vaxt öz fikirlərini ifadə edərkən sinonimik cərgədən elə sözü seçirlər ki, nitq dəqiq ifadə olunmur. Ona görə də müəllim əvvəlcə sinonimlərin mahiyyətini, fikrin dəqiq ifadə olunmasındakı rolunu tələbələrə başa salmalıdır. Xüsusilə, nisbi sinonimlərin dildəki roluna aydınlıq gətirməlidir. Müəllim tələbələrə başa salmalıdır ki, nisbi sinonimlər eyni əşyanı, əlaməti, hərəkəti bildirsə də, onların arasında incə məna fərqləri olur. Məsələn, *irəliləmək* – *getmək* sinonimlərini götürək. Bu sözləri birləşdirən ən ümumi cəhət odur ki, hər ikisi hərəkət etmək, addımlamaq mənasını bildirir. Lakin birinci söz geriyyə yox, yalnız irəliyə hərəkət etməyi nəzərdə tutduğu halda, ikinci söz bütün istiqamətlərə yönələn hərəkəti ifadə edir. Yaxud *pıçıldamaq* – *demək* sinonimlərinin birincisi yavaş, demək olar ki, səssiz danışmağı nəzərdə tutur, ikincisi nisbətən bərkdən danışmağı bildirir. *Gözəl* və *göyçək* sözlərində yaxşılıq əlamətinin olmasına görə bu sözlər sinonimlik təşkil edir, Ancaq bunları fərqləndirən odur ki, gözəl sözü daha çox daxili xüsusiyyət – keyfiyyət, göyçək sözü isə zahiri əlamətlə bağlıdır. Ona görə də "gözəl xasiyyət", "gözəl danışmaq" və s. demək mümkün olduğu halda, "göyçək xasiyyət", "göyçək danışmaq" və s. demək olmur. Müəllim verdiyi nəzəri bilikləri çalışmalar vasitəsilə möhkəmləndirməlidir. Məsələn, verilmiş sözlərin sinonimlərini tapmaq və onların ifadə etdikləri mənalar arasındakı incə fərqləri tapmaq və s. kimi.

Sinonimlərin mənası üzərində aparılan işdən sonra tələbələrə sinonimləri nitqin üslubuna uyğun şəkildə işlədə bilmək vərdişləri aşılamaq lazımdır. Çünki sözlərin üslubi funksiyasının başa düşülməsi onların

arasındakı mənə çalarlığının dərk edilməsinə gətirib çıxardır. Deməli, leksik sinonimlərin üslubi rolu ilə əlaqədar aparılan işlər onların mənası üzərində aparılan işləri tamamlayır. Bu məqsədlə, müvafiq ədəbi parçalar üzərində iş aparmaqla sinonimlərin üslubi rolunu mənimsətmək mümkündür. Məsələn, müəllim hər hansı bir əsərdən parçanı oxuyub oradan müəyyən sözlər seçə və bu sözlərin sinonimlərini tapmağı tapşırı bilər. Bu məqsədlə aşağıdakı tipli çalışmadan da istifadə etmək faydalıdır:

Verilmiş sinonimlərdən ədəbi dildə işlənənləri seçin və onları cümlədə işlədin.

Girəvə-fürsət, lapdan- birdən- qəfildən, harın-ərköyün və s.

Belə çalışmalar üzərində işləməklə rusdilli tələbənin söz ehtiyatı da zənginləşir, bu da qarşıya qoyulan ən vacib məsələlərdən biridir.

Tələblər bilməlidir ki, bir də mütləq sinonimlər var ki, onlarda tamamilə mənə eyni olur, istənilən məqamda bir-birini əvəz edə bilər. Onlar eyni məfhumun müxtəlif sözlərlə adlandırılması nəticəsində yaranır. Belə sözlərə dublet də deyilir. Dublet fransız sözü olub cüt, qoşa deməkdir. Onlar hər hansı anlayışı ifadə edən söz dilimizdə ola-ola eyni anlayışı ifadə edən başqa bir sözün müxtəlif dillərdən alınması nəticəsində yaranır. Məsələn, səksən(azərbaycan) – həştad(fars), gözlük(azərbaycan) – eynək(ərəb) – çeşmək(fars) və s. Əslində dubletlər dili lazımsız sözlər hesabına ağırlaşdırır, lakin mətn daxilində eyni sözün təkrarının da qarşısını almaqla nitqin ahəngdarlığını təmin edir. Antonimlərin nitqdə üslubi rolu böyükdür. Onların köməyi ilə əşya və hadisələrin, hətta şəxslərin müəyyən cəhətləri bir-biri ilə qarşılaşdırılır. Bu qarşılaşdırma cisim və hadisələr haqqında ətraflı məlumat əldə etməyə imkan verir. Antonimlərin mənimsədilməsi rusdilli tələbələrin şifahi və yazılı nitqini dəqiqləşdirir, obrazlı edir, ona emosional boyalar vurur. Dilimizdə elə sözlərə də təsadüf olunur ki, onların antonimlərini yalnız mətn daxilində müəyyən etmək olur. Məsələn, *köhnə paltar* birləşməsində *köhnə* sözünün antonimi *təzə* sözüdür. Lakin *köhnə ovçu* birləşməsində *köhnə* sözünün antonimi *gənc* sözüdür. Rusdilli tələbələrə belə incəlikləri ayırd etmək bir az çətin olduğu üçün müəllimin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Bədii əsərlərdə obrazların mənəvi aləminin ziddiyyətli cəhətlərini aşkarlamaq, arzu və duyğularını daha təsirli ifadə etmək üçün antonimlərdən geniş istifadə olunur. Antonimlər bədii dildə antiteza və oksimoron kimi qüvvətli bədii ifadə vasitələri yaradır. Antiteza yunan sözüdür, qarşı-qarşıya qoyulan deməkdir. Bədii əsərlərdə obrazların xarakterlərindəki ziddiyyətləri açmaq üçün istifadə edilən ən təsirli ifadə vasitəsidir. Məsələn, Füzulinin "Tutuşdu qəm oduna şad gördüyün könlüm" misrasında qəm və şad sözləri fikirdə təzad yaratmışdır. Şairin: "Acı sözlər dadlı canımdan usandırdı məni" misrası da təzada nümunə ola bilər. Oksimoron yunan sözü oxys moros sözlərindən götürülüb məntiqə bir-

birinə zidd olan sözlərin birləşməsi nəticəsində meydana çıxır və fərdi xarakterə malik olur. Məsələn, *ölü şəhər, canlı cənazə, canlı məzar, saqqallı uşaq, diri ölümlər, yaşlı uşaq, yaşayan ölüm, ölən həyat, ölü cəsəd, canlı şəkil* və s. tərkiblər oksimorondur. Bunlar leksik cəhətdən bir-birilə birləşməsi mümkün olmayan sözlərdir ki, yazıcının qələmi altında qərribə tərkiblər təşkil etmişdir. Şübhəsiz, bu cür birləşmələrin əmələ gəlməsi üslubi tələbatla əlaqədardır. Belə ki, yazıçı daha qabarıq və parlaq təsvir vasitəsi yaratmaq, bir sıra məqamlarda satirik tonu qüvvətləndirmək, bəzən fikrini kəskin formada ifadə etmək üçün əslində uyğunlaşmayan anlayışları yaxınlaşdırır. Həmin priyom sayəsində əmələ gələn təsvir mənalı və təsirli olur:

İskəndər içərdi,

Ləqəbi də Kefli İskəndərdi.

Gecə-gündüz düşündürürdü onu

Diri ölümlərin dərdi. (R.Rza.Kefli İskəndər)

Beləliklə, leksik vərdişlərin formalaşdırılması uzun müddətli proses olub müəllimdən gərgin əmək tələb edir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı. “Azərbaycan” qəzeti, 11 aprel 2013-cü il
2. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. “Elm”, Bakı, 2012, 476 s.
3. Həsənov H.Ə. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı Universiteti nəşriyyatı, Bakı, 2003, 394 s.
4. Hacıyeva İ. Nitq mədəniyyəti. “Politex” MMC-nin mətbəəsi, Bakı, 2014, 242 s.
5. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. II hissə. “Elm”, Bakı, 2012, 392 s.
6. Abdullayev N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları. “Elm və təhsil”, B, 2013, 288 s.
7. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. “Şərq-Qərb”, Bakı, 2007, 192 s.
8. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. “Maarif”, Bakı, 1987, 308 s.

Манафлы Ханымана

**Преподавание слов, сгруппированных по форме и содержанию, в
русском секторе
Резюме**

В статье указываются особенности преподавания в русском секторе лексического значения, прямого и переносного значения слова, группы слов по форме и содержанию, их стилистических возможностей. Здесь отмечается значение роли преподавателя в направлении пополнения студентами русского сектора словарного запаса слов азербайджанского языка для более ясного, точного и правильного выражения своих мыслей. Кроме того, в статье также приведены рекомендации по использованию конкретных упражнений для более эффективного закрепления теоретического материала. Если у вас есть какие-либо вопросы о курсе, вы можете прочитать или согласиться с условиями заказа, формой или языком по вашему выбору, и вам будет предложено заполнить приведенные ниже формы. Я хочу поблагодарить вас за интерес к Azərbaycan dilində söz ehtiyatını artırmaq, и вы будете рады услышать его, если вы хотите его прочитать, вы сможете прочитать его из своего веб-журнала.

Khanymana Manafly

**Teaching of group of words under the form and the maintenance in
Russian sector
Summary**

The article deals with the features of teaching in Russian sector of lexical, direct and a figurative meaning of a word, group of words under the form and the maintenance, their stylistic possibilities are specified. There is marked value of a lecturer role in a direction of replenishment by students of Russian sector of a lexicon of words of the Azerbaijani language for clearer, exact and correct expression of the thoughts. Besides, in the article also are resulted recommendations about use of concrete exercises for more effective fastening of a theoretical material. If you have any questions about the course, you can either read or agree to the terms of the order, the form or the language of your choice, and you will be asked to do so by filling out the form below. I want to thank you for your interest in Azərbaycan dilində söz ehtiyatını artırmaq, and you will be happy to hear about it, if you want to read it, then you will be able to read it from your weblog.

Rəyçi:

**Tofiq Hacıyev
filologiya elmləri doktoru, professor**

FİZULİ MUSTAFAYEV
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
Tətbiqi dilçilik şöbəsinin böyük elmi işçisi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
mustafayev.fizuli8@gmail.com

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ TELEFİLMLƏRİN DİL, ÜSLUB VƏ JANR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: kino dili, dil xüsusiyyətləri, üslub, janr xarakteri, rejissor sənəti, montaj işi, operator ustalığı.

Key words: film language, language characteristics, stylistic and genre peculiarities, director profession, montage, operator mastery.

Ключевые слова: язык кино, собенности языка, характер стиля, жанра, режиссерская искусство, монтажная работа, операторское мастерство.

Danışiq dilinin şifahi ədəbi dilin statusuna ardıcıl müdaxiləsi və praktikada çox zaman onun adından çıxış etməsi səbəbsiz deyil. Bu, hər şeydən əvvəl onun bir anlayış kimi dilçilikdə öz tərifini tam tapmaması və terminoloji həddlərinin qətiləşdirilməməsindən irəli gəlir.

Adətən, gündəlik həyatda, ailə-məişət mühitində daha çox istifadə olunan danışiq dilinin ən mühüm dəyərlərindən biri də elə onun bu xassəsində - ümumxalq dili ilə ədəbi dil, o cümlədən şifahi ədəbi dil arasında təmas nöqtəsi və qovuşdurucu körpü olmasındadır. Məhz bu baxımdan müstəqillik illərində ərsəyə gəlmiş filmlər böyük maraq doğurur.

Azərbaycan xalqının ümumilli lideri Heydər Əliyevin Azərbaycan kinematografiyasının inkişafında rolu çox böyük olmuşdur.

Xalqımız Heydər Əliyev haqqında, onun çoxsahəli fəaliyyətindən bəhs edən sənədli filmlərə maraqla baxır. Heydər Əliyev haqqında çəkilən dəyərli filmlərdən silsilə kino əsərləri yaratmış rejissor Andrey Karpov tərəfindən çəkilmiş “Azərbaycan respublikasının Prezidenti heydər Əliyev” filmidir.

Ölkə başçısının gərgin, mənalı, keşməkeşli həyatının ən vacib anları ardıcılıqla canlandırılmış bu filmin çəkilişində Azərbaycan kino-televiziya xadimləri də iştirak etmişlər.

Prezidentin iş yerində, qaçqınlarla görüşündə, evində, övladlarının, nəvələrinin əhatəsində təsvir edən epizodlar ustalıqla çəkilmişdir. Heydər Əliyevin Məkkə səfəri də filmə daxil edilmişdir.

Ən yaxşı cəhətlər, məhz müstəqillik illərində çəkilmiş telefilmlərdə daha çox qorunur. Xüsusilə, Ulu Öndərimizə həsr olunmuş filmlərdə. N.Səfərovun ssenarisi əsasında operator O.Şixəliyevin çəkdiyi “Hamıya

nümunə olan ömü rylu” kinofilmini nümunə kimi göstərə bilərik. Bu əsərdə Heydər Əliyevin 1990-cı ildən sonrakı fəaliyyəti öz yığcam ekran ifadəsini tapmışdır. Sonrakı illərdə ssenarist və kinorejissor Vaqif Mustafayevin Heydər Əliyevin fəaliyyətindən bəhs edən silsilə filmləri diqqəti cəlb edir. Xüsusən, onun çəkdiyi “Həqiqət anı” filmi tamaşaçıların marağına səbəb olmuşdur. Bundan başqa, Vaqif Mustafayev Azərbaycan xalqının ümumilli lideri Heydər Əliyevin həyat və fəaliyyətinə həsr olunmuş on iki seriyalı “H.Əliyev” filminin doqquzunu bizlərə hədiyyə edib:

1.“General”, 2.“Birinci”, 3.“Moskva. Kreml”, 4.“Lider”, 5.“Tale”, 6.“Əsl məhəbbət haqqında”, 7.“Bir həsədin tarixi”, 8.“Professional”, 9.“Patriot”

“Telefilm”in bir yaradıcılıq qurumu kimi formalaşması Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Hələ 1970-ci ildə müdrik rəhbərin birbaşa göstərişi ilə sənədli və bədii filmlər birliyi – “Azərbaycantelefilm” yaradıldı. Onun qarşısında televiziya ilə kinonun sintezi olan qısametrajlı bədii və sənədli filmlər çəkmək vəzifəsi qoyuldu. Sənədli-xronikal, bədii salnamələrin yaradılması da bu yaradıcı qurumun əsas işinə çevrildi. Bu gün kino sənətimizin, ümumiyyətlə incəsənətimizin mənəvi potensialı, siması sayılan tanınmış sənətkarların əksəriyyəti bu birlikdə şərəfli yaradıcılıq yolu keçib. Dil-üslub və mövzu rəngarəngliyinə riayət etmək prinsipi adı çəkilən qurumun qarşısında qoyulan əsas tələblərdən biri idi.

“Azərbaycantelefilm” Yaradıcılıq Birliyi qarşısına qoyulan məqsədi tez bir zamanda doğrultdu. Onun istehsal etdiyi onlarca xronikal, sənədli və bədii televiziya filmləri keçmiş SSRİ-yə və bütün dünyaya tarixi keçmişimizi, mədəni-maddi-mənəvi irsimizi, etnik varlığımızı, bənzərsiz etnoqrafik xüsusiyyətlərimizi, şəxsiyyətlərimizi, sənətkarlığımızı, həyat tərzimizi, məişətimizi, folklor dünyamızı, bədii təxəyyülümüzü, bir sözlə dünənimizi və bu günümüzü tam gerçəkliyi ilə əks etdirən filmlər yaydı.

“Telefilm”də müxtəlif səpkidə, müxtəlif janrlarda, həyatımızın müxtəlif sahələrinə dair, müxtəlif dövr və ictimai prosesləri əks etdirən filmlər çəkilib: etnoqrafiya, folklor, ekologiya, uşaq musiqi filmləri və s. Etnoqrafik, folklor filmlərin çəkilişi rejissor Nazim Abbasovun adı ilə bağlıdırsa, ekologiya problemlərini açıqlayan, bəşəri vətəndaşlıq mövqeyindən çıxış edən filmlər rejissor Nazim Rzayevin, uşaq aləmini əks etdirən filmlər rejissor Vaqif Behbudovun, musiqi filmləri rejissor Arif Qazıyevin, idman dünyasının drammatizmini, gərginliyini və gözəlliyini göstərən filmlər rejissor Oqtay Babazadənin adı ilə bağlıdır.

Bir sözlə, “Telefilm”in tarixi Azərbaycan tarixinin bir parçasıdır, onun görüntüdə yaşayan salnaməsidir. Ümumiyyətlə, əgər 60-90-cı illər Azərbaycan mədəniyyətinin intibah dövrü sayılarsa, onda fəxrlə deyə bilərik ki, həmin dövr “Telefilm”in kino yaddaşında yaşayır. Bu baxımdan rejissor,

musiqişünas Kərim Kərimovun Üzeyir bəylə bağlı bir xatirəsini misal çəkmək yerinə düşər. O yazır ki, mən Üzeyir bəyin irsinin tədqiqi ilə bağlı xanımı ilə görüşdüm. Sözarası dahi bəstəkarın, dramaturqun Azərbaycan mədəniyyətində misilsiz xidmətlərindən söz açdım. O isə əvəzində Üzeyir bəyə laqeyd münasibətdən gileyləndi. Mən Üzeyir bəyin xidmətlərinin layiqincə qiymətləndirildiyini, operalarının, musiqili komediyalarının oynanılmasını, əsərləri əsasında bədii filmlər çəkilməsini, adının əbədiləşdirilməsini, heykəllərinin ucaldılmasını xatırlatdım. Əvəzində isə belə bir fikir eşitdim: “Bütün bunların əvəzinə Üzeyir bəyin 10 dəqiqəlik canlı görüntüsü lentə alınsaydı daha yaxşı olardı”.

Başqa bir misal. Özünəməxsus üsluba malik rejissor Nazim Rzaevın “İnsan Xəzəri xilas edir” sənədli filmi. Bu əsər “Telefilm”in ətraf mühitlə, ekologiya ilə bağlı ən önəmli, yaddaqalan işlərindəndir, Xəzərin ekologiyasının qorunması balıqlar haqqında əyani söhbətdir. İlk baxışda sakit kadrlar, balıqlar haqqında informatik məlumat belə bir drammatizmdən xəbər vermir. Olsa-olsa Xəzərin ekoloji vəziyyətinin təəssüf doğuran amilləri var. Hələ drammatizmin apogeyi görünür. Kamera yavaş-yavaş şüşə kolbadakı təmiz suda üzən nərə balığının balasına yönəldilir. Yenə elə bir gərginlik duyulmur. Həmin şəffaf suya bir damla neftin tökülməsi ilə drammatizm həllini tapır: balıq o dəqiqə ölür. Beləliklə, ekranda təxminən vur-tut bir dəqiqəlik görünən bu vəziyyət sənədli filmin dramaturgiyasını, müəlliflərin qayəsini, bir sözlə ssenarinin dil-üslub xarakterini tamaşaçıya tam çatdırır. Bu, sənədli filmin dramaturji, rejissor dilinin spesifik nümunəsi sayılır. Televiziya filminin yeni “dramaturgiya dili” məhz belə amillərdən formalaşır.

Əlbəttə bu gün “Telefilm”in möhtəşəm vəzifələrindən biri Azərbaycan müstəqilliyinin ekran salnaməsini yaratmaqdır. Əslində bu çox mühüm tarixi vəzifə dövlət müstəqilliyimizin qazanılması ilə birbaşa bağlıdır. Ali məqsəd ərazinin, coğrafi məfhumun tarixini yox, xalqın tarixini yaratmaqdır. Tarixin sənədli görünüşünü toplamaq, təqdim etmək isə çox çətin, əzablı, əsaslı yaradıcılıq axtarışları tələb edən işdir. Müstəqilliyimizin salnaməsi müstəqil düşünmək, mövzu seçmək, ona tarixi həqiqətin yönümündən yanaşmaq deməkdir. Sırr deyil ki, sovet məkanında biz tariximizə öz mövqeyimizdən yanaşmaq imkanına malik deyildik. Baş verən ictimai-siyasi hadisələrə yuxarının gözü ilə baxmaq, yanaşmaq məcburiyyətində qalmışdıq. Sərbəstlik, müstəqillik, azadlıq məfhumları artıq bizim üçün deklarativ məna daşımır. Biz indi onun necə təqdimi barədə düşünürük və əks etdiririk.

Müstəqilliyimizin ekran salnaməsi dahi Üzeyir bəyin müstəqilliyimizin, azadlığımızın simvolu sayılan “Azərbaycan himni”nin görüntüsünün lentə alınması ilə başlayır. Sonra Bəxtiyar Vahabzadəyə həsr olunmuş “İstiqlal şairi”, Hüseyn Cavid haqqında “Qayıdış”, Azərbaycan neftinin tarixinin ən qədimdən bu günə kimi olan dövrünü əks etdirən, 7 hissədən ibarət “Odlu

məmləkət”, diplomat İbrahim Əbilov barəsində “Dönüş”, Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin fəaliyyətinə dair “Azərbaycanın təhlükəsizliyi uğrunda”, ilk müstəqil respublikamızın hərbi naziri Səməd bəy Mehmandarovun, dövlətimizin yaradılması, dövlətçiliyimizin qorunması istiqamətində, tarixi missiyası barədə “Tənha ruh” kimi sənədli-xronikal filmlər çəkildi.

Tarix təkcə müharibələrin, inqilabların, formasiyaların xronologiyası deyil, o eyni zamanda xalqın mədəniyyətinin, dünyagörüşünün, bədii təxəyyülünün, obrazlı düşüncəsinin sənətdə, abidələrdə, ayrı-ayrı şəxslərin simasında cəmlənən salnamədir. “Telefilm” hər iki istiqamətdə - istər tarixin “sənədləşdirilməsində”, istərsə də dünən yaranmış və yaxud yaranmaqda davam edən mədəniyyətin lentə - yaddaşa köçürülməsində, həm də obrazlı şəkildə təqdimində fəaliyyət göstərir. Bu, eyni zamanda paralel görülən, hardasa biri digərini tamamlayan işdir.

Ümumiyyətlə, “Telefilm”-in ali məqsədi sənədli-xronika şəklində dünyaya tariximizi, tarixi keçmişimizi, maddi-mənəvi irsimizi, etnik, etnoqrafik xüsusiyyətlərimizi, sənətkarlarımızı, şəxsiyyətlərimizi, məişətimizi, folklor dünyamızı, bədii təxəyyülümüzü, bir sözlə, tariximizin və bu günümüzün reallığını lentə almaq, tanıtmadır.

Sənədli kinoda dövrün informasiyası, ab-havası, ritmi, ömrün təkrarsız anları yaşayır. Onlar tariximizin, mədəniyyətimizin sənədləşdirilmiş görüntüsü – salnaməsidir. Özümüzü dünyaya tanıtmaya, tariximizi, mədəni irsimizi təqdim etmək, “dünyanın yaddaşına yazmaq” üçün çəkilir, yaradılır. Canlıdı, baxımlıdı, bədiidi, uzunömürlüdü. Telefilmlər tariximizin və mədəniyyətimizin lent yaddaşında yaşayan görüntüsüdür. Bir sözlə, telefilmlər dünənimiz və bu günümüzdür.

Dili yaşadan xalqdır. Dilin geniş miqyasda, beynəlxalq aləmdə nüfuz qazanması isə onun böyük övladlarının – görkəmli sənətkarlarının, elm-mədəniyyət xadimlərinin, dövlət başçıların, nüfuzlu siyasi xadimlərinin adı ilə bağlıdır. Tarixi təcrübə göstərir ki, dilin inkişafında milli müstəqilliyin, müstəqil dövlətin, dövlətçilik ənənələrinin, sayılıb-seçilən siyasət xadimlərinin müstəsna rolu var. Bu baxımdan yanaşanda Heydər Əliyevin Azərbaycan dilinin dövlət dilinə çevrilməsi, xalqımızın mənəvi mövcudluğunun əsas amillərindən, atributlarından sayılan ana dilimiz uğrunda məqsədyönlü mübarizəsi tarixi məziyyət daşıyan danılmaz faktdır. Heydər Əliyevin “dili-miz çox zəngin və ahəngdar dildir, dərin tarixi köklərə malikdir. Şəxsən mən öz ana dilimi çox sevirəm və bu dildə danışmağımla fəxr edirəm” deməsi onun ana dilimiz haqqında qənaəti, illərlə formalaşmış mənəvi kredosudur.

“Heydər Əliyev və Azərbaycan dili” sənədli filmi məhz bu qənaət, kredo üzərində qurulub. Film Heydər Əliyevin şəxsiyyəti fonunda ana dilinin sosial-siyasi mövqeyi, ana dilinin adı, əlifba məsələsi, dövlətin, xalqın, tarixi inkişaf prosesində, müxtəlif mərhələlərdə müxtəlif təzyiqlərə, dönümlərə məruz qalmasına həsr edilib.

Müstəqillik illərində Azərbaycan televiziya filmlərinin dil-üslub və janr məsələlərinə yekun kimi bildirmək olar ki, kinokamera qarşısında dayanan aktyor oynadığı filmdən asılı olmayaraq öz nitqinin, danışığının səviyyəsinin qayğısına qalmalıdır. Bu nitq Azərbaycan ədəbi dilinin normalarına, xüsusən səsli nitqin normativliyinin əsas göstəricisi olan orfoepiya qaydalarına uyğun olmalıdır. Yüksək səviyyəli, savadlı nitq populyar filmin əsas göstəricilərindəndir. Biz bunu unutmamalı, öz yazımız, nitqimiz düzgün tələffüzümüzlə Azərbaycan kinosunun ədəbi dilinin inkişafına köməklik etməliyik.

Ədəbiyyat

1. Kazımov A. Azərbaycan kinematoqrafçıları. I-VII hissələr. Bakı, 2006-2015.
2. Dadaşov A. Ekran dramaturgiyası (mövzu, struktur, üslub, janr). Bakı, "Maarif", 1999.
3. Dadaşov A. Rejissorluğun üslub problemləri. Bakı, "Elm və təhsil", 2010.
4. Xudiyev N.M. Radio, televiziya və ədəbi dil. Bakı, 2001.
5. Şerba A.M. Kino dili. Moskva, 1985.
6. Artyomov B.A. Nitq mədəniyyəti. Moskva, 1966.

F. Mustafayev

The language of telephone languages in individuals, thought and ganche features

Summary

Films of those periods are mentioned, brief information is given. Characteristics, theoretical and scientific-practical sides of artistic, documental, satiric and cartoon films shot by "Azerbaijanfilm" are researched. Work of director, operator and montage is evaluated.

They gave brief information about films produced by "Azerbaijan-telefim".

Comprehensive information is spoken about literary scenario of films in this article. The author's mastery, professionalism of director, operator is paid more attention.

In this article attention is drawn to structure, language, style, genre and subject of film. Language-stylistic issues are seemed more interesting. Film scenarios of previous century prove that, they are real example in today's film production upon literal, artistic and literal professionalism and quality.

Ф.Мустафаев

**Язык телефонных языков в индивидуалах,
характеристики мысли и ganche**

Резюме

Из названия становится ясно, что в статье дается подробная информация об истории. Здесь упоминаются фильмы, охватывающие эти годы, дается краткая информация о некоторых из них. Исследуются характер, теоретические, научно-практические аспекты художественных, документальных, сатирических и мультипликационных фильмов.

Дается оценка режиссерской, операторской и монтажной работе. Здесь рассказывается вкратце о продукции, производимой «Азербайджанфильм».

В статье подробно рассказывается о литературных сценариях фильмов. На передний план выдвигается авторское мастерство, режиссерский, операторский профессионализм.

Привлекающим внимание вопросом в статье является, стиль и тема кино. Вопросы языка-стиля представляют большой интерес. Киносценарии прошлого века еще раз свидетельствуют о том, что по своему высокому, художественному, литературному профессионализму и качеству они считаются настоящими образцами сегодняшней кинопромышленности.

Rəyçi:

Qara Məşədiyev
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

NAİLƏ YUSİFOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət İqtisad
Universiteti (UNEC)
nailayusifova@yahoo.com

TƏLİM PROSESİNDƏ MƏNTİQİ TƏFƏKKÜR VƏ MOTİVASİYANIN ROLU

Açar sözlər: təhsil, təlim, təfəkkür, yenilik, məqsəd

Ключевые слова: образование, тренинг, мышление, новизна, цель

Keyword: education, training, thinking, news, goal

Təhsilin məqsədi, vəzifələri, məzmunu və üsulları təlimin təşkili sistemində toplanmışdır. Həmin sistemdə uzun inkişaf yolu keçən dərslər aparıcı yer tutur. Təlim prosesinin optimallaşdırılması, onun elmi təşkili, səmərəsinin yüksəldilməsi tələbə fəallığının intensivləşdirilməsi, nəticədə təhsilin keyfiyyətli olmasına səbəb olur. Dünyada gedən inkişaf prosesi ilə cəmiyyətdə yaşayan insanların mənəvi psixoloji və intellektual səviyyəsi arasında fərqi azalmasına nail olmaqla sivil dövlət yaratmaq mümkündür.

Təhsilin strateji təsir gücündə olması, qeyd olunan faktorla bağlıdır. Yeni təlim metodları ilə əlaqədar təşkil olunmuş treninqlərin müvafiq məşğələlərini keçən müəllimlər tənqidi təfəkkür metodunun imkanlarından tədris prosesində istifadə etməklə müəyyən praktik bacarıqlar əldə edirlər. İlk addım kimi qiymətləndirilən bu nailiyyətləri ümumi respublika miqyasında genişləndirmək vacibdir. Təhsil islahatının həyata keçirilməsi prosesində dövlət proqramında təsbit olunan məqsəd, prinsip, mərhələlər, hüquqi baza, gözlənilən nəticələr öz əksini tapmalıdır.

Yeni təlim metodları ifadəsini məzmununa görə təhlil etsək əsas diqqət bilik, bacarıq və vərdislərin aşılmasında müəllimin pedaqoji ustalığı nümayiş etdirmə məharəti ön plana gətirilir. Məna və mahiyyət baxımından təlim anlayışı öz dəyərini saxlamaqla, yeni metodların seçilməsi, tətbiqi qaydalarına xidmət edir. Öyrənmə şəxsiyyət kimi yanaşmadan onu hərtərəfli bərabər hüquqlu varlıq hesab etmək çox çətindir. Avtoritar münasibət bəsləməklə tədrisin mahiyyətini qiymətləndirmək qeyri mümkündür.

Təhsilin keyfiyyəti iki cəhətdən şərtlənir. Birincisi dövlət standartlarına uyğunluğu, ikincisi isə istehlakçının təlim alanların

tələbatının ödənilməsi. Qeyd olunan amillər tədris prosesində kifayət qədər qiymətləndirilmədiyindən uzun illər diqqətdən kənarda qalmışdır. Təhsil islahatının demokratikləşdirmə, humanistləşdirmə, integrasiya, diferansiasiya, fərdiləşdirmə prinsipləri tətbiq olunduğu şəraitdə istehlakçının hüquqları təmin olunur. Öyrənənləri meyl və maraqları üzrə seçim aparır, müəllimləri haqqında azad fikirlərini söyləmək hüququndan sərbəst istifadə edə bilirlər. Bütün bu yeniləşmələr təlim metodlarının səmərəlilik dərəcəsinin artırılması, təhsildə keyfiyyətin; yüksəldilməsinə nail olan müəllimlərin nüfuzunun artmasına gətirib çıxaracağına şübhə qalmır.

Ənənəvi təlim metodlarına görə dərs sxematik olaraq auditoriyanın təşkili, davamiyyətin yoxlanılması, ev tapşırıqlarının, keçmiş dərsin sorğusu, yeni biliklərin verilməsi və möhkəmləndirilməsi qiymətləndirmə, əlavə tapşırıqlar kəvvə s. ardıcılıqla aparılır. Açıq etiraf olunmalıdır ki, hər hansı bir fənn üzrə tədris olunan mövzu ilə bağlı verilən bilik öyrənənlərin tam fəallığı şəraitində aşılır. Bir iki nəfərin dərstdə çalışqanlıığı hesabına təlim işinin qurulması digərlərinin passivliyinə gətirib çıxarmışdır. Öyrənənləri arzu etmədikləri lazımsız məlumatlarla yükləmək, onların hafizəsinin vaxtından əvvəl zəifləməsinə səbəb olur. Müəllim əməyinin səmərəliliyi onun standartlara cavab verməsidir. İlk növbədə müəllim kadrların hazırlığı müasir standartlar səviyyəsinə qaldırılmalıdır.

Təlim prosesində hər iki tərəf öyrənir. Yəni öyrədən kimi həmişə səciyyələndirdiyimiz müəllim daha çox öyrənməlidir ki, öyrədə bilsin. Öyrətməyə yalnız təlim metodlarından düzgün şəkildə istifadə etməklə nail olmaq mümkündür. Bu işin əsil açan fikrimizcə tənqidi-təfəkkür metodundan səmərəli istifadə etmək bacarığındadır. Yeni təlim metodları tənqidi təfəkkürün köməyi ilə öz real həllini tapa bilir. Tənqidi təfəkkür üç mərhələdə həyata keçir. Düşünməyə yönəltmə, düşünmə, dərk etmə.

Hər bir mərhələnin özünəməxsus strategiyası vardır. Yeni təlim metodları ilə tədris olunan dərstdə öyrədənin beyin fəaliyyətinin aktivliyi bütün fazalarda təmin edilir. Yeni təlim metodları ilə əlaqədar təşkil olunmuş treninqlərin müvafiq məşğələlərini keçən müəllimlər tənqidi təfəkkür metodunun imkanlarından tədris prosesində istifadə etməklə müəyyən praktik bacarıqlar əldə edirlər. İlk addım kimi qiymətləndirilən bu nailiyyətləri ümumi respublika miqyasında genişləndirmək vacibdir. Təhsil islahatının həyata keçirilməsi prosesində dövlət proqramında təsbit olunan məqsəd, prinsip, mərhələlər, hüquqi baza, gözlənilən nəticələr öz əksini tapmalıdır. Təlimdə yeni metodlardan istifadənin səmərəliliyi ilk

növbədə müəllim hazırlığının mütəşəkkilliyindən, ixtisasartırmadan asılıdır.

Təhsilin keyfiyyət səviyyəsinin yüksəldilməsi təlim prosesində subyekt və obyekt anlayışlarının mahiyyətinə təsir göstərərək, əməkdaşlığın yeni məna kəsb edilməsinə gətirib çıxarmışdır. Uzun illərin təcrübəsi göstərir ki, təfəkkür qabiliyyəti yüksək olan fərd düşünməkdə, sərbəst mühakimə yürütməkdə problem qaldırmaqda sanki qorxaqlıq, inamsızlıq psixologiyasına qapılaraq passivlik göstərmişdir. Bunu ancaq fəal təlim metodları aradan qaldıra bilər. Fəal təlimin pedaqoji prosesə tətbiqi təhsil islahatının qarşıya qoyduğu məqsədlərdən biridir.

Təlimin keyfiyyətini yüksəltməyə şərait yaradan bu metodlar ilk növbədə müəllimlər tərəfindən dərindən mənimsənilməlidir. Fəal təlim zamanı öyrədən bələdçi, öyrənən isə tədqiqatçı olurlar. Qeyd olunan texnologiyanın keyfiyyət göstəricisi təfəkkür fəaliyyətinin intensivləşməsi ilə müşayiət olunmasıdır. Ümumilikdə təfəkkür - məntiqi təfəkkür, yaradıcı təfəkkür və tənqidi təfəkkür kimi təzahür edir.

Məntiqi təfəkkür - müqayisə, ümumiləşdirmə, təsnifat və sistemləşdirmə bacarığıdır. Müqayisə-cisim və hadisələr arasında oxşar və fərqli xüsusiyyətləri müəyyən etməkdir.

Ümumiləşdirmə - cisim və hadisələri ümumi və mühüm xüsusiyyətlərinə görə fikrən birləşdirməkdir. Təsnifat - müəyyən xüsusiyyətlərə görə fikrən siniflərə ayırmaqdır.

Sistemləşdirmə obyektləri müəyyən qayda üzrə düzmək, onlar arasında, ardıcılığı müəyyən etməkdir.

Yaradıcı təfəkkür yeniliyi yaratmaq qabiliyyəti deməkdir. Yaradıcı təfəkkür əsasən fikrin çevikliyi və cəldliyi, orijinallıq, hər şeyi bilmək həvəsi.

Fikrin cəldliyi-vaxt vahidi ərzində yaranan ideyaların sayı ilə müəyyən olunur.

Fikrin çevikliyi bir ideyadan digər ideyaya tez keçmək qabiliyyəti.

Hər şeyi bilmək həvəsi yeniliyi qəbul etmək və maraq göstərmək.

Tənqidi təfəkkür - daxil olan məlumatı aydın, dəqiq qiymətləndirmək qabiliyyətidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu (layihə). 2009.
2. Təhsil sahəsində islahatlar üzrə dövlət komissiyasının iclasında ümummilli lider H. Əliyevin yekun nitqi. 2001.
3. Bakalabr hazırlığı (normativ sənədlər toplusu). Bakı-2001.
4. N. Kazımov. "Ali məktəb pedaqogikası". Bakı, 1999.
5. R. H. Cəbbarov. İdarəetmənin məqsəd və vəzifələri (elmi məqalələr).

Н. Юсифова

Роль мотивации и логического мышления в процессе обучения

Резюме

Оптимизация учебного процесса, его научная организация, повышение его продуктивности, повышение интенсивности студенческой активности в результате становятся причиной повышения качества образования. Достижением уменьшения отличия между процессом развития, происходящим в мире и духовным психологическим и интеллектуальным уровнем людей, живущих в обществе, возможно создать цивилизованное государство. Нахождение у образования силы стратегического влияния связано с указанным фактором.

Педагоги, прошедшие соответствующие этапы тренингов, организованных в связи с новыми учебными методами, используя в учебном процессе метод критического мышления, приобретают определенные практические навыки.

Эти достижения, оцениваемые как первые шаги, важно расширять в общереспубликанском масштабе. В процессе проведения в жизнь реформ образования должны найти свое отражение цели, принципы, этапы, правовая база, ожидаемые результаты, закреплённые в государственной программе.

N.Yusifova

Role motivation and logic fertilization in the process of teaching

Summary

The optimization of education process, its scientific organization, increasing the effectiveness, intensification of student activity consequently causes quality of education. It is possible to create a civilized state by achieving a reduction of the difference between moral, psychological and intellectual level of people living in the community with the ongoing development process in the world. The strategic impact of the training to be able to due to the aforementioned factors.

The teachers teaching appropriate sessions of trainings organized in relation with new training methods get some practical skills by using from the method of critical thinking in the process of learning opportunities. It is important to expand in national scale of these achievements evaluated as a first step.

The purpose, principles, stages and legal base and expected results identified in state program in the process of implementation of education reform should be reflected

Rəyçi: Təranə Xəlilova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

NƏRGİZ GÖZƏLOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ADU
nargzi@mail.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ SƏNƏT VƏ PEŞƏ TERMINLƏRİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ ZAMANI QARŞIYA ÇIXAN PROBLEMLƏRİN HƏLLİ

Aşar sözlər: dil vahidi, fonem, qrafem, transliterasiya

Key words: language unit, phonemes, grapheme, transliteration

Ключевые слова: языковая единица, фонема, графема, транслитерация

Xalqlar arasında müxtəlif sahələrdə əlaqələrin artdığı və genişləndiyi səbəbindən sənət və peşə terminlərinin də düzgün tərcümə edilməsinə böyük ehtiyac və tələbat duyulur.

Q.Bayramov “Tərcümə sənəti” adlı kitabında tərcümənin mahiyyəti haqqında yazır: “Tərcümədə həmişə iki mətn olur. Birinci orijinal (məxəz - source) mətndir ki, o ikinci mətndən (tərcümə, hədəf - target) asılı olmadan mövcuddur. II mətn (target text) müəyyən əməliyyatların (dillərarası transformasiyaların) köməyi ilə birinci (source) mətnin əsasında yaradılır. Birinci mətnin dili məxəz (source), ikinci mətnin dili hədəf [target] dil adlanır” (2, s.8).

Tərcümə prosesi zamanı mətnin məzmunu dəyişilmir. Məxəz dilin vahidləri hədəf dilin oxşar vahidləri ilə əvəz olunur. Bəzən tərcümə zamanı mütərcim minimal dil vahidlərini tərcümə etməli olur. Sənət və peşə terminləri adətən söz və söz birləşmələrindən ibarət olduqları üçün onları tərcümə edərkən tərcüməçi, fonem, morfem, söz və söz birləşməsi səviyyəsində transformasiya etməli olur.

Dilçilikdə iyerarxiya (hierarchy) təşkil edən aşağıdakı dil səviyyələri mövcuddur: fonem (yarıda qrafem) morfem, söz, fraza, cümlə və mətn səviyyələri. Fonemin ayrılıqda mənası olmamasına rəğmən, o sözlərdə mənalara fərqləndirməyə qadir olan dil vahididir. Sənət və peşə terminlərinin tərcüməsi zamanı fonemin tərcümə vahidi kimi çıxış etdiyi hallara rast gələ bilərik. Məs: president–президент.

Bildiyimiz kimi, ingilis dilində 44 fonem və 26 qrafem vardır. Azərbaycan dilində isə fonem və qrafemlərin sayı bərabərdir. Bu uyğunsuzluq bir çox sənət və peşə terminlərinin tərcüməsi zamanı çətinlik yarada bilər. Bir çox sənət və peşə terminləri transkripsiya və ya transliterasiya üsulundan istifadə etməklə tərcümə edilir. Transkripsiya üsulunda tərcümə zamanı sənət və peşə termininin necə səslənməsi əsas götürülür. Transliterasiya üsulu ilə tərcümə zamanı

hərflərin, (qrafemlərin) uyğunluğu əsas götürülür. Məs.: journalist –jurnalist. İngilis dilində ['dʒə:n(ə)list] kimi tələffüz olunan sənət və peşə termini dilimizə transliterasiya üsulu ilə transformasiya edilib.

Businessman – sənət və peşə termini dilimizdə biznesmen kimi işlənir. Bu sənət və peşə termini transkripsiya üsulu ilə transformasiya edilib. Bunu da əlavə edə bilərik ki, Azərbaycan dilində biznesmen termininə ekvivalent işlənən “iş adamı” termini də mövcuddur.

İngilis dilindən Azərbaycan dilinə və ya əksinə tərcümə edərkən məxəz və hədəf dillərdə morfemlər üst-üstə düşməyən halları da müşahidə edə bilərik. Dilçilikdə sözlərin quruluşunu morfologiya sahəsi öyrənir.

Sənət və peşə terminləri quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb ola bilər. Sənət və peşə terminləri eyni vaxtda həm şəxsi, həm də sənəti ifadə etdiyi üçün onlar ümumi isimlərdir və bu səbəbdən ismə xas olan xüsusiyyətlərə malik olurlar. Sənət və peşə terminləri adətən konkret olur. İsimlər cümlənin mübtəda, tamamlıq və ismi xəbərin ad hissəsi funksiyasında işləndiyi kimi sənət və peşə terminləri də həmin funksiyalarda istifadə oluna bilər.

Azərbaycan dilində Çobanzadə, Dəmirçizadə, Alimə və s. kimi peşə və sənət adlarından yaranmış antroponimlərə rast gələ bilərik. Onlar dilimizdə yalnız xüsusi adlar kimi işlənir və tərcümə zamanı onları transkripsiya və ya transliterasiya üsulundan istifadə etməklə transformasiya etmək mümkündür. Məs.: Çobanzadə – Chobanzadeh; Dəmirçizadə – Damirchizadeh; Alimə - Alima və s.

İngilis dilində Smith (Smis) xüsusi adının lüğətdə “dəmirçi” mənası olduğunu görə bilərik. Bu antroponimi dilimizə transkripsiya üsulu vasitəsi ilə tərcümə edirik. Çünki, ingilis dilində *th*– hərflər birləşməsi [θ] və [s] - səsləri kimi tələffüz edilir. Bu səslər isə Azərbaycan dilində mövcud deyil. Buna görə də səsinə Azərbaycan dilindəki S - səsinə uyğunlaşdıraraq mr. Smith – antroponimini cənab Smis kimi tərcümə edirik.

Qeyd etmək lazımdır ki, həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində sənət və peşə terminlərinin əksəriyyəti düzəltmə isimlərdir. Onlar sadə köklərə sözdüzəldici şəkilçilərin əlavə edilməsi yolu ilə düzəlir.

Azərbaycan dilində -çı⁴ sözdüzəldici şəkilçisi əşya adlarına, heyvan, quş, bitki, nəqliyyat vasitəsi, idman adlarına və s. isimlərə əlavə edilərək sənət və peşə terminləri yaradılır: dəmirçi - locksmith, dənizçi - seaman, pianoçu - piano player.

Azərbaycan dilində -ıcı⁴, -lıq⁴ sözdüzəldici şəkilçiləri də sənət və peşə terminlərinin yaradılmasında geniş istifadə edilir. Məs: satıcı – salesman; dilçilik – linguistics; boyayıcı – dyer; sahibkarlıq - entrepreneurship və s.

İngilis dilində isim düzəldən şəkilçilər sənət və peşə terminlərinin düzəldilməsi üçün də geniş istifadə edilir: er, or, ance, ence, ism, ist, hood, tion, ness, th, ity, ion, ship, can, tude, cy, ry, ty - isim düzəldən şəkilçilərdir.

er, or - sözdüzdəldici şəkilçiləri sənət və peşə terminlərinin düzəldilməsində geniş istifadə edilir. er/or şəkilçiləri adətən feillərin kökünə əlavə edilir: write - writer (yazıçı), compose - composer (bəstəkar), sing - singer (müğənni), paint - painter (rəssam), sail - sailor (dənizçi), conduct - conductor (dirijor, konduktor), prosecute - prosecutor (prokuror) və s.

İngilis dilində *ist* şəkilçisi ilə düzəlmiş sənət və peşə terminlərinə də çox rast gələ bilərik: art - artist (rəssam).

Dilimizdə *artist* termini incəsənət sahəsində işləyən şəxsi bildirmək üçün də istifadə edilir. İngilis dilində də *artist* termini həm rəssam, həm də incəsənət sahəsində işləyən şəxsi bildirir. Bu mənada *artist* sözü dilimizə transliterasiya transformasiya üsulu vasitəsi ilə keçmişdir.

ist – şəkilçisi ilə düzənlər: dentist – diş həkimi, physicist – fizik, psychologist – psixoloq, chemist – kimyaçı; receptionist – qəbul otağında işləyən və s. bu kimi sənət və peşə terminlərinin dilimizdə uyğun tərcümələri mövcuddur.

ian – şəkilçisi vasitəsi ilə də sənət və peşə terminlərinin düzəldiyini müşahidə edə bilərik: music – musician – musiqiçi; history – historian – tarixçi; mathematics – mathematician – riyaziyyatçı; pediatrician – pediatör, physician – həkim.

Nümunələrdən göründüyü kimi, bəzi hallarda *ian* - şəkilçisi, yəni morfemi - Azərbaycan dilində -çı⁴ - şəkilçisinə uyğun gəlir. Bəzi hallarda isə tərcümə zamanı müvafiq və ya adekvat mənəni işlədərək tərcümə edirik.

İngilis dilindən götürülmüş *actor*, *boxer* kimi sənət və peşə terminləri, dilimizə *aktyor*, *boksyor* terminləri kimi tərcümə edilib. Bu terminlərdə er/or - morfemi dilimizdəki *yor* şəkilçisinə uyğunlaşaraq tərcümə edilir.

Yor morfemi fonetik dəyişikliklərə uğrayaraq Avropa dillərindən dilimizə keçmiş sənət və peşə terminlərinin düzəldilməsində istifadə edilir. Transkripsiya üsulu ilə tərcümə edilmiş “reportyor” termini ingilis dilində “reporter” kimi işlənir, hər iki dildə mənası məruzəçi, məlumat verən, müxbir deməkdir. “Müxbir” termininin ingilis dilində sinonimi “correspondent” sözüdür.

İstər ingilis dilində, istərsə də Azərbaycan dilində terminlərin bir qismi abbreviatura üsulu ilə yaranır. Abbreviaturalar söz birləşmələrinin ixtisarı yolu ilə yaranır. İzahlı dilçilik lüğətində abbreviatura sözü aşağıdakı kimi izah edilir: “Ab(b)reviatur” – mürəkkəb ixtisarlara deyilir.

Müasir ingilis dilində abbreviaturalara daha çox rast gəlmək olur. Bu cür ixtisar terminlərinin bir neçə növü var: heca ixtisarlari, hərflə ixtisar, heca söz ixtisarlari. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində qısaltmalar yazılışına görə 2 cür olur. Bəzi terminlərin qısaltılması kiçik hərflərlə yazılır. Bunlar da bir neçə hərfdən, yəni qısaltılan terminin əvvəlki hərflərindən ibarət olur.

İngilis dilində çoxmənalı abbreviaturalara rast gəlmək olur. Bunlar arasında sənət-peşə adları bildirən abbreviaturalar da vardır. Məs.: AC

- 1) aerodynamic center (aerodinamik fokus)
- 2) air controlman (aviadispetçer)
- 3) air craft commander (təyyarə komandiri)

Bəzən qısaldılan hərifdən sonra nöqtə qoyulur.

Məs.: F.M.A.E. - slight mechanic aeroengine (aviasiya mühərrikləri üzrə bort mexaniki)

Kalka yolu ilə də terminlərin yaranması mümkündür.

İzahlı dilçilik terminləri lüğətində göstərilir ki, dilə məxsus söz və ya ifadələrin hissələrini bir-bir hərfi tərcümə etmək yolu ilə düzələn nitq vahidləridir. Kalka yolu ilə yaranan terminlər tərcümə olunan terminlərdir. Onlar dilin daxili imkanları hesabına meydana çıxır. Kalka üsulu ilə yaranan terminlər leksik kalkalar, sintaktik kalkalar şəklində olur. Nitq hissələrinin iştirakı ilə sözlər bir-birinə bağlanır.

Biz mürəkkəb quruluşa malik olan sənət və peşə adları arasında hər iki komponenti düzəltmə isimdən ibarət olan terminlərə də rast gələ bilirik: *maşinist-ekskavatorçu, təmirçi-sazlayıcı, traktorçu-maşinist*. Azərbaycan dilində, eləcə də feli sifət tərkibi formasında olan sənət və peşə adları bildirən terminlər adətən *-an, -ən, -yan, -yən* şəkilçilərinin II komponentə əlavə edilməsi yolu ilə düzəlir. Məs.: *cihazqayıran, çörəkbişirən, çaybecərən, poladəridən, neftayıran, kamançaçalan, qəzətsatan, bəzəkvrən, ayaqqabıtıkən* və s. (3, s.148).

Bəzi mürəkkəb sənət və peşə adlarında I komponent yönülük halda isimlə ifadə olunur. II komponent “bax(maq)” feilinə “an” şəkilçisi əlavə etməklə düzəlmiş “baxan” feili sifəti ilə yaranır: *buzovabaxan, quşabaxan* və s.

Verilmiş nümunələrdən göründüyü kimi, Azərbaycan dilində mürəkkəb sənət və peşə adlarının II komponentləri çox zaman müxtəlif feillərə **an** şəkilçisi əlavə etməklə, yəni feili sifətlərin köməyi ilə düzəlir.

İngilis dilində mürəkkəb sənət və peşə terminləri iki və daha artıq sözdən ibarət olaraq düzətdilə bilər. Mürəkkəb isimlərin komponentləri əsasən isimlərdən ibarət olur. İngilis dilində II komponenti “man” sözündən ibarət olan çoxlu sayda mürəkkəb sənət və peşə terminlərinə rast gələ bilirik. Məs.: *barman, salesman, sports man, chairman*. İngilis dilində bu cür sənət və peşə adlarında cins kateqoriyasına da mövcud olduğuna görə bilirik. Əgər kişi cinsi nəzərdə tutulursa, “salesman”, qadın cinsi nəzərdə tutulursa, “saleswoman” termini istifadə olunur. Bu adlar dilimizə tərcümə olunarkən onlar düzəltmə və mürəkkəb adlar kimi tərcümə edilə bilərlər. Bəzən isə onları sərbəst söz birləşmələri kimi tərcümə edilir. İngilis dilində “head” sözü ilə düzələn mürəkkəb sənət və peşə adlarına rast gələ bilirik: head doctor – baş həkim, head-urologist – baş uroloq, head-teacher – baş müəllim və s.

Man və woman morfemi ilə düzələn sənət və peşə terminləri isə cəm formasında köklərindən dəyişirlər.

Məs.: postman - postmen (poçtalyon – poçtalyonlar)

Sateswoman - sateswoman (satıct qadın – satıcı qadınlar)

Statesman - statesmen (dövlət xadimi – dövlət xadimləri)

Sənət və peşə terminlərini tərcümə edərkən mütərcimlər transkripsiya və transliterasiya üsullarından əlavə digər tərcümə üsullarından da istifadə edirlər. Bu üsullardan biri də hərfi tərcümədir. Milli institusional terminlər, siyasət, maliyyə inzibati və sosial sahələri əhatə edirlər. Bu sahələrə aid sənət və peşə terminlərinin hərfi tərcüməsi mümkündür.

Məs.: president – prezident, manager – menecer, instructor – instuktur.

Ekvivalent yolla tərcümə zamanı məxəz dildəki sənət və peşə termininin ifadə etdiyi məna hədəf dildə tam üst-üstə düşməlidir. Milli (ultural) ekvivalent tərcümə zamanı da sənət və peşə terminlərinin ifadə etdiyi məna ilə üst-üstə düşür.

Məs.: Prime Minister - baş nazir; Chair man of board - idarə heyətinin sədri; Bank advisor - bank məsləhətçisi; Police officer - polis zabiti

Göstərdiyimiz nümunələrdə, bank, police sözləri Azərbaycan dilində də eyni mənada işlənir. Ölkələr arasında əlaqələrin artması ilə əlaqədar olaraq bütün dillərdə beynəlmiləl sözlər dilin lüğət tərkibinə daxil olur. Q.H.Bayramov “Tərcümə sənəti” kitabında yazır: Beynəlmiləl sözlər bir neçə dildə qrafik və bəzi hallarda semantik cəhətdən oxşardır və əsasən alınma sözlər qrupuna daxildir” (2, s 82-83).

Sənət və peşə terminlərinin əksəriyyəti tərcümə edilsə də, onlar arasında beynəlmiləl olanlarda rast gəlmək olar. President termini demək olar ki, bütün dillərdə eyni mənada işlənir. Lakin bəzən təcrübəsiz mütərcimlər bu terminlərin işlənmə və tərcümə qaydalarına diqqət yetirmir, onları hərfi tərcümə edirlər.

Çox zaman tərcüməçilər sənət və peşə termininin bir neçə dildə işləndiyini əsas tutaraq hədəf dildə də həmin termini işlədir və hədəf dildəki müvafiq adekvat termini istifadə etməirlər. Məsələn, ingilis dilində mövcud olan critic termini rus dilində eyni mənada kputuk kimi işlənir. Lakin Azərbaycan dilinə tərcümə zamanı bu termini olduğu kimi istifadə etmək müvafiq sayılmır. Belə ki, Azərbaycan dilində *critic* termininin qarşılığı “tənqidçi” terminidir. İngilis dilində *advocate* termini rus dilində *advokat* kimi işlənir. Bu terminin dilimizdə *müdafiəçi*, *vəkil* mənaları vardır. Lakin danışiq dilində *advokat* sözü *vəkil* termininin əvəzində işlənir. İngilis dilində *ekonomist* termini rus dilində *экономист*, fransız dilində *economiste* terminləri ilə semantik və qrafik cəhətdən bir-birinə uyğundur. Azərbaycan dilində *ekonomist* termininin qarşılığı “iqtisadiyyatçı” terminidir. Qeyd etmək lazımdır ki, danışiq dilində *ekonomist* - *iqtisadiyyatçı* termininin sinonimi kimi işlənir. Bu cür sənət və peşə terminlərinin hədəf dildə

ekvivalentləri mövcuddursa və ya hədəf dilin öz imkanları varsa, onların hərfi tərcümə edilməsinə yol verilməməlidir.

F.Abdullayeva "Peşəkar tərcümənin əsasları" kitabında tərcümədə qarşıya çıxan çətinliklərdən bəhs edərkən yazır: "Tərcümənin ayrı-ayrı növlərinin, bu növlərlə bağlı forma və tərzlərin tələblərindən irəli gələn ümumi səciyyəli suallarla yanaşı, bu peşə sahiblərini daim sürpriz vəziyyətlər də gözləyir. Bəzən bu cür hallar mütərcimi cüzi çaşqınlığa sala bilər..." (1, s.115). Müəllif həmçinin şifahi tərcümədə çaşqınlığın səbəbi kimi avadanlığın nasazlığı, vaxt azlığı, mövzu ilə tanışlığın azlığı, bəhs olunan sahənin mürəkkəbliyi, bu sahədə mürəkkəb anlayışlar və terminlərin zənginliyi və s. bu kimi amilləri göstərir (1, s. 115).

Bildiyimiz kimi, sənət və peşə sahəsində əsasən terminlərdən istifadə edilir. Tərcüməçi bu sahəyə aid olan hər hansı bir terminin mənasını ya şifahi, ya da yazılı tərcümə zamanı tuta bilmirsə, o səhvlərə yol verir.

Dilmanlıqda səhvlər əksərən zaman qıtlığından irəli gəlir. Bunların düzəldilməsi çox vaxt ani zaman tələb edir. Yazılı tərcümədə buraxılmış səhvlər göz qabağında olur, buna görə də ora qayıdıb düzəliş etmək imkanı var. Səhvləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) termin seçimində səhv; 2) sintaktik nöqsan; 3) məxəz mətndə müəyyən hissənin buraxılması; 4) söz quruluşu və uzlaşma ilə bağlı nöqsan; 5) orfoqrafik səhv; 6) durğu işarəsi səhvləri; 7) qarışıq səhvlər (4, s.52).

Səhvlər bəzən gülməli effektlə yadda qalır. Romalı həkimin qəbul otağının qapısı üzərində "qadınlar və digər xəstəliklər üzrə mütəxəssis" qeydi aşağıdakı kimi tərcümə edilib:

In the office of a Roman doctor; specialist in women and other diseases.

Göründüyü kimi, səhv tərcümə nəticəsində məna yanlış ifadə olunub. Bu qeyddə women (qadınlar) sözünü də hər hansı bir xəstəlik adı kimi anlamaq olur.

İstər yazılı, istərsə də şifahi tərcümədə rəqəmlərin düzgün verilməməsi də səhvlərə səbəb olur. Tərcümənin əsas prinsiplərindən biri onun ayrı-ayrı hissələrinin dəqiqliyini yox, fikir bütövlüyünü təmin etməkdir (5, s.25).

Yazılı tərcümədə elə hallar olur ki, məxəz termin hədəf dildə olmur. Yeni termin yaratmağa ehtiyac duyulduqda, bu məsuliyyəti mütərcim öz üzərinə götürməli olur. Bu leksik çətinliyi həll etmək üçün mütərcim lüğətlərə, dilin daşıyıcısına, internetə müraciət etməli olur (1, s.116-118). Dilmanlıq və tərcümə məktəbinin yaradıcılarından olan prof. Anni Brissenin 2005-ci ildə Bakıda "Tərcümə və transmilli proseslər" mövzusunda keçirilmiş beynəlxalq konfransın plenar iclasında çıxış edərkən müasir dövrümüzdə qeyri-bədii tərcüməyə tələbatın artması haqqında müşahidələri maraqlıdır: "Qloballaşma texniki tərcüməyə ehtiyacı hər il 25-30% artacağı gözlənilir. Mühəndislik, maşınqayırma sahəsində, xüsusilə aerokosmik, neft və qaz hidroelektrik və

nüvə texnologiyası, ağır cihaz və avadanlıq, eləcə də nəqliyyat, biotexnologiya, əczaçılıq, telekommunikasiya avadanlığı, biznes və maliyyə xidmətləri, hesabdərlik, bank işi, reklam, marketinq, dizayn və qrafika sahələrində tərcümələrə tələbat daha da artmışdır (1, s.100).

Göründüyü kimi, tərcüməyə tələbatın artdığı sahələrin hamısı sənət və peşələrlə əlaqədar olduğu üçün bu sahələrə aid olan terminlərin yaranmasına və tərcümə edilməsinə tələbatı da artırır. Bu baxımdan, mütərcimlər səhvlərin qarşısını almaq və çətinliklərin həlli üçün kalka, təsviri və kombinə (calque, descriptin, combined) üsullarından da istifadə edə bilər. Kalka üsulundan mütərcim istifadə edərək terminlər yaratmağa müvəffəq olurlar. “İzahlı dilçilik terminləri lüğəti”ndə göstərilir ki, kalka – başqa dilə məxsus söz və ya ifadələrin hissələrini bir-bir hərfi tərcümə etmək üsulu ilə düzələn nitq vahidləridir.

İngilis və Azərbaycan dillərində sənət və peşə terminlərinin yaranmasında və tərcüməsində kalka üsulundan geniş istifadə edilir. Kalka yolu ilə yaranan sənət və peşə terminləri dilin daxili imkanları hesabına meydana çıxır.

Beləliklə, Sənət və peşə terminlərinin ümumişlək sözlərdən fərqli cəhətləri olsa da, onlar neytral hesab edilsə də, bu terminlərin çoxmənalı olmalarından bəhs etmək mümkündür. Sənət və peşə terminləri xalqın mənşəyi, həyat tərzı və əmək fəaliyyəti ilə əlaqədardır və bu səbəbdən onların əksəriyyəti xalq ifadələri hesab edilir. Həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində bu terminlər lüğət tərkibinin böyük bir qismini təşkil edərək dil vahidləri şəklində təsnif olunurlar. Sənət və peşə terminlərinin tərcüməsi zamanı transkripsiya, transliterasiya, təsviri, kalka və analoq üsullarından istifadə olunur. Quruluşuna görə sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur. Sənət və peşə terminlərinin tərcüməsi zamanı fonem, qrafem, morfemlər və söz birləşməsi səviyyəsində çətinliklər ortaya çıxır. Mütərcim bu çətinlikləri hədəf dilin fonetik, leksik və qrammatik imkanlarına istinad edərək tərcümə etməlidir.

Sadaladıqlarımıza əsasən vurğulaya bilərik ki, sənət və peşə terminləri real və canlı ünsiyyətdə, elmi üslubda, ədəbi-bədii dildə işlənərək hər bir dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə xidmət edir. Dünya ölkələrinin iqtisadi, elmi və mədəni sferada uğurla inteqrasiya etdiyi bir dövrdə, elm və texnikanın inkişafı ilə yaranan yeni sənət və peşə terminlərinin adekvat tərcüməsinə tələbat kəskin surətdə artır.

Sənət və peşə terminologiyası elmi, bədii, məişət üslublarını bir-birinə yaxınlaşdırır. Onların düzgün tərcüməsi müxtəlif mədəniyyətləri də bir-birinə yaxınlaşdırır və mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı əlaqənin yaranmasına şərait yaradır. Nəticədə dillərin lüğət fondu zənginləşir, ifadə vasitələri, söz ehtiyatı artır, ünsiyyət daha asan və anlaşılan olur. Qeyd etmək lazımdır ki, sənət və peşə terminologiyası dilçiliyin geniş bir sahəsi olmasına baxmayaraq, hələ də araşdırılmasına, tərcümə üsullarının mükəmməlləşdirilməsinə ehtiyac var. İstər arxaik, istər müasir yeni sənət və

peşə terminlərinin adekvat tərcüməsinə nail olmaq, bu sahədə çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün terminologiyanın bu hissəsinə diqqəti artırmaq, istənilən peşə terminin yaranma səbəbini, mənşəyini, leksik-semantik quruluşunu dəqiq müəyyənləşdirərək tərcümə etməli, eləcə də lüğətlər hazırlamaq çox vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayeva F. Peşəkar tərcümənin əsasları. B., 2010.
2. Bayramov Q. Tərcümə sənəti. B., 2008.
3. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: ADU, 1960
4. Əbu Əli Həsən ibn Əli Xacə Nizamül-mülk. Siyasətnamə. B.: Elm, 1987.
5. Гусейнов А.А. Лексика говоров Казахского района Азербайджанской ССР. Автореф.дис. ... канд.фил.наук. Баку, 1975

N. Gozelova

Solution to the problems encountered while translating profession and occupation related terms from English to Azerbaijani

Summary

This very article deals with the terms of trade, and profession and their origin, their classification and investigation as well as the problems and difficulties in their translation. In the process of investigation their style and their emergency have been analysed in the article.

Here the terms dealing with trade and profession are closely connected with the origin of people's style of life and trade activity.

The terms occupy the large capacity of the vocabulary of both of the investigated languages: Azeri and English.

It's inevitable to mention that most of these terms have been borrowed from Arabian, Persian, Russian and Turkish, at the same time from the West European Languages.

**Сложности возникающие в процессе перевода терминов
специальности и профессии с Английского языка на
Азербайджанский**

Резюме

Данная статья рассматривает условия и специфику специальности и профессии, их происхождения, классификацию и изучение, а также проблемы и сложности, возникающие в процессе перевода.

В процессе исследования в этой статье были проанализированы стиль и их происхождение.

Выявлены тесная связь условия овладение профессией и профессионализма с происхождением и профессиональной деятельностью.

Данные условия и правила охватывают большой объем словарной терминологии, как в английском, так и в азербайджанском языках.

Необходимо отметить, что большинство терминов были заимствованы с арабского, персидского, русского и турецкого языков, а так же из Западно-Европейских языков.

Rəyçi:

Elmar Necəfov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

İRADƏ MƏHƏRRƏMOVA

BDU

irada@mail.ru

ƏDƏBİ DİLƏ TƏSİR EDƏN MƏNFİ AMİLLƏR

Açar sözlər: dil, ədəbi dil, norma, orfoqrafiya, orfoepiya.

Ключевые слова: язык, литературный язык, норма, заимствования, орфография, орфоэпия.

Key words: language, literary language, norm, borrowings, orthography, orthoepy.

Dil inkişafının müəyyən dövründə daşıyıcıları üçün ümumi olan normalar əsasında istifadə olunmağa başlayır və ədəbi dil kimi formalaşır. Ədəbi dilin yaranması üçün onun bir dialekt üzrə mərkəzləşməsi, bu dialektin ünsürlərini normalarını, leksik tərkibini cəmləməsi, özündə birləşdirməsi vacib sayılır. Deməli, ədəbi dil müəyyən bir dialektin əsasında yaranıb norma və qaydalara əsaslanan ümumxalq dilidir. Ədəbi dilin bir dialekt üzrə formalaşması ictimai şərtlərdən asılı olur. İngilis dilinin əsasında London, fransız ədəbi dilinin əsasında isə Paris dialektinin dayanması da ictimai şərt amilinin aparıcı olduğunu təsdiq edir. London İngiltərənin, Paris Fransanın mədəni mərkəzi olduğundan bu ərazidə yaşayan dil daşıyıcılarının istifadə etdikləri dil başqa ərazilərdə yaşayıb eyni dilin daşıyıcıları olanlar üçün daha düzgün varianta çevrilir. İctimai, iqtisadi, siyasi, mədəni səviyyələrdə ərazinin dominantlığı dilin bu ərazidəki dialektinin dominantlığını da şərtlənir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dövlətçilik, elm və ədəbiyyatın inkişaf etdiyi yerdə dildən istifadə güclü olur və yazılı dil materialı da bu cür ərazilərdə sürətlə artır. Belə artım, dil materialının yazıya alınması normalar sisteminə ehtiyac doğurur, son nəticədə dil normaları müəyyənləşdirilir. Bu baxımdan, Azərbaycan milli ədəbi dilinin Şirvan dialekti üzərində formalaşması fikri də Şirvanın Azərbaycanın siyasi, iqtisadi, mədəni mərkəzlərindən biri olması faktına söykənir.

XVIII əsrdə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında Vəqif və Vidadinin böyük rolu olmuş, ədəbi dilin həmin dövrdə formalaşması, onun əsasında Qarabağ dialektinin dayanmasını qeyd edilir, milli ədəbi dilin formalaşdığı sonuncu mərhələdə isə Bakı şəhərinin dialektinə istinad olunması göstərilir (1, s. 287)

Ə.Dəmirçizadə ədəbi dil anlayışının, ümumiyyətlə, mürəkkəb bir anlayış olduğunu göstərərək yazır: "Bəziləri ədəbi dil dedikdə ancaq yazılı dili anlamışlar, şifahi ədəbi dilin də ola biləcəyini ağıllarına belə

gətirməmişlər. Buna görə ədəbi dil və onun inkişafı dedikdə, ancaq yazılı ədəbiyyatın, yazılı sənədlərin, nəhayət, kitabların dilini tədqiq etməkdən uzağa getməmişlər. Belə anlayış nəticəsində "yazısı olmayan xalqların ədəbi dili olmaz" kimi yanlış anlayış meydana çıxmış, yaxud bu və ya digər xalqın ədəbi dilinin başlanğıcı həmin xalqın yazıya malik olduğu dövrdən hesab edilmişdir» (2, s.15).

«Ədəbi dil -ədəbi danışiq, mədəni danışiq formasında ümumxalq bazası əsasında yaranır və formalaşır. Hər bir ədəbi dilin əsasını müəyyən dialekt və dialekt qrupu və ya şivə təşkil edir. Belə hallarda, adətən, mərkəz dialekti, paytaxt şivəsi əsas götürülür. Rus ədəbi dili üçün baza Moskva şivəsinin olduğu göstərilir. Bizim ədəbi dilimizin əsasında Bakı-Şamaxı dialekti durduğu qeyd edilir» (3, s. 121).

Norma dilin daxili strukturunun ən zəruri, ən vacib parametrlərindən biridir və onun əsas funksiyası dinləyəninin danışanı başa düşməsi üzərində cəmləşir. Norma həm yazılı, həm də şifahi dili əhatə edir. Norma sabit qaydalara malik olur, dil daşıyıcıları üçün ümumi səciyyə daşıyır. Ədəbi dilə mənfi təsir göstərən amillər onun normalarının pozulmasına səbəb olan amilləri əhatə edir. Ona görə də bu amilləri dilin normalarına əsasən müəyyənləşdirmək lazım gəlir.

Ədəbi dilin normalaşdırılmasında, ümumiyyətlə, aşağıdakı kimi fərqləndirici əlamətlərin olması vacib hesab edilir: 1) milli həyatın bütün sferalarında xidmət etmə; 2) normalaşdırma; 3) kollektivin bütün üzvləri üçün məcburilik və variantlara yol verilməməsi; 4) üslubi diferensiallıq (4, s.99).

Ədəbi dil üçün ən səciyyəvi əlamətlərdən biri kimi variantlığın olmamasıdır. Ədəbi dilin özünün tarixi xarakterini nəzərə aldıqda variantlığın ayrı-ayrı tarixi mərhələlərdə nisbi səciyyə daşması barədə də mülahizələr irəli sürülür.

Ədəbi dilə mənfi təsir göstərən başlıca amillərdən birincisi dil vahidlərinin variantlılığıdır. Bu eyni dil vahidinin dildə müxtəlif variantlarda işlənməsini nəzərdə tutur. Dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərdə variantlığın yaranmasının özünün müxtəlif səbəbləri ola bilər. Məsələn, dilin orfoqrafiya qaydalarının tez-tez dəyişdirilməsi, dil daşıyıcılarının hamısının bu yeni qaydalardan xəbərdar olmaması sözlərin yazılış və oxunuşunda variativlik yaradır. Azərbaycan dilinin yeni orfoqrafiya qaydalarına görə, əvvəllər **“şer”, “fel”, “meyl”** kimi yazılan sözlər hazırda **“şeir”, “feil”, “meyil”** şəklində yazılmalıdır. Bu qaydanın qəbul edilməsini bilməyənlər qeyd olunan sözləri əvvəlki orfoqrafiya qaydaları əsasında yazıb tələffüz edərlərsə, orfoqrafiyadakı dəyişmədən xəbərdar olanlar sözləri yeni qaydalar əsasında yazır və tələffüz edərlər. Nəticədə ədəbi dildə **şer -şeir, fel -feil, meyl -meyil** tipli variativlik aşkara çıxır. Məsələn, “Elmi idarəetmədə əllərindən bir iş gəlməyənlərin improvizasiyaya **meyl** etməsi hamıya bəllidir” (5).

Onu da qeyd etmək ki, Azərbaycan əlifbasının dəyişdirilməsi zamanı əvvəlki əlifbada olan “'” apostrof işarəsi ləğv edilmişdir. Lakin bəziləri bu işarənin götürülməsini nəzərə almır və apostrofu yenidən tətbiq edirlər. Bu səbəbdən ədəbi dil materiallarımızda, daha doğrusu, qəzet və kitablarda **“şə`r”, “fe`l”** yazılışları qeydə alınır ki, bu da variativliyin üçünsürlü olmasına zəmin yaradır. Məsələn, **şə`r - şer - seir, fe`l - fel - feil** və s.

Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətinə “hərc-mərc” və “hərc-mərclik” sözləri daxil edilmişdir (6, s. 285). Mətbuatda bu vahidin səhv yazılışı qeydə alınır: “Elman Şahverdiyev: Görün AMEA-da hərci-mərcilik hansı səviyyəyə çatıb ki...”(4). Göründüyü kimi, müəllif orfoqrafiya qaydalarına əməl etməyərək, “hərc-mərclik” əvəzinə “hərci-mərcilik” yazmaqla ədəbi dil normalarını pozmuşdur.

Ədəbi dilə mənfi təsir göstərən digər mühüm amil sozalma ilə bağlıdır. Demokratiya və söz azadlığı ayrı-ayrı məsələlər haqqında hər bir fərdin öz fikirlərini istər şifahi, istərsə də yazılı şəkildə ifadə etməsinə maneələri aradan qaldırmışdır. Bu, daha çox, mətbuatdakı yazıların qələmə alınmasında sərbəstlik yaratmış, nəticədə subyektiv səbəblərdən ədəbi dilin normalarının fərqli istiqamətlərdən ardıcıl pozulması halları baş verir. Belə hallardan biri - əcnəbi sözlərin gərəksiz yerə dilə gətirilməsidirsə, digəri alınma sözün işlədilməsində norma pozulmalarıdır.

Sensasiya Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsilə keçmişdir və rus dilindən transliterasiya olunmuşdur: «**сенсация** – sensasiya”. Söz rus dilinə ingilis dilindəki “sensation” sözünün alınması ilə daxil olmuşdur. Rus dilində sözün alınması prosesində birinci “sensa” hissəsi transliterasiya edilmiş, “-tion” ünsürü isə “-ция» ilə əvəz edilmişdir. İngilis dilinin etimoloji lüğətində bu söz haqqında aşağıdakı məlumat verilir: “sensation (n.) - 1610s, "a reaction to external stimulation of the sense organs," from French *sensation* (14c.) and directly from Medieval Latin *sensationem* (nominative *sensatio*), from Late Latin *sensatus* "endowed with sense, sensible," from Latin *sensus* "feeling" (see sense (n.)). Meaning "state of shock, surprise, in a community" first recorded 1779 (7). Məlum olur ki, söz latın mənşəlidir və ingilis dilinə fransız dilindən keçmişdir.

Azərbaycan mətbuatında **“sensasiya”** sözünün ingilis dilindən transliterasiya variantının işlənməsinə rast gəlinir: “Tanınmış alimdən prezidentə **sensasion** müraciət”(4).

“Sensasiya” alınma sözdür və Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətində **“sensasiya”, “sensasiyalı”, “sensasiyasız”, “sensasiyayaratma”** sözləri daxil edilmişdir (7, s. 590). Yuxarıdakı nümunə ədəbi dil normasının orfoqrafiya qaydalarına əməl olunmaması baxımından pozulmasını təsdiq edir.

Restruktasiya, təxliyə etmək, remiks, reitor, imicmeyker, elektoral, mesaj, provayder, provokasiya, koordinator, intelligent, kompromat,

funksioner, post, aktiv, administrasiya, detal, individ, diskreditasiya, propoqanda, faktor, intervü, reyestr, kritik, rıçaq, travma, stil, stilist, vizajçı, komfort, baryer, formula, kopirovka və bu kimi bir çox alınmaların işlədilməsi ədəbi dilə mənfi təsir göstərir. Bəzi sözlərin heç hansı dildən alındığını da bəzən müəyyən etmək olmur. Məsələn, elektorat, intiriqant və s. qəbildən olan sözlərə xarici sözlər və ikidilli tərcümə lüğətlərində də rast gəlmədik. İntiriqan şəklində rus dilində işlənən intiriqant sözünə “t” samitinin artırılması ilə ədəbi dil normalarının pozulması halları təəccüb doğurur.

Alınma söz dilin orfoqrafiya və orfoepiya normalarının tələblərinə cavab verməlidir. Orfoqrafiya və orfoepiya qarşılıqlı əlaqəlidir. Sözü qrafik cildi və ona uyğun gələn fonetik tələffüzü olur. Bir dilə mənsub qrafik işarələrlə ifadə olunmuş sözün başqa dilin qrafemləri ilə göstərilməsi tələb olunduğu kimi, səs səviyyəsində də uyğunluq, qarşılıq axtarmaq lazım gəlir. İngilis sözlərinin Azərbaycan dilinə uyğunlaşmasının ilkin mərhələsi orfoqrafik, ikinci mərhələsi fonetik mənimsəmədir. Alınma söz Azərbaycan dilində necə yazılırsa, onun oxunuş qaydası həmin yazılışa uyğun şəkildə getməlidir. Alınma sözün obyekt dilin fonetik və qrafik vasitələrinə uyğunlaşması, alınma sözün söz yaradıcılığında fəallığı, qrammatik və semantik cəhətdən mənimsənilməsi, mənanın diferensiasiyası, dildə müntəzəm işləkliyi nəzərə alınmalıdır. Bunlar ədəbi dil normalarının pozulmasını aradan qaldırır.

Ədəbi dilə mənfi təsir göstərən amillərdən biri də cümlə daxilində dilin öz sözləri ilə alınma sözlərin nisbətidir. Əgər bir cümlə daxilində alınmalar azdırsa, bu, dilin ahəngdarlığını, nitqin rəvanlığını təmin edir, ötürülən informasiyanın anlaşılmasına kömək göstərir. Alınmalar çox olduqda, qeyd edilən tələblər pozulur. Konkret nümunələri nəzərdən keçirək.

*“Bu **kreditorlar** arasında ən iri olanı 1 **mlrd. dollarla ARDNF**, 714 964 **mln. Dollarla ABŞ-ın “Cargili”** ərzaq şirkəti, 705 **mln. Dollar sindikat krediti və avtoband emissiyası ilə “Citi-bank”**, 283.967 **mln dollar sindikat krediti olan İsveçrənin “credit Suisse AG” bankı və 250 mln. Dollarla Böyük Britaniyanın “Emeraid” şirkəti** yer alıb.*

*Bankdan verilən məlumata görə, **Fitch bankın reytingini SSS** səviyyəsində elan edib. **Moody’s isə Banka Caa3 reytingini verib**” (8).*

Verilmiş nümunələrdə alınmaların sayı dilin öz sözlərindən çoxdur. Bundan əlavə kütləvi informasiya vasitəsində getmiş və geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuş bu yazıda mənası anlaşılmayan və Azərbaycan əlifbası qrafemlərinin oxunuş qaydaları ilə yanlış tələffüz edilən sözlərin artıqlığı da diqqəti cəlb edir.

Verilmiş nümunədə ədəbi dil normalarına müxtəlif mənfi təsirlər aşkara çıxır. Alınmaların miqdarca çoxluğu mənfi təsir amillərindən biridirsə, idarə və müəssisə adlarının verilmə qaydalarının dəqiqləşdirilməməsi, onların cümlə daxilində izafiliyi, əlifbaya müvafiq oxunuşun yanlış tələffüzə

səbəb olması özünü göstərir. Sözləmə prosesi mürəkkəb və çoxcəhətli hadisədir. Bu prosesdə alınma sözlər heç vaxt dəyişməz qalmır, obyekt dilin fonetik, qrammatik və semantik sisteminə tabe olur. Obyekt dil alınma sözləri qəbul edərkən onları özünəməxsus şəkildə mənimsəyir, bir növ həmin sözləri yenidən yaradır. Yeni alınan sözün mənimsənilməsi uzun müddətli proses kimi davam edir, mənbə və obyekt dillərin genetik qohumluğu, strukturu, alınma leksik vahidin işlənmə tezliyi, alınmanın dildə işlənmə müddəti kimi hadisələr süzgəcindən keçir. Qeyd etmək lazımdır ki, heç bir dilin ünsürü zorla digər bir dilə keçmir. Bu ünsürlər onlara tələbat olanda dildə özlərinə yer alır. Alınmalar dilin inkişaf prosesinin məhsuludur. Onlar dilin zənginləşməsi vasitəsi sayılmalı olsa da, alınmanın ədəbi dilə mənfi təsirləri də nəzərə alınmalı və bu cür təsirlər ya tamamilə aradan qaldırılmalı, ya da minimallaşdırılmalıdır. Unutmaq olmaz ki, dil tarixi inkişaf prosesində təmizlənir, zənginləşir və belə zənginləşmə prosesində ədəbi dil normaları da qorunur.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı, 1966.
2. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, 1962
3. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. Bakı, 1993.
4. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, 1979.
5. Şahverdiyev E. Tanınmış alimdən prezidentə sensasion müraciət//“Hürriyyət” qəzeti, 16-18.05.2017, s.3
6. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2013
7. Online Etymology dictionary//
<https://www.etymonline.com/word/sensation>
8. Kənan. Azərbaycan Beynəlxalq Bankının reytingləri aşağı düşdü// “Hürriyyət” qəzeti, 16-18.05.2017, s.7

İ.Maqqerremova

Отрицательные факторы влияющие на литературный язык Резюме

В статье определяется понятие литературный язык, выявляются основные факторы отрицательно влияющий на него. Исследования показывают, что периодическая замена орфографических, а также орфоэпических правил, себя не оправдывает. В связи с чем зарождаются вариативные употребления языковых единиц. Вторым фактором отрицательно влияющим на литературный язык связан с заимст-

вованием. Исследования материала СМИ показывают, что в данный момент возросло количество заимствованных слов. Просматривается тенденция ошибочного употребления заимствования. В пределах одного предложения отношение количества заимствованных и исконных слов языка может быть разным. Это данное является одним из критерии оценки литературного языка. Уточнено, что избыточность заимствования отрицательно влияет на литературный язык. На основе исследования можно также выдвинуть гипотезу влияния перевода на литературный язык.

İ.Maqqerremova

Negative factors influencing on literary language

Resume

The article defines the notion of literary language, reveals main factors of negative influence on it. The studies show that periodic substitution of orthography and orthoepy rules does not justify itself. For this reasons the use of alternative language units arises. The second factor of negative influence on literary language is word borrowing. Research of mass media materials shows that quantity of borrowed words has been increased for present day. Tendency of fault usage of borrowed words are reviewed. Ratio of quantity of borrowed and native words in a sentence can vary. This is one of criteria for evaluation of literary language. It was specified that redundancy of word borrowing has negative influence on literary language. Basing on the results of research it can put forward a hypothesis of influence of translation on literary language.

Rəyçi:

Şəlalə Abdullayeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ЛАЛА БАБАЕВА
АУЯ
lala@mail.ru

ПРИМЕНЕНИЕ ТЕОРИИ НЕЙРОЛИНГВИСТИЧЕСКОГО ПРОГРАММИРОВАНИЯ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Açar sözlər: neyrolinqvistik proqramlaşdırma, ingilis dilinin tədrisi, alqılama kanalları, davranış çərçivələri

Key words: neurolinguistic programming, the English language teaching, channels of perception, behavioral frames

Ключевые слова: нейролингвистическое программирование, обучение иностранному языку, каналы восприятия, поведенческие рамки

Эффективность использования нейролингвистического программирования (НЛП) в обучении иностранному языку, и в частности английскому языку начала набирать весомую популярность в последние десятилетия. Нейролингвистическое программирование, разработанное в 1960-70-х годах Р. Бендлером, Дж. Гриндером и Ф. Пьюселиком, основано на технике моделирования вербального и невербального поведения людей и наборе связей между речью, движениями тела и памятью [1]. Как известно, конечным результатом изучения любого иностранного языка является не только способность общаться, но и мыслить на неродном языке. В этом процессе нейролингвистическое программирование уже самим своим названием должно способствовать достижению данного результата.

Изучение иностранного языка — это деятельность, разносторонне влияющая на развитие личности обучаемого, но только в том случае, если оно организовано с учетом требований общей теории систем [2, 8]. Очевидно, что освоение родного языка происходит у ребенка на подсознательном уровне до 5 лет и завершается возникновением в его сознании саморазвивающейся языковой системы родной язык. Для этого требуется не одна тысяча часов жизни в языковой среде и общения на этом языке.

При изучении иностранного языка речь идет о быстром формировании еще одной саморазвивающейся системы, а именно иностранный язык. Закон ее формирования и механизмы ее функционирования изобретены самой природой. Таким законом является моделирование мозгом в процессе речевой деятельности новой языковой системы и

формирование системы речевых механизмов, но уже на материале иностранного языка.

В основе нейролингвистического программирования лежит идея о структуре субъективного опыта человека: как мы организуем то, что видим, слышим и ощущаем, и как мы редактируем и фильтруем с помощью органов чувств то, что получаем из внешнего мира [3, 6]. В связи с тем, что предметом НЛП является не сам опыт, а его организация, то использование этой науки часто рассматривается как своеобразный образовательный процесс: переобучение мозга. Путем замены старых программ на новые нейролингвистическое программирование создает более продуктивные формы поведения и реагирования на внешние и внутренние стимулы [4, 9]. Эта мысль представляет особенную ценность для изучающих иностранный язык: заучивание иностранного языка по типу с родным не приведет к желаемой цели, нужно перепрограммировать себя на восприятие и понимание новой для себя системы и ее особенностей. Неумение перестроиться особенно явно проявляется в несоответствии простых русских и английских предложений типа: Мне 18 лет (I am eighteen), Она мне нравится (I like her) и т.д.

Как видно из названия, нейролингвистическое программирование состоит из трех терминов. Термин "нейро" отражает фундаментальную идею, в которой поведение берет начало в неврологических процессах. Важную роль здесь играют процессы, отвечающие за хранение, переработку и передачу информации. "Лингвистическая" часть названия показывает, что мы используем язык для того, чтобы выражать наши мысли, контролировать поведение и чтобы вступать в коммуникацию с другими людьми. "Программирование" указывает на алгоритм наших действий [3, 6]. Как отмечает С. В. Ковалев, "НЛП описывает на одном уровне динамическое взаимодействие нервной системы, физиологии, языка и поведенческого программирования, то есть тех основных компонентов, которые создают субъективный опыт. Будучи представленным как процесс, НЛП представляет собой стратегию ускоренного обучения и эффективного общения" [4, 10].

Сегодня методология НЛП широко применяется к моделированию процессов обучения, в частности, построения индивидуальных стратегий на основе личностного своеобразия каждого студента. Одна из основных задач НЛП в обучении иностранному языку - персонализировать подход преподавателя к студентам [5, 96]. Это вызвано тем, что все люди имеют разные репрезентативные системы. По некоторым данным, у 40% людей преобладает визуальный канал, у 40% - аудиальный, у 20% - кинестетический. Исторически ведущей системой внутреннего опыта является кинестетическая система, впоследствии особое

распространение получает визуальная система. Предполагается, что социальный опыт и знания не могут быть переданы непосредственно через ощущения. Успешность обучения (понимаемая в НЛП как объем запомненной информации) зависит якобы от развития визуальной системы как ключевой и репрезентирующей у большинства людей. Это может быть объяснено тем, что физиологическая емкость зрительного канала на несколько порядков превосходит кинестетический, а яркие объемные образы позволяют получаемый объем информации эффективно организовывать во "внутренние карты" [6, 20].

Следовательно, студенты отличаются между собой по стратегиям усвоения учебного материала. Каждому типу студентов необходима своя презентация нового материала, что он заучивает его по-своему, и вследствие этого для него требуются свои типы упражнений. Так, студенты с преобладающим визуальным каналом восприятия информации (визуалы) много читают и вследствие этого получают большее представление о характере и структуре языка. Они лучше воспринимают новый материал, когда он написан в книге, на доске, представлен схематически. Визуалы лучше справляются с письменными заданиями и контрольными работами, лучше пишут изложения, чем пересказывают текст устно. Аудиалы лучше воспринимают тексты на слух, с большей охотой слушают лекции. Соответственно, они с большим удовольствием слушают радио и тексты, записанные на аудионосителях, а не напечатанные в книге. Они с удовольствием разыгрывают диалоги, участвуют в дискуссиях, пересказывают текст в форме интервью. Кинестетики лучше усваивают иноязычный материал, когда могут использовать его в ролевой игре, в игре со словами, написанными на карточках. Для моторных студентов не представляет особого труда многократно написать незнакомое слово, доведя это действие до автоматизма. Они с удовольствием выходят к доске, принимая участие в разыгрывании сценок по изученному материалу [6, 35].

НЛП базируется на идеи, что среди всякого рода сенсорных проявлений человек воспринимает лишь малую часть информации. Информация воспринимаемая нами фильтруется нашим уникальным опытом, культурой, языком, убеждениями, ценностями, интересами и предположениями. Эта часть, прошедшая своеобразный "фильтр" будет представлять индивидуальную модель мира [3, 7].

Эти фильтры, или поведенческие рамки, применимы и для процесса освоения иностранного языка.

Первая рамка - ориентация на результат, а не на проблемы. Ориентацию на проблемы обычно называют «рамкой обвинения».

Здесь важно не углубляться в проблему, задаваясь вопросом «Почему я не знаю иностранного языка?», а найти нужное решение.

Вторая рамка заключается в том, чтобы задавать вопрос «как?», а не «почему?». Вопрос «Как эффективнее выучить иностранный язык?» приведет вас к пониманию структуры проблемы. Вопрос «Почему я не знаю иностранный язык?», вероятнее всего, поможет найти оправдывающие обстоятельства и причины, ничего не изменяя.

Третья рамка - это обратная связь вместо неудачи. Не существует такой вещи, как неудача, существуют результаты. Они могут быть использованы в качестве обратной связи. Необходимо использовать полученные результаты для того, чтобы скорректировать направление приложения усилий студента в освоении иностранного языка.

Четвертая рамка заключается в том, чтобы рассматривать возможность, а не необходимость. Студент может осознать все имеющиеся у него возможности и ресурсы в достижении его цели - общаться на иностранном языке. Но если студент будет рассматривать изучение языка как необходимость (например, необходимость сдать экзамен), то эти препятствия будут существенно мешать всему процессу и сведут на нет мотивационные установки [3, 8].

Рассматривая процесс обучения иностранным языкам на основе НЛП, В. П. Беянин выделяет в нем следующие элементы: выявление склонностей обучаемых к разным способам усвоения информации; разработка заданий, подходящих разным типам студентов в соответствии с преобладающим у них каналом восприятия; последующее воздействие на все репрезентативные системы, т.е. переход на многосенсорное обучение; расширение способов решения учебных задач и т.п.

Анализируя наиболее популярные НЛП методики, Е. Б. Аврускина выделяет в них ряд общих черт [7]: саморазвитие, самосовершенствование и самореализация личности студента в качестве приоритетных целей образования; создание условий для активизации внутренних возможностей обучаемого; увеличение доли самостоятельности; широкое использование вербальных и невербальных методик обучения; использование активных методов обучения и т.д.

НЛП, как и любая другая методика обучения иностранным языкам, уделяет особое значение мотивации обучаемых, развитию их позитивных личностных установок на основе общих интересов, увлечений, ценностей и особенностей студентов и приветствует позицию любопытства и удивления взамен притворства. Применительно к изучению иностранного языка данная позиция проявляется в стремлении познать новые аспекты языка и культуры, преодолеть страх перед ошибками.

Подчеркивая достоинства НЛП, исследуемых разными учеными, необходимо отметить, что существует немалое количество аналитиков, которые утверждают о неэффективности методик НЛП, отсутствии у них научного обоснования, наличии фактических ошибок и отсутствии заявленных результатов. К ним можно отнести Л.В. Уилкинсона, Т. Уитковски, Т.Розенталя и других.

Именно поэтому лишь глубокий анализ теоретической базы и практических методик может помочь сложить собственное мнение о данном направлении.

Список литературы

1. Нейролингвистическое программирование // Википедия - свободная энциклопедия [Электронный ресурс]. URL: <http://ru.wikipedia.org>
2. Цыганков, П. М. Нейролингвистическое программирование (НЛП) в изучении английского языка. Омск, 2012. 25 с.
3. О'Коннор, Д. Введение в нейролингвистическое программирование. Новейшая психология личного мастерства / Д. О'Коннор, Д. Сеймор. Челябинск, Версия, 1997. 256 с.
4. Ковалев, С. В. Основы нейролингвистического программирования: учебное пособие МПСИ. М. ; Воронеж, 2001. 157 с.
5. Гальцова, Н. П. Взгляд на преподавание иностранных языков с позиций нейролингвистического программирования. Вестник ТГПУ, 2003. Вып.2(34). Сер. Педагогика. С. 95-98.
6. Беянин, В. П. Нейролингвистическое программирование и обучение иностранным языкам // Teaching Foreign Languages in the Age of Globalization. // International Conference. Taipei, Taiwan, R.O.C., April, 2000. P. 17-36.
7. Аврускина, Е. Б. НЛП-моделирование иноязычной коммуникации - модное увлечение или научное открытие XXI века? [Электронный ресурс]. URL: <http://rudocs.exdat.com>

L.Babayeva

**İngilis dilinin təlimində Neyro Linqvistik Proqramlaşdırma (NLP)
nəzəriyyəsinin tətbiqi
Xülasə**

Bu məqalədə ingilis dilinin təlimində Neyro Linqvistik Proqramlaşdırma nəzəriyyəsinin praktiki cəhətdən tətbiqindən bəhs olunur. Tələbələrin representativ sistemlərinə və insanın subyektiv təcrübəsinin təşkili fikrinə əsaslanaraq, xarici dil təlimində daha effektiv nəticələr əldə etmək və motivasiyanı qaldırmaq olar. Məqalədə ingilis dilinin tədrisi zamanı Neyro Linqvistik proqramın əhəmiyyəti qeyd olunur. Qeyd olunur ki, Adı çəkilən proqramla əlaqədar olan nəzəriyyələr məqalədə geniş şəkildə araşdırılır. Tədris prosesi zamanı qavrama kanallarının əhəmiyyətinə də toxunulur. Məqalədə həmçinin davranış freymlərinin işlədilməsi də vurğulanır. Müəllif adı çəkilən mövzu ilə əlaqədar olaraq müxtəlif dilçilik mənbələrinə müraciət etmişdir. Məqalədə pedaqoji təhsillə bağlı xeyli sayda nümunələrdən istifadə olunmuşdur.

L.Babayeva

**Implementation of the theory of Neuro-Linguistic Programming (NLP)
in the English language teaching
Summary**

The theory of Neuro-Linguistic Programming in this article is being looked through its possibility of practical implementation in the English language teaching. Relying on representative systems of students and idea of organizing person's subjective experience, it is possible to both achieve more effective results in the English language teaching and increase motivation towards teaching and studying. The article states the importance of Neuro-Linguistic Programming in English language teaching. The theories relating to it has been touched upon thoroughly. The importance of channels of perception has been mentioned in the article as well. The article underlines the behavioral frames used in the language teaching too. The author has referred to many opinions of different linguistics dealing with the mentioned sources. Many educational examples have been used in the article.

Rəyçi: Aytən Bayramova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AİDƏ ŞÜKÜROVA
ADIU
aidə@mail.ru

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ MÜASİR METODLAR

Açar sözlər: ingilis dili; müasir metodlar; tədris; İKT; innovasiya; Universitet.

Ключевые слова: иностранный язык, современные методы, обучение, ИКТ, инновации, университет.

Keywords: foreign; language; English; methods; İKT; Innovation; Universitetion.

GİRİŞ

Hazırda Avropa Kredit Transfer Sistemi (AKTS) - təhsil proqramı ilə müəyyən olunmuş kompetensiyalara nail olmaq üçün tələbənin iş yükünü və təhsil alma istiqamətini müəyyənləşdirən sistemə uyğun olaraq Ali məktəblərdə ingilis dilinin öyrənilməsi üçün bir çox metodlar mövcuddur.

Qloballaşan dünyada ali məktəblərdə ingilis dilinin öyrənilməsi mühüm yer tutur və o iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri üçün mütəxəssislərin hazırlığında mühüm komponentlərindən birinə çevrilib. Bu gün ali məktəblərdə ingilis dilinin tədrisinin innovativ metodlarının tətbiqi çox aktualdır və böyük praktiki əhəmiyyət kəsb edir. Tədrisin ənənəvi metodlarının texnologiyasının müasir imkanları ilə düşünülmüş əlaqəsi auditoriyada kreativ mühitin yaranmasına kömək edir və tələbələrin motivasiyasını yüksəldir.

Məlumdur ki, ali təhsil pilləsinin Dövlət Standartında bakalavriat səviyyəsi üçün xarici dillərin tədrisinə 13 kredit ayrılmışdır. Bu, ali məktəblərdə tələbələrin ixtisasa aid xarici dildə olan ədəbiyyatı oxuyub başa düşməsinə, həmin dildə ədəbiyyatı tərcümə etməyi, xarici dildə olan ixtisasa uyğun materiallardan istifadəni zəruri edir. Bunun üçün ingilis dilinin tədrisində İKT-nin müasir imkanlarından və digər innovativ metodlardan geniş istifadə zamanın tələbinə çevrilib.

Hər bir metodun müəyyən xüsusiyyətləri vardır. Onlardan bəziləri daha çox, bəziləri isə nisbətən az populyarlıq və tələbkərlığa malikdir.

Məqalədə ingilis dilinin tələbələrə övrədilməsi üçün əsas metodikaları açıqlanır.

Universitet təhsilində ingilis dilinin tədrisinin müasir metodları

Müasir dünyada, o cümlədən Azərbaycanda ingilis dili böyük populyarlıq-kütləvilik kəsb edir. Bu dil, hər şeydən əvvəl, beynəlxalq ünsiyyət dilidir. Onu bütün dünya bilir və öyrənir.

Avropa və dünya təhsil sisteminə inteqrasiya şəraitində ingilis dilinin tədrisi üçün çoxsaylı metodikalar mövcuddur. Bununla yanaşı, müntəzəm olaraq daha təkmilləşmiş, yeni metodlar hazırlanır və tədris prosesində tətbiq edilir. Odur ki, hər bir müəllim özü üçün uyğun optimal iş metodu seçməlidir.

Qloballaşma şəraitində xarici dilin tədrisində daha çox aşağıdakı klassik metodlardan istifadə edilir:

Birbaşa metod;

Tədrisin qrammatik-tərcümə metodu;

Audiovvizual və audiolinqval metodu;

Kommunikativ metod.

İngilis dilinin tədrisinin birbaşa metodu

Bu metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müəllim gündəlik həyatda istifadə edilən bilavasitə danışq dilinin öyrənilməsinə daha çox diqqət yetirir. Həmin metodu hazırlayanlar hesab edir ki, tədrisi aparılan və ya öyrədilən “vasitəçi- dil”, başqa sözlə “dil” ingilis dilinin öyrənilməsinə ləngidir. Beləliklə, tələbələr öyrəndikləri dil aləminə süni surətdə daxil olurlar.

Xarici dilin öyrədilməsinin müasir metodikasına görə, ali məktəbdə bütün məşğələ-dərslər ingilis dilində aparılır. Müəllim, yeni mövzunu ingilis dilində izah etməlidir. Bu vaxt yalnız ingilis dilində olan ədəbiyyatdan istifadə olunur.

İngilis dilini bu metodla tədris edərkən tələbələrin birliyinin müvəffəqiyyətli mənimsənilməsində müəllimin rolu əsasdır. Başqa sözlə, onun nitqi mütləq avdın və düzgün, tələffüzü ideal olmalıdır ki, tələbələr sözləri və ifadələri daim müəllimin nitqinə uyğun təkrar etsinlər.

Grammatik - tərcümə metodu

Təhsilin müasir sistemində qrammatik-tərcümə metodu əsas hesab edilir. Bu onilliklərlə istifadə edilən klassik metoddur. Onun belə geniş yayılması onunla əsaslandırılır ki, müəllimlərin xeyli hissəsi, yəni özləri bu metodun köməyi ilə təhsil almışlar.

Grammatik-tərcümə metodunun məqsədi qrammatik qaydaların köməyi ilə oxumağı və tərcümə etməyi öyrətməkdir. Bu metodun çatışmazlıqlarına leksik hissəyə kifayət qədər diqqət yetirilməməsini aid etmək olar. Leksikanın öyrənilməsi sözlərin mexaniki öyrənilməsində cəmlənir. Oxu və tərcümə ciddi formada yerinə yetirilir. Bundan başqa, oxu üçün təqdim edilən mətn, adətən, mürəkkəb bədii ədəbiyyata istinad edilir. Beləliklə, tələbə yalnız ədəbi dili öyrənir. Bu halda tələbə, dil mühitinə düşərək, hətta ədəbi dili yaxşı bilsə belə, ətrafda baş verənləri çox çətin qavrayır.

Audiovizual və audiolinqval metodlar

Bu iki metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dəqiq struktur vasitəsilə dilə keçmədə səslənmə audio və videoyazının köməyi ilə baş verir.

Tədrisin audiovizual metodu dedikdə nitqin uyğun şəkillərlə illüstrasiyası başa düşülür. Başqa sözlə, tələbələrə ingilis dilində videorolik, bədii və sənədli filmlər göstərir. Bu halda tələbənin eyni vaxtda iki qavrama kanalı-görmə və eşitmə kanalı işləyir və nəticədə tələbənin yaddaşda dili yaxşı saxlamağa imkan verən şərait yaranır.

Kommunikativ metod.

Hazırda müəllimlərin çoxu hissəsi ingilis dilinin öyrənilməsinin kommunikativ metoduna müraciət edirlər. Bu metodun obyektı nitqin özüdür.

Kommunikativ metod - tələbələrin böyük aktivliyi kimi başa düşülür. Bu halda müəllimlərin vəzifələri auditoriyada bütün iştirak edənlərin dialoq-söhbətə cəlb edilməsindən ibarətdir. Dilin daha yaxşı yadda saxlanması və istifadəsi üçün bütün qavrama kanallarını inkişaf etdirmək lazımdır. Kommunikativ metodun mahiyyəti ünsiyyətin real situasiyasını yaratmaqdan ibarətdir. Dialoq zamanı tələbə bütün aldığı bilikləri təcrübədə tətbiq etmək imkanı əldə edir.

Kommunikativ metodun çox mühüm üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, tapşırıqların çox böyük müxtəlifliyi ilə müşayiət olunur.

Bu metoddan ilk vaxtlar imtina edilirdi. Lakin hazırda, ənənəvi qrammatika-tərcümə metodu ilə yanaşı bu, üsul da yenidən liderlik mövqeyini tutur.

Müasir Universitetlərin bir çox müəllimləri əsasən bu iki metoda üstünlük verirlər və bu kompleks halda tətbiq edilir. Artıq İKT imkanlarının geniş yayıldığı bazar iqtidiyyatı şəraitində Universitetlərdə birbaşa metod nisbətən az halda tətbiq edilir. Bu, qismən, müəllimlər arasında hazırda dil resursları-daşıyıcıların olmaması ilə əlaqədardır.

Ümumiyyətlə, ali məktəblərdə ingilis dilinin tədrisi metodikasında müasir texnika və üsullardan istifadəyə geniş yer verilməlidir. Bu əsasən komputer texnologiyalarının imkanlarından tədris prosesində istifadə edərək müasir Britaniya və Amerikanın tədris kursları, əlavə vəsaitlərlə iş və tədris vəsaitlərinin Azərbaycan şəraitinə uyğunlaşdırılması və s. ibarətdir.

Nəticə

Müasir şəraitdə ali məktəblərdə ingilis dilinin tədrisinin müxtəlif metodları tətbiqinə daha geniş yer verilməlidir. Kommunikativ metodlar, komputer texnologiyalarının tətbiqi, innovasiyalı tədris-təlim üsulları və digər metodlar universitet təhsilində ingilis dilinin öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, ali məktəbdə ingilis dilinin tədrisində tələbələrin ixtisasa aid xarici dildə olan ədəbiyyatı oxuyub başa düşməsi, onların tərcüməsi və ixtisas üzrə materiallarla sərbəst işləməsi üçün

kommunikativ, İKT və innovasiya metodları səmərəli şəkildə və geniş tətbiq edilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Громова О.А. Аудио-визуальный метод и практика его применения. М. 1977.
2. Баранова А.В. и др. Проблемы эффективности языковой подготовки инженера при переходе на двухуровневую систему образования. Филологические науки. 2014. №2.

А.Шукюрова

Современные методики преподавания английского языка в университетах

Резюме

В современных условиях в университете применяются разные методы обучения английского языка. Коммуникативные методы, использование возможностей компьютерной технологии, инновации и др. играют большую роль в обучении студентов иностранным языкам.

В результате проведенного анализа, считаю, что при преподавании английского языка в университетах, нужно обязательно применять компьютерные технологии (ИКТ), коммуникативные методы и инновационные инструменты.

В преподавании иностранных языков в контексте глобализации используются следующие классические методы:

1. Прямой метод;
2. Грамматический метод перевода;
- Аудиовизуальный и аудиторский метод;
4. Коммуникативный метод.

Существует методы преподавания английского языка в контексте интеграции в европейские и мировые системы образования. В то же время в учебном процессе разрабатываются и применяются все новые и новые рутины, новые методы. Поэтому каждый учитель должен выбрать для себя оптимальный метод работы.

Senior lecturer Department of Azerbaijan State Economic Universitet

Summary

The article discusses various methods of teaching foreign Languages in Universities Particular attention üas paid to the following methods: the direct method, grammar-translation, audiovisual, audiolingual and communicative. It is concluded that communicative method is has started becoming most dominant.

The following classical methods are used in the teaching of foreign languages in the context of globalization:

1. Direct method;
 2. Grammar-translation method of teaching;
- Audiovisual and auditing method;
Communicative method.

There methods of teaching English in the context of integration into European and world education systems. At the same time, more and more routine, new methods are being developed and applied in the teaching process. So each teacher should choose the optimal working method for himself.

Rəyçi: Gülnarə Qurbanova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

GÜNAY MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
gunaymemmed24@gmail.com

THE POWER OF AMERICAN ENGLISH IN A MODERN WORLD

Açar sözlər: Amerikan İngiliscəsi, Britaniya İngiliscəsi, dominantlıq

Key words: American English, British English, dominance

Ключевые слова: Американский английский, Британский английский, доминирование

Admittedly, English is not a language of communication used with uniformity only in Britain, but also in Australia, in the USA and in New Zealand, in Canada and in India, etc. In every part of the world this language has its own peculiarities significantly different in the sound system, vocabulary and in own literary norms. Only two main variants, British and American English was discussed and debated over half a century. Nevertheless, British disapprove of Americans taking so many liberties with their common tongue. Furthermore, according to Americans' proclamation that the American English will have influence on British English so powerfully that there will come a time when the American standard will be established in Britain itself. A BBC journalist Hephzibah Anderson complains about the situation in his article like this: "So it turns out I can no longer speak English. This was the alarming realisation foisted upon me by Matthew Engel's witty, cantankerous yet nonetheless persuasive polemic That's the Way it Crumbles: The American Conquest of English. Because by English, I mean British English." (1) H. L. Mencken spoke of two individual languages with a constant flood of linguistic influence first (up to about 1914) from Britain to America, and since 1914 from America to the British Isles. (2, p 157)

The questions we are interested in to investigate is how did it come to be so different from British English, and how did it not happen to be *more* different than that one? How did it happen to dominate over British English?

Americans represents the majority of world's native speakers of the English language which is approximately 240 million people in comparison with Britain's native speakers (57 million people). (3, p1). The English has been official and de facto language in the 32 states of the USA used by federal government. American English reckoned to be more concise and much more economical in comparison with British English.

Obviously, in comparison with the history of the English Language American English is relatively short. Throughout the centuries as a result of continuous process “Americanism” was formed and changed and developed from other British words and terms to create a standardized language system which significantly differs from ancestors symbolizing uniqueness and independence.

Delving into the question through the pages of American English we face the facts about the identities of the first American English speakers and this is the very answer to the questions we put forward to. So, the formation and development processes of American English fall into three periods which coincides with the factors which Strevens explains on its difference from British English. Despite the myth “American English is the altered variant of British English” British English began to encounter idiosyncratic changes earlier than American one, even accent itself has changed more in comparison with American English. According to Strevens there exist three factors which led to differences between American and British English (4, p 27). The first factor is connected with the changes happening in Britain itself. The first Englishmen set his foot upon American soil 400 years ago, to say it exactly in the beginnings of 17th century as a consequence of colonization. The people who constituted the early colonies were strongly in opposition with the Church of England or couldn't make a better living there and obviously they were not the cream of Britain society. When tobacco caught on, for this time America became more attractive for those with money who were owners with insufficient servants and slaves. Consequently, the earliest American English was strongly influenced by the dialect of the people who were still British, nevertheless, currently that sort of language is not highly esteemed by those with money in America. Some words which British consider “Americanism” were actually British originated spoken in the colonies while lost for some period in Britain. (for instance, mad for angry, fall for autumn, trash for rubbish.) All the processes began in 1607 and this is called “Colonial Period” in the history of American English. The formation of colonies was continuous process and came to an end with the formation of 12 colonies in 1776. This period is distinguished for the birth of distinctive American English.

Contrary to the another myth that, British never accepted to sound like Americans, in the period of American Revolution even educated speakers themselves fully articulated the post alveolar “r” in all places and “ah” pronunciation was articulated by low-class people in England until American Revolution.

The USA is a large country and every group of immigrants brought distinct flavours to English now spoken and written in America. In addition to

British settlers ,immigrants from different European countries steadily moved to New World. Dutch, French , Scots-Irish and Germans once inhabited there , their speech started to get localized. Surprisingly, the influence of Africans brought through Slave Trade was relatively small on the formation of American English. It is important at this point to mention that, besides this enormous flux of immigrants America had its own indigenous people speaking in Native American Languages which were Algonquian, Muskoghian and Penutian. These languages contained nasal, pharyngialised and glottalised sounds which were unfamiliar to immigrants , however, native languages were great source of words and expressions for them to describe new experiences in their new homeland. Inevitably, all the words borrowed from natives were assimilated in form and meaning. All these processes which reflected the Americans own growth and development (Natioanal Period , 1776- 1898) were the motives for American English to be different from British one. And this the second factor stated by Strevens in his research.

Linguistically, this period encountered two challenges; evaluation and recognition of individual standard American English for the whole USA. American Revolution had a paramount influence on the creation of separate and standard American English. People were determined to gain their independence in every respect. At one point even they yearned for adopting a totally new language which was proposed to be French, German and, surprisingly Hebrew. Since implementation of these languages was virtually impossible they came to the common ground about adopting English as a de-facto language of the USA.

Creation of unique English in America full of new words with new way of spelling and new structures fuelled with American patriotism (who really felt that American English was much superior to British English) and at the same time Declaration of Independence paved a way to so many innovative ideas and their implementations and it gave an impetus to an innovator and fierce patriot lexicographer Noah Webster who always advocated the idea of using different spelling system from that of British English. He succeeded to compile "Spelling Book" in 1783 which was one of the volumes of his great "A Grammatical Institute of the English Language". Webster reflected his fierce patriotism in his quote like this; "As an independent nation, our honor requires us to have a system of our own, in language as well as government." (5, p9).

In International Period (from 1898) American culture began to penetrate into every culture of world's nations including Great Britain. Increasing role of the USA in politics and business, at the same time , spread of American pop culture and films throughout the world resulted in its influence and penetration into other varieties of the English language ,

especially British one. This is the third factor stated by Stevens . Linguistic researcher Daniela Popescu in her research mentions the fields of activities in which American words penetrated into British English. She classifies those words under 2 category: everyday vocabulary (480 terms) and functional varieties (313 terms); “ In the case of functional varieties, the American influence is present in the areas of computing (10 %), journalism (15 %), broadcasting (24%), advertising and sales (5 %), politics and economics (24%), and travelling and transport (22%). Further on, the words and phrases in the broadcasting area have been grouped as belonging to two areas: film, TV, radio and theatre (83%), and music (17%)” (6). It may seem paradoxical to many of us why Britain allow Americanism to take so many liberties with their tongue while they every time denounce it. They just desire to communicate with Americans intelligibly; they do not want to be Americans at all.

It should be stated in conclusion that Americanism influenced British English from the beginnings of 17th century up to the moment, but nowadays as Britains began to have concerns about their future language landscape they started to filter everything useless or simply fashionable.

Ədəbiyyat

1. <http://www.bbc.com/culture/story/20170904>
2. H.L.Mencken “ The American Language” CosimoBooks,2009
3. Tottie.G “An Introduction to American English”, Blackwell Publishers, 2002
4. Stevens.P “ British and American English”, Collier-Macmillan, 1972
5. Webster ,1789 quoted in Tottie, 2002
6. Daniela Popescue,” Influence of American English on British English”

G.Məmmədova

Müasir Dünyada Amerikan İngiliscəsinin nüfuzu

Xülasə

Məqalə Amerikan İngiliscəsinin Britaniya İngiliscəsiylə müqayisədə qısa tarixə sahib olmasına baxmayaraq Britan İngiliscəsi üzərindəki linqvistik təsirlərdən söz açılır. Amerikanizmin Britaniya İngiliscəsinin müxtəlif sahələrinə nüfuz etmə halları və bu halların faiz dərəcəsindən məqalədə qısa şəkildə bəhs edilib. Stevens bu təsirləri 3 ad altında qruplaşdırır. O qeyd edir ki ,Britaniyalılar bu cür halları dillərinə olan xarici

təhlükə olaraq qiymətləndirirlər. Onlar Amerikan İngiliscəsini yüksək bir dil olaraq səciyyələndirmir , əksinə yeni yaranmış neologizmləri faydasız və dəb xatirinə yaradılmış bir cərəyan olaraq görürlər. Məqalədə eyni zamanda Amerika İngiliscəsinin tarixinin xülasəsi və hakim mövqeyə sahib olma səbəbləri araşdırılır. Birləşmiş Ştatların yaradılmasından sonra vahid milli dil yaradılması prosesində qarşılaşdıqları çətinlik və fikir ayrılıqından da söhbət açılması məqalənin tərkib hissələrindən biridir. Maraqlı fakt ondan ibarətdir ki , Amerikalılar ilkin mərhələdə dövlət dili olaraq yəhudi dilini irəli sürmüşlər. Dilçi alimlərin qərarı ilə bu təklif sonradan dəyişdirilmiş. Bütün bunlarla bərabər məqalə iki dil arasındakı tələffüz və leksika fərqlərinə də nəzərlər yönəldilir.

Г.Мамедова

Власть Американского Английского в современном мире

Резюме

В статье изучается воздействие Американского Английского на Британский Английский несмотря на сравнительно короткий период его существования. В статье упоминалась о проникновении американизма в различные области британского английского языка и процентная ставка этих случаев. Стивенс выделяет 3 вида этого воздействия. Он отмечает, что британцы рассматривают такие случаи как внешнюю угрозу своим языкам. Они не характеризуют американский английский как язык высокого уровня, но видят вновь созданные неологизмы как бесполезное и добродетельное существо

В статье также освещается краткая история Американского Английского и исследуются причины его доминантного положения. Одним из содержания статьи является обсуждение трудностей и различий в процессе создания единого национального языка после Соединенных Штатов.

Интересно, что сначала американцы провозгласили еврейский язык государственным. По решению лингвистов это предложение было отложено. Кроме того, статья посвящена как произношению, так и лексическим различиям между двумя языками.

Rəyçi: Leyla Cəfərova
filologiya elmləri doktoru, professor

SƏİDƏ QAYINBƏYOVA

ADU

s. qayinbeyova@gmail. com

MÜBTƏDANIN İNKİŞAF TARİXİNƏ BİR NƏZƏR

Açar sözlər: Mübtəda, cümlə üzvü, XIII-XIX əsrlər, tarixi inkişaf.

Key words: Subject, sentence member, , XIII-XIX centuries, historical development.

Ключевые слова: Подлежащее, член предложения, XIII-XIX вв, историческое развитие.

Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşu daha çox ədəbi dilin təşəkkülü və onun sonrakı inkişafı prosesində həm sabitləşmə, həm də səlisləşmə, dəqiqləşmə və təkmilləşmə istiqamətində bir sıra dəyişiklərə uğramışdır. Lakin bununla belə, Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşu əvvəl düşdüyü əsas cığırdan sapmamış və bu quruluşun ana xətti bir o qədər də dəyişməmişdir.

Mübtəda cümlənin əsas üzvlərindən biri olub, eyni hüquqa malik olan xəbərlə birlikdə hər hansı bir fikrin qrammatik cəhətdən formalaşmasında, onun tamamlanmasında həlledici rol oynayır. Türkoloji araşdırmalarda mübtəda və xəbərin eyni vaxtda formalaşması göstərilir. “Bu isə bunlardan birini digərindən üstün tutmağa əsas vermir.” (4, 276) Bu da təsadüfi deyil. Çünki hər iki baş üzvə ən qədim türk mənbələrində rast gəlinir. Məsələn, Orxon-Yenisey abidələrində: Oğuz yağı orduğ basdı – Oğuz düşməni ordusunu basdı; yaxud "Kitabda" da: Buğac bəg yerindən uru turdı. Bu cümlələrdəki mübtəda və xəbərlər tam formalaşmış vəziyyətdədir.

Cümlədə haqqında danışılanı bildirən mübtəda (ərəb mənşəli "ibtida"sözü ilə eyni kökdəndir, başlanğıc, baş anlamlıdır) və onun rolu dilimizin bütün tarixi inkişafı ərzində öz müstəqilliyini və cümlə daxilində sərbəstliyini mühafizə etmişdir. H. Mirzəzadə qeyd edir: “ Mübtəda danışqda kimin və nəyin haqqında söhbət getdiyini göstərən mühüm istinad nöqtəsidir ki, bunsuz ifadə edilən hökm əsassız kimi nəzərə çarpır. (5, 56)

Cümlənin baş üzvü olan mübtəda, hansı nitq hissəsilə ifadə olunmasına və quruluşuna görə əsrlərdən bəri ciddi bir dəyişikliyə uğramamışdır: cümləqurucu cümlənin baş üzvlərindən biridir; qrammatik cəhətdən cümlənin ən müstəqil üzvüdür; heç bir cümlə üzvündən asılı olmur, daha çox kim? nə? hara? sualına cavab verir; həmişə ismin adlıq hal formasında olur; isim və isimləşə bilən sözlər , eləcə də söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Burada xəbərin yalnız mübtədadan asılı olması (uzlaşma əlaqəsi ilə bağlanır), təyinin mübtədaya yanaşma əlaqəsi ilə bağlanması kimi cəhətlər də qeyd oluna bilər. Bu xüsusiyyətlər dilimizin bütün dövrləri üçün məqbul hesab olunur.

XI-XX əsrlərdəki Azərbaycan ədəbi dilinin sintaktik quruluşunu özündə əsasən əks etdirən və bizim tədqiq obyektimiz olan mənbələrdən aydın olur ki, bu dövrdə mübtədalar əsasən adlarla ifadə olunmuşdur. Mübtəda vəzifəsində isimlər, əvəzliliklər daha çox, saylar, sifətlər isə nisbətən az işlənmişdir. Mürəkkəb mübtədalar isə əsasən nominativ birləşmələrlə ifadə olunmuşdur.

1. İsimlə ifadə olunan mübtədalar

XIII-XIV əsrlər:

Həsənoğlu sənə gərçi duaçıdır, vəli, sadıq. (H. 108)

Hilalə döndü qəmər qaşların hilalindən. (H. 122)

XV-XVI əsrlər:

Qış getdi yenə bahar gəldi,

Gül bitdi və laləzar gəldi. (X. D. 7)

Böylə kim aləm onun hüsnünə heyran olmuş. (Fİ. 147)

XVII-XVIII əsrlər:

Yoxsa kim, ney tək mənim sinəmdə həm çox var söz. (QTİ. 176)

Pərişanlıq tapar mərdi

Havadar olmayan yerdə. (Vid. 31)

XIX əsr:

Aşıq ondan cəkar ahi-süznək,

Məşuq istər edə özünü həlak. (QZ. 45)

2. Əvəzliliklə ifadə olunan mübtədalar

XIII-XIV əsrlər:

Mən ölsəm, sən büti-şəngül, sürahi, eyləmə gül-gül (H. 8820)

XV-XVI əsrlər:

Nələr çəkdim mən yari-mehribandin. (K. 69)

Bular sifətin sözüün deyəydi.

Olar qəmi-eşqiniz yeyəydi. (XD. 66)

XVII-XVIII əsrlər:

Beylədir hər kim olursa xain öz yoldaşına. (Vid. 63)

XIX əsr:

Hamı hayıfsılanırlar ki, Tarverdi necə gözəl oğlandır. (MF. 118)

Qeyd etmək lazımdır ki, I, II şəxsləri bildirən əvəzliliklər ayrıca mübtəda kimi çox vaxt ixtisar olunur. Bunun əsas səbəbi şəxs sonluqlarının

müəyyən şəxsləri ifadə edə bilməsidir. Belə vəziyyət dilimizdə həmişə olmuşdur.

*Şikayət **eyləməzəm** dilbərin cəfasından*

Ki, onun cəfası böyükdür vəfasından. (H. 2462. 124)

*Ox **atarsan** daşə, peykanın gərəkməzmi sana?* (Fİ. 87)

*Gecə-gündüz oda düşüb **yanaram*** (Vid. 21)

*Gərək bu iqrarı **edəsən**, başqa çarə yoxdur.* (MF. 249)

3. Sifət və sayla ifadə olunan mübtədalar

“Mübtədə heç bir cəhətdən müasir vəziyyətinə görə fərqlənmir”(5, 57),-deyən H. Mirzəzadə “Müasir dilimizdə olduğu kimi, klassik şer dilində, XIV-XIX əsrlərdəki bədii ədəbiyyatımızda da sifət və sayla ifadə olunan mübtədalar çox az işlənmişdir. ” (3, 15) – fikrinin qeyri-dəqiq olduğunu əsaslandırır: “. . . bunun kimi hökmlər mübtədanın hansı nitq hissəsi ilə daha çox işlək olub-olmadığını göstərmək üçün əsas ola bilməz, çünki bu azlıq və ya çoxluq yerinə görə ancaq cümlənin tələbindən irəli gələn bir məsələdir”. (4, 277) Sifətlər cümlədə adlıq məna kəsb etdiyi zaman mübtədə olduğu kimi, sifətlə təyinlənən söz (əsil mübtədə) düşdükdə də qalan sifət cümlənin mübtədası olur. Füzulinin və Vaqifin əsərlərində qeyri-müəyyən say- *çox* sözünün cəmi ilə işlənən mübtədalara tez-tez təsadüf etmək olur. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir ədəbi dilimizdə qeyri-müəyyən **çox** sayı cəm şəkilçisi qəbul edib, mübtədə məqamında az işlənir.

Oturub üzbəüz gədə ilə xan,

*Yaxşıdan irəli düşübdür **yaman**.* (QT. 67)

***Hər gələn** məni gərək sənin yanında görə?* (MF. 236)

*Qıldı Məcnun kimi **çoxlar** həvəsi-eşq, vəli* (Fİ. 280)

***İkisi** birləşib zülm edib mana.* (QZ. 208)

4. Məsdərlə ifadə olunan mübtədalar

Mübtədə bəzən məsdərlə də ifadə oluna bilər; xüsusilə mürəkkəb məsdərlə ifadə olunan mübtədalara Nəsiminin, Xətəinin, Füzulinin nəzərdən keçirdiyimiz əsərlərində son dərəcədə az təsadüf etdik. XVIII əsrdən başlayaraq bədii ədəbiyyatımızda məsdərlə ifadə olunan mübtədalara isə çox rast gəlirik.

***Aşiq olmaq** sənə, bəsdir bizə bürhani-cünun.* (Fİ. 166)

***Salmaq nəzərindən** məni cananə düşərm?*

***Tərk eyləmək** öz qulunu sultana düşərm?* (MPV. 152)

***Ağlamaq** ki, vardır məhəbbətdəndir,*

Şikəstə xatirlik mərhəmətdəndir. (Vid. 69)

Fikir etdi ki, qibleyi-aləmin sualında həqiqəti gizlətmək caiz deyil.
(MF. 292)

5. İkinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri ilə ifadə olunan mübtədalar

Azərbaycan dilində mürəkkəb mübtədalara söz birləşmələri ilə, ya da ismin adlıq halında olan mürəkkəb adlar, idarə və təşkilat adları ilə ifadə olunur. XIV-XIX əsrlərdəki ədəbi-bədii dilimizdə mürəkkəb idarə və təşkilat adları ilə ifadə olunan mürəkkəb mübtədalar demək olar ki, çox azdır.

Çünki belə mürəkkəb adlar dilimizin lüğət tərkibində kütləvi halda əsasən sovet dövründə yaranmış və dilimizin lüğət tərkibi sovet dövründə bu sözlərin hesabına da zənginləşmişdir. Vəqifin və Vidadinin qoşmalarında, M. F. Axundovun əsərlərində və eləcə də müasir ədəbi dilimizdə cümlənin mürəkkəb üzvlərinin böyük qismi söz birləşmələri vasitəsilə ifadə olunur. Lakin bunlarla klassik şeir dilimizdə işlənən söz birləşmələri ilə ifadə olunan mübtədalar arasında müəyyən fərq vardır. Nəsimi, Kişvəri, Həbib, Xətai, Füzuli və Qövsinin qəzəllərində işlənən mübtədaların bir qismi ərəb, fars dillərindən keçmiş söz birləşmələri vasitəsilə ifadə edilmişdir və bu mübtədaların bir qisminə söz birləşmələri quruluşca, bağlanma tərzinə və ifadə formasına görə əsasən ərəb və fars dillərində olduğu kimi qalmışdır.

Eşq atəşi ürəyim dəlibdir. (XD. 15)

Can quşu zülfündə məskən eyləmiş. (QZ. 201)

Dəldi hicranın oxu eşqində yanan bağrımı. (H. 807. 117)

Yeriyəndə dönüb dalı baxmağı

Ahunun balası səndən öyrənib (QZ. 148)

Çəmənin gündoğan tərəfi göz işləməyən səhradır. (MF. 16)

Ədəbiyyat:

1. Dəmirçizadə Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarını dili. Bakı: Elm, 1999.
2. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 2009
3. Məhərrəmov R. , Cahangirov M. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisinə dair materiallar. Bakı: AzSSR EA, 1962
4. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 1990
5. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. Bakı: Maarif, 1968
6. Tanrıverdi Ə. V. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Elm və təhsil, 2014

S. Gainbekova

The history of the evolution of the subject

Summary

Subject is one of the main parts of the sentence. It denotes the doer of the action expressed by the predicative – verb. While looking through the history of the evolution of the subject it becomes evident that there is no decisive change in the function of the subject as the principal part of the sentence and the ways of expressing the subject. In the writing language of the various periods there was an insignificant change in its morphological structure. That did not harm the content of the subject. During the evolution of our language the subject and its function maintained its independence and freedom within the sentence. In the works of Fuzuli and Vagif, it is often possible to coincide with the indefiniteness of the words, which are used by the total number of words. It should be noted that, in our modern literary language, a large number of indefinite numbers have been adopted by the general public, and the work is underestimated.

С. Гаинбекова

История развития подлежащего

Резюме

Подлежащее – один из главных членов предложения. Оно обозначает средство выражения. Если понаблюдать, то можно заметить, что испокон веков, подлежащее – как главный член предложения не претерпел никаких коренных изменений. В письменности различных периодов, встречающееся незначимое изменение, прежде всего проявлялось в морфологическом строении. Это не уменьшило значимости подлежащего.

В работах Физули и Вагифа часто можно совместить с неопределенностью слов, которые используются общим числом слов. Следует отметить, что на нашем современном литературном языке широкая аудитория принимала большое количество неопределенных цифр, и работа недооценивается.

Подлежащее и его значение на протяжении всей истории нашего языка сохраняли независимость и свободу в предложении.

Rəyçi:

Səidə Rüstəмова
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

NƏRGİZ MUSTAFAZADƏ

ADU

nargiz@mail.ru

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ VƏ XX ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ

Açar sözlər: XX əsrin əvvəlləri, Azərbaycan ədəbi dili, ana dilinə münasibət, C. Məmmədquluzadə yaradıcılığı.

Key words: The beginning of the XX century, the Azerbaijani literary language, attitude to the native language, J. Mammadguluzadeh's works.

Ключевые слова: Начало XX века, Азербайджанский литературный язык, отношение к родному языку, творчество Дж. Мамедгулузаде.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın icimai-siyasi, ədəbi-mədəni, demək olar ki, digər sahələrində də bir canlanma, milli-azadlıq meylləri özünü göstərməkdə idi. Bu dövrdə xalqımız böyük faciələrə məruz qalsa da, torpaqlarının bir hissəsini itirsə də milli müstəqillik qazandı. XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan xalqının tarixində milli özünüdərkini yeni mərhələsidir. Bu dövrdə kapitalist münasibətlərinin inkişafı, milli burjuaziyanın yetişməsi, Bakının mövqeyinin yüksəlməsi milli şüuru formalaşdırır. Eyni zamanda, qeyd olunur ki, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri xalqımızın milli təfəkkür tarixində mürəkkəb mərhələ kimi diqqəti cəlb edir. Məhz buna görə də, Azərbaycan mədəniyyəti çətin müəyyənləşdirilə bilən mədəniyyətdir. Romantik təfəkkürlə realist təfəkkürün eyni dövrdə reallaşdırılması tarixdə az-az müşahidə olunan hadisədir.

XX əsrin əvvəllərində Bakı Azərbaycanın həm şimalının, həm də cənubunun mədəni mərkəzinə çevrilir. Bakıda nəşr olunan qəzet və jurnallar da dövrün mənzərəsini əks etdirir. Bakı Azərbaycanın hər yerinə mədəniyyət axını üçün baza olur. Ölkədə baş verən hadisələr, mətbuat orqanlarının sayının artması demokratik təsir yaradır.

“XX əsrdə, xüsusən əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili, ölkədə kapitalizmin inkişafı ilə əlaqədar olaraq elm və texnikanın tərəqqisi inkişaf edir, bu prosesin daha uğurlu getməsi üçün Azərbaycanda məktəblər, maarif ocaqları açılır, məktəb yaşlı uşaqlar üçün dərsliklər çap edilir, qəzet və məcmuələr (“Dəbistan”, “Məktəb” və s.) nəşr olunurdu” (1, 5).

Bu dövrü səciyyələndirən cəhətlərdən ən başlıcası mətbuatın formalaşmasıdır. XIX əsrdə “Əkinçi” qəzeti ilə əsas qoyulan mətbuat XX əsrin əvvəllərində daha da inkişaf etdi, daha dəqiq desək, mətbuatın şəbəkəsi genişləndi. “Molla Nəsrəddin”, “Həyat”, “Füyuzat”, “Zənbur”, “Açıq söz”, “Tərəqqi” kimi məcmuələr fəaliyyət göstərməyə başlayır, eləcə də milli

mətbuatın inkişafına xüsusi təsirini göstərir. Məhz bu mətbuat orqanlarında ana dili məsələsi ön planda idi. Azərbaycan tarixində Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətin qurulması ilə yeni bir dövr başlayır. Bakıda universitet açılır, müxtəlif sahələrdə mütəxəssilər hazırlamağa başlayır, demokratik abu-hava diqqəti cəlb edir. Lakin 1920-ci ildə sovet Rusiyasının Azərbaycana işğal etməsi ilə ölkə müstəqilliyini itirir. Eyni zamanda ölkənin tərəqqisi sahəsində yeni yaranmağa başlayan proseslərə də son qoyulur. Azərbaycan mədəniyyətinin XX əsrin əvvəllərində inkişafında sovet dövrü də mühüm bir mərhələni təşkil edir. XX əsrin əvvəllərində ictimai-siyasi həyatın gərginliyi ədəbi dilin mənzərəsinə də öz təsirini göstərirdi. Bu dövrdə səhnə, teatr sənətinin yaranması ədəbi dilin inkişafının mühüm vasitələrindən biri idi. Ədəbi dil xalq məişətinə yaxınlaşırdı. Əsrin əvvəllərində Bakıda, Şuşada, Lənkəranda, Şamaxıda məktəblər açılır, məktəblə bağlı qəzet və jurnallar nəşr olunur, ana dili tədris olunurdu. Azərbaycan dilinin fonetik və qrammatik quruluşuna aid kitablar yazılırdı. Bütün bu zəruri tədbirlər Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı, formalaşması, möhkəmlənməsi üçün böyük əhəmiyyətə malik idi.

“Məsələn, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan elm-mədəniyyətinin görkəmli xadimi F. Köçərli bu baxımdan ən obyektiv mövqe tutur: həqiqi ədib gərək “öz millətinin dili ilə danışa, ürəyi ilə, hissi və ağılı ilə fikir edə”. O yazırdı: “Vəqta ki, ana dilində şeyin özünün məxsusi adı var və yəni ana dili bir mənanı bəyan etmək və bir əhvalatı necə ki lazımdır söyləmək mümkün olur, insaf deyil ki, elm göstərmək və mollalıq izhar etmək. . .” (3, 543).

Mətbuat, bir tərəfdən, ədəbi dil üçün kamil norma yaradır, sabitləşdirir, digər tərəfdən ədəbi dil xalq dilinə yaxınlaşır, milli olmayan, yad ünsürlərə qarşı mübarizə aparırdı. XX əsrin əvvəllərində ədəbi dilin məzmunu daha çox milli zəminə əsaslanırdı. Bu dövrdə əsərlərini geniş xalq kütləsinin anlayacağı, sadə dildə yazanlardan biri də Cəlil Məmmədquluzadə idi. Ədəbi dilimizin inkişafında onun xüsusi xidməti olmuşdur. Ədibin yaradıcılığında ana dili məsələsi xüsusi yer tuturdu. Ana dilinə münasibətdə C. Məmmədquluzadə sözə psixoloji tərəfdən yanaşırdı. Məhz buna görə də əsərlərində xalq kütləsinin istifadə etdiyi vahidlərdən, ayrı-ayrı dialektizm və jarqonlardan da yeri gəldikdə istifadə edirdi. C. Məmmədquluzadə yaradıcılığında sözün imkanlarından geniş şəkildə istifadə etmişdir. O belə hesab edirdi ki, xalq danışığı dili ilə ədəbi dil ayrı-ayrı deyil, bir inkişaf etməlidir. O, yazıların sadə, aydın, hamının başa düşəcəyi bir dildə olmasını tələb edirdi. Eyni zamanda Cəlil Məmmədquluzadə ərəb əlifbasını ədəbi dilimizin inkişafına mane olan məsələlərdən biri hesab edirdi.

Yazıçının 1920-ci ildə qələmə aldığı “Anamın kitabı” əsərində ana dili məsələsi ön plandadır. Bu əsər dil baxımından diqqəti daha çox cəlb edir. Əsərdə müəllif ana dilimizə mənfi təsir göstərən mənbələri ustalıqla qeyd

edir. “Anamın kitabı” əsərində ananın müxtəlif ölkələrdə təhsil almış övladları təsvir olunur. Onların dilindən əsərdə verilmiş nümunələrə diqqət edək.

Rüstəm bəy:

Həzərat, il hesabı barəsində keçən zasedaniyada bir qədər raznoreçiya oldu(4, 451).

1. Qospoda,zasedanie obyavlyayu zakrıtom (4, 456).

Mirzə Məhəmmədəli:

Fəsli-nozdəhhüm dər bəyani-küsuf və xüsuf; yəni ayın və günün tutulması. . (4, 454).

Səməd Vahid:

Validəm, bənə də bəradərlərim ilə yola getməyi təklif edəcəksən, bəni də əfv et, zira gərək gavur lüğətlərinin və gərək fanatik kitablarının sahibləri ilə bir sırada bulunmaq bəndə üçün qabili-imkan deyil. Bəni əfv et. Bənim də kitablarım ardınca hambal gələsindir, ona təslim etməkdə müzayiqə göstərməzsən, zənn ediyorum (4, 469).

Surətlərin dilindən də aydın olur ki, XX əsrin əvvəllərində ictimai-siyasi mühitdə baş verən hadisələr ədəbi dilə də təsirini göstərmiş və dilimizdə yad ünsürlərə meylin yaranmasına səbəb olmuşdur. Müəllif məhz Rüstəm bəyin, Mirzə Məhəmmədəli və Səməd Vahidin nitqinə əsaslanaraq ədəbi dilin saflığını korlayanların birinci qrupuna ərəb-fars mənbəyini, ikinci qrupuna türk-osmanlı, üçüncü qrupuna isə rus-Avropa dillərinə meyl edənləri aid edirdi.

Qeyd olunan nümunələrdə sürətlərinin nitqində işlənən sözlərlə Mirzə Cəlil ana dilimizə ziyan vuran ziyalıların xarakterini açır. Bu ziyalılar ana dilimizin saflığını, təmizliyini, ahəngdarlığını duymayan insanlardır. Əsərdə ziyalıların nitqinə qarşı qoyulan sadə,anlaşıqlı dildə danışan Zəhra bəyim, Gülbahar və onların ətrafına toplaşmış insanlardır. Əvvəlki obrazlarla müqayisədə onların dilinə müraciət edək:

Zəhra bəyim:

1. Ürəyim,ürəyim üç yerə bölünə, üç tikə ola, hər tikəsi də bir tərəfə çıxıb gedə, onda dəxi ürəyim parçalanar, ölərəm. Qızım, pəs mənəm ürəyim üç parça olsa, sən nə elərsən?! Qızım, anasız qalarsan (4, 469).

2. Sizə gələn qada-bala mənə gəlsin, ay balalarım, savaşımayın(4,459).

Gülbahar:

1. Qənbər, dünən sən mal həkiminnən danışanda mən qulaq asırdım; qoyunların adı çox məzəli idi. Necə, necə? Qumral qaragöz? (4, 459).

2. Qardaşlarım, vallah, sözün doğrusu budur ki, çobanların danışığından savayı mən bir söz başa düşmədim (4, 458).

Qənbər:

Biz çobanıq, dağdı, daşdı yerimiz,
Yoldaşımız qoyun-quzu sürümüz.

Dərs almayıb, haqdı ki, heç birimiz,
Amma zövqü səfalıdı çobanlar,
Qardaşlıqda vəfalıdı çobanlar (4, 471).

Qurban:

Həkim ağa, yaraynan sənin işin yoxdur, yaranın dilini biz özümüz bilirik. Keçən həftə qumral kərə qoyunu canavar yaralamışdı; bax yarası kalafa kimi idi. Qara nöyüt sürtdük, iki gündə yaxşı oldu. Bənöyüş qaraüzü canavar iki həftə bundan qabaq yaralanmışdı; onu da qara nöyütnən yaxşı elədik (4, 457).

Diqqət etdiyimiz kimi, surətlərin dilindən də gətirilən nümunələrdə ədəbi dilin şifahi forması ilə canlı danışiq dilinin uyğunlaşması vardır. Cəlil Məmmədquluzadə “Anamın kitabı” əsərində digər əsərlərdən fərqli olaraq, obrazların dilinə diqqətlə fikir vermiş, müxtəlif ölkələrdə təhsil almış, və müxtəlif ölkələrə rəğbət göstərən ziyalıların dilini bir-birindən kəskin şəkildə fərqləndirmişdir. Əsərdə bir ailənin problemi timsalında bütöv ölkənin problemi əks olunur. Burada əsas problem ana dili üzərində qurulmuş və obrazlar öz danışıqları ilə səciyyələndirilmişdir.

Ədəbi dil və ədəbi dilin şifahi forması ilə canlı danışiq dili arasındakı əlaqənin yaranmasında Cəlil Məmmədquluzadənin böyük rolu olmuşdur. Yazıçı ana dilinə münasibətdə son dərəcə müqəddəs dəyərlərə üstünlük verirdi. Cəlil Məmmədquluzadə istər “Anamın kitabı”, istərsə də digər əsərlərində canlı danışiq dilini əsas qaynaq kimi götürür və yaxşı bilirdi ki, standartlaşmış, həmçinin sadə xalq üçün anlaşıqlı olmayan ədəbi dil normasındansa, canlı dil ədəbi dilə daha yaxındır. Cəlil Məmmədquluzadə dram əsərlərində nəsr əsərlərindən fərqli olaraq psixoloji nitqə əsaslandığından burada canlı danışiqdan geniş istifadə etmişdir. Bədii dil Cəlil Məmmədquluzadə dramlarını səciyyələndirən başlıca cəhətlərdəndir. Məhz bir neçə səbəbə görə XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində belə sadə, anlaşıqlı dildə yazmaq o qədər də asan deyildi. Çünki, bu dövrdə Azərbaycanın ziyalı təbəqəsi təhsil almış adamlardan təşkil olunmuşdur, onlar müxtəlif mətbuat orqanları ətrafında birləşir və onların yazı üslubları və ana dilinə münasibət məsələləri də müxtəlif idi. Bu səbəbdən xalqın böyük hissəsi onları anlamır, əsərləri geniş şəkildə yayılmırdı. Digər səbəbdən belə sadə və açıq yazılar çar sensorunun maneələrini aşma bilmir, yayılma və oxunma imkanlarından məhrum olurdu. Eyni zamanda belə bir dildə yazmaq üçün zəngin həyat təcrübəsinə, geniş söz ehtiyatına malik olmaq, xalqın istək və arzularını bilmək lazım idi. Cəlil

Məmmədquluzadə bu maneələri aşaraq, yəinki, xalqın anladığı dildə yazdı, həm də dövrün ziyalılarını “Molla Nəsrəddin” jurnalı ətrafına toplaya bildi.

Ədəbiyyat:

1. AMEA nəşri. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. IV cild. Bakı:Şərq-Qərb,2007.
2. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. II hissə. Bakı:Elm,2012.
3. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I cild. Bakı:Elm və təhsil,2012.
4. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. I cild. Bakı:Öndər nəşriyyat,2004.

Н. Мустафаде

Джалиль Мамедгулузаде и азербайджанский литературный язык XX века.

Резюме

Противоречия, существовавшие в общественно-политической жизни в начале XX века, нашли свое отражение в литературе, искусстве, литературно-художественном языке.

В этот период Джаилиль Маммедгулузаде в своем творчестве уделял особое внимание родному языку. Можно сказать, что Джаилиль Маммедгулузаде перевел живой язык, разговорный, устную, свободную речь в книги, писания и художественные произведения.

Его специальная служба заключалась в развитии нашего литературного языка. Он широко использовал возможности слова в своей работе. Дж. Маммедгулузаде просил чтобы его писания были на простом, понятном для всех языке. Он считает, что разговорный и литературный языки должны развиваться не отдельно, а вместе.

На своем родном языке Мамедгулузаде говорил психологически. Именно по этой причине он использовал элементы, используемые людьми в его работе, с отдельной диалектикой и сленгами. С. Mammadguluzadeh широко использовал это слово в своей творческой работе. Он считал, что разговорный язык людей и литературный язык должны развиваться раздельно, а не один. Он потребовал, чтобы тексты были простыми, понятными и понятными.

N. Mustafazadeh

**Jalil Mammadguluzadeh and the 20th century
Azerbaijani literary language**

Summary

The beginning of the XX century, contradictions in sociopolitical life showed itself in the art, literature and in the issue of the attitude to the literary language. At this period J. Mammadguluzadeh paid special attention to the native language in his works. We can say that, J. Mammadguluzadeh brought live language, spoken language, fluent speaking to books, writing and fiction. He played a great role in the developing of the literary language. He widely used all the possibilities of word in his works. J. Mammadguluzadeh demanded simple, clear, understandable writing. He considered that the spoken and literary language should develop together rather than separately.

In his mother tongue, Mammadguluzade spoke psychologically. It was for this reason that he used the elements used by the people in his work, with separate dialectics and slangs as well. C. Mammadguluzadeh has widely used the word in his creative work. He believed that the people's spoken language and the literary language should be developed separately rather than one. He demanded that the texts be in simple, clear, understandable language.

Rəyçi: Səidə Qafarova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

NƏZRİN DADAŞOVA

ADU

nezrin dadashova98@gmail.com

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ KALKA ÜSULU İLƏ YARANAN TERMİNLƏR

Açar sözlər: termin yaradıcılığı, terminlərin növləri, yaranma üsulları, kalka üsulu, alınmalar, kalkaların növləri, sadə və ikikomponentli kalkalar.

Key words: creation of terminology, types of terms, methods of formation, method of kalka, types of kalka, simple and compound kalkas.

Ключевые слова: формирование терминологии, виды терминов, методы формирования, метод кальки, заимствования, виды кальки, простые и двухкомпонентные кальки.

Cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər ictimai hadisə hesab olunan dilə bu və ya başqa cəhətdən bilavasitə təsir edir. Dəyişikliklərin miqyasına uyğun olaraq dilə yeni sözlərin daxil olması da müxtəlif üsul və mənbələrlə bağlı olur. Dilçiliyin başqa sahələrində olduğu kimi terminoloji sahədə də zənginləşmə və təkmilləşmə prosesi gedir. Hər hansı bir dildə termin yaratmaq üçün ilk növbədə canlı xalq dilinin lüğət tərkibindən bəhrələnmək, onun söz ehtiyatını öyrənmək, termin yaratmaqda onlardan məqsədəuyğun şəkildə istifadə etmək lazımdır. Bu milli termin yaratmağın ən düzgün yoludur.

M.Qasimovun fikrincə, termin yaradıcılığı prosesini ümumi söz yaradıcılığı prosesindən ayrılıqda nəzərdən keçirmək olmaz. Çünki terminlər də mövcud olan söz və kök sözü əsasında yadılır (1, 69).

Terminologiyanın inkişaf istiqamətləri və mənbələri müxtəlif olduğu kimi, yaranma üsulları da müxtəlifdir. Bu üsullar aşağıdakılardır:

- 1) leksik-semantik yolla;
- 2) morfoloji yolla
- 3) sintaktik yolla
- 4) kalka üsulu ilə
- 5) abreviaturalar (ixtisarlar) yolu ilə

Terminoloji sistemi təşkil edən söz ehtiyatının əsas hissəsi kalka üsulu ilə yaradılan terminlərdir. Bu üsuldən bütün dünya dillərində istifadə olunur. Kalka üsulunun tələbinə görə, tərcümə olunan sözün tam ekvivalenti verilməli, söz hissələrinin tərcümə edilən dildəki eynimənalı tərəfmüqabili müəyyənəşdirilməlidir.

Müasir Azərbaycan dilində semantik və leksik kalkalardan geniş istifadə olunur. Leksik kalka üsulu ilə söz yaradılması dedikdə sözün hərfi tərcümə və hissələr üzrə yaradılması nəzərdə tutulur.

S. A. Sadıqova yazır ki, «...tərcümə olunan terminin,termin-söz birləşmələrinin tam qarşılığı göstərməlidir. Əks halda onu kalka adlandırmaq olmaz,təbiidir ki,hərfi tərcümə (kalka üsulu bəzən hərfi tərcümə də adlandırılmışdır) prosesində qarşılıqlı təsirdə olan dillərin quruluşunun yaxınlıq dərəcəsi,dilin lüğət tərkibinin,kalka edilən dildəki söz yaradıcılığı yollarının inkişaf dərəcəsi, kalka etmənin baş verdiyi tarixi şərait və s. amillər mühüm rol oynayır » (5, 116).

N. Xudiyev kalkaların növləri haqqında yazır: "Kalkalar iki qrupa bölünür":

1. Normativ mənə əsasında əmələ gələnələr.
2. Məcəzi mənə əsasında əmələ gələnələr.

Normativ mənə əsasında əmələ gələn kalkalardan istifadə olunan məfhum və ya anlayış üçün ikinci bir söz işlənir. Yəni bir anlayış bir ifadə vasitəsinə malik olur (6 , 203).

Buna əsasən S. A. Sadıqova kalka üsulu ilə yaranan terminləri üç cəhətdən qruplaşdırır:

1. qrammatik quruluşlarına və onların tərkibindəki sözlərin bir-birinə bağlanmasına görə;
2. nitq hissələrinin iştirakına görə;
- 3 tərkibindəki elementlərin hansı mənbədən olmasına görə (4 , 80);

Müstəqillik illərində yaranan terminlərin çox hissəsi ingilis,rus və başqa Avropa dillərindən alınaraq kalka edilmiş və yeni yaranan elm sahələrinin terminlərə olan tələbini müəyyən miqdarda ödəmişdir. Dildə kalka üsulu ilə termin yaradılarkən həm dilin sözlərindən,həm də şəkilçilərdən istifadə olunur. Buna görə kalkalar alınma hesab edilməlidir. Alınmalar, dilin özünəməxsus söz yaradıcılığı üsulları ilə hər hansısa bir anlayışın ifadəsi üçün yeni terminlərə ehtiyac duyularsa dilə daxil olur. Bu zaman həmin anlayışı ifadə edən söz başqa dildən hazır şəkildə alınır. Alınma terminlər dilə gəldikdən sonra onun paralel qarşılığı da yaranır. Elə alınma terminlər də var ki,onlar alındığı dildə olduğu kimi reseptor dildə işlənir və onların qarşılığı olmur,məsələn:internet,menecer,lisey,disk və s. Qarşılığı olan alınma terminlər paralel şəkildə işlənir və leksik dubletlər yaranır,məsələn:

bankrot-iflas
interval-məsafə
jurnal-dərgi
auksion-hərrac
effektli-təsirli
anket-sorğu
deputat-millət vəkili

Kalka üsulu ilə əmələ gələn terminlərin böyük bir qismini morfoloji və sintaktik yolla yaranan terminlər təşkil edir. Sintaktik kalkalar bu formada edilir: звуковая волна-səs dalğası,ortaq məxrəc-общий знаменатель. Yuxarıda göstərilən termin-söz birləşməsinə təşkil edən terminlər rus dilindən hərfi tərcümə zamanı dilimizdə yaradılan yeni terminlərdir.Son dövrlərdə ictimai-siyasi leksikanın kəmiyyətə artımı kalkaetmənin müxtəlif formalarının əmələ gəlməsinə səbəb olur. Belə formalardan ən çox işlənəni yarımçıq və tam kalkalardır. Tam kalkalar yarımçıq kalkalara nisbətən azlıq təşkil edir. Yarımçıq kalkaetmə iki,üç və daha çox komponentli birləşmələrin üzərində aparıla bilər.Azərbaycan dilində kalka üsulu ilə termin yaradılmasında həm sintaktik,həm də morfoloji üsuldən istifadə edilir. M. Qasımov kalkaların üç növünü qeyd edir:

- 1)leksik kalkalar;
- 2)sintaktik kalkalar;
- 3)frazoloji kalkalar (3, 83);

O yalnız kalkaların iki növündən-sintaktik və leksik kalkalardan bəhs edir. Bu da onu göstərir ki,frazoloji kalkaların əsas xüsusiyyətləri hələ ki müəyyənəlməyib.

Azərbaycan dilinin terminologiyasında kalka yolu ilə yaranan terminlər quruluşuna görə də müxtəlifdir. Belə ki,kalkalar ya sadə,ya da mürəkkəb ola bilər.

Kalka yolu ilə yaranan mürəkkəb termin-söz birləşmələrini nitq hissələrinin iştirakına görə aşağıdakı qaydalara uyğun olaraq ayırmaq olar:

1)*hər iki tərəfi isim olan terminlər/1+1/mənanın köçürülməsi/перенос значения/,danışiq ünsiyyəti/речевое общение/,kök işarəsi/знак корня/.*

2)*tərəflərdən biri isim,digəri sifət olan terminlər:/S+İ/tam fel/полный глагол/,tam uyuşma/полная ассимиляция/.*

3)-i,-vi,-vari *şəkilçisi qəbul etmiş sifət və isimin birləşməsi nəticəsində yaranan terminlər: daxili nitq/внутренняя реч/.*

4)*birinci tərəfi feli sifət,ikinci tərəfi isimdən ibarət olan terminlər:/F_S+İ/uyuşan sistem/совместная система/,yarayan vektorlar/-допустимые векторы/. Kalka üsulu ilə yaranan ikikomponentli terminlərdə terminologiyada ən çox işlənən sifət-isim,isim-isim quruluşlu birləşmələrdir. Kalkaetmə prosesində bunları nəzərə almaq zəruridir (2, 101).*

Tərkibindəki elementlərin işlənməsinə və kalka edilməsinə görə terminləri bu qruplara ayırmaq olar: a)*termin birləşmənin hər iki tərəfi rus dilindən kalka edilir:nitq bütövu/речевое целое/.*

b)*birinci tərəf kalka edilir,ikinci tərəf alınan dildəki kimi saxlanılır:adlandırma funksiya/функция номинативная/.*

Müasir Azərbaycan dilində bəzi sözlər var ki,quruluşunda əsas--potensial məna arxa plana, kalkalaşan məna isə ön plana keçir. Məsələn,-"bucaq" sözü dilimizdə "künc","guşə" mənasında mövcuddur. Lakin texniki

elmlərin inkişafı nəticəsində terminoloji mənası üstünlük təşkil etmişdir: “üçbucaq”, “korbucaq”, “bucaq tezliyi” və s. terminlər bu qəbildəndir.

Azərbaycan dilinə rus dilindən sözlər kalka edilərkən onların tərkibindəki “вне” ön şəkilçisi Azərbaycan dilində bir qayda olaraq “xarici”, “kənar” sözləri ilə əvəz olunur. Məsələn, “внеклассное чтение” — “sınıfdənxaric oxu”, “внеязыковые факторы” — “dixarici amillər” və s. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, kalkaətmə prosesi zamanı başqa dildən alınan terminlərin “modeli” əsasən saxlanılmalıdır. Məsələn, dilimizdə işlədilən “yenidənqurma” termini rus dilindəki “перестройка” qəlibinə uyğun yaranıb. Bütün deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, dilimizdə işlənən kalkaşəkilli terminlərin əksəriyyəti Azərbaycan dilinin daxili imkanları əsasında yaranmışdır. Kalkaətmə üsulundan Müasir Azərbaycan dilinin termin yaradıcılığı prosesində geniş şəkildə istifadə olunur və bu üsulla yaradılmış terminlərə demək olar ki, bütün sahələrdə rast gələ bilərik.

Ədəbiyyat:

1. Hüseynova N. C. Azərbaycan dili terminologiyasının formalaşması və inkişafı tarixi (dissertasiya), Bakı, 1994, 161 s
2. Atakişiyev E. M. Müasir Azərbaycan dilində dilçilik terminlərinin linqvistik təhlili (dissertasiya), Gəncə, 2015, 153 s
3. Qasımova X. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində termin yaradıcılığının əsas istiqamətləri (dissertasiya), Bakı, 2005, 126 s
4. Hacıyev A. Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı (dissertasiya), Bakı, 2002, 124 s
5. Sadıqova S. A Azərbaycan dilində fizika-riyaziyyat terminologiyasının formalaşma və inkişafı, Bakı, 1997
6. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin Sovet dövrü. Bakı, Maarif, 1989

Н. Дадашова

Термины созданные с помощью метода кальки Азербайджанском языке Резюме

В статье было отмечено, что в современном Азербайджанском языке способ кальки берется как одна из основных сфер терминологического творчества. Калка отображает внутренние возможности языка в фонетических, лексических и грамматических значениях термина. Исходя из этого, не используя внутренние возможности помощью кальки невозможно создать термин. Созданные методом калька термины

считаются заимственными словами. В целом, калку можно рассматривать как один из основных методов в обогащении нашей терминологии новыми терминами. Большинство терминов в провинциях независимости берутся на английском, русском и европейском языках на кальку. И он платит просьбу о новых областях науки на определенные сроки. Следует также отметить, что во время процесса должна поддерживаться «модель» терминов, заимствованных с другого языка. Например, термин «реконструкция» на нашем языке был адаптирован к русскому переводу «парашюта». Из всех этих слов можно сделать вывод, что большинство языковых терминов, используемых на нашем языке, были созданы на основе внутренних возможностей азербайджанского языка.

N.Dadashova

The terms created by kalkan method Azerbaijani language

Summary

It is noted in the article, that the kalkan method is taken one of the main directions of word-formation terminology in Modern Azerbaijani language. The kalkas reflect themselves internal capabilities by phonetic, lexical and grammatical aspects. On this basis it is impossible to create terminology by the kalkan method without taking into account the internal capabilities of the language. Generally, the kalkan method is considered one of the main methods enriching of our terminology by the new terms. Most of the terms in the provinces of independence are taken from English, Russian and European languages by kalkan. And it pays the request of new science fields to terms in a certain amount. It should also be noted that the "model" of the terms borrowed from another language should be maintained during the process. For example, the term "reconstruction" in our language has been tailored to the Russian translation of "parachute". From all these words we can conclude that most of the language terms used in our language have been created on the basis of the internal capabilities of the Azerbaijani language. The methodology is widely used in the process of terminology creation of modern Azerbaijani language and can be found in almost every field of expression.

Rəyçi:

Fərəh Niftəliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

NƏTAVAN ABBASOVA
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan, Bakı
natavan.abbasova@mail.ru

AZƏRBAYCAN VƏ FRANSIZ DİLLƏRİNDƏ CİNS KATEQORİYASI

Açar sözlər: cins kateqoriyası, kişi cinsi, qadın cinsi, isim, fel

Keywords: category of gender, masculine, feminine, noun, verb

Ключевые слова: категория рода, мужской род, женский род, существительное, глагол

Bəzi dillərdə, xüsusilə, bəzi hind-avropa dillərində cins kateqoriyası mövcuddur. Fransız dili də belə dillərəndir. Fransız dilində cins kateqoriyası leksik və qrammatik mənalara daşıya bildiyi halda, Azərbaycan dilində bu sadəcə leksik haldır. Yəni Azərbaycan dilində cins kateqoriyası yalnız bəzi isimlərə şamil edilə bilər və bu heç bir qrammatik dəyişiliklik tələb etmir. Fransız dilində isə cins kateqoriyası isimlərə, sifətlərə, əvəzlilərə, determinativlərə və hətta fəllərə belə şamil edilir (yalnız mürəkkəb formalarda, fəli sifət və fəli bağlamalarda).

Fransız dilində iki cins mövcuddur və bütün isimlər, canlı və ya cansız olmalarından asılı olmayaraq kişi və qadın cinsinə bölünür (*masculin-féminin*). Sözü cinsini müəyyən etmək üçün onun artiklinə baxmaq lazımdır. Kişi cinsinin artikli ; *le, l' / un*, qadın cinsinin artiklləri isə *la, l' / une* -dür. Maraqlı hal budur ki, cins kateqoriyasının mövcud olduğu başqa dillərdən fərqli olaraq fransız dilində cəm halında bu artikllər yalnız bir variantda olur : *les / des*. Məsələn ;

l'homme – kişi

la femme – qadın

la fille - qız

le garçon - oğlan

le livre - kitab

le cahier – dəftər

Ümumiyyətlə, fransız dilində cins kateqoriyası çox maraqlı qrammatik və leksik haldır. Bəzən fransız dilində hər iki cinsə aid edilə bilən sözlərə rast gəlmək olur. Və yaxud mənaca bir – birinə yaxın sözlər və ya sinonim sözlər müxtəlif cinsdə ola bilər. Məsələn ;

après-midi – günorta üstü

alvéole – alveol (anatomiya termini)

enzyme – maya, ferment (biologiya termini)

autoroute – avtostrada

un dessin – une image – şəkil və s.

Fransız dilində təkcə isimlər cinsə görə dəyişmir. Əsasən də üçüncü şəxsədə, istər təkdə, istərsə də cəmdə olsun, kişi və qadın cinsi veilir ; *İl (ils)*, *elle (elles)* - *onlar*. Tərcümə zamanı Azərbaycan dilində cins kateqoriyası olmadığına görə *il* və *elle* əvəzliliklərinin düzgün ifadə edilməsində bəzi problemlər yarana bilər. Belə ki, üçüncü şəxsədə əgər *il – o*, deyilirsə, söhbətin kişidən, *elle- o* deyilirsə, qadından getdiyi məlum olur. Lakin Azərbaycan dilində hər iki cins sadəcə « *o* » kimi tərcümə olunur ki, bu zaman söhbətin kişidən və ya qadından getdiyi naməlum qalır, yaxud kontekstdən məlum olur ki, söhbət kimdən gedir. ; *İl l'a regardée dans les yeux et attendu la reonse. Mais elle n' a rien dit.* – *O onun (burada - qadının) gözlərinə baxdı. Lakin qadın (o) heç nə demədi.* Göründüyü kimi burada ikinci « *o* » nun cinsini müəyyən etmək üçün tərcümə zamanı « qadın » sözünü əlavə etməli olduq. Eyni zamanda diqqət etmək lazımdır ki, xəbər belə, qadın cinsi ilə uzlaşır.

Artıq qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan dilində cins kateqoriyası yalnız leksik məna daşıya bilər və heç bir qrammatik dəyişiklik tələb etmir, yalnız canlı isimlər kişi və qadın cinsində ola bilər ;

kişi - qadın

oğlan – qız

qoç – qoyun

xoruz – toyuq

və s. bu kimi sözlər kişi və qadın cinsində ola bilər. Lakin bu o qədər də geniş yayılmayıb və hətta müxtəlif cinslərdə olan heyvanlar , peşə bildirən sözlər, milliliyyət bildirən sözlər və s fransız dilində fərqli şəkildə verilsə də - istər şəkilçi atırmaqla, istərsə də başqa sözlə, Azərbaycan dilində əgər buna ehtiyac olarsa kişi / qadın, erkək / dişi kimi cins bildirən sözlər əlavə edilərək bu tip sözlərin cinsi bildirilir. Lakin bəzi sözlər də vardır ki, fransız dilində olduğu kimi şəkilçi qəbul edərək qadın cinsi düzəlir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu sözlər alınma sözlər olub, daha çox ərəb mənşəlidirlər. Məsələn ;

katib – katibə

müəllim – müəllimə

şair – şairə və s.

Göründüyü kimi, ərəb mənşəli « *ə* » şəkilçisi vasitəsi ilə qadın cinsində söz düzəlir. Bu hal dilimizdə insan adlarına daha çox şamil edilir. Belə ki, məhz bu şəkilçi vasitəsilə eyni məna verən müxtəlif kişi və qadın adları düzəlir ;

Vüsal – Vüsələ

Xəyal – Xəyalə

Samir – Samirə

Cəmil – Cəmilə

Fransız dilində isə qadın cinsinin şəkilçisi «e» şəkilçisidir və o isimlərə, sifətlərə, fəllərə əlavə edilərək qadın cinsini bildirir. Başqa şəkilçilər də mövcuddur, lakin onlar da məhz «e» şəkilçisindən törəyərək variantlar olmuşlar.

petit – petite (balaca)

étudiant – étudiante (tələbə)

français – française – (fransız milliyəti) və s.

Ədəbiyyat

1. İsmayıl Kazımov, Müasir türk dillərinin müqayisəli leksikası, II cild, AMEA, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, 2010
2. İsmayıl Məmmədov, Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası, Elm və Təhsil, Bakı, 2009
3. Ярцева В. Н. Конструктивная грамматика, Издв “Наука”, Москва, 1981
4. A. Moussayev. Evaluation du lexicologie du français. Şərq-Qərb 2007
5. Fransızca- Azərbaycanca lüğət. Şərq-Qərb. Bakı. 2007
6. S. Cəfərov, Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. « Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı » 1960
7. Müasir Azərbaycan dili, I cild, Bakı, 1980
8. Лопатникова Н.Н., Мовшович Н.А., Lexicologie du français moderne. Издательство « Высшая школа» Москва 1971
10. Le Nouveau Petit Robert, Dictionnaire le Robert, Paris, 1994
11. Jean- Pierre Bouscau- Faure, Dictionnaire Générale des Sigles, Paris, Dalloz, 1995
12. Z.N. Levit, la lexicologie de la Langue Française, Moscou, Grande Ecole, 1979
13. Yeni Fransızca – Azərbaycanca lüğət. I cild. Kövsər nəşriyyatı. Bakı -2011
14. Yeni Fransızca – Azərbaycanca lüğət. II cild. Kövsər nəşriyyatı. Bakı - 2011
15. V.İ. Aslanov. XII əsrəqədərki Azərbaycan dili haqqında. Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı, Elm, 1983

N.Abbasova

The Category of Gender in the Azerbaijan and French Languages

Summary

The article studies the category of gender in the Azerbaijan and French languages. In some languages, especially in Indo-European languages the category of gender exists.

The French language is one of them. The category of gender possesses the lexical and grammatical meanings in the French language but in the Azerbaijan language the category of gender possesses only the lexical meaning. That is, the category of gender in the Azerbaijan language only belongs to some nouns and it doesn't demand the grammatical change. In the French language the category of gender belongs to the nouns, adjectives, pronouns, determinants and even to the verbs (only in the compound forms, in the participles and verbal adverbs).

In the French language there are two genders and all the nouns, not depending on their being animate and inanimate are divided into the masculine and feminine genders. In order to determine the gender of the word it is necessary to look at the article of the word. The articles of the masculine gender are *le*, *l'* and *un*, the article of the feminine gender are *la*, *l'* and *une*. It is interesting that unlike the other languages in which the category of gender exists in the French language these articles in plural form appear only in one variant.

Н.Аббасова

Категория рода в Азербайджанском и французском языке

Резюме

В статье изучается категория пола на азербайджанском и французском языках. На некоторых языках, особенно на индоевропейских языках, существует категория пола. Французский язык является одним из них. Категория пола обладает лексическим и грамматическим значением на французском языке, но на азербайджанском языке категория пола обладает только лексическим значением. То есть категория пола на азербайджанском языке принадлежит только некоторым существительным и не требует грамматических изменений.

Во французском языке указывается категория гендерных отношений с существительными, прилагательными, местоимениями, детерминантами и даже глаголами (только в составных формах, причастиях и вербальных наречиях).

На французском языке есть два пола и все существительные, не зависящие от того, что они живые и неживые, делятся на мужские и женские полы. Чтобы определить пол этого слова, необходимо взглянуть на статью этого слова. Статьи мужского пола: le, l' и un, статья женского пола - la, l' и une. Интересно, что в отличие от других языков, на которых существует категория пола на французском языке, эти статьи во множественном числе появляются только в одном варианте.

Rəyçi:

Nəzakət Qazıyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

GÜLCAN MÜSEYİBOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
gulcan_museyibova@gmail.com

ПРЕДЛОГИ ФРАНЦУЗСКОГО ЯЗЫКА (II ЭТАП)

Açar sözlər: fel, sözünü, konstruksiya, tamamlıq, söz, təsir, amil

Ключевые слово: глагол, предлог, конструкция, дополнение, слово, влияние, фактор

Key words: verb, preposition, construction, object, word, impact, factor

ACCOMMODER (S'). Глагол *s'accommoder* сопровождается предлогами *a* и *avec* в значении «приноровиться», «приспособиться» и предлогом *de* в значении «примириться», «удовлетвориться»:

Ses mensonges s'accommodent a l'esprit de chaque race..... - On s'accomode comme on peut avec le desir d'etre objectif.

L'esprit humain est debile; il s'accomode mal de la verite pure.....

ACCORD. Классической конструкций *etre d'accord de qch* современный язык предпочитает конструкцию с **sur**.

J'espere que vous serez d'accord sur le prix de 200 francs.

Встречаются также конструкции с *pour* и с *au sujet de*:

Pinero etait, en principe, d'accord pour deux lithographies. -il n'est pas d'accord avec moi au sujet d'Hanneton.

При дополнении с обобщающим значением возможен также предлог *en*:

Nous n'avons pas besoin de nous repeter que nous sommes d'accord en tout et sur tout.

Инфинитивное дополнение вводится предлогом *pour*:

Nous sommes tous d'accord pour la suivre chez elle, des maintenant.

ACORDER (S'). Инфинитивное дополнение глагола *s'accorder* обычно вводится предлогами *a* и *pour*, реже – предлогом *de*:

.....ils s'accordent a la trouver absurde. – Les clients s'accorderent pour trouver une mine interessante a la fille et plaindre le malheureux pere. – Ils s'accorderent tous de prendre ce parti.

Именное дополнение, обозначающее с чем, согласуется описываемый предмет, строится с предлогами *a* и *avec*, а дополнение, обозначающее в чем он согласуется, строится с предлогом *en*:

Il est des lieux qui ne s'accordent pas a certains etres. – En trouverai – je un autre avec lequel.....mon Coeur pourra mieux s'accorder?

.....le verbe s'accorde en personne et en nombre (et pour certaines formes, en genre) avec le sujet.....

ACCOSTER. После глагола *accoster* без заметного различия употребляются беспредложная конструкция и конструкция с предлогом *a*:

Le canot accosta la rive. – De temps en temps, un bateau accostait a la rive....

ACCOUDER. Употребление предлогов после глагола *s'accouder* зависит от положения как опоры, так и самого локтя.

Если опорой служит горизонтальный предмет, то без всякого различия употребляются *a* и *sur*:

Nous nous sommes accoudes au parapet tous les trois..... - Nous nous sommes accoudes sur le parapet.

Если же опора представляет собой вертикальный предмет, то предлог *sur* исключаются. В этом случае параллельно употребляются *a* и *contre*:

Je m'accoudais aux murs des entrepots et j'attendais..... - il la fit d'abord s'accouder contre un piedestal, puis asseoir dans un fauteuil.....

Однако предлог, *a* исключается в свою очередь, если опорой служит предмет, сам расположенный на горизонтальной опоре:

Antoine se rappela une photographie de collegian accoude sur des livres de prix.

Если локоть не только опирается на предмет, но и частично погружается в него, то употребляется конструкция с *dans*:

Elle, accoudee dans l'oreiller. – Tu as rate ta vocation.

ACCOUTUMER. Инфинитивное дополнение глаголов *accoutumer*, *etre accoutume*, *s'accoutumer* обычно строится с предлогом *a*.

On ne l'a pas accoutume a travailler.

Конструкция этих глаголов с предлогом *de* устарела, как устарела и аналогичная конструкция глагола *avoir accoutume* (=avoir coutume), которая, однако, еще довольно часто встречается в литературном языке:

Laurent avait accoutume de faire a pied le chemin de l'institut.

Именное дополнение обычно тоже строится с *a*, однако возможна и конструкции с *de*:

Je , m'etais accoutume de ma vie de septembre, moitie campagnarde et moitie citadine; je m'etais accoutume aux longues traversees du Bosphore.....

ACHETER. 1. Дополнение обозначающее лицо, у которого приобретается товар, чаще всего вводится предлогом *a*:

Il admirait ses mains ornees de bagues de cuivre achetees a des camelots.

Если покупка совершается в магазине, лавке и т.п., то имя продавца может вводиться также предлогом **chez**:

Elle resolute.....d'aller s'acheter des medicaments chez un pharmacien.

Конструкция *acheter de qn* встречается в современном языке исключительно редко.

2. Дополнение, обозначающее лицо, для которого приобретается товар, вводится предлогами *a* и *pour*:

Quand l'hiver vint, maman acheta aux trois petites des manteaux de caracul..... – Pourrait –elle encore longtemps acheter des jouets pour ses enfants?

Поскольку дополнение с *a* может иметь два противоположных значения, т.е. может обозначать как лицо, у которого приобретается товар, так и лицо, для которого он приобретается, рекомендуется употреблять, *pour* а не *a* там, где контекст не уточняет значения конструкции.

3. Конструкция дополнения, обозначающего средства, на которые приобретается товар, зависит от смысла, который вкладывается в высказывание. Если цель говорящего - уточнить, на что расходуются известные средства, то употребляется конструкция с *avec*, если же говорящему нужно уточнить, на какие средства был приобретен интересующий собеседника товар, то употребляется либо конструкция с *pour* (при указании на стоимость покупки), либо конструкция с *de* (при указании на принадлежность затраченных средств):

Qu'est qu'on peut s'acheter avec cinquante francs? – On nous achetait avec l'argent gagne par lui, des vetements neufs et du linge.....

Durand –Ruel achete 22 peintures pour la somme de 35000 francs – Il a achete ces pieces rares une a une dans les ventes de gages, pour des sommes derisoires.

Un tapis d'occasion, achete par Berenice de ses deniers,deguisait le carreau.....

4. Дополнение, обозначающее цену товара (т.е. стоимость единицы объема, веса и т.п.), вводится предлогом *a*:

.....ils achetaient le marc de l'annee, chez des voisins, a 300 francs le litre.

ADMETTRE. Именное дополнение глагола *admettre* чаще всего вводится предлогами *a* и *dans*, выбор между которыми определяется узусом:

Admettre a sa table, a un concours. – Etre admis a l'Academie, a l'agregation, a l'Ecole polytechnique. – Ils refusaient portant d'admettre Francais Alain au comite de redaction.

Admettre dans sa familiarite. – Personne n'est admis dans leur confiance. -.....il n'admettait dans son groupe que des jeunes intellectuels... -a cette epoque les “pretendus reformes”, comme on disait, n'etait pas admis dans les Universites du beau pays de France.

Инфинитивное дополнение строится с предлогом *a* если, субъект глагола *admettre* и субъект инфинитива представлены разными лицами:

Admettre un candidat a concourir.

Если же субъект инфинитива совпадает с субъектом глагола *admettre*, то инфинитивное дополнение строится либо без предлога, либо с предлогом *de*.

....cet homme qui ne se souvenait d'aucune souffrance....on sentait qu'il devait admettre les avoir connues toutes. – Il admettait maintenant de pouvoir pecher sans ruiner son ideal.

Литература

1. Степанов Ю. Структурно- семантическое описание языка. Доклад по диссертации на соискание ученой степени доктора филол. Наук. М. 1966.
2. Antoine G. La coordination en francais. P. 1959.
3. Dauzat A. Grammaire raisonnee de la langue francaise. Lyon, 1967.
4. Шигаревская Н.А. История французского языка / Н.А. Шигаревская. - М.: Просвещение, 1984.
5. Щетинкин В.Е. История французского языка / В.Е. Щетинкин. - М.: Высш. школа, 1984.

G.Museyibova

Prepositions of the french language Summary

The modern language is a product of a long historical development, in the course of which language is subjected to all kinds of changes. Changes affect all aspects of the language structure, but operate in them in different

ways. The historical development of each level depends on specific causes and conditions.

In the process of development from Latin to French prepositions went through a complicated path, as a result of which they represent a qualitatively new phenomenon in the French language in comparison with the Latin language.

The main difference is that prepositions in Latin coexisted with declension, while in French, with the exception of word order, prepositions are the only means of expressing the syntactic function of a name.

G.Müseyibova

**Fransız dilinin sözləri
Xülasə**

Məqalə fransız dilində mövcud olan sözlərləndən bəhs edir. Sözləri fransız dilində dil elementi kimi xüsusi əhəmiyyət malikdir.

Müasir dil uzun bir tarixi inkişafın məhsuludur və bu tarixi inkişaf mərhələsində dil dəyişikliyinə məruz qalır. Dəyişikliklər dil strukturunun bütün aspektlərinə təsir edir, lakin müxtəlif üsullarla fəaliyyət göstərir. Hər səviyyədə tarixi inkişaf xüsusi səbəblərdən və şərtlərdən asılıdır.

Latından Fransız dilinə qədər inkişaf prosesində mürəkkəb bir yol keçdi, bunun nəticəsi olaraq Latin dilinə nisbətən Fransız dilində keyfiyyətə yeni bir fenomen nümayiş etdirirdi.

Fransız dilində, söz sırası istisna olmaqla, sözləri bir adın sintaktik funksiyasını ifadə etmək üçün yeganə vasitədir.

Rəyçi:

Rəhimə Məmmədova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

GÜNEL RAMAZANOVA

ADU

gunelramazanova81@gmail.com

FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: frazeologiya, nominativ, kommunikativ, funksional cəhətlər, ekvivalent.

Key words: phraseology, nominative, communicative, functional features, equivalent.

Ключевые слова: фразеология, номинативный, коммуникативный, функциональные особенности, эквивалент.

Frazeologiya dilçiliyin müstəqil sahələrindən biri olub dilin frazeoloji sistemini öyrənir. Frazeoloji birləşmələr nitqə ifadəlilik, obrazlılıq gətirən, fikri ifadəli edən dil vahidlərindəndir. Belə birləşmələrə sabit birləşmələr də deyilir. Bir qayda olaraq, frazeoloji birləşmələr məcazi mənalı olur. Məsələn: ürəyi düşmək, qəlbinə toxunmaq, özündən çıxmaq, zəhləsi getmək, burnunu sallamaq və s. Frazeoloji birləşmələr bir sözə bərabər olan birləşmələrdir.

Ümumilikdə frazeoloji birləşmələrin əsas xüsusiyyətləri bunlardır:

1. Frazeoloji birləşmələrin tərkibi dəyişməz olur.
2. Bu ifadələr dildə hazır şəkildə mövcud olur.
3. Frazeoloji birləşmələrin tərkibinə daxil olan sözlər öz ilkin həqiqi mənalərini itirir və yalnız məcazi mənada işlənir.
4. İki və daha artıq sözdən ibarət olurlar.
5. Frazeoloji birləşmələr bütöv leksik vahidlərdir, lüğətlərə düşürlər.
6. Əksəriyyəti bir sözlə ifadə oluna bilirlər.
7. Tərkib hissələrinə ayrılmadan bütöv bir cümlə üzvü olurlar.

Frazeoloji birləşmələr strukturca birləşmə və cümlə xarakterlidir. Bu cəhətdən frazeoloji vahidlər dörd qrupa ayrılır: nominativ frazeoloji vahidlər, nominativ – kommunikativ frazeoloji vahidlər, kommunikativ frazeoloji vahidlər, nida tipli frazeoloji vahidlər. Nominativ frazeologizmlərə ismi frazeologizmlər, sifəti frazeologizmlər və zərfi frazeologizmlər aid edilir. Feili frazeoloji birləşmələr və nida tipli frazeoloji birləşmələr isə nominativ – kommunikativ frazeoloji vahidlərə aid edilir. Cümlə tipli frazeologizmlər kommunikativ xarakter daşıyır. Buna görə də bunlara kommunikativ frazeologizm deyilir. Bu cəhətdən frazeologizmi iki qrupa ayırmaq olar:

1. Sözü mənə ekvivalenti kimi çıxış edən frazeologizmlər.
2. Mənasına görə cümləyə bərabər frazeologizmlər.

Kommunikativ frazeologizmlər öz forma və məzmununa görə cümləyə bərabərdir, bütöv

bir məlumat bildirir və kommunikasiya vahidləri kimi atalar sözləri və məsəllər fərqləndirilir.

Atalar sözləri, zərb məsəllərin bir qrupa, aforizmlər, qanadlı sözlər və sitatlar ibarələr sinifinə aid edilir. Atalar sözləri məsəllər xalqın həyat tərzini, adət-ənənəsini, fikrini obrazlı şəkildə ifadə edən bütöv sintaktik vahidlərdir. Bu vahidlərin əsas əlamətdar xüsusiyyəti onların cümlə şəklində qurulması, hansısa bir cümlənin deyil, bütövlükdə mətnin və ya mətn parçasının daxilində obrazlılığı və emosionallıq çalarını artırmaq üçün işlədilməsi ilə bağlıdır. Məsələn, aşağıdakı atalar sözləri cümlə üzvü ola bilmir, ayrıca tam cümlə kimi mətnin təşkilində iştirak edir.

- Many hands make light work. (El gücü sel gücü)
- No fence against a fail. (Olacağa çarə yoxdur və ya Yazıya pozu yoxdur).
- Wealth is nothing without health. (Neynərəm qızıl testi ki, içinə qan qusum).

Atalar sözləri və məsəllərin hamısı mənə, struktur və funksiyaca eyni deyildir. Bu cəhətdən onları iki qrupa ayırmaq olar:

- 1) Nominativ funksiyalı atalar sözü və məsəllər.
- 2) Kommunikativ funksiyalı atalar sözləri və məsəllər.

Kommunikativ funksiyalı atalar sözü və məsəllər cümlənin bütün tələblərini ödəyir. Bunlar xalis sintaktik vahidlərdir. Cümlənin quruluşundan asılı olaraq sadə cümlədən və mürəkkəb cümlədən ibarət atalar sözləri və zərb məsəllər müəyyən edilmişdir. *“Cut your coat according to your cloth” – “Ayağını yorğanına görə uzat”*. *“Don’t touch your grandmother, to suck eggs” – “Dünənki cücə toyuğa civildəməyə öyrədir”*. *“Look not a gift horse in the mouth” – “Hədiyyənin böyüyü, kiçiyi olmaz və s.* kimi sadə cümlədən ibarət atalar sözlərini və məsəlləri göstərmək olar. Mürəkkəb quruluşlu atalar sözləri və məsəllər də ingilis dilində az deyilir. Məsələn: *“Make hay while the sun shines” – “Dəmiri isti – isti döyərlər”*, *“Dont count your chickens before they are hatched” – “Cücəni payızda sayarlar”*, *“Dont haloo till you are out of the food” – “Çayı keçmədən hop demə”*, *“If you run after two horses we will catch neither” – “Bir əldə iki qarpız tutmazlar”* və s.

Frazeologizmlərin leksik və qrammatik mənaları onların mənə məzmununu təşkil edir. İfadələri mənasız və məzmunuz təsəvvür etmək olmaz. Onlarda forma və məzmun vəhdət yaradır. Frazeologizmlərin qrammatik tərkibi müxtəlifdir. Müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunur. Bunlarda biri qrammatik cəhətdən aparıcı olur. Həmin əsas söz hansı nitq hissəsinə aiddirsə, birləşmə də onun adı ilə əlaqələndirir. Lakin frazeoloji vahidlərin adlandırılması yalnız əsas tərkib hissəsinə hansı nitq hissəsi ilə

ifadə olunması ilə əlaqədar deyil. Onda eyni zamanda, bütünlüklə frazeoloji birləşmənin hansı nitq hissəsinə uyğun gəlməsi, onu təşkil edən nominal inventarın sırasını artırması, onlara müvafiq gələn funksional cəhətlər də öz əksini tapmış olur. Beləliklə, ingilis dilində əsas sözün qrammatik xüsusiyyətlərinə görə frazeologizmləri aşağıdakı qruplara bölmək olar:

- İsmi və ya substantiv frazeoloji vahidlər.
- Sifəti və ya adcektiv frazeoloji vahidlər.
- Zərf və ya adverbial frazeoloji vahidlər.
- Nida və ya bağlayıcılardan ibarət, hiss və ya həyacan bildirən frazeoloji vahidlər.

İsmi və ya substantiv frazeologizmlər: Bu cür birləşmələrin əsas təşkilədiciləri istinasız olaraq adlar, isimlərdir. İfadənin əsas aparıcı sözü – birləşmənin semantik mərkəzi isimdir. İsmi frazeoloji birləşmələrə tam və ya qismən əsaslandırılmış yenidən mənalandırılmış söz birləşməsi, strukturlu və əsaslandırılmış predikativlik bildirən ismi frazeologizmlər daxildir. İsmi frazeologizmlərin əksəriyyəti metoforik və metonimik mənalandırılmış olur. Metoforik mənalandırma bütün dillərdə olduğu kimi, ingilis dilinin də zənginləşməsində əsas rola malikdir. Belə frazeologizmlərə misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar: “*sound peg in a square hole*” – “öz yerində olmayan insan”, “*a tower of strength*” – “dayaq, ümid yeri arxa”: “*a big gun*” – “hörmətli, vacib insan”: “*a stab in the back*” – “arxadan vurulan zərbə, namərdcəsinə”, “*the last straw*” – “son damla”, “*a buck in the lounds*” – “buludların arxasından görünən işıq, ümid yeri işığı”, “*the breath of smbs hostrils*” – “həyati vacib, hava lazım və s. Təyinedici sözlərlə işlənməyən ismi frazeologizmlərə misal olaraq aşağıdakı birləşmələri göstərmək olar: “*ducks and drukes*” – oyun “(oyunun şərtlərinə görə yüksəklikdə dayanaraq suya daş atmaq lazımdır)” “*fox and haunds*” – “siçan pişik oyunu”, “*lord and master*” – həyat yoldaşı (ər): “*ways and means*” – “çətinliklərə sinə gərmək (üstəlmək) yolları” və s. Metaforik ismi frazeologizmlərin əksəriyyəti evfemik xarakter daşıyır. Hansısa ifadəni daha nəzakətli, incə formada, ədəbi dildə ifadə etmək üçün evfemizmlərdən istifadə olunur. Bu cür birləşmələr xüsusən “ölüm” kimi sözü əvəz etmək üçün işlənir: “*the great (or last) enemy, the last great change*”, “*ones last sleep*” – “son yuxu”: “*the never – ending sleep*” – “ədəbi yuxu”, “*the light*” lingered gentry” – “cibgirlər” (İngiltərədə cibgirləri zərəfatla bu cür adlandırırlar), “*soldiers of fortune*” – muzzla tutulmuş əsgərlər” və s. Metonimik frazeoloji birləşmələr metoforik ismi frazeologizmlərə nisbətən azlıq təşkil edir. Məsələn: “*Big Bertha*” – “Böyük Berta” *I dünya müharibəsi zamanı istifadə olunan silah növüdür. Silah onu hazırlayan şəxsin həyat yoldaşının şərəfinə adlanmışdır*”, “*Downing street*” və ya “*Number Ten*” – ingilis hakimiyyəti” (Londonda Downing street – də

ingiltərənin baş nazirinin rəsmi qərargahı yerləşir), “Fleet Street” – “İngilis mətbuatı” (Londonda bu küçədə böyük qəzetlərin redaksiyaları yerləşir), Lombard Street – İngiltərənin maliyyə mərkəzi. (Lombard Strit London “Siti” də bir çox bankların yerləşdiyi küçədir və s. Qismən mənalandırılmış ismi frazeologizmlərin iki əsas komponenti isimlə də işləyə bilər: “a man of iron” – “dəmir iradəli adam”: “the man on horseback” – “güclü insan”, hərbi diktator: “nails in mourning” – “çirkli dırnaqlar” və s. Çox zaman yenidən mənalandırılmış komponent birinci tərəfdə dayanır: “the king of beasts” – “heyvanların şahı” (şir nəzərdə tutulur): “gilded youth” – “parlaq gənclik”, the king of birds – “quşların şahı” (qartal nəzərdə tutulur): “the lungs of London” – (hərbi Londonun ağ ciyəri) “Londonun parkları” və s.

Sifət və ya adcektiv frazeoloji vahidlər: Bu frazeoloji birləşmələr morfoloji vəzifəsinə görə sifətlərə oxşayır. Onlar sifətlərin ekvivalentləridir. Adcektiv frazeologizmlər müqayisə olunan, müqayisə olunmayan sifəti frazeoloji vahidlər tabeli və tabesiz xarakterli ola bilər.

a) Tabeli strukturlu frazeologizmlər əsasən insanlara aid edilir. Məsələn: “dry behind the ears”-“diribaş, cəld”: “long in the tooth”-“qoca” (altın uzun dişli olması qocalıq əlaməti sayılır): “quick in the trigger” – “impulsu, tez reaksiya verən” və s. Polisemantik sifət frazeologizmlərə misal olaraq “dead to the world” birləşməsinə göstərmək olar ki, bu birləşmə eyni zamanda müxtəlif mənalar kəsb edir. “Əhəmiyyət vermədən; fərqi nə varmadan”. They carried out the postrate man, dead to the world from a fractured smel. We kept knocking on the door but he was dead to the world after the party the night before”.

b) Tabesizlik quruluşlu sifət frazeologizmləri. Bunları “alive and kicking”- “sağ salamat” “Hight and mighty” - “özündən razı”, “dead and buried” (və ya “dead and gone”) – “səssiz – səmirsiz yox olmaq” və s. Birləşdirici tabesizlik bağlayıcısı ilə işlənən sifət frazeologizmləri: Sinonim sözlərin birləşməsi ilə: “free and easy” – “azad”, “high and mighty” – “özündən razı” və s. Yaxın mənalı sözlərin birləşməsi ilə: alive and kicking – sağ salamat və s. Böləşdürücü bağlayıcısı ilə işlənən frazeologizmlərə isə “common garden” – “ən sadə, adi, şablon” frazeoloji birləşməsinə misal göstərmək olar. Müqayisə olunan sifət frazeologizmləri həm predmetə, əşyaya, həm də insana aid ola bilər. Məsələn: “(as) hard as a bone” frazeoloji birləşməsinə misal göstərək. 1) daş kimi bərk. Owing to the intense cold the ground was as hard as a bone. 2) Sərt, qəddar, daş ürəkli. It is much use your expecting any generosity or kindness from him. He has hard as a bone in anything that concerns his own interests. Müqayisə olunan adcektiv frazeologizmlərə əlavə olaraq aşağıdakı nümunələri misal göstərmək olar: “as good as gold” – “xeyirxah, qızıl ürəkli insan)” “(as) mad as hatter” –

“ağlı başında olmayan”, “(as) rlain is pikestaff – “şübhəsiz gün kimi aydın” və s.

Zərfi və ya adverbial frazeoloji birləşmələr: Bu cür birləşmələr semantik nöqteyi nəzərdən iki qrupa ayrılır. Hərəkətin tərzini bildirən və hərəkətin icra olunduğu hal – vəziyyəti, şəraiti bildirən adverbial frazeologizmlər. Tərzi – hərəkət frazeologizmlər özləri də hərəkətin tərzini, dərəcəsini və ölçüsünü bildirən frazeologizmlərə bölünür. a) Tərzi – hərəkət bildirən zərfi frazeoloji vahidlər: “fair and quare” – “tez-tez müntəzəm”, “by hook or by crook” – “nəyin bahasına olursa olsun”, “by leaps and bounds” – “tez- tez, iri addımlarla” və s. İngilis dilində “from A to Z” – “başdan – ayağa kimi, əvvəldən axıradək”: from head to foot” (eyni zamanda “from head to hell, head to foots) – başdan – ayağadək, tərədən dırnağadək” birləşmələri hərəkətin bütövlükdə prosesini ifadə edir. “Out of a blue or clear sky (or out of the blue)” (or clear) sky (or out of the blue)” – gözlənilmədən baş vermiş hərəkəti bildirir. For months I had thought in vain until suddenly, out of the blue, an opportunity presented itself. b) Dərəcə, ölçü ifadə edən adverbial frazeologizmlərə aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik: “hide and hair” – “bütünlükdə”: “to high degree” – “yüksək dərəcədə”: “in large measure” – “böyük ölçüdə və s. Vəziyyətdən, şəraitdən asılı olmayaraq zərfi frazeologizmlər bir neçə qrupa bölünür. 1.Vəziyyətdən asılı olmayaraq həyata keçirilən hərəkəti ifadə edən frazeologizmlər: “rain and shine” – nə olursa olsun, heç nəyə baxmayaraq: He had been working now the company for all of twenty years rain and shine. “World of mouth” – şifahi formada, sözlə ifadə etmək”: He had always a certain shyness in expressing himself by word of mouth. 2.Hərəkətin icra olunduğu yeri ifadə edən birləşmələr: “from China to Peru” – (hərfi: Perudan Çinə qədər) “dünyanın bu başından o başına”. 3.İstiqamət bildirən frazeologizmlər: “as the crow flies” – “kəsə yolla, in the winds eye” – “düz küləyin əksi istiqamətində”: məsələn: It was early eighty miles between the sleeping River Hotel and the estuary as the files. 4.Hərəkətin zamanını bildirən frazeoloji birləşmələr: “before one can may Jack Robinson” – “bir göz qırpımında”, “once in a blue moon” – “nadir hallarda”, “in less than no time” – “ani daraq” və s. məsələn: The Queens argument was that ifsomething wasnt done about it in less than no time, she had have everybody executed all round.

Nida və ya bağlayıcılardan ibarət, hiss və ya həyəcan bildirən frazeoloji vahidlər: Bu frazeoloji birləşmələr insanın emosiyalarını hiss və həyəcanını ifadə edir. Məsələn: Amerikan variantında işlənən “sakes alive!” “belə elə işlər!” – təəcüb ifadə edir. İngilis dili üçün xarakterik olan “By George”, “By Love” kimi hiss-həyəcan bildirən frazeoloji birləşmələr işləndikləri cümlələrdə müxtəlif mənalar kəsb edirlər.

Frazeoloji birləşmələrdə əsas və asılı tərəf olmadığı üçün onlara bir tərəfdən digər tərəfə sual vermək olmur. Frazeoloji birləşmələr nitqə xüsusi ifadəlilik, canlılıq gətirir. Onlar daha çox bədii üslubda və məişət üslubunda işlənir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Babayev A. “Dilçiliyə giriş” Bakı, 1992
2. Adilov M.Y; Verdiyeva Z.N; Ağayeva F.M “İzahlı dilçilik terminləri” Bakı 1989
3. Bayramov H.A. “Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları” Bakı 1978
4. Кунин А.В. «Английская фразеология» Москва 1970
5. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии» Ленинград 1963
6. Bloch M.Y. A Course in Theoretical English Grammar. M., 2006.
7. Lyons John “Language and Linguistics” Cambridge 1981
8. Oxford Dictionary 2010
9. <https://en.wikipedia.org/wiki/Phraseology>
10. <https://en.wikipedia.org/wiki/Lexicology>

G.Ramazanova

Lexico-Semantic Features of the Phraseological units

Summary

The article deals with the phraseological units and their semantic features. In linguistics, phraseology is the study of set or fixed expressions, such as idioms, phrasal verbs, and other types of multi-word lexical units (often collectively referred to as phrasemes), in which the component parts of the expression take on a meaning more specific than or otherwise not predictable from the sum of their meanings when used independently. The author notes that the basic units of analysis in phraseology are often referred to as phrasemes or phraseological units and phraseological units are stable word-groups with partially or fully transferred meanings. The author gives information about substantive phraseological units, adjective phraseological units, adverbial phraseological units and phraseological units expressing emotion; emphasizes the meanings and the usage of these phraseological units; gives their Azerbaijani equivalents.

Г.Рамазанова

Лексико-семантические особенности фразеологических единиц

Резюме

В статье рассматриваются фразеологические единицы и их семантические особенности. В лингвистике фразеология - это изучение множества или фиксированных выражений, таких как идиомы, фразовые глаголы и другие типы многословных лексических единиц (часто называемых в совокупности называемыми фразмами), в которых составные части выражения принимают значение более конкретными или иначе не предсказуемыми из суммы их значений при их использовании независимо. Автор отмечает, что основные единицы анализа во фразеологии часто упоминаются как фраземы или фразеологические единицы, а фразеологические единицы - стабильные словогруппы с частично или полностью переданными значениями. Автор дает информацию о существенных фразеологических единицах, прилагательных фразеологических единицах, наречных фразеологических единицах и фразеологических единицах, выражающих эмоции; подчеркивает значения и использование этих фразеологических единиц; дает их Азербайджанские эквиваленты.

Rəyçi: Gülmar İsrailova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ГЮНАЙ МИРЗОЕВА

Азербайджанский Университет Языков

m.guna@inbox.ru

THE COGNITIVE POTENTIAL OF METAPHOR IN SCIENTIFIC TEXT

Açar sözlər: nəzəriyyə, məcaz, dilçilik, dil

Ключевые слова : теория, метафора, лингвистика, язык

Key words : theory, metaphor , linguistics, language

Modern linguists (G. S. Baranov, V. G. GAK, M. Johnson, J. Lakoff, etc.) pay special attention to metaphorical cognitive activity. This is due to the desire to find out the real nature and the real structure of the means by which the production of new knowledge and are ordered. as "an inevitable phenomenon of human thinking and human language, which bears a crucial function in cognition and the description of the world" [hook, 1993, p. 136], is considered a metaphor. The philosophers and linguists who support a cognitive view on metaphor, are E. O. Oparina, S. Baranov, J. Lakoff, A. K. Shemelin, M. Johnson, and many others. The essence of the cognitive concept of metaphor is the recognition of the fact that metaphor plays a fundamental role in the conceptualization of reality. Metaphors are not just a linguistic phenomenon, but a process in which man faces the world. In explaining the essence of the metaphors the proponents of the cognitive approach use the theory of semantic fields. According to this theory every word has a "mesh of semantic relations or associations in accordance with the understanding of meanings and their interpretation" [Baranov, 1992, p. 55]. According to George. Lakoff and M. Johnson, our conceptual system within which we think and act, is metaphorical in nature: "conceptual system is structured and defined with the help of metaphors" [Lakoff, 2004, p. 27]

E. McCormack emphasizes that metaphors change our everyday language and at the same time transforming our perception and understanding of the world by matching semantic concepts, which are largely comparable [McCormack, 1990, p. 360]. A. K. Shemelin, speaking about the participation metaphors in the cognitive process, said: "by making mistakes and correcting them, man is moving towards the formation of new ideas or give a new image of old ideas. Advances in human learning must ensure, to what extent it is used in the metaphor" [Shemelin, 2001, p. 6-12]. complementing this view, E. O. Oparina writes that metaphor is heuristically useful for generating new concepts based on already established concepts [Oparin, 1990, p. 10].

So, we can conclude that metaphor has a cognitive potential, since its use allows:

- to express new experience, for which there is no corresponding design in the conceptual structures.

- to form a theoretical abstraction to describe objects that are empirically unavailable.

to represent this knowledge by organizing and combining. consequently, the metaphor has substantial grounds for functioning in the scientific text. In modern linguistics metaphor is considered as a means of scientific knowledge. In this regard, it finds its application in scientific text, functional purpose of which is characterized by the fact that it serves as a means of storage, transmission and development of scientific knowledge. Many linguists (E. S. kubryakova, Y. S. Osipov, T. V. Drozdov) consider the scientific text in the framework of the cognitive approach. So, T. V. Drozdova calls the scientific text "cognitive phenomenon" and gives him the following definition: "a special type of text verbalize information subjected to cognitive processing" [Drozdov, 2003, p. 20]. The scientific text has a high information content, as it creates and reflects a part of the scientific picture of the world. However, it can express not only real, but also a special mental world, for example, when building a theoretical abstractions, hypotheses. the specificity of the scientific text is to present the results of scientific knowledge for verbalization which are used largely terminological vocabulary.

The scientific text contributes to scientific knowledge is a special way of systematized scientific knowledge, translates scientific information. This allows us to characterize the scientific text as a "cognitive phenomenon". Obviously, with the specificity of the scientific text associated with the nature of its content and many of the properties of scientific text, for example, features a logical layout, the content, the selectivity of language resources.

It should be noted that in the scientific text for clearer information, its interpretation, concretization and clarification of thoughts of a scientist is allowed to use a variety of stylistic means of expression, imagery, and expression. One of these tools is a metaphor. In science through metaphors trying to express the new values as "old concepts have obviously not applicable to the new facts, and these facts adequate to the new concepts has not yet developed" [Baranov, 1993, p. 38]. The conversion itself to metaphor, according to S. S. Guseva, who studied the role of metaphor in science and scientific picture of the world due not to the intellectual impotence of man, and the fact that she is able to serve as a means of obtaining new knowledge, creating a powerful associative field with a limited range of means of expression, in particular, images or characters [Gusev, 1984, p. 126]. "Metaphorization is accompanied by scrupltion in a

new concept of signs is already known fact, reflected in the value rethinking name that leaves traces in a metaphorical meaning, which in turn "weaves" and the picture of the world expressed by the language" [Telia, 1988, p. 177], since the essence of metaphor is "understanding and experiencing one kind of phenomena in terms of phenomena of another kind" [Lakoff, 2004, p. 25].

Formation of metaphorical terms is the imagery that occurs when transferring concepts from one field to another use [Wiese, 1992, p. 162]. In the language of science is possible precisely to fix the installation target to the expression of scientific knowledge. As mentioned above, by means of metaphors in science are formed a theoretical abstraction that contribute to the approach to scientific knowledge, its representation and the formation of a certain understanding. Therefore, it is becoming more necessary as the idea of moving away from concrete objects of everyday life. T. A. Oak writes that "abstract ideas through metaphors conventionally identified with the more familiar imagery that promotes understanding and the rational development of scientific abstractions" [Oak, 1997, p. 43]. Providing the possibility of increasing the integrity of human knowledge about the surrounding reality, metaphors serve as model structures that contribute to the creation of theoretical abstractions.

When analyzing the functioning of metaphors in science a distinction is made between a metaphor and a model: "a metaphor is a figure of speech; the model is a non-linguistic analogy linking the object or situation with some other objects or situation" [Alekseev, 2002, p. 40]. V. A.-Ladnov a metaphor calls a "model cooperative play between two or more concepts" [2008, p. 105]. Metaphor is "the tool of thought, with which we are able to reach the most remote areas of our conceptual field" [Ortega y Gasset, 1990, p. 72]. In addition, as a result of metaphorical models of reality revealed in front of people to new, sometimes unexpected parties and properties. L. L. Leonenko noted that "a good metaphor is not new knowledge, "right", and involves some intellectual effort on the part of the listener" [Leonenko, 2006, p. 26]

G. S. Baranov rightly calls the metaphor of the "visual representation of values" [Baranov, 1993, p. 51]. New or difficult to understand the value depicted using a figure of speech (i.e. "figuratively") used scientific terms and words in natural language. The metaphor is effective "means of adaptation of the language of science", by which complex scientific phenomena and processes are expressed more readily available. According To Vladimir Petrov, "many metaphors are scientific hypotheses that can be proved or disproved" [Petrov, 1985, p. 209]. Metaphor can be used to clarify the text and to discharge rich in terms of text thus, based on the foregoing, it is possible to

formulate the conclusion that metaphors used your cognitive potential scientific texts through:

- the formation of scientific terms;
- building theoretical models of abstraction;
- provide primary approximation to knowledge;
- formation of a certain understanding of reality;
- the representation of scientific knowledge.

Литература

1. Алексеев, К.И. Метафора в научном дискурсе
2. Г.С.Баранов // Теория научной метафоры - Кемерово : Кузбассвузиздат, 1993.
3. Black M. More about metaphor // Metaphor and thought. - Cambridge etc., 1979
4. В.Г. Гак // Вопросы языкознания. – 1993
5. Гусев, С.С. Наука и метафора Изд-во Лен. ун-та, 1984 Гусев С. С. Упорядоченность научной теории и языковая метафора. //Метафора в языке и тексте. - М., 1988
6. Гак. В.Г. Метафора: универсальное и специфическое. //Метафора в языке и тексте. - М., 1988.
7. Дубовая, Т.А. Метафора как модель смыслопорождения в науке Изд-во ВГУ 1997.
8. Lakoff G. Conceptual metaphor in everyday language / G. Lakoff, M. Johnson // The Journal of Philosophy. – 1980.
9. Леоненко, Л.Л. Метафора и аналогия Известия Уральского государственного университета. – 2006
10. Маккормак, Э. Когнитивная теория метафоры Прогресс, 1990

G.Mirzəyeva

Elmi mətndə məcazlaşma

Xülasə

Məqalədə metaforalardan bəhs edilir.Müəllif metaforaların rolunu açmağa çalışır. Dilçilikdə bu sahədə aparılmış tədqiqatlara toxunur Məcazlar elmi üslub və terminologiya olan mətnlərinin tərkib hissəsi hesab edilir.

Eyni zamanda müxtəlif dilçilərin tədqiqatlarından və nəzəriyyələrindən istifadə olunaraq nümunələr göstərilir və müqaisə edilir. Məqalədə məcazlaş-

rın yaranma üsullarından söhbət açılır. Göstərilən üsullar tanınmış lingvistlərin fikirlərinə və mülahizələrinə əsasən qeyd olunub.

Ümumiyyətlə məcazlardan dildə çox geniş istifadə olunur və onların dilçilikdə tədqiqi və öyrənilməsi məsələsi çox vacibdi.

Elmi mətndə məcəzlaşmaya dair müxtəlif mülahizələr mövzudur və onlardan ən vacibləri məqalədə öz əksini tapır.

Məqalədə Lakof, Şemeylin, Consn, Baranov və digər məşhur dilçilərin araşdırmaları öz əksini tapıb.

Г.Мирзоева

Метафоризация научном тексте

Резюме

В статье речь идёт о метафоре . Автор пытается раскрыть роль метафоры . Она ссылаясь на работы ученых исследовавших эту область лингвистики, а также подчеркивает ее важность в лингвистике.

В данной статье рассматриваются вопросы метафоры .Е. О. Опарина, С. Баранов, Я. Лакофф, А. К. Шемелин, М. Джонсон философы и лингвисты, поддерживающие когнитивный взгляд на метафору.

Суть когнитивной концепции метафоры заключается в признании того факта, что метафора играет основополагающую роль в концептуализации реальности.

Метафоры-это не просто лингвистическое явление, а процесс, в котором человек сталкивается с миром. При объяснении сущности метафор сторонники когнитивного подхода используют теорию семантических полей.

Rəyçi: А.Мəmmədli
filologiya elmləri doktoru, professor

TAMİLLA QAFAROVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
t.gafarova@outlook.com

LONDON DİLÇİLİK MƏKTƏBİNİN İDEYA VƏ PRİNSİPLƏRİ

Açar sözlər: London dilçilik məktəbi, İngilis fonetika məktəbi, Struktur dilçilik, Struktur dilçilik, Dil nəzəriyyəsi, Dilçilik elminin tarixində.

Ключевые слова: Лондонская школа лингвистики, Английский фонетическая школа, Структурная лингвистка, история лингвистической науке, Теория языка

Key words: The London School of Linguistics, The English School of Phonetics, Structural linguistics, Theory of language, in the history of linguistics

İlk dəfə 1926-cı ildə o, İngiltərəyə bir il müddətinə, daha sonra da 1928-ci ildə daimi olaraq Daniel Jons, London Universitetinin Kollecinə fonetika kafedrasında vəzifəyə gəldi, LUK-də etdiyi tədrisi London İqtisadiyyat Universitetində yarım gün işlə birləşdirdi. LSE-də işlədiyi müddətdə o, Bronislav Malinovski ilə tanış olduqdan sonra, antropoloji baxımdan dil üzərində tədqiqata başladı. Malinovskinin fikirlərindən bəziləri Försə hətta onun nəzəri cəhətdən qüsurlu və intellektual cəhətdən faydasız hesab etdiyi Consun fikirlərindən daha çox əhəmiyyətli dərəcədə təsir etdi. Förs kitablarını yalnız LUK-də işlədiyi müddətdə nəşr etdi. Qeyri-akademik auditoriya üçün nəzərdə tutulmağına baxmayaraq bu nəşrlər sonralar “Försist” dilçiliyi kimi tanınan elmin əsasını özündə ehtiva etdi. Bu mətnlərin populist yanaşması, Nitq (1930), İnsanların Dilləri (1937), İngiltərədə dilçiliyin inkişaf etdirilməsi üçün Försin davamlı səyinin ilk göstəricisidir. Hər iki kitab bir çox dilçilik məsələlərlə bir dövrdən sonra, dilçilik institutların yaradılmasına çağırışla bitir.

Förs Nitqinin son səhifəsində yazır ki, Britaniya üçün tərəfdaşları ilə birlikdə dünya imperiyasında yüz milyonlarla Asiyalı və Afrikalının Förs, J.R. (Jon Rupert); (B. 1890, 1960, Britaniya), Punjab, Lahor Universitetinin İngilis dili müəllimi (professor), (1920-1928), London Universitetinin Kollecinə (1928-1938) dosent, daha sonra London Universitetinin Şərqşünaslıq və Afrika Araşdırmaları Məktəbinin Ümumi Dilçilik üzrə dosenti, oxucusu və professoru (1938-1956), Britaniyada dilçiliyin müstəqil bir elm sahəsi kimi əsasının qoyulmasında böyük əməyi olan görkəmli xadim; Fonologiya və mənanın araşdırılması mövzusunda orijinal fikirləri ilə tanınır.

J.R. Förs zamanəsinin adamı idi. 19-cu əsrin sonlarında İngiltərənin Keighley şəhərində doğulub, o zaman ki, hələ də dünyanın çox hissəsi imperiyanın müstəmləkəsi altında idi və onun karyerası Britaniya imperiyası

dövründə qeydə alınmışdır. Lids Universitetinin tarix fakültəsində BA və MA dərəcələri üzrə təhsil almış və yerli qrammatika məktəbində dərslərdə iştirak etmiş, Lids pedaqoji kollecində fənn tədris etmişdir. Birinci Dünya müharibəsindən qabaq, təhsil xidmətində çalışmaq üçün İngiltərə imperiyasının bir hissəsi olan Hindistana getmişdir. O, həmçinin müharibə dövründə Hindistanda (Əfqanıstan və Afrikada) hərbi xidmətə başlamış və silahlı qüvvələrdən sonra Punjab Universitetində ingilis dilli müəllim kimi İmperatorluq Təhsil Xidmətinə qayıtmışdır. Orada Firt, gələcək nəşrlərdə linqvistik məlumatların təmin edilməsi üçün bölgənin dillərini araşdırmağa başladı; Hindistanda yaşadığı dövr onun karyerasına uzun müddət təsir etdi.

Danışdığı İngilis dili (yeganə mümkün dünya dili kimi) və digər dillər üzrə tədqiqatın inkişaf etdirməsi çox önəmlidir. Kitablar oxşar məqamları əhatə edir və bu təkrar Firtin yazılarında üstünlük təşkil edir. Bununla yanaşı, fonoloji işi istisna olmaqla, iş həyatında Försün olduqca uyğun şəkildə izah etdiyi fikirlərini dilçiliyin əsas mənbəyindən kənarda olmayan ideyalar kimi qəbul etmək üçün müsbət bir üsuldur. Försin əsas yazı maraqlarını dörd hissəyə ayırmaq olar: (I) “məna” və “kontekst”i tədqiq edən fikir dilçiliyin mərkəzi olmalıdır, (II) dilçilik tarixinin müzakirəsi, xüsusilə də İngilis dilçiləri; (III) fonologiya, xüsusən “Prosodik analiz” adlı modelin inkişafı; (IV) hind və cənubi Asiya dilləri, xüsusilə onların orfoqrafiya və fonologiyası üzrə linqvistik təsvirlər və ensiklopediya məqalələri. (I), (II) və (IV) aspektlər başlanğıcdan onun yazılarında mövcuddur; (III) aspekt isə sonra inkişaf etmişdir. O, (I) və (III) aspektləri ilə daha yaxşı tanınmışdır ki, burada o, dilin necə işlədiyini və dilçinin öz təhlilinə necə yanaşması barədə fikirlərini ortaya qoydu.

Həç bir uyğunsuzluq olmasa da, bu iki sahədə onun fikirləri arasında lazımı əlaqə yoxdur. (I) aspektə dair Firtin fikirləri dil anlayışı üçün əsas prinsiplərdir, çünki o, sözlərin mənasının təhlilini dilçiliyin əsas məqsədi hesab edirdi; bu, Bloomfield kimi müasirlərin dilçilik tədqiqatlarından mənanı istisna etdiyi bir dövrdə qeyri-adi fikir hesab edilirdi. Förs, “langue” və “parole” (* Sössür Försdən əvvəl tədqiq etmişdir) və ya “competence” və “performance” (Xomski ondan sonra tədqiq etmişdir) arasında hər hansı bir fərqi qəbul etmir, çünki Firtə görə dil müstəqil bütöv deyil və əqli sistem olaraq araşdırılmalısına ehtiyac yox idi. Əksinə, müasir intellektual mühitin davranışçı və pozitivist ideyalarına (məsələn, *Skinner işinə baxın) uyğun olaraq, Förs dili danışanların söylədiyi fikirlər, fəaliyyət rejimi, “hərəkətin icrası” kimi tədbirlər toplusu hesab edirdi və buna görə də onun fikrincə dilçilər özləri də nitq formalarına yönəlməlidirlər. Bu, nitq fəaliyyəti haqqında ümumi fikri inkar etdi, bu fikirdə göstərilirdi ki, nitq fəaliyyəti “həqiqi” tədqiqat obyektinə - onların əsassız qrammatik sistemlərinə daxil olmaq istəyən dilçilər üçün maraqlıdır. Sözlərlə ifadə etmə real həyat

kontekstlərində baş verdiyinə görə, Firt iddia edirdi ki, sözlərin mənası, səslərin tələffüz edilməsindən meydana gələn xüsusi vəziyyətdə daha çox yaranır. Sözügedən mənanı müəyyənləşdirmək üçün dildə danışmaq zamanı fiziki olaraq təqdim olunan obyektlərlə dili qarışdıran bu integrasiyaçı fikir, Föstin “Malinovski” dən götürdüyü ifadə olan “kontekstual məna nəzəriyyəsi” və ya “vəziyyətin konteksti” nəzəriyyəsi kimi tanınır.

Försin mənaya dair fikirlərinin bəziləri onun yanlış başlıqlı “Semantika Üsulu” adlı məqaləsində (1935) işlənmişdir. Məqalənin çox hissəsi, “semantika” termini və məna tədqiqatının tarixi ilə bağlıdır, baxmayaraq ki, bu, mümkün vəziyyət növlərinin taksonomisini tanımağa başlanğıc verir (sonralar heç vaxt inkişaf etməmişdir). Firt, dilə dilçilik təhlilinin bütün səviyyələrini onların kontekst və situasiyaları ilə birləşdirən bütün yanaşmasını təsvir etmək üçün (fonetikadan leksikografiyədək) “semantika” termini istifadə etməyi təklif edir. O, bu istifadəni digər yazılarında tətbiq etmir, lakin telefonların “fonoloji mənası” və komponentlərin “qrammatik mənası” haqqında yazaraq o, “məna” sözünün mənasını diqqətləyiş şəkildə genişləndirir. Bu, əşyanın funksiyası və ya effekti kimi mənanın ümumi tərfi ilə müəyyən olunmuşdur, beləliklə, fonoloji bütövlərin mənası var, çünki onlar fərqli fonoloji mühitlərdə digər bütövlərlə qarşılıqlı əlaqələrə malik ola bilərlər. Leksik səviyyədə, bu, “söz birləşməsinin”, yəni bir sözün ardıcıl olaraq digər bir sözlə bir araya gəldiyi (söz birləşmələrində sözlərin “mənası” nın bir hissəsi, məsələn, “tamamilə eşşək” birləşməsində hər iki söz birgə meydana çıxır) birləşmə anlayışını əhatə edir. “Məna”nın bu cür işlədilməsi Försə hər səviyyədə “məna” ifadələrinin axtarışı ilə bağlı dil səviyyələri arasında təməl birliyini qəbul etməyə (başla düşməyə) imkan verdi. Ən azından Lyons tərəfindən (1966) tez-tez bildirilmişdir ki, “məna” sözünün mənası daha da uzadılır və sözlərin şərh edilməsində vəziyyətin anlaşılması lazım olduğuna işarə edilərkən, mənanın tam təsvirini vermək üçün çox şey tələb olunur. Försin anti-mentalist baxışları nəzərə alındıqda, o dilçilərin müxtəlif xüsusiyyətlərə sahib olmasını və öz terminləri ilə analitik səviyyələri təsvir edəcəklərini gözləyirdi; heç bir universallıq və ya struktur oxşarlıqlar gözlənilməmiş və ya axtarılmamışdı. Qəbul edilə bilən bütövlərin sayı və təbiəti məhdud deyildi, çünki Firtin instrumentalizmi bir dilçinin dilin yeganə “əsl” (və ya “psixoloji cəhətdən real”) formasını təsvir etməmələrini hesab edirdi; dilçilər nəzəri konstruksiyaların lazımsız olmasını və müxtəlif linqvistik səviyyələrdən məlumatları qarışdırmaqda sərbəst idilər. Bundan əlavə, digər sistemlərə əhmiyyət verməyərək Firt, bir dilin yalnız kiçik bir alt sisteminə diqqət yetirməyi düşünürdü, və “çoxsistemlilik” kimi istinad edilən prinsipi də bu mənada təsvir etdi. Eyni zamanda Förs, LUK-da Burmese və Tamil kimi dillərin fonologiyasına dair bir neçə məqalə nəşr etdi. Hindistanda Gujarati və Telugu kimi dillər üzərində sərf olunan 15

aylıq tədqiqatın ardınca Firth 1938-ci ildə London Universitetinin Şərq və Afrika Araşdırmaları Məktəbində fonetika və dilçilik şöbəsinə keçdi ("SOAS" Şərqşünaslıq İnstitutu), və iki il sonra 1941-ci ildə Şöbənin rəhbəri və oxucusu olaraq, o, karyerasının qalan hissəsinə orda davam etdi.

SOAS-ın inkişafı qismən Britaniya imperiyasının mövcudluğu ilə əlaqədar idi, çünki SOAS İngiltərənin imperiazminin əsas hissəsində dünyanın geniş ərazilərinin mədəniyyəti və dilləri üzrə tədris və tədqiqat üçün İngiltərənin mərkəzi idi. Firtin Hindistanda topladığı təcrübəsinin, cənubi Asiya dillərində tətbiqi SOAS-la uyğunluq təşkil edirdi və ona orada uğur qazanmağa imkan yaratdı və məktəb Firtin güclü akademik hazırlıq üzrə dilçiliyin yaradılması məqsədi üçün mükəmməl bir baza olduğunun sübutu idi. Förs SOAS-a köçdükdən bir il sonra ikinci dünya müharibəsi başladı və bu da Försün mövqeyini möhkəmləndirdi. Yaponiya 1941-ci ildə müharibəyə qoşulanda, Förs silahlı xidmətin üzvləri üçün Yaponiyada intensiv təlim kurslarını keçdi. Bu, onun şöbəsində işləyən işçilərin sayının əhəmiyyətli dərəcədə artmasına gətirib çıxardı və bu iş üçün Förs 1946-cı ildə Britaniya İmperatorluğunun ordeninə layiq görülmüşdür. 1944-cü ildə İngiltərədə Ümumi Dilçilik üzrə ilk professor adı verildi (çox sonralar başqa ölkələrdə bu təyinatlar verildi). İngiltərənin imperial maraqlarını nəzərə alaraq SOAS-ın strateji əhəmiyyətini tanıdıqdan sonra, Förs şöbəsi müharibədən sonra davamlı hökumət dəstəyi ilə inkişaf etdi. Försün karizmatikliyi və ruhlandırıcı bacarıqları müharibədən əvvəl LUK-da işləyən bir çox şəxsi SOAS-da işləməyə sövq etdi. Müharibədən dərhal sonra Förs dilçilik tarixinə ən böyük töhfəsini verən Fonetikanın İngilis məktəbi adlı əsərini nəşr etdirdi (1946). Bu Firtin uzun müddət (Henry Sweet, Alexander Melville Bell, John Hart və hətta Orm və Ælfric daxil olmaqla) dilçilik ənənəsi ilə işlədiyini göstərir. Məqalə belə bir təəssürat oyadır ki, Förs İngiltərədə yazanların işlərinin tərif edilməsini vacib hesab etmişdir, lakin Firtin bu sahədəki maraqları həmin sahədəki digər işləri stimullaşdırmaq üçün vacib hesab olunurdu (məsələn, R.H. Robins kimi əməkdaşları). SOAS-da işlədiyi müddətdə Firt fonologiyaya dair fikirlərini inkişaf etdirmişdir ki, bu da dilçiliyə ən çox böyük töhfə olmuşdur. Bununla yanaşı, "Prosodik Təhlillər"də (və ya "London Fonologiya Məktəbi") onun fikirlərinin əksəriyyəti "London Məktəbi"ni təşkil edən əməkdaşları tərəfindən çap olunmuşdur (əsasən SOAS-dakı həmkarları). Försin öz fonoloji fikirlərini ortaya qoyduğu ilk nəşr, səslər və ritmlər haqqındadır (1948), baxmayaraq ki, onları məqalədən çıxarmaq asan deyil. Əsas fikir fonologiya üzrə tədqiqat aparan digər dilçilər tərəfindən tətbiq edilən təmiz fonematik analizin rədd edilməsidir (məsələn, Trubetzkoy və Bloomfield kimi). Yanaşmada ("fonematik vahidlər" adlanır) hələ də bəzi seqmentlər mövcuddur, lakin bu da çox vacibdir ki, fonoloq fonetik forma xüsusiyyətlərini qeyri-seqment bütövlər olan "fon" lara təsvir edə bilər ki, bu

bütövlər fonoloji strukturun istənilən hissəsi, məsələn bütöv söz və ya sintaktik vahid və ya hecanın bir hissəsi ilə bağlı ola bilər. “Fonoloji proses” anlayışı olmadığına görə Metafor “yayılması” dinamik şəkildə qəbul edilməməlidir; daha çox prosodiyanın statik sahəsi təsvir olunur. Beləliklə, sadələşdirilmiş assimilyasiya və səsli harmoniya terminləri (“prosodiya”) bir sözün müşahidə oluna bilən formasıdır. Fonetik vahidlər, prosodik olaraq təhlil edildikdə, fərqli fonoloji spesifikasiyanın demək olar boş hissəsi ola bilər. Bundan əlavə, paradiqmatik struktura deyil, sintaqmatik struktura istinadən təsvir olunan “birləşmə” hadisəsi də daxil olmaqla hər şey prosodiya ola bilər ki, bu da hecəda müəyyən mövqelərlə məhdudlaşdırılan xüsusiyyətlər və linqvistik məhdudiyyətləri müəyyən edir. Prosodik Analiz “fonetika” və “fonologiya” arasında aydın bir parçalanmanı güman edir. Fonematik vahidlərin və prosodiyaların “daxili” və ya aşkar fonetik məzmununa malik olmaları güman edilmir. Onlar fonetika üzərində qurulan fonoloji xəritələrin xüsusi hissəsinin necə formalaşdırdıqlarını ifadə edən “ardıcillıq” ifadələri ilə müşayiət edilməlidir. Bu Fonetistlərə mücərrəd fonologiyayı ətraflı fonetik təsvirlə birləşdirməyə imkan verdi. Försin instrumentalizm və çoxsistemliliyə dair ümumi fərziyyəsi fonoloqların dilin bütün fonoloji sisteminin əlaqəli hesabını təmin etməkdən daha çox, hər hansı bir linqvistik quruluşda fonoloji sistemini tanımaq üçün sərbəst olduğunu nəzərdə tuturdu. Sözügedən fonoloji bütövlərin və sistemlərin, məsələn, hecaların, funksional sözlər və leksik sözlər, isim ifadələri və zərflər ifadələri arasında əlaqənin olması güman edilmir; bu da linqvistik səviyyələrə nisbətən qarışıqlığı əks etdirir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əbülfəz Rəcəbli. London struktur dilçilik məktəbi. Bakı, “Elm və təhsil”, 2016
2. Əbülfəz Rəcəbli . “Struktur dilçilik” Bakı – 2005
Əbülfəz Rəcəbli. Deskriptiv dilçilikdə fonologiya və qrammatika problemləri. Bakı, “Elm və təhsil” , 2016
3. Fəxrəddin Veysəlli. Struktur dilçiliyin əsasları. Bakı, “Mütərcim”, 2008.
4. Fəxrəddin Veysəlli. Dilçilik Ensiklopediyası, Bakı, “Mütərcim”, 2006

Tamilla Gafarova

The prominent members of the London School of linguistics

Smmary

This research looks at the work and the respectable members of the London School of Linguistics. This project involves discovering how the London School of Linguistics was arranged and improved in the middle of twentieth century. The goal is to provide the Azerbaijani readers information about the London School of Linguistics Besides this the purpose of this research is to identify the work of the researchers of the London School of Linguistics. The article also deals with the relationship of the London School of Linguistics with the other linguistics schools like as American Descriptive School of Linguistics, Prague Functional School of Linguistics, etc. The article provides the Azerbaijani readers with the information of London School of Linguistics and its prominent thinkers. Except this the article researches the relationship between London School of Linguistics with other Schools of Linguistics.

Тамилла Гафарова

Видные члены Лондонской школы лингвистики

Резюме

Данная статья исследует работы Лондонской школы лингвистики и уважаемых представителей этой школы. Статья включает в себя исследования о том, как возникла и прогрессировала Лондонская школа лингвистики в середине 20 века, цель этой статьи заключается в том чтобы ознакомить Азербайджанского читателя информацией о Лондонская школы лингвистики. Кроме того, цель работы направлена на изыскание процесса исследования Лондонская школы лингвистики. Статья также тесно связана с взаимно отношением между Лондонской школой лингвистики и другими лингвистическими школами, такими как Американская Дескриптивная Школа Лингвистики, Пражская Функциональная Школа Лингвистики, и т.д. В статье представлены читатели Лондонской школы лингвистики и ее выдающихся мыслителей. Кроме этой статьи есть общение между Школой лингвистики и другими школами лингвистики.

Rəyçi:

Əbülfəz Rəcəbli
filologiya elmləri doktoru, professor

ŞƏLALƏ ƏLİYEVƏ

BDU

shalalealiyeva@mail.ru

AZƏRBAYCAN ZİYALILARININ ƏLİFBA UGRUNDA MÜBARİZƏSİ

Açar sözlər: Sovet dövrü, ərəb qrafikası, əlifba məsələləri, Azərbaycan dili, latın qrafikası

Ключевые слова: Советская эпоха, арабская графика, вопросы алфавита, азербайджанский язык, латинская графика

Keywords: Soviet time, the Arabian way of writing, alphabet questions, the Azerbaijani language, the Latin way of writing

1930-cu illərin başlanğıcında Sovetlər ölkəsində artıq iki əlifba standart halına gətirilmişdi. Bunlardan biri Kiril, digəri isə Latın qrafikası idi. Burada yalnız gürcülər və ermənilər istisna təşkil edirdilər. Onların qədim yazısına toxunulmamışdı. Sovet dövrünün ilk illərində Azərbaycan türk mütəfəkkiri Cəlil Məmmədquluzadə də hesab edirdi ki, latın əlifbasının üstünlüyü dilimizdəki qarışıqlıqlara son vermək, başqa millətlərdən aldıkları kəlmələri türkləşdirə bilmək və həmin sözləri bir qaydaya salmaq, öz dilimizin qanun və qaydalarını yaratmaq və s. baxımından önəmlidir. Belə ki, ərəb əlifbasından istifadə edən biz Azərbaycan türkləri bu dilin, eləcə də farscanın təsiri altında türk dilinin qanun və qaydalarını onların tərkiblərinə tabe edib dilimizi öldürmüşük. Mədəni latınçılardan fərqli olaraq, siyasi «latınçılar» (R.Axundov, S.Ağamalıoğlu, S.M.Əfəndiyev və b.) bu məsələni ideologiləşdirir və ona siyasi çalar əlavə edirdilər. Bu baxımdan Azərbaycan, Türkmənistan, Özbəkistan və b. türk dövlətlərində ərəb əlifbasından latın qrafikasına keçid məsələsində Moskvanın məkrli niyyətini bəzi yerli bolşeviklər görə bilməmiş, əksinə, bunu bolşevizmin nailiyyəti kimi təbliğ etmişlər. Bu cür düşüncədən çıxış edənlərdən Ruhulla Axundov qeyd edirdi ki, yeni əlifbanın tətbiq edilməsi təkcə Azərbaycan miqyasında deyil, ümuminqilabi miqyasda əzəmətli nailiyyətdir. O, ərəb əlifbasından latına keçilməsini kor-koranə müdafiə etdiyi kimi, sonralar bunun rusların əlində kiril əlifbasına keçid üçün bir vasitə olmasını anlayaraq qeyd edirdi ki, azərbaycanlılar Leninin, oktyabr inqilabının dili olan rus dilini də bilməlidirlər. Siyasi «latınçı»lardan Səməd Ağamalıoğlu da R.Axundov, S.M.Əfəndiyev kimi, yeni əlifbaya keçilməsi məsələsini islamçılığa, millətçiliyə zərbə kimi dəyərləndirir, bunu millətçilərin və islamçıların məğlubiyyəti, Leninin qələbəsi kimi qələmə verirdi: «Leninin çəkdiyi plan üzrə, doğanaq yeli ağacı kökündən çıxardığı kimi, böyük inqilab da köhnə

millətçiliyi qoparıb tulladı, 120 milyon zəhmətkeşi özünə və Vətəninə sahib elədi» (1.s.47). Onun fikrinə görə, müasir mədəniyyətin, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin inkişafında və mürəkkəb texniki məsələlərin həllində islam qədər ərəb əlifbası da böyük maneçilik törədir: «Zəhmətkeş kütləyə ərəb əlifbası islam dini ilə birlikdə zorla qəbul etdirilmişdir. Bu əlifba mollalar üçün Quran oxuyub, dua yazmaqdan başqa bir şeyə yaramırdı. Ərəb əlifbasının qarmaqarışıqlığı əhalinin avam və əsarətdə qalmasına səbəb olmuşdur» (2.s.29).

Latın əlifbasını türk əlifbası adlandıraraq bir müddət onu müdafiə edənlər, rus əlifbasının zorla tətbiqi meylini hiss etdikdən sonra, bəzi beynəlmiləçi bolşeviklər həm türk anlayışından, həm də müdafiə etdikləri türk əlifbasından imtina etdilər. Bu baxımdan S.Ağamalıoğlu Azərbaycanın SSRİ və bütün Şərqdə ilk dəfə olaraq rəsmən latın qrafikasına keçməsinə böyük qələbə saydığı halda, həmin hadisənin üstündən bir il ötməmiş türk əlifbası adlandırıdığı latın qrafikasından rus əlifbasına keçməyin zəruriliyindən bəhs etmişdir: «Azərbaycanlıların yeni latın əlifbasına keçmək yolu, gələcəkdə onların rus əlifbası qrafikası üzrə düzəldilmiş yeni əlifbaya keçmək işini bir qədər asanlaşdıracaqdır» (3.s.56). Artıq türk əlifbası beynəlmiləçiliyin içində əriyərək yox olur, onun yerini rus əlifbası tuturdu. Beləliklə, yarım əsr ərzində bir millətin üç əlifbadan istifadə etmək məcburiyyətində qalması faciəsini görmək, bunu obyektiv qiymətləndirmək və etiraz etmək əvəzinə, bəzi Azərbaycan ziyalılarının bu cür mövqe tutması, ancaq təəssüf doğurur. Sovet ədəbiyyatında 1940-cı ilin yanvarın 1-dən, latın qrafikasından rus əlifbasına keçilməsi belə əsaslandırılırdı ki, bu qrafika ümumiliyi rus dilindən söz və terminləri düzgün yazmağa kömək edəcək: «Bundan başqa, qrafika ümumiliyi nəşriyyat-mətbəə işlərini də asanlaşdırar, əlavə xərc və işləri azaldardı». Burada rus əlifbasına keçməyin zəruriliyi ilə bağlı gətirilən «arqumentlərə» təəccüb etməyə bilmirsən. Daha sonra bu müəlliflər yazırlar: «Əgər birinci dövrdə bir-birinə zidd cərəyanlar əmələ gəlmişdisə, ikinci dövrdə belə bir vəziyyət olmamış, hamı rus qrafikasına keçmək təşəbbüsünü bəyənmişdir. Lakin müzakirələrdə əsas iki fikir nəzərə çarpır. Bir çoxları dilimizin fonetik tərkib və xüsusiyyətinə uyğun olaraq bəzi dəyişikliklə rus əlifbasını qəbul etməyi, bəziləri isə rus əlifbasında heç bir dəyişiklik aparmadan, onu olduğu qaydada qəbul etməyi təklif edirdilər» (4.s.64). Bizə elə gəlir ki, Azərbaycanda latın qrafikasından rus əlifbasına keçilməsi ilə bağlı ciddi etirazların olmaması iki başlıca amillə bağlı idi: 1) milli ziyalıların böyük əksəriyyətinin, kütləvi şəkildə 1937-1938-ci illərdə repressiya olunması; 2) rus əlifbasına etiraz edə biləcək istənilən ziyalının həmin aqibətə düşər olacağı. Bu baxımdan bəzi ziyalılar yalnız bəzi dəyişikliklərlə rus əlifbasına keçilməsinin doğru olacağını deyə bilir, bundan artığına cəsarət edə bilmirdilər.

Qeyd edək ki, milli-demokratlar hələ Azərbaycan Cümhuriyyəti dövründə ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçməyi təklif edirdilər. Bu məqsədlə Azərbaycan parlamentində bir komissiya təşkil olunmuş və bu komissiya latınlaşmış türk əlifbasının layihəsini parlamentə belə təqdim etmişlər. Ancaq bir tərəfdən «islam birliyi» ideyası ilə çıxış edən «ittihadçı»ların, digər tərəfdən isə bolşevizmin günü-gündən Azərbaycan Cümhuriyyətinə qarşı yönəlmiş təzyiqlərinin və s. nəticəsində latın əlifbasına keçid məsələsi həmin dövrdə öz həllini tapmamışdı. Eyni zamanda, Azərbaycan Cümhuriyyəti latın əlifbasına keçidlə bağlı Türkiyə Cümhuriyyəti ilə də ortaq addım atmaq niyyəti də güdmüşdü. Həmin vaxt isə istər Türkiyə, istərsə də Azərbaycan Cümhuriyyəti üzərinə xaricdən olan basqılar bu məsələnin öz həllini tapmasına əngəl olmuşdu.

Sovet dövründə ərəb əlifbasında dəyişikliklər edilməsinin tərəfdarı kimi çıxış edən «islahatçılar» əslində həmin milli qüvvələr idi. Vaxtilə ərəb əlifbasından imtina edilib latın əlifbasına keçmək istəyən Azərbaycan milli qüvvələrinin sovet işğalı dövründə bunu, istəməməsi təsadüfi deyildi. Əslində millətçiləri narahat edən latın qrafikasına keçmək deyil, latın əlifbasına keçmək adı altında ifratçılığa varılması, millətlər arasında ayrışdırıcılıq edilməsi, gələcəkdə kiril əlifbasına keçmək üçün bir vasitəyə çevrilməsi və s. idi. Çünki SSRİ xüsusilə, əsarət altına aldığı türk və müsəlman millətlərini özünəməxsus «beynəlmiləl siyasət»lə assimilyasiya etmək niyyəti güdmüşdü. Bu baxımdan SSRİ-nin Azərbaycanın və b. türk ölkələrinin və xalqlarının ərəb əlifbasından latın qrafikasına keçməsinə bilavasitə şərait yaratmasında məqsədləri yalnız türk millətlərini maarifləndirmək, elm və biliklərini inkişaf etdirmək ola bilməzdi. Əgər SSRİ, yəni Mərkəz belə səmimi niyyət güdürdüsə, nə üçün yeni əlifba məsələsinə əsasən, türk və müsəlman xalqları cəlb edilmişdi?! Yoxsa, Rusiya üçün ermənilər, gürcülər və başqa millətlər ikinci dərəcəli idilər? Deməli, bu məsələdə Rusiyanın başlıca məqsədi Azərbaycan türklərini və başqa müsəlman-türk xalqlarını SSRİ-nin əsarətindən kənarda qalan müsəlman ölkələrindən, xüsusilə Türkiyə türklərindən ayırmaq olmuşdur. SSRİ ideoloqları bu planını birdən-birə həyata keçirə bilməzdi və bu mərhələli şəkildə nəzərdə tutulmuşdu. Həmin dövrdə millətçilər də məhz sovet Rusiyanın bu ikiüzlü siyasətini ifşa etmişdilər ki, onların bu baxışları da bolşeviklər tərəfindən latın qrafikasının əleyhinə olan mülahizələr kimi dəyərləndirilmişdi. Əslində onların bu etirazı, latınlaşdırmadan daha çox onun növbəti mərhələsi olan kirilləşdirməyə-ruslaşdırmaya qarşı idi.

Bu dövrdə xalq şairi Səməd Vurğun «Zəngin və mədəni əlifba yaradaq» (1939) məqaləsində yazırdı: «Lakin bu gün biz yeni əlifbanın yaranmasından söhbət edərkən bəzi yoldaşlar məsələnin həqiqi mənasını başa düşmür və belə izah edirlər ki, guya müasir Azərbaycan əlifbası

mürtəcedir. Bu, düzgün deyildir. Biz yeni əlifbaya ona görə keçmirik ki, latın əlifbası pis olub. Məhz ona görə keçirik ki, rus əlifbası daha səmərəli, daha yaxşıdır... Biz deyirik: «Yoldaş latın əlifbası, biz səninlə dostuq, sən təzə ay kimi bizim evə gəlmişən, lakin indi öz gur şüaları ilə evimizə günəş gəlmişdir. Ona görə də sən bizdən incimə». Şəxsən mən belə düşünürəm. Oktyabr inqilabından sonra ən progressiv, qabaqcıl xalqın əlifbası olan rus əlifbası bir çox sovet xalqlarının əlifbası oldu. Ona görə də bizim Azərbaycan xalqı məhz indi rus əlifbası qrafikası əsasında düzəldilmiş yeni əlifbaya keçməyin zəruri olduğunu hesab edir» (5.s.33). Ancaq o, bununla yanaşı hesab edirdi ki, Azərbaycan xalqının mənafeyi üçün bu yeni əlifba «Azərbaycan dilinin bütün incəliklərinə, gözəllik və milli xüsusiyyətinə tamamilə cavab verə bilsin və onun gələcək inkişafına və çiçəklənməsinə təkan versin». Deməli, S.Vurğun kor-koranə rus əlifbasının tərəfdarı olmasına baxmayaraq, ifrat ruspərəstlərin iki müddəası ilə razılaşırmırdı. Onun fikrinə görə, yeni əlifbada 32 hərf saxlanılmalı və rus əlifbasındakı «ə», «ö», «ğ», «h» «ü» «c» hərflər Azərbaycan əlifbasına daxil edilməməlidir: «Ayrı-ayrı yoldaşlar dilimizdə olan xarici sözlərin xatirinə bəzi hərflərin qəbul olunması tərəfdarlarıdır. Lakin tarix göstərir ki, hər bir xalq xarici sözlər qəbul edərkən, onları öz dilinin fonetikasına tabe edir» (6.s.17). Ancaq rus əlifbasının olduğu kimi qəbul edilməsinin tərəfdarı olanlar yaxşı anlayırdılar ki, Mərkəz məhz bu qərarın üzərində dayanacaq və gözlənilməli kimi də oldu. Sovet ideoloqları Azərbaycan-türk dilinin başına bu cür oyun açmaqda nə etdiklərini yaxşı anlayırdılar. Bununla da, Azərbaycan-türk insanı rus kimi düşünməyə, rus kimi yazmağa və rus kimi kommunizm xəyalı ilə yaşamağa məhkum və məcbur edilirdi. Başqa sözlə, «yeni əlifba» oyunu ilə sovet imperiyası türk millətini öz mədəniyyətindən, mənafeyindən və ən əsası dilinin saflığından uzaqlaşdırırdı. Doğrudur, rus əlifbasının Azərbaycanda olduğu kimi tətbiqinə 1958-ci ildə son qoyulmuş və bəzi islahatlar aparılaraq rus qrafikalı Azərbaycan əlifbası müəyyən qədər təkmilləşdirilmişdir. Ancaq bütün hallarda, «Leninin dili» olan rus dili və rus əlifbası Azərbaycan xalqının həyatında bir çox sahələrdə mənfi bir iz buraxmışdır ki, onun izləri bu günə qədər də hiss olunmaqdadır. Ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəz edilməsi ideyası bir variant olaraq M.F. Axundovdan gəlsə də bu məsələ uğrunda heç kim ciddi və planlı iş görməmişdi. Düşünmək olar ki, M.F. Axundovdan sonra ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəz edilməsi yolunda mübarizə yeni vüsət almalı idi. Çünki, ortada M.F. Axundov tərəfindən irəli atılan latın əlifbası ideyası və konkret layihə artıq mövcud idi.

Ədəbiyyatın

1. Tanrıverdiyev Ə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı 2010.
2. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı 2000.

3. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı 2002.
4. Qurbanov. A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı 1967.
5. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı 2000.
6. Hüseynov S. Nitq mədəniyyəti. Bakı 2010.

Ш.Алиева

Борьба Азербайджанских интеллектуалов за алфавит

Резюме

Советская Россия, положившая конец политической независимости Азербайджанской Демократической Республики, применив новый (латинский) алфавит в Советском Азербайджане, ставила тем самым под удар и его национальную культуру.

С этой точки зрения данный шаг для советских идеологов был «новшеством», нацеленным на колонизаторство. Иными словами, поспешный переход на новый латинский алфавит был рассчитан на скорое сожжение мостов между прошлым и будущим азербайджанских тюрков, и, в то же время, разрыв их духовных и политических связей с мусульманскими и тюркскими (особенно анатолийскими) народами, имеющими до недавнего времени общий алфавит. Еще в период АДР национал-демократы предлагали перейти с арабской графики на латинскую.

Sh.Aliyeva

The struggle of Azerbaijani intellectuals for the alphabet

Summary

The Soviet Russia which has put an end to political independence of the Azerbaijan Democratic Republic, having applied the new (Latin) alphabet in the Soviet Azerbaijan, endangered thereby and its national culture. From this view, the given step for the Soviet ideologists was the “innovation” which aimed on colonization.

Differently, hasty transition to the new Latin alphabet has been on fast burning of bridges between the past and the future of the Azerbaijani Turks, and, at the same time, rupturing of their cultural and political connections with Muslim and Turkic (especially Anatolian) peoples having the common alphabet before. National democrats still in ADR period suggested passing from the Arabian to the Latin alphabet.

Rəyçi: **Sultan Seyidova**
filologiya elmləri doktoru

MEHMAN ZEYNALLI
Gəncə Dövlət Universiteti
mehmanzeynal@gmail.com

XX ƏSRİN 20-30-cu İLLƏRİNDƏ TÜRKİYƏ TÜRKÇƏSİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏSİRİ

Açar sözlər: Azərbaycan dili, Türk dili, ədəbi dil, ədəbi dil normaları, türk dilinin təsiri

Key words: Azerbaijani language, Turkish language, literary language, literary language norms, influence of Turkish language

Ключевые слова: Азербайджанский язык, турецкий язык, литературный язык, нормы литературного языка, влияние турецкого языка

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbi dili tarixində yeni bir mərhələ təşkil edir. Mətbuatın, dərsliklərin dilində, ədəbi əsərlərdə həm vahid norma gözlənilmir, həm də dil normasının müəyyənlişməsi istiqamətində işlər aparılır. Akademik T.Hacıyev yazır ki, bu dövrdən ədəbi dil normasının tətbiqinə şüurlu nəzarət olunur. Düzdür, bütün mətbuatda vahid fonetik-orfoqrafik, leksik-qrammatik norma gözlənilmir, yaxud norma eyni tələblə tətbiq olunmur, ancaq vahid norma uğrunda güclü mübarizə gedir və hər mətbuat orqanı öz imkanı daxilində ona əməl etməyə çalışır (4, II, s. 178). Ədəbi dilin norma məsələsi növbəti onilliklərdə – 20-30-cu illərdə də aktual olaraq qalır. 20-30-cu illərdə yeni norma axtarışı müxtəlif şəkillərdə təzahür edir və tək-tək üslublarda deyil, kompleks şəkildə bütün üslubların dil materialında müşahidə edilir. Vahid, normalı ədəbi dil uğrunda mübarizə yazılı ədəbi dildə müxtəlif meyillərin, təmayüllərin yaranmasına səbəb olur. Norma axtarışları nəticəsiz qalmır və 20-ci illərin ortalarına doğru sistemləşərək, üç mənbə üzərində dayanır:

- a) klassik ədəbi dilin normaları
- b) şifahi danışiq dili və dialekt xüsusiyyətləri
- c) Türkiyə türkçəsinin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətləri

Klassik ədəbi dil xüsusiyyətləri 20-30-cu illərdə əski Azərbaycan yazısı (ərəb qrafikası) ilə yerinə yetirilmiş çap məhsulları (dərslik, mətbuat və s.) üçün daha xarakterikdir. Həmin yazılar Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü mərhələsində meydana çıxmış bəzi əski yazı xüsusiyyətlərinin qorunub saxlanması (və davam etdirilməsi ilə) ilə müşayiət olunur.

Danışıq dili və dialekt normaları dilin bütün səviyyələrində özünü göstərsə də, daha çox fonetik xüsusiyyətləri əhatə edir.

Türkiyə türkcəsinin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətləri XX əsrin 20-30-cu illər ədəbi dilində müxtəlif funksional üslubları əhatə etsə də, dərslərlərin dilində (və bədii üslubda) daha geniş işləndiyi müşahidə olunur.

Ayrı-ayrı tədqiqatlarda 20-ci illər azərbaycan ədəbi dilində işlənən Türkiyə türkcəsi sözləri araşdırılmış, XX əsrin 20-30-cu illərində Türkiyə türkcəsinin Azərbaycan dilinə təsiri ayrı-ayrı dil səviyyələri üzrə geniş təhlilə cəlb olunmamışdır.

Klassik ədəbi dilin normaları əsasən imla qaydalarında, sözlərin orfoqrafiyasında özünü göstərir. Dərslərlərin dilində ərəb qrafikalı yazı ənənəsinə uyğun olaraq, sonu [x] samiti ilə tələffüz edilən bəzi təkhecalı sözlər “qaf” (ق) hərfi ilə yazılır: baq (9, s. 21; 10, s. 47, 136), yoq (9, s. 45, 47; 10, s. 42), çoq (9, s. 53; 10, s. 142; 2, s. 3; 5, s. 9, 10), qalq (9, s. 69), çıq (9, s. 69; 10, s. 142), qırq (11, s. 45), qorqunç, yaq (5, s. 1), yuqu (9, s. 51). Sözlərin bu cür yazılış şəkli Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində geniş müşahidə edilir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da: oq, saqla, yoq, çıq, qalq, qorq, baq, çoq, və s. (6, s. 32, 34, 35, 37, 38). Akademik T. Hacıyevə görə çıq, baq, çoq sözləri belə tələffüz oluna bilməzdi. Bu halda ق dila xası kar k’ səsinə əks etdirmişdir (toqqa sözündəki birinci q kimi). Başqa türk dillərində də belə gedib. Məsələn, türkcədəki bak, yok kimi sözlər də elə yazılıb. Azərbaycan dilinin özünəməxsus inkişafı müəyyənləşdikcə, xüsusiləşdikcə söz sonunda k’ yabançılaşır və öz yerini x səsinə verir (3, I, s. 53). Bu imla xüsusiyyəti latın qrafikalı yeni türk əlifbası qəbul edilənə qədər qorunub saxlanır, sonra bu tipli sözlər fonetik prinsipə uyğun olaraq x ilə yazılır: qalx (11, s. 57).

Klassik ədəbi dildə olduğu kimi, söz ortasında intervokal mövqedə y-g samit əvəzlənməsi müşahidə edilir: gögərçin, dəgil, döşürməgə, eşigim, gög, dəgirman (9, s. 2, 37, 34, 51, 57, 67), inəgin, verəcəgəm (10, s. 36, 55). Azərbaycan dilinin yazılı abidələri üçün xarakter olan bu hadisəyə prof. H. Mirzəzadə kar samitlərin cingiltiləşməsi adını verir (8, s. 28). Bu xüsusiyyət də yeni əlifbaya keçid ilə tədricən dildən çıxır. Hətta bir müddət ümumdənışıq dilindəki variantı ilə paralel olaraq işlənir: dəyirman, dəyil (11, s. 52; 2, s. 16, 39).

Üçüncü şəxsdə -dur, -dür (bəzi hallarda -dır) xəbərlilik (və şəxs) şəkilçiləri işlənir: yoqdur (9, s. 45), quşlarıdur, dərimdür (11, s. 55), suvarmaqdadur, yaxşıdur, hamardur, abbasıdur, əmisidür (10, s. 56, 23, 95, 80), tikilmişdür, tərəfdür (2, s. 20).

İndiki zaman klassik ədəbi dilimizdə olduğu kimi, -ur, -ür şəkilçiləri ilə təmsil olunur: söyləyür, qalmayursan (9, s. 52, 53), qılır (5, s. 74). “Kitabi-Dədə Qorqud”da: Alpanlar başı Qazan oğlancuq ilə sərxoş olub yaturlar (yaturlar; 6, s. 69). Beyrək baqdı gördi kim, kiçi qız qarındaşı binardan su almağa gəlür (gəlür; 6, s. 60)

Müasir dildən fərqli olaraq hamu/hamı sözü təyini əvəzlik (qeyri-müəyyən əvəzlik yox) funksiyasını yerinə yetirir: hamu canlılar (Hifzül səhhət, s. 1). Leksik vahid orta əsr yazılı abidələrin dilində də bütün sözünün sinonimi kimi çıxış edir, təyini əvəzlik olur. M.P.Vaqifdə: Hamı gözəllərdən səni baş bildim (8, s.123).

Klassik ədəbi dilimizə məxsus izafət tərkibləri işlənir: üsuli-qədim (5, s. 26).

Yazılı ədəbi dildə danışiq dili üçün səciyyəvi samit əvəzlənmələri müşahidə olunur. D-t əvzlənməsi: qanat, qurt (9, s. 27, 24, 75), dörd (10, s. 32), süt (5, s. 318). Söz əvvəlində cingilti b samiti ümumdanişiq dilində olduğu kimi kar qarşılığı ilə əvəz edilir: piçinçilər, piçirlər (9, s. 66), pişir (11, s. 6). Q samiti söz sonunda x şəklində tələffüz edilir: soraxlaşıb (2, s. 64). Danışıqda müxtəlif fonetik hadisələrlə müşayiət olunan sözlər yazılı dildə işlədilir: allat (2, s. 60; aldat – səs uyuşması), doşan (2, s. 34; dovşan – səsdeşümü), zərəlli (2, s. 34; zərərli – səs fərqləşməsi). Dilönü saitlərin dilarxası saitlərlə əvəzlənməsi (sınıf-sinif; 10, s. 23), saitartımı (urus – rus; 10, s. 158), morfoloji şəraitdə tələffüz xüsusiyyətləri ilə yazılan sözlər (istiyir, ağılyır, oxşuyar, qaçılıyır; 11, s. 49, 74), yumurtluyur (2, s. 34) müşahidə edilir. Danışıq dili üçün səciyyəvi leksik vahidlər işlədilir: şəyirdlər “şagirdlər”, əkildi “xəlvəti getdi” (2, s. 6, 52), xırda-mırda, dəlmək-deşik (indi danışiqda: dəlmə-deşik; 5, s. 60, 89).

Yazılı ədəbi dildə dialekt xüsusiyyətlərindən istifadə olunur: -r indiki zaman əlaməti işlənir (oqur “oxuyur”, 9, s. 71), feilin əmr şəklində ikinci şəxsin təkinə aid –gilən morfemi özünü göstərir (algilən; 11, s. 48), şivələr üçün xarakterik morfoloji quruluş (gözətləyir “gözləyir”; 9, s. 71), sifətin dərəcə şəkilçisi (sarımtraq; 5, s. 49), habelə şivə sözləri (qəlbi “hündür”, qayım “möhkəm”, arıdıb “təmizləyib” - 11, s. 55, 57, 74; koyunçu “çoban” – 10, s. 53) öyrədilir.

Eyni sözün yazılışında bəzən həm klassik ədəbi dil, həm də danışiq dili normaları əsas götürülür. Məsələn: sənduq (9, s. 54) və sandıq (10, s. 155), qalq (10, s. 51) və qalx (11, s. 57). Bəzi sözlərin ümumxalq danışiq dilindəki forması ilə dialekt variantı paralel işlənir və tədricən dialekt variantını üstələyir: davşan (9, s. 19) və dovşan (10, s. 144). Bəzən də sözün klassik ədəbi dil üçün xarakterik forması dialekt variantı ilə üst-üstə düşür. De - feilinin qapalı saitli forması orta əsrlər yazılı abidələrimizin dilində və Azərbaycan dilinin Şərq şivələrində işlənir: didi (Uşaq gözlüyü, s. 45).

Sözlər qeyri-ənənəvi morfoloji quruluşda təqdim olunur: qızarışdılar (İkinci il, s. 49), yaşıllanır (9, s. 71), yaxşılamaq (10, s. 98), parlaqlanmaq (2, s. 67), xoşlandırır (2, s. 43). Bəzən bu keyfiyyət arxaik dil xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamaq məqsədindən irəli gəlir. “Türkcə öyrədən” dərsliyinin dilində uzaklı ev, misli qab (10, s. 74) birləşmələri işlənir. Bu cür birinci növ təyini söz birləşməsi modeli orta əsr abidələrində müşahidə olunur: dəmrənlü

ox ("Kitabi-Dədə Qorqud"da), dəmirli təvülqə "dəmir dəbilqə" ("Şühədənəmə", XVI əsr; 8, s. 77-78; Naxçıvan ərazisində bu cür I növ təyini söz birləşməsi modelində yaranmış Dəmirliadağ oronimi vardır). Qeyri-ənənəvi morfoloji quruluşların işlədilməsi alınma sözləri əvəz etmək məqsədilə norma axtarışından da irəli gəlir: tarçı (11, s. 24; yad mənşəli tarzən əvəzinə), peşəçi (10, s. 111; yad mənşəli mütəxəssis sözünün yerinə), çalınçı (2, s. 56; indi çalğıçı işlənir), bağçı (2, s. 8; ikinci tərəfi farscaya aid olan bağban sözünün qarşılığı kimi), gəlinçə (2, s. 30; indi gəlincik işlənir). Daha uğurlu ifadələr – yeni söz birləşmələri yaradılır: arı səbəti ("arı pətəyi" mənasında; 2, s. 31). Birinci tərəfi dialektə məxsus morfoloji quruluşu əks etdirən anaş arı birləşməsi işlədilir ("ana arı" anlamında; 2, s. 58).

Türkiyə türkcəsinin təsiri dilin bütün səviyyələrini əhatə edir. Fonetik səviyyədə təsir sait və samit əvəzlənmələri, samitartımı, saitartımı, samit düşümü, heca düşümü, metateza ilə müşayiət olunur. Sait əvəzlənmələrini əks etdirən fonetik təsir Azərbaycan dilinin fonetik quruluşuna yaxın olduğundan dərsliklərin dilində, mətbuatda geniş işlədilir. Bunlar Azərbaycan dilinin şivələrinə məxsus fonetik xüsusiyyətlərlə əsasən üst-üstə düşdüyündən kənardan gəlmə, yad fonoloji xüsusiyyət təsiri bağışlamır.

O-a əvəzlənməsi: av "ov" (9, s. 13; 10, s. 77; 11, s. 40; 2, s. 53), avla "ovla-" (9, s. 13; 10, s. 61), avuc "ovuc" (9, s. 77), avçı "ovçu" (2, s. 37). Leksik vahidlər bu cür fonetik tərkibdə müasir türk dilində işləndiyi kimi, Azərbaycan dilinin cənub şivələri üçün də xarakterikdir.

E-i əvəzlənməsi: hiç "heç" (9, s. 77), git-gidə "get-gedə" (9, s. 75). Fonetik əvəzlənmə Azərbaycan dilinin Şərq qrupu şivələrində də yayılmışdır (Bakı şivəsində: hiç, didi).

İ-ı əvəzlənməsi: ışıqlatdı (9, s. 42). Söz kökü yaxın fonetik tərkibdə Qərb şivələrində işlədilir: ışıx.

Türkiyə türkcəsinin fonetik təsiri hesab edilən samit əvəzlənmələri ancaq müasir türk dilinin fonetik quruluşu üçün səciyyəvidir və Azərbaycan dilinin şivələrində, bir qayda olaraq, müşahidə edilmir. Söz əvvəlində m samitinin yerinə b səsini işlənməsi cəmi iki sözdə (şəxs əvəzliyi və miqdar sayı) özünü göstərir: bən "mən" (9, s. 17, 72), bənə "məne" (2, s. 5), bin "min" (11, s. 74), binlərcə "minlərcə" (2, s. 53).

N-m əvəzlənməsi: qomşu "qonşu" (9, s. 54), qomşı (5, s. 58). Türkiyə türkcəsinə məxsus leksik vahid Azərbaycan dilindəki qarşılığı ilə paralel işlənir: qomşu// qonşu (10, s. 118).

K-g əvəzlənməsi: gönül "könül, ürək" (2, s. 42, 60), gibi (2, s. 49, 51), geçdi (2, s. 49).

Türkiyə türkcəsində olduğu kimi x samiti bəzən leksik vahidlərin tərkibində işlənmir. Tərkibində x samiti olan sözlərdə iki cür əvəzlənmə

müşahidə olunur. K' samiti ilə əvəz edilir: okut "oxut-" (9, s. 47). Q samiti ilə əvəz olunur: qoquma "qoxuma" (5, s. 27).

Türkiyə türkcəsinin fonetik təsiri hesab edilən fonetik hadisələrə kifayət qədər təsadüf edilir. Söz əvvəlində y samitartımı Azərbaycan dilinə aid arxaik keyfiyyət olduğundan şivələrimizdə də müşahidə olunur: yüzim, yüzlərində, yüz "üz, sifət" (9, s. 23, 49, 69, 78), yüzüb "üzüb" (11, s. 56), yıldırım, yılan, yürəyim (2, s. 51, 65, 61). Ərəb mənşəli bəzi adlar Türkiyə türkcəsində olduğu kimi, söz sonunda h samitartımı ilə işlənir: Abdullah (9, titul vərəqi).

Türkiyə türkcəsinin təsiri ilə dilə gəlmiş leksik vahidlər iki cür funksionallıq nümayiş etdirir. Sözlərin bir qismi Türkiyə türkcəsinə məxsus ədəbi dil faktı kimi öz fonetik tərkibini, eləcə də leksik mənasını qoruyub saxlayır. Digər qrup sözlərdə məna dəyişikliyi müşahidə olunur. Bu tip sözlər Azərbaycan türkcəsindəki qarşılığından tam, yaxud qismən məna dəyişikliyinə görə fərqlənir. Məna dəyişikliyi bir leksik mənadan digər yaxın mənaya keçid şəklində baş verir. Türkiyə türkcəsində: baba "ata" – Azərbaycan dilində: baba "valideynin atası".

Məna dəyişikliyinə uğramayan sözlər nisbətən çoxluq təşkil edir. Onların içərisində Azərbaycan dilində sonradan vətəndaşlıq hüququ qazanmış türkcəyə məxsus leksik vahidlər də var. Məsələn: gözlük.

Altın "qızıl" mənasını bildirir. Mənim altın saçlı qızım getdi (9, s. 132). Müasir türk dilində eyni fonetik tərkibdə işlənir (12, s. 18). Kiçik fonetik fərqlə Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində müşahidə olunur. "Kitabi-Dədə Qorqud"da: Kafər qızları al şərabı altun ayaqla Qalın Oğuz bəglərinə gəzdirlərdi (6, s. 68).

Bulunmaq "olmaq, hər hansı bir yerdə olmaq" mənasını verir. Çocuq yurdu və çocuq bağçası kibi toplu bir halda bulunan çocuqlar arasında yayılır (5, s. 91). Müasir türk dilində (12, s. 85), orta əsr yazılı abidələrində işlənir. Nəsimidə: Dərdü-ğəm ilə yandı könül, yar bulunmaz (7, s. 147).

Dışarı sözü türkcədə "bayır" mənasını bildirir (12, s. 170). Dışarıdan girüb çoqalan miqrobun toqsini olduğına hiç bir şübhə yoqdır (5, s. 92). Yazılı abidələrimizdə tışra şəklində işlənir. "Kitabi-Dədə Qorqud"da: Qaçan Qazan evin yağmalatsa, həlalının əlin alur, tışra çıxar, andan yağma edərdi (6, s. 123).

Əkmək "çörək" mənasını bildirir. Onların əkmək ağacı, Sənsin a başımın tacı (9, s. 70). Ekmək şəklində müasir türk dilində işlənir (TLS, s. 206). "Kitabi-Dədə Qorqud"un dilində ətmək forması var. Ağanızın ətməgi sizə həlal olsun (6, s. 60).

Qarınca türkcədə karınca fonetik tərkibində "qarışqa" deməkdir (12, s. 442). Qarıncalar yuvalarında yatıb bayıra çıxmazlar (2, s. 12).

Qoqu “iy, qoxu” mənasını bildirir. Bir çox qoqumış cismlərin pis qoquları... (5, s. 73). Müasir türk dilində də həmin anlamda işlənir (12, s. 492).

Qat “mərtəbə” deməkdir (10, s. 130). Türkiyə türkcəsində də həmin mənəni ifadə edir (12, s. 450). Yazılı abidələrin dilində “dəfə”, “yan”, “hüzur” mənalarında işlənir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da: Əmma gətirmiyəcək olursan, bu qatla öldürmədim, ol vaxtin öldürərim (6, s. 56). Nəsimidə: Ol əhli-dil qatında gözü bağlı canəvərdür (7, s. 391).

20-30-cu illər ədəbi dilimizdə işlənən Türkiyə türkcəsinə məxsus bir çox sözlərə Azərbaycan dilində mənə dəyişikliyinə uğramış şəkildə təsadüf edilir.

Başlıq “şərf”. Başlığını boynuna bağla (2, s. 12). Türk dilində başlıq sözü baş geyimini bildirir (12, s. 54).

Çanaq “fincan” (10, s. 141). Türk dilində çanak sözü “kasa” mənasını ifadə etdiyi halda (12, s. 114), Azərbaycan dilində “içi oyularaq ağacdan hazırlanan qab növü”nü bildirir (1, IV, s. 415).

Çəngəl “qarmaq”. Anası bunun həybəsini alıb çəngəldən asdı (2, s. 7). Türk dilində çengel sözü “qarmaq” anlamını bildirir (12, s. 124). Azərbaycan dilində isə “yemək aləti” mənasında işlənir.

Çamaşır “alt paltarı”, “yataq ağı” mənalarındadır. Çamaşırı harada saqlayarlar (10, s. 109). Türk dilində çamaşır sözü “yuyulacaq çirkli paltar” mənasında işlənir (12, s. 114). Çamaşır forması Azərbaycan dilində “alt paltarı” anlamını ifadə edir (I, IV c., s. 459).

Həybə “məktəbli çantası”. Bundan sonra həybəmi götürüb atam ilə məktəbə getdim (İkinci il, s. 6). Türk dilində də heybə “çanta” deməkdir (12, s. 334). Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində ümumişləkliyinə itirmiş arxaik söz kimi “çiyindən aşırılan kiçik xurcun” mənasını bildirir (1, IV, s. 360).

Doğmaq “anadan olmaq”. Yeni doğmuş bir çocuğun çəkisi birincidən üçüncü günə qədər bir az azalır (5, s. 318). Türk dilində də eyni mənəni bildirir (12, s. 180). Azərbaycan dilində isə “uşaq dünyaya gətirmək” anlamında işlənir. Sözü türkçədəki mənası Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində (“Kitabi-Dədə Qorqud”da: Toqduğında toquz buğra öldürdüyüm aslan oğul; 6, s. 81) və müasir dilimizdə relikt şəklində “günəş doğdu” ifadəsində müşahidə olunur.

Türkiyə türkcəsinin Azərbaycan ədəbi dilinə təsiri qrammatik səviyyədə əhatəli görünür. Türkiyə türkcəsinə məxsus qrammatik xüsusiyyətlər fonetik və leksik səviyyə ilə müqayisədə çoxluq təşkil etmir. Bu cür xüsusiyyətlər şəxs və işarə əvəzlilikləri, şəxs, xəbərlilik, təsirlik hal şəkilçiləri, bəzi köməkçi nitq hissələri və digər morfoloji əlamətlərlə təmsil olunur.

I şəxsin təkinə aid əvəzlik türk dilindəki forma – bən ilə təmsil olunduğu kimi, I (və II) şəxs əvəzliyinin yerlik hal forması da həm türkcədən gəlir (bana/sana), həm də Azərbaycan dilinin dialekt-şivə xüsusiyyəti ilə (Qərb şivələrində maña, saña) üst-üstə düşür. Bən بن səndən az yazdım (bən; 9, s. 17). Bana بنا da gözlük al (bana; 9, s. 39).

Dərsliklərin, mətbuatın dilində türk dilinə məxsus işarə əvəzliliklərindən istifadə olunur. Öylə ki, qomplaman (latınca complement) öz-özünə kürələr ilə birləşərək onı əridə bilməz (öylə; 5, s. 50). Böylə xəstəliklərə salğın xəstəliklər – epitemya adı virilir (böylə; 5, s. 9).

Feilin şəxs kateqoriyasının morfoloji əlamətləri işlənir, II şəxsin təkinə aid –sın, –sin şəkilçilərindən istifadə olunur. İndi ki, görürsün otdır, nə için sorursan (görürsün; 9, s. 34). I şəxsin cəminə aid –ız, –iz əlamətləri işlənir. Biz çayda çimiriz. Almışız (10, s. 47, 81). Şəkilçi formaya Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində təsadüf edilir. “Kitabi-Dədə Qorqud”da: Qazanın həlalını biz gətürmüşüz .

II şəxsin təkinə aid xəbərlilik şəkilçisi (-sin) müşahidə olunur. Sən bəndən böyüksün (böyüksün; 9, s. 53). Onların əkmək ağacı, Sənsün a başımın tacı (sənsün; 9, s. 70).

Təsirlik halın sait sonluqlu sözlərə artırılan –yı, –yi şəkilçisi işlənir. Qapı-bacayı süpürür (qapı-bacayı; 9, s. 48). Tarlayı yamyaşıl otlar bürüyür (tarlayı; 9, s. 66).

Türkcəyə məxsus dəxi ədatı işlənir. Toqşınların simptomları dəxi miqroorqanizmin növünə görə dəgişə bilir (5, s. 8).

Qrammatik şəkilçilərin sıralanma üsulu Azərbaycan dilindən fərqlənir. Şəxs şəkilçisi Türkiyə türkcəsində olduğu kimi, feilin şərt şəklinin əlamətindən sonra işlənir. Olursaq (5, s. 48; oluruqsa yazılmalı idi).

Ədəbiyyat

1. Ağazadə F., Axundzadə S., Məhəmmədzadə C. Yeni türk əlifbası. Bakı, 1924
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə. IV cild, Bakı: “Elm”, 1987, s. 415
3. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I h. Bakı, 1976, s. 53
4. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. II h., Bakı, 1981, s. 178
5. Hifzül-səhhət, Bakı, 1928
6. “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı, 1988
7. Qəhrəmanov C. Nəsimi “Divanı”nın leksikası Bakı, “Elm”, 1970
8. Mahmudbəyzadə M, Əbdürrəhmanbəyzadə S., Axundzadə S. İkinci il. Bakı, 1924
9. Məhəmmədzadə C. Türkcə öyrədən. Bakı, 1929

10. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990
11. Şaiq A. Uşaq gözlüyü. Bakı, 1924
12. Türk Lehçeleri Sözlüğü, I c. Ankara, 1992

M. Zeynalli

**The 20-30s of the 20th Century and the Influence of Turkish language
on Azerbaijani language**

Summary

The literary language of Azerbaijan is at a new stage in the early 20th century. The norms are not kept within the limits of the language used in the press, textbooks and literary works and at the same time, studies are being conducted to determine the language norms as well. There is no single phonetic-grammatical and lexical-grammatical norm in the press. There is a struggle for the common norm. The normative issue of the literary language continues to be relevant in the next decades - in the 20th and 30th years. In the 20th and 30th years, the search for a new norm is manifested in different ways and is observed in the linguistic material of all styles, not in individual styles. The struggle for one normal literary language leads to different tendencies on the written literary level. Norm searches are inconclusive and systematized around the middle of the 20s, concentrating on three sources:

- a) Classical literary language norms
- b) Verbal spoken language and dialect characteristics
- c) Phonetics, syntax and grammatical features of Turkish language

M. Зейналлы

**Влияние Турецкого языка на Азербайджанский язык в 20-30
годы XX века**

Резюме

Начало XX века представляет собой новый этап в истории развития азербайджанского литературного языка. В языке периодической печати, учебников, а также в художественной литературы не соблюдаются единые нормы языка, поэтому в этом направлении разрабатываются эти единые нормы языка. Ведутся споры по поводу единой нормы. Проблема нормы литературного языка

остаётся актуальной и в следующем десятилетии 20-30-е годы XX века. Поиски новой нормы проявляются в различной форме, новая норма показывает себя не только в отдельных стилях, но и в целом, в языковом материале всех стилей. Споры о едином нормированном литературном языке породили различные тенденции в развитии письменного литературного языка. Поиски нормы не остаются безрезультатными и в середине 20-х годов норма языка систематизируется. Новая норма основывается на три источника:

- а) нормы литературного языка
- б) устная речь и диалектные особенности
- в) фонетические, лексические и грамматические особенности турецкого языка.

Rəyçi Nizami Cəfərov
AMEA-nın həqiqi üzvü

NAHİDƏ İMANOVA

ADU

nahide@yahoo.com

İNTERNET DİLİ YENİ ÜNSİYYƏT VASİTƏSİ KİMİ

Açar sözlər: internet, dil, vasitə, yazı, danışığ, ünsiyyət, məqsəd, vizual, fərq, oxşarlıq

Key words: internet, language, writing, speech, communication, purpose, visual, difference, similarity

Ключевые слова: интернет, язык, письмо, речь, общение, цель, визуальное, различие, сходство

İnternetin özünəməxsus dili olduğu artıq isbatını tapmışdır. İnternet dilinin danışığ və yazı ilə oxşar və fərqli cəhətləri vardır. Əsas oxşar olan məsələ budur ki, yazıda ənənəvi situasiyalarda fərq hiss olunmur. Məsələn, hüquq dili, jurnalistlərin dili və s. Amma əksinə olaraq, elektron poçt ünvanlarında, çatda (danışığda), qısaldılaraq yazılmış mesajlarda nitqin əsas keyfiyyətləri əks oluna bilir. Bu cür yazılarda zaman nəzərə alınır, gözlənilən, yaxud tələb olunan cəld cavablara ehtiyac duyulur. Qeyd etməliyik ki, bu cür cavablar şəffaf olur. Belə ki, bu mesajların tez silinməsi, bəzi hallarda diqqətdən kənarda olması onlara tez vaxt ayrılmasını tələb edir. Nitqlə əlaqəli olmaq baxımından skype (Skype) və internet danışığı (iChat) kimi vizual görüntülü danışığlar üz-üzə olan danışıqları olduğu kimi əks etdirə bilir. Vizual görüntü olmayanda cəld mesajlaşma təxminən dinamik güclə həyata keçirilir. Bu da söhbətin alınmasına gətirib çıxarır. Twitter və və digər sosial şəbəkə forumlarında məcburi vaxta əsaslanan dinamik icra müşahidə olunmur. Baxmayaraq ki, çox insan gələn mesajlara dərhal cavab verir e-poçtu ilə cavabın gecikməsində daha böyük rahatlıq müşahidə olunur. Bloqqın və bir çox veb səhifələrdə cavabların verilməsi onu qəbul edənin seçimindən asılı olur, qəbul edən cavabı vermək istəsə belə bəzi hallarda onu tam mənası ilə və vaxtında göndərə bilmir (1, s.19). İnternet yazışmaları linqvistik xeyirxahlıq və həmçinin də mürəkkəblik əks etdirir. “Linqvistik xeyirxahlıq” dedikdə nəzərdə tuturuq ki, yazılı konstruksiyaların eyni mənasını ifadə edən və qrafik seçimlər ortaya qoyan mətnlərdən istifadə edək. Məsələn, onlayn dövlət elanları, qəzet nəşrləri, yaxud bədii arxivlər (məsələn, Gutenberg layihəsi) və digərlərinin özlərinin offline ekvivalentləri ilə ümumi cəhətləri çoxdur. Amma vurğulamaq lazımdır ki, onların ekran və səhifə yazıları fərqli funksiyalar və məhdudluqlarla müşahidə olunur. Digər tərəfdən, mesajlaşmanın və Twitterin xüsusi xarakterik məhduduyuyatları qrammatik və qrafik seçimləri aşağı salır. Bu səbəbdən də təkmilləşmiş cümlə

nümunələrinə rast gəlmək olmur. Amma əksinə olaraq bloqqing (blogging- a personal website or web page on which an individual records opinions, links to other sites, etc. on a regular basis) adlı veb səhifədə internet yazışmaları zamanı yaradıcı və qrafik mürəkkəbliyin bir çox vasitələrinə rast gəlmək olur. Bir çox bloq səhifələri var ki, onlar yüksək dərəcədə sənətkarlıq yazı üslubları ilə seçilir. Standard yazı qaydaları ilə müqayisə etsək hətta səhifsiz belə ola bilənlərə rast gəlmək olar. E-poçtlar twitter və bloqqing kimi veb səhifələrdən əsaslı dərəcədə fərqlənirlər. E-poçtlardakı yazı üslubları bir qədər sərbəst xarakter daşıyır. Bu yazı forması bir çox hallarda yazını yazanın şəxsi keyfiyyətindən də asılı hesab olunur, deyə bilərik. Bəzi insanlar var ki, onlar yazını yazandan sonra oxumağı, yaxud həmin yazını yoxlamağı xoşlamırlar. Onlar üçün həmin yazıda baş verən çap səhvlərinin, hərf səhvlərinin və digər anomaliyanın heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Amma yenə də şəxsi xarakterdən asılı olaraq e-poçta ilə yazılan mesajları oxuyub yoxlayanlara da rast gəlmək olar. İnternet yazışmaları öz kommunikativ funksiyalarına görə fərqlənirlər. Veb, bloq və digər e-poçtların bir çox faktual məzmunlarına rast gəlmək olar. İnternet danışiq otaqları və sosial şəbəkə saytları yüksək dərəcədə fərqlilikləri ilə seçilir. D.Kristal yazır ki, adlarını qeyd etdiyimiz sosial şəbəkələr nə qədər çox akademik və profisional formada olarsa, o qədər də onların icra etdiyi məqsəd faktual olaraq yerinə yetirilir (1, s.21). Bu şəbəkələr nə qədər çox sosial məzmun daşıyarsa, o qədər də onların məzmun ardıcılığı cüzi (əhəmiyyətsiz) faktual məzmunu sahib olur. Tələsik yazılmış mesajlaşmalar da olduqca fərqli məzmunu sahibdirlər. Bir çox hallarda onlar olduqca vacib məlumatı ehtiva etdikləri halda, bəzən sadəcə əhəmiyyətsiz və ardıcıl məzmun daşımayan laqırtı xarakterli məzmunu əks etdirirlər. D.Kristalın yazdığına əsasən belə düşünmək olar ki, internet dilində yaxşı olardı ki, danışiq yazını əks etdirdin, nəinki yazı danışığı. Doğrudur, bu zaman ənənəvi dixotomiya bir qədər qaydadan kənarda qalır, amma buna baxmayaraq, internet dili nə yazı ilə, nə də danışiq ilə eyniyyət kəsb etməməsi ilə müşahidə olunur. Onda hər iki üslubun seçici və üstün keyfiyyətləri müşahidə olunur. D.Kristalın yazdığı kimi, internet dili danışığın və yazının xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməkdən daha artıq məna kəsb edir. Bu digər vasitələrin etdiyindən daha çoxunu ifadə edir. İnternet dilində ən çox müşahidə edilən vacib fərqlilik eyni oxşar əlaqənin çatışmamasıdır. Məsələn, söhbət zamanı dinləyən tərəf, yəni dinləyici fəal rol yerinə yetirir. Belə ki, o, fərqli diskurs marketlərdən məsələn, *mbm, aha, really?* və s., üz hərəkətlərindən baş silməməsi, gülmək, yaxud gülümsəmək və s., fərqli jestlərdən, əl hərəkətləri, çiyin tərpətmələri və s. işlədir. Danışanlar fərqi nə varmadan bu əlaqələrdən özlərinə aid olanları qəbul edirlər və buna uyğun olaraq söhbətlərinin istiqamətini dəyişə bilirlər. Söhbət zamanı istifadə edilən əlaqə “ünsiyyət iştirakçılarının “biz nəyi edirik”

indeksini sanki ifadə edir. Əgər danışanlardan hansısa, hər hansı bir ikimənalılıq, yaxud tam anlamı ilə təhqiramiz bir söz ifadə edərsə, o halda bu birbaşa olaraq əks olunur. Əgər ünsiyyət iştirakçılarından hansısa biri nəyişə deyib-deməməsinə əmin deyilsə, o halad işlətməməli olduğu cümləni işlətməməkdə sərbəst ola bilər.

İnternet yazılarında oxşar əlaqələr tam anlamı ilə müşahidə olunmur. Əgər kimsə e-poçt ilə mesaj göndərsə, bu zaman həmin mesajda yazılan mətnin məzmunu digər bir mətnin məzmunu ilə eyniyyət təşkil edə bilməz, çünki digər resipient yazılan mesajdan xəbərdar ola bilməz. Hətta tələsik yazılan mesajlaşmalarda belə digər bir mesajlarla əlaqəni müşahidə etmək mümkün deyildir. D.Krystal haqlı olaraq iddia edir ki, hətta skype kimi görüntülü danışma vasitələrində belə söhbət iştirakçıları bir-biri ilə tam anlamda əlaqəsi olan eyni danışq, yaxud yazı üslubunu işlədə bilməz (1, s.22). Gəlin canlı ünsiyyətlərimizi, yəni üz-üzə söhbət etdiyimiz bir neçə vəziyyəti xəyalımızda canlandıraraq. Bir qədər əvvəl dediyimiz, cümləni, sözü əgər qarşı tərəf eşitməyibsə, olduğu kimi təkrar etməyə məcbur deyilik. Texnologiya yetkinləşdikcə hər şey dəyişdiyi kimi, internet söhbətlərinin quruluşunda da dəyişiklik müşahidə etmək mümkündür. İnternet söhbətlərində bizim gündəlik danışqlarımızda öyrəşdiyimiz, cəld qarşılıqlı cavabdehlik üslubu çatışmır, yaxud müşahidə olunmur. Bu cür üslubların dilçilik baxımından araşdırılmasına ehtiyac vardır. D.Kristal yazır: qeyri-rəsmi söhbətlərin vacib xüsusiyyətlərindən biri onların reaksiya siqnallarının olmasıdır, şərh üslubları, ayrıcı sual formalarının (məsələn, *mmm, aha, you know, isn't it?*) və s. vasitələr danışanı lazım olan təminedicilə əlaqə ilə təmin edir. Amma bu cür əlaqələrin müşahidə olunmadığı situasiyalarda bir qədər çatışmazlıq müşahidə olunur. Bu zaman biz təsviredici vasitələrə ehtiyac hiss edirik” (1, s.22). Bəzi yazıçılar iddia edirlər ki, bu xüsusiyyətlərin çatışmamasının səbəblərindən biri bir çox internet interaksionalarının kəskin, soyuq, yad, yaxud antaqonistik qavranılmalarına, başa düşülmələrinə şərait yaradır. Bu vəziyyət belə izah oluna bilər ki, sən telefonda kiminləsə danışsən, o da sənəin söhbətlərinə heç bir reaksiya göstərmədən qulaq asır. Təbii ki, bu cür üslubun narahat və qeyri-təbii vəziyyət yaratmasını vurğulamağa ehtiyac yoxdur. Danışq zamanı belə çatışmazlığın müşahidə olunması dilimizi digər hallarda olduğundan daha biçimsiz edir, deyə bilərik. Ola bilsin ki, çoxlarımız belə vəziyyətlə qarşılaşa bilək: e-poçt ilə yazısıyıq və aldığımız cavab bizi kədərləndirir. Cavabın təsirindən yenidən öz yazdığımızı oxuyuruq və anlayırıq ki, əslində bizim yazımız aldığımız cavabın belə verilməsinə səbəb olmuşdur. İnsanlar həmişə səhifələrindən öyrənməlidirlər. İnternet ünsiyyətinin düzgün və qəbuledilmiş etiket tələbindən biri odur ki, e-poçta ilə göndərdiyimiz mesajları göndərməmişdən əvvəl oxumağımız gərəklidir. Bu gərəklilik demək olar ki, bütün internet

şəbəkələri üçün eyni cür keçərli hesab olunur. F.Palmerin yazdığına əsasən yazılı dil danışq dilinə nisbətən daha yavaş dəyişir. Elə bu səbəbdən də yazılı dil daha arxaik hesab olunur (2, s. 26). Yazılı dil həmçinin danışq dilinə nisbətən bircinslikdən daha uzaqdır. Yazılı dil təhsil dili hesab olunduğundan o, hətta ölkənin daxilində belə eyni cür işlədilməsini rəğmən, şifahi dilə nisbətən fərqli şəkildə təqdim olunur və fərqli dialektlərdə müşahidə olunur. Təbii ki, bu qaydanı tam relevant hesab etmək olmaz. Palmerin yazdığına əsasən yazılı dil ünsiyyət üçün daha münasib hesab edilir. Məsələn, ingilis dilində altı “qısa” yaxud “son olmayan” (məsələn, sözlərin sonunda rast gəlinməyən saitlər nəzərdə tutulur) saitlər vardır. Beləliklə, ingilis dilində altı sait simvolu vardır: *a, e, i, o, və u*. Palmer aşağıdakı sözləri nümunə kimi təqdim edir (2, s.26):

pit	Rick
pet	Wreck
pat	rack, wrack
pot	Rock
putt	Ruck
put	Rook

İngilis dilində yazılı formada intonasiyanın çatışmazlığı müşahidə olunur. Məsələn, ‘She is very pretty,’ cümləsini iki varianta təqdim etmək olar. Vurğunu müəyyən etməklə cümlə ya əsl mənada “O gözəldir” anlamını verə bilər, ya da “O gözəldir, amma ...” kimi mənfi anlam da kəsb edə bilər. Amma bu vəziyyət heç bir halda yazılı dilə əks oluna bilməz. Doğrudur, söz sırasını dəyişməklə, yəni sual cümləsi yaratmaqla mənəni bir qədər fərqli ifadə etmək mümkündür. İntonasiyanın yazılı dildə ifadəsi durğu işarələri vasitəsilə əks olan bilər. Məsələn,

She speaks English, fluently.

She speaks English fluently.

My sister, who is in the city

My sister who is in the city

Do you like tea, or coffee?

Do you like tea or coffee?

Bu cümlələr yazıda qrammatik fərqliliyin intonasiya vasitəsilə əks olunmasının ifadəsi kimi təqdim oluna bilər (2, s.27).

Yazılı və danışq dilində çox fərqliliklər müşahidə oluna bilər. Bu fərqliliklərdən bəziləri tamamilə aydın fərqləndirə bilər, bəziləri isə media səslərinin simvollarının fərqliliyi ilə müşahidə edilir. Bəzi qrammatik fərqliliyi belə izah edə bilərik. İngilis yazılı dilində adətən belə cümlələrdən uzaq durmağa çalışırıq /I only saw John// Bu cümlə iki anlamda əks oluna bilər: /All I did was to see John// və /John was the only one I saw// Birinci

cümləni belə izah edə bilərik: “Mənim etmək istədiyim ancaq Conu görmək idi”; digəri isə “Mənim gördüyüm ancaq Con idi”. Bu birləşmələrin heç biri danışq dili üçün münasib hesab edilmir. Amma intonasiyanın /only saw//, yaxud /only ... John// birləşmələri üzərinə düşməsilə mənanın dəyişməsi müşahidə edilə bilər. Yazılı dildə isə “only” ədatının ancaq təyin etdiyi sözdən əvvəl durması ilə mənanın dəyişməsi müşahidə edilir.

Morfoloji fərqliliyi araşdırmaqla yazı dili ilə danışq dili arasındakı nəzərəcətpacaq fərqlilik diqqətdən qaçmır. Məsələn, ingilis dilinin kəmiyyət sistemində təkdən cəmi yaratmağın üç yolu müşahidə olunur:

- 1.-s artırılır – cat - cats
2. “sıf” sonluğu – sheep – sheep
- 3.saitin dəyişməsi – mouse – mice.

Bu üç forma danışq dilində də müşahidə olunur. Amma elə formalar da var ki, dilin iki formasında fərqli növlərə məxsusdur. Məsələn, yazılı dildə *postman/postmen*, *mouse/mice* (3) növə aid hesab olunur. Danışqda isə bu *sheep (sheep)* (2) növə aid hesab edilir. Belə ki, danışq forması hər iki halda eyniləşdirilir. Məsələn, /The sheep is in the yard// və yaxud /The sheep is in the yard// cümlələrində söhbətin bir, yaxud iki və daha çox qoyundan getdiyini anlamaq mümkün deyil. Digər forma “house” sözünün cəmində də müşahidə olunur. Yazılı dildə “houses” qaydalı forma kimi müşahidə edilir. Amma danışqda bu qaydasız forma kimi başa düşülür, çünki axırıncı samit fonetik cəhətdən (s) axırıncı sözdən əvvəl (z) kimi tələffüz olunur. Yəni [həʊzɪz]. Bu sözlərə paralel olan digər sözlər məsələn, *face*, *horse*, *lease*, *moose* ingilis dilində müşahidə olunmur. *Wife/wives*, *knife/knives*, *wreath/wreaths* və s. kimi sözlərdə də oxşarlıq müşahidə oluna bilər. Səssiz son samit dəyişir, cəmdə [f] və [v]; [θ] və [ð] (2, s.28).

Fransız dilində də oxşar nümunələr əldə edə bilərik. Sifətlərin qadın cinsinə aid formalarına aid maraqlı nümunələr tapmaq olar. Yazılı dildə qadın cinsini düzəltmək üçün sifətin sonuna –e əlavə olunur. Şifahi dildə isə kişi cinsində mövcud olmayan samit qadın cinsində mövcuddur. Nümunə:

vert	verte	vɛr	vɛrt	green
grand	grande	grɑ̃	grɑ̃d	big
gris	grise	gri	griz	grey
long	longue	lɔ̃	lɔ̃g	long

Göründüyü kimi, qadın cinsini düzəltmək üçün kişi cinsinə samit əlavə edilir. Amma artırılan samit sözdən sözə fərqlənir. Belə bir fərqli həll təklif olunur: qadın cinsinə əlavə olunan son samiti silməklə kişi cinsini düzəltmək olur. F.Palmer yazır: “Bu nümunələrdə paralellik müşahidə olunur. Yazılı nitqdə biz –e samitini artırırıq, danışq dilində isə kişi cinsini düzəltmək üçün son samiti atırıq” (2, s.33). Amma bəzi sözlərdə kişi və

qadın cinsi üçün fərqlilik “ifadədən kənarda” müşahidə olunur. Bəzi hallarda danışığda müşahidə olunan fərqlilik yazılı formada müşahidə olunmur:

fier	fière	fjër	fjër	proud
grec	grecque	grək	grək	Greek

Bəzi hallarda danışığın fərqli samiti vardır:

neuf	neuve	nœv	nœv	new
------	-------	-----	-----	-----

F.Y.Veysəlli yazılı dili belə fərqləndirir: “yazılı nitqdə cümlələr geniş və irihəcmli olur, tez-tez tabeli və tabesiz budaq cümlələrdən istifadə olunur, mövzunun seçimindən asılı olaraq spesifik leksikon işlənir, dinləyənin mətni göz önünə gəlmir, daha doğrusu, mətn yaranarkən yazan şəxs özü-özünün resipiyenti olur. Müəllif şifahi forma üçün isə belə izah verir: “Bu formada söyləmlər qısa, bəzən elliptik olur, nitq irad edənin danışığına əsasən onun kimliyini, yaşını, peşəsini müəyyənləşdirir, söz seçimi məhdud olur, fasilələr əsasən tonun hərəkət intervalı ilə həyata keçirilir, danışanın mimika və jestləri aydın görünür və bütün bunlar birlikdə deyənin dinləyən tərəfindən aydın başa düşülməsinə köməklik göstərir” (3, s.16). Canlı danışığda səs parametrlərilə yanaşı ekstralinqvistik və digər semiotik faktorlar mühüm rol oynayır. F.Veysəlli iki belə nümunə verir (3, s.17):

Danışığda	Yazıda
/Elə hey danışır-san. Sə: söz de:rəm, sən sa:lsan zarafata. Bi:lsən, nə var? Bunların heç biri maraqlandırmır. Mə: öz işlə:m maraqlandırır//	/İki gündən bəzi arası kəsilmədən yağan leysan yağışlar nəhayət bu gün günortadan sonra birdən dayandı. Buludlar yox oldu, toz-torpaq yatdı//

Hər iki formanı müqayisə edərək bu nəticəyə gəlirik ki, birinci sütunda Azərbaycan dilinin müasir danışığ normasının tələbləri müşahidə olunur. Sözlərdə reduksiya müşahidə olunur, saitlərin uzanması ilə, sözün sonrakı hecası düşsə də, onun tanınmasında çətinlik yaranmır. Söz sırası gözlənilmir, ayrı-ayrı sait və samitin tələffüzündə onlarca və yüzlərcə sapmalar müşahidə olunur. Amma auditoriya deyiləni başa düşür.

Məlum olduğu kimi, cümlə mənasına və daxili elementlərinə görə məlumat verici xarakter daşıyır. Amma məlumatlılığı nə qədər böyük mənə daşısa da, bir cümlə xətti olaraq cümlədən böyük vahid deyildir. Bu o anlamı ifadə edir ki, bir cümlə bir sözdən, yaxud bir neçə sözdən ibarət olsa da, o yalnız bir cümlədir. C.Layons yazır: “cümlə yazılı nitq-davranışının məhsulu hesab edilə bilər”. Cümlə termininin anlamını tədqiq edərkən əsas məsələ

onun aid olduğu obyektin, yaxud referentin növünü aydınlaşdırmaqdır. C.Layons bu məsələdə belə fərqlilik yaradır: mətn-cümlələr (text-sentences) və sistem-cümlələr (system-sentences). C.Layons sistem cümlələrinə belə izah verir (4, s.32):“Sistem-cümlələr yazılı nitq-davranışının məhsulu məhsulu kimi işlənilir. Şübhəsiz ki, sistem-cümlələrinin təqdimatı quruluşun metalinqvistik təsvirində və dilin funksiyalarında aşkar oluna bilər. Cümlənin bu cür təqdim olunması xüsusi dil qruplarının qrammatik təsvirində istinadlar vasitəsilə meydana çıxır”.C.layonsun əksinə olaraq, G.Braun və G.Yül yazırlar ki, dilin qrammatik təsvirində sistem-cümlələrindən istifadə etmək daha münasibdir (5, s. 2). Alimlərin qənaətinə görə hər iki terminin işlədilməsində iki yanaşma mövcuddur. Onlar açıq cümlə təsvirlərindən istifadə olunmasını irəli düşürlər. Əsas məqsəd cümləni təşkil edən elementlərin xüsusi vacib nöqtəsinə diqqət cəlb etməkdir. Bu zaman məlumatın təqdim olunduğu cümlələr bitkin, həm də yığcam olmalıdır. Cümləni işlədən şəxs işlətdiyi cümlələrdə nəinki mental prosesləri ehtiva edən məlumatdan istifadə edə bilər və bu cümlələr fiziki və sosial kontekstləri də özündə ifadə edə bilir. Qazdar yazır:“Mən güman edirəm ki, cümlələrin yaratdığı qrammatik birlik dilçilik tədqiqatı üçün legitim məlumat qrupu yaradır və burada bir-biri ilə bağlılığı olan və müəyyən intuitiv qaydalar ifadə edən cümlələrdən söhbət gedir” (6, s.10). Nitq zamanı işlədilən məlumat yazılı mətnlərdə də işlədilə bilər. N.Xomski yazır ki, yazılı mətnlərdə tərəddüdlər, xətalər və digər qeyri-standard formalar da ifadə oluna bilər. N.Xomski qeyd edir ki, cümlənin bu cür təsviri dilin qrammatik forması kimi təsvir olunmamalıdır. Cümlədə əks olunan məlumata iki yanaşma zəruri olaraq bir-birindən fərqlənir. Nitqi işlədən fərd danışığında geniş cümlə parçalarından istifadə edir. Məsələn, o düşünür ki, onun məlumatı cümlənin qrammatik cəhətdən üvlənməsinə görə sıralanıb ya yox. Yaxud orada əks olunan məlumat lazım olunan qrammatik qaydanı əks etdirir ya yox. Təbii ki, cümlə istifadəçisi gündəlik həyatda rastlaşdığı danışığından kənara çıxmır. Onun nitqində işlətdiyi cümlələr adi danışıda işlədilən cümlələrdir və bu hal məlumatı qəbul edən tərəfindən qəbul olunur. Həliday və Hasan yazılmış məndəki cümlələr arasında əlaqəni koheziya adı altında öyrənməyi iddia edirlər (Halliday and Hasan,1976). Onların yanaşmasında koheziya mətnin birləşmiş cümlələri arasındakı elementləri bağlayan vasitədir. Məsələn, anafirik element olan əvəzlik sözü əvəz edən, işarə edən, xatırladan element kimi cümlədə böyük rola malikdir. Doğrudur belə iddialar da mövcuddur ki, mətni təşkil edən cümlələr arasındakı koheziya bağlılığı mətn qəbul edənlərin şifahi, yaxud da yazılı mətni məntiqi qavramasına uyğun olaraq qəbul edir (8, s.18; 9, s.7). Danışan tərəfindən ortaya çıxarılan mətn özü məhsuldur. Onun nə cür yaranması və necə ortaya çıxması vacib amil deyil. Bu yerdə nitq-proses kimi iddiası ortaya çıxır.

İddia Vidouson tərəfindən irəli sürülür. Vidouson nitqin proses olduğunu, onu təşkil edən cümlələrin isə nəticə olduğunu iddia edir (10, s.71).Dilçilikdə istənilən analitik yanaşma mətni təşkil edən cümlələrin pragmatikasına rəvac verir. Həmçinin şifahi nitqi, yaxud yazılı cümlələri sintaktik və semantik cəhətdən araşdırmaq, tədqiq etmək ortaya çıxır. Moris yazır: “Yazıda işarələrin əlaqəsi cümlələrin implisit və eksplisit pragmatikası kimi meydana çıxır” (11, s.6).Cümlə obyekt kimi, tədqiq edilərsə, onun yaranması, kimin tərəfindən işlədilməsi, dinləyənin onu necə açması, bunlar hamısı müəyyən qanunauyğunluqlar əsasında tədqiq edilir. Bu kimi səbəblərdən cümlə çox vaxt mətnin məhsulu hesab edilir. Beləliklə, bu nəticəyə gəlirik ki, yazı və danışığın fərqləndirilməsi internet dilində də müşahidə olunur. İnternet dilində ən çox müşahidə edilən fərqlilik hər iki üslub iştirakçılarının fərdi xarakterlərindən və həmçinin onların yaşadıkları müxtəlif sosial mühitdən və s. asılı olaraq icra edilir. Danışanlar fərqli danışq marketlərindən istifadə edərək söhbətlərini qururlar. Yazıda isə müxtəlif linqvistik vasitələrdən istifadə edilir.

Ədəbiyyat

1. Crystal D. Internet Linguistics. New York: Routledge, 2011.
2. Palmer F. Grammar. Great Britain: Penguin Books, 1971.
3. Veysəlli F.Y. Diskurs təhlilinə giriş. Bakı: Təhsil, 2010.
4. Lyons J. Linguistic Semantics: An Introduction. Great Britain: Cambridge University Press, 1995.
5. Brown G., and Yule G. Discourse Analysis. Great Britain: Cambridge University Press, 1983.
6. Gazdar G. Pragmatics. New York: Academic Press, 1979.
7. Halliday M.A.K., and Hasan R. Cohesion in English. London: Edward Arnold, 1978.
8. Rochester S.R., and Martin J.R. “The art of referring: the speaker’s use of noun phrases to instruct the listener” in (ed.) R.O.Freedle 1977.
9. Kallgren G. ‘Some types of textual cohesion and their effects on texts’ in (ed.) N.E.Enkvist and J.Wiksell *Papers from the Fifth Scandinavian Conference of Linguistics Stockholm*, 1979.
10. Widdowson H.G. ‘Rules and procedures in discourse analysis’ in (ed.) T.Myers *The development of Conversation and Discourse* Edinburg University Press, 1979b.
11. Morris C.W. ‘Foundations of the theory of signs’ reprinted in Morris C.W. (1971) *Writings on General Theory of Signs* The Hague:Mouton, 1938.

N.Imanova

The internet language as a new means of communication

Summary

The article investigates the language of the internet as a new means of communication. It states that it is one of the interesting investigation source for modern linguistics. It has already been proved that the internet has its own language. Internet language has some differences and similarities with the writing and speech. The article states that the difference is not observed in the traditional situations in writing. The main features of the speech can be observed in e-mails, iChats, texting messages, etc. The article underlines that time is not demanded in such writings, and quick answer of the messages is expected. The article underlines the importance of obtaining simultaneous feedback from the interlocutors in the internet language. The differences between speech and writing have been touched upon in the article as well.

Н. Иманова

Интернет-язык как новое средство общения

Резюме

В статье интернет-язык рассматривается как новое средство общения. Подчеркивается, что данная область считается интересной области современной лингвистики. Также подчеркивается, что у интернет-языка есть особый язык. У интернет-языка есть отличительные и сходные признаки разговорным языком и письмом. В статье указывается, что самым сходным признаком заключается в том, что в письме в традиционных ситуациях не ощущается различие. Также подчеркивается, что в адресах электронной почты, сокращенных массажах отражаются основные качества речи. В ней особо подчеркивается, в подобных письмах учитывается время, требуется быстрый ответ на ожидаемые вопросы. В статье отмечается важность сходных и близких отношений между участниками интернет-языка. В статье также коснулось различиям между письмом и речи.

Rəyçi:

Leyla Cəfərova

filologiya elmləri doktoru, professor

СЕВИНДЖ БАБАЕВА
Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности
sevinc.pedaqoq@gmail.com:

ВИДЫ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И ИХ ЗНАЧЕНИЕ В ИЗУЧЕНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО

Açar sözlər: dil praktikası, nitq, monoloji mətn, məntiqi ardıcılıq, təlimin metodikası.

Ключевые слова: речевая практика, устная речь, монологический текст, логическая последовательность, методика обучения.

Keywords: speech practice, speech, monologic text, logical sequence, methods of teaching.

Особенность предмета «иностранный язык» состоит в том, что целью обучения при этом является не столько приобретение знаний о самом предмете, т.е. о языке, сколько формирование навыков и умений в разных видах речевой деятельности. Так, иностранный язык, как и другие практические дисциплины, предполагает для своего усвоения выполнение большого объема тренировочных упражнений, которые ведут к формированию речевых навыков и умений. Исходным моментом обучения считается приобретение знаний (формирование языковой базы и языковой компетенции), а его конечным результатом – развитие на основе знаний и формируемых навыков и умений коммуникативной компетенции. Средством формирования коммуникативной компетенции является учебная деятельность, в ходе которой учащиеся овладевают языком и у них формируются механизмы речи, а также неучебная деятельность, когда речевая деятельность входит в другую, более широкую деятельность людей (познавательную, общественно-производственную и др.). Здесь язык выступает в качестве средства общения для передачи разнообразной информации, выходя за рамки чисто учебных задач. В организации уроков устной речи важно различать 3 момента: 1) приобретение знаний (усвоение единиц и категорий языка, функций языковых единиц); 2) приобретение умений (практика в конструировании сообщений) или псевдокоммуникация; 3) использование умений (восприятие и понимание чужих и передача собственных сообщений) или речевое взаимодействие. Разрабатывая таким образом любой урок, надо всегда помнить, что мало только знаний и интенсивной учебной практики.

Высшей целью каждого урока является естественный целенаправленный обмен сообщениями между собеседниками. Стремясь к нему,

мы лишь облегчаем его учебной речевой деятельностью, псевдокоммуникацией. Речевое общение предполагает наличие у учащихся навыков и умений в разных видах речевой деятельности: в аудировании, говорении, чтении и письме. У людей, приступающих к изучению иностранного языка, уже сформированы умения аудирования и говорения на родном языке. Уровень развития этих умений облегчает развитие устно-речевых умений на иностранном языке. Цели обучения устной речи на иностранном языке состоят в том, чтобы научить учащихся: 1) понимать на слух речь своих собеседников

2) говорить, т.е. выражать свои мысли и чувства в звучащих предложениях. Аудирование, т.е. восприятие и понимание звучащей речи представляет собой активный творческий процесс. В качестве минимальной цели обучения аудированию может быть предложено умение понимать на слух: 1) указания преподавателя, ведущего урок на русском языке; 2) высказывания других учащихся на уроке;

3) небольшие рассказы преподавателя, тексты учебного характера. Обучение аудированию начинается с формирования фонематического и интонационного слуха. Четкие произносительные навыки являются одним из условий, облегчающих процесс восприятия речи. Для развития речевого слуха существуют различные типы упражнений. Это задания типа «Слушайте и повторяйте следующие слова» (словосочетания и предложения); «Повторяйте фразу, соблюдая интонацию», «Повторите фразу, трансформируя повествовательную интонацию в вопросительную и наоборот (ИК-1 - ИК-3). Большую роль при формировании навыков аудирования играет вероятностное прогнозирование. Языковой опыт, который уже имеется у изучающих язык, способствует тому, что они могут, услышав часть слова, предложения и сообщения, прогнозировать его конец. Вероятностное прогнозирование проявляется на всех уровнях языка – от слога до текста. Одним из видов упражнений на развитие навыков вероятностного прогнозирования на уровне предложения является следующее: «Слушайте предложения, закончите их: Я написал письмо, положил его в конверт и пошел....; Я опустил письмо в почтовый ящик. Теперь оно лежит....; Мой брат хорошо плавает, потому что.....».

Чтобы понять предложение, учащиеся должны удерживать в сознании всю звуковую последовательность слов, из которых состоит данное предложение.

О полноценном понимании воспринятого сообщения можно говорить только в том случае, когда слушающий в нескольких словах может передать его основное содержание. Если учащийся понял все фразы и предложения, но не может рассказать основную мысль и

содержание рассказа, это означает, что не достигнут высший уровень понимания. Необходимо тренировать учащихся в перефразировании услышанных предложений, формировать у них навыки эквивалентных замен одних слов текста другими с целью сокращения, компрессии полученной информации. Можно использовать задания типа «Прослушайте рассказ и передайте его в короткой, сжатой форме»; «Прослушайте текст и сформулируйте, передайте его основную идею» и др. Для того, чтобы научить учащихся слушать и понимать, их надо активно тренировать в этом виде речевой деятельности. Прежде всего совершенно необходимо с самого начала приучать учащихся слушать русскую речь устно, не следя по тексту. Многие методисты полагают, что это полезно. Если даже слушающие не понимают полностью услышанное, так как они интуитивно усваивают интонацию, слого- и слововыделение, произношение и в этом случае приобретают некоторые навыки. Итак, чтобы обеспечить процесс успешного аудирования, надо развивать грамматические, лексические, фонетические навыки учащихся, также активизировать интонационный слух и умение прогнозировать цель и идею содержания текста, формировать навыки эквивалентных замен одних слов текста другими. Рассматривая природу устной речи, следует остановиться на сходстве и различии ее сторон: аудировании и говорении. Надо создавать и расширять на уроке и вне его условия, в которых у учеников возникает потребность использовать изучаемый язык в естественном общении друг с другом и с другими людьми. В этом и есть проявление методического принципа коммуникативности. Учащийся должен сам, без поддержки учителя и без опоры на структурные упражнения пытаться пользоваться русским языком для обмена мнениями с другими, и задача преподавателя – вовлечь учащихся в такую деятельность, которая внутренне для них интересна и протекает в контекстах естественного взаимодействия.

Для успешного обучения устной речи на занятиях обязательно должна быть речевая практика учащихся – разговоры на русском языке, не носящие учебного характера.

Все сказанное об обучении устной речи в равной степени относится как к аудированию, так и к монологической и диалогической речи.

Для того чтобы уточнить цели обучения говорению, нужно принять во внимание, что устная речь в естественном общении чаще осуществляется в форме диалога или монолога.

Монолог – это организованный вид речи, предполагающий продолжительное высказывание одного лица, обращенное к аудитории,

к слушателям. Монолог может входить в качестве составной части в беседу, протекать в форме рассказа, выступления, доклада или лекции.

При монологической форме устно-речевого общения смены ролей «слушающий-говорящий» не происходит. Монологический текст представляет собой серию предложений, связанных между собой по смыслу, расположенных в логической последовательности и соединенных друг с другом при помощи специальных языковых средств (союзов, наречий и т.д.). Вместе с тем в нем присутствуют такие экспрессивные средства как повторы, риторические вопросы, восклицания, вводные слова и предложения, нарушение порядка слов и др.

В обучении монологу выделяется 3 этапа. На первом этапе учащиеся овладевают умением самостоятельно высказывать одно предложение, соответствующее заданию и ситуации речи. Учащиеся самостоятельно выбирают содержание высказывания, правильно используют для его построения изученный языковой материал и произносят его в нормальном темпе. Вот примеры заданий, которые предоставляют учащимся возможность самим выбирать, о чем они будут говорить: 1) Скажите (одно предложение), что вам кажется самым интересным в этом тексте. 2) Скажите одно предложение о том, что вы видите на картинке или в комнате. 3) Скажите по одному предложению о том, что вы делаете дома или в аудитории. 4) Скажите по одному интересному предложению на тему «Наш город», «Моя семья», «Мой друг», и т.д. На втором этапе развития монологической речи учащиеся учатся логическому высказыванию, состоящему из нескольких логически связанных предложений: 1. дают развернутые ответы на вопросы; 2. описывают самое интересное с их точки зрения в содержании прочитанного места или в серии картинок;

3. делают краткие сообщения о себе, о своей жизни.

Для того, чтобы учащимся легче было удерживать в памяти последовательность предложений, полезно им задавать вопросы или серию незаконченных фраз. Например:

1. Кто он (она)? Что он (она) любит делать? Что они делают сейчас?

2. Моего сына зовут ... Он очень любит.... В воскресенье он хочет пойти.....

На третьем этапе учащиеся учатся высказывать законченный монолог; дать законченное описание предмета (события), важного с точки зрения говорящего; доказать правильность своей мысли; сообщить слушателям интересную для них информацию, полученную при чтении или прослушивании сообщений.

На втором и третьем этапах работы над монологической речью используется пересказ прочитанного или прослушанного текстов в различных вариациях: содержание может быть передано полностью или выборочно, близко к тексту или же с отступлениями от него; текст может пересказываться от имени автора или от лица различных персонажей. Хороший эффект дает использование индивидуальных заданий: отдельные учащиеся получают для пересказа разные тексты.

Пересказ – это переходная форма работы над монологом. От пересказа нужно как можно скорее переходить к неподготовленному высказыванию. Поэтому, следует рекомендовать учащимся сопровождать пересказ выражением своего отношения к его содержанию, использовать информацию текста для достижения какой-нибудь цели. Очень эффективен не сплошной, а выборочный пересказ. В этом случае преподаватель задает вопросы типа: «Что вам понравилось в тексте?», «Что нового вы узнали из текста?». Такая работа дает возможность организовать обмен мнениями по поводу текста, во время которого учащиеся обучаются неподготовленному монологу. В условиях естественного речевого общения монолог чаще сочетается с элементами диалогической речи, т.е. является монологом в диалоге. Между этими формами речи нет резких различий и часто одна из них переходит в другую. Цепь реплик, которые обычно порождаются одна за другой в условиях общения двух или нескольких лиц, представляет собой диалог. Отличительной чертой диалогической речи является ее спонтанность. Спонтанность диалогического высказывания обуславливает использование разного рода клише и разговорных формул. Элементами диалога являются реплики различной протяженности: от одной до нескольких фраз. Минимальная цель обучения диалогической речи на начальном этапе обучения может состоять в следующем: 1) Участвовать в диалоге в стандартных ситуациях общения (в магазине, на почте и т.д.);

2) Разговаривать с товарищами, с друзьями на общие (культурно-обиходные) темы; 3) Участвовать в речевом общении на уроке русского языка.

Приведем примеры возможных заданий для таких упражнений:

1. Дополните реплики диалога.
2. Восстановите начало диалога.
3. Закончите диалог.
4. Скажите, кому принадлежат эти реплики (кто участвует в этом диалоге).
5. О чем они разговаривают? (дается изображение ситуации).

Среди речевых упражнений выделяют упражнения для обучения подготовленной и неподготовленной речи. Наиболее трудным видом

устной речи на начальном этапе являются неподготовленные диалогические высказывания. Учащиеся должны научиться использовать отработанный в упражнениях языковой материал текста для построения своих собственных высказываний.

Среди упражнений этого типа основное место занимают вопросно-ответные упражнения: ответы на общие, альтернативные и специальные вопросы. Наиболее легким является ответ на общий вопрос, так как в ответе повторяется грамматическое, лексическое содержание, изменяется лишь интонационное оформление ответа (ИК-3 заменяется на ИК-1). При выполнении вопросно-ответных упражнений рекомендуется вначале использовать такие вопросы к изучаемой конструкции, которые содержат эту конструкцию. Например: 1. Когда вы ходили в аптеку?; 2. Почему вы ходили в аптеку?; 3. С кем вы ходили в аптеку? и т.д. Ответы на вопросы являются самой простой и широко распространенной формой устного контроля. Учитывая положительный и отрицательный опыт такой работы, хотелось бы предостеречь от слишком общих вопросов, ответы на которые не требуют глубокого понимания смысла. Полезны вопросы, вскрывающие причины рассказанного (почему?, по какой причине?, каким образом?), а также вопросы субъективно-оценочного характера (каково ваше мнение?, что вы об этом думаете?) и др. Желательно, чтобы вопросы в своей совокупности образовали диалог с преподавателем. Можно предлагать для восприятия на слух текст, используемый по ролям (в лицах). Нередко мы отводим учащимся пассивную роль отвечающего на наши вопросы или вопросы подготовленных учеников. В речи иностранцев, изучающих язык, всегда будут повторы, паузы, неудачные фразы, отклонения от общелитературной нормы. Преподаватель должен выработать у учащихся навыки умения вести активно диалог и быть не пассивным слушателем, а быть инициатором разговора. Пусть учащийся колеблется в выборе слов, повторяет некоторые из них, перестраивает свою речь на ходу, замолкает в поисках слова, ошибается, наконец, но пусть он говорит.

Многие методисты считают диалоги эффективным приемом для развития навыков устной речи. Они оживляют урок, повышают интерес учащихся к изучению языка, т.е. делают изучение чужого языка интересным и увлекательным. С точки зрения психологии, чтение это один из видов речевой деятельности. Чтение состоит из двух взаимосвязанных нерасторжимых явлений – техники чтения и понимания читаемого текста. Больше всего с чтением связано аудирование, поскольку при чтении про себя осуществляется проговаривание в форме внутренней речи.

Основными принципами отбора текстов для чтения являются их доступность, информативность, занимательность, системность изложения, связь с грамматическим материалом, изучаемым в курсе русского языка. Опытные преподаватели обладают набором приемов, цель которых, отвлекая от трудностей процесса чтения, сосредотачивать усилия учащихся на понимании прочитанного текста. На этом фоне ошибкой преподавателя было бы следить лишь за правильностью произношения, напротив: он должен всячески стремиться вырвать учащихся из плена формы и нацелить их внимание на смысл читаемого. Элементарным методическим выводом здесь будет: не перебивать читающего, поправляя его на каждом слове (ошибки в произношении лучше потом объяснить и дать им нужные фонетические упражнения). Для проверки понимания прочитанного полезна беседа по содержанию в форме вопросов и ответов, передача прочитанного в нескольких фразах, пересказ наиболее ярких эпизодов текста. С этой же целью можно предложить учащимся найти в тексте высказывания, описывающие ту или иную ситуацию; выделить главное, основное в содержании текста; составить план текста; найти в тексте некоторые заданные детали (например, все слова, словосочетания, которыми описывается пейзаж, та или иная ситуация и т.д.). Зрительная наглядность не менее эффективна психологически для развития устной речи иностранцев, особенно для интенсивного запоминания, чем действия и ситуации. Вряд ли стоит доказывать необходимость использования шуток и юмористических рассказов, полезность для развития устной речи разучивания песен, постановки коротких сцен и т.п., что уже правда выходит за рамки только аудиторной работы.

Эффективным средством развития устной речи иностранцев следует признать демонстрацию диафильмов, слайдов, сопровождающихся живым звуком. После просмотра «звукового» диафильма применяется, возможно, большое количество видов работы на основе этого диафильма: лексические упражнения, вопросы и ответы, беседа по просмотренному и услышанному диафильму и др.

Было бы наивным думать, что навыки чтения на русском языке можно развить только путем изучения учебных текстов и эпизодического чтения рассказов в аудитории. Привитие навыка самостоятельного чтения (домашнее, внеаудиторное чтение) нужная и важная задача обучения, решаемая на начальном этапе при участии и под руководством преподавателя. Для изучающего чтения и для первоначального навыка чтения с пониманием используются адаптированные сюжетные или описательные тексты страноведческого характера. Такие тексты или маленькие отрывки должны быть

обязательно законченными и содержащими яркую мысль, какую-то оригинальность, юмор.

О самостоятельном домашнем и внеаудиторном чтении правомерно говорить к продвинутому этапу обучения, когда у учащихся уже есть необходимый запас слов, грамматические знания и практические навыки. В процессе домашнего чтения развивается техника чтения, закрепляется изученная лексика и грамматика, пополняется словарный запас учащихся, зрительно закрепляются навыки письма.

Для домашнего чтения стоит рекомендовать разные тексты в зависимости от языковых возможностей учащихся, от их интересов.

Каждый из текстов желательно связать с прорабатываемым в аудитории грамматическим и лексическим материалом. Из экспериментальных исследований известно, что во время чтения интересных для учащихся текстов, запоминание незнакомых слов происходит намного эффективнее.

Необходимо научить учащихся работать со словарем, познакомить их с двуязычными словарями, принципом их организации. Навык быстрого нахождения слова в словаре подготавливается упражнениями на закрепление алфавита и определение последовательности расположения в словаре ряда слов с начальной одинаковой буквой, затем – с первыми двумя одинаковыми буквами и т.д.

Если мы добьемся хорошей техники работы со словарем, умению быстро найти перевод незнакомого слова или предложения, то очень поможем учащимся в чтении оригинальных интересных текстов. Однако еще важнее подготовить учащихся к преодолению текста без словаря, к пониманию текстов, в которых есть неизученные слова и грамматика. Первым условием здесь выступает наличие у учащихся потенциального словарного запаса, т.е. слов, которые могут быть ими узнаны и поняты при чтении, хотя они их специально не изучали.

К концу начального этапа у учащихся должны быть сформированы следующие умения: 1) Изложить письменно общее содержание прочитанного или прослушанного текста; 2) Составить письменно рассказ по изученной теме с опорой на зрительную наглядность или по предложенным вопросам в правильном и логичном изложении; 3) Составить письменно рассказ биографического характера, поздравительное или дружеское письмо в пределах изученного лексико-грамматического материала. Преподаватель должен развивать критическое отношение к своей практике, сознательно и целенаправленно отбирать из существующего опыта то, что он считает наиболее подходящим для целей и условий обучения, для уровня подготовки и интересов учащихся, для своих индивидуальных особенностей. Цель всех этих поисков –

организовать увлекательный процесс обучения русскому языку, воспитывать устойчивый интерес к нему.

Литература

1. «Методика преподавания русского языка как иностранного». Автор: Щукин.
2. «Методическое руководство для преподавателей русского языка иностранцам» Авторы: В.Г.Костомаров, О.Д.Митрофанова.
3. «Методика преподавания русского языка как иностранного на начальном этапе обучения» Авторы: Г.И.Дергачева, О.С.Кузина.
4. «Пособие по развитию навыков устной речи для иностранцев». Академия Наук СССР, кафедра иностранных языков. Составители: В.А.Агошкова, А.К.Демидова, А.В. Алексеева.

S.Babayeva

Nitq fəaliyyətinin növləri və onların rus dilinin öyrənilməsində (xarici dil kimi) əhəmiyyəti

Xülasə

Müəllif məqalədə rus dilinin xarici dil kimi öyrənilməsində metodikanın əhəmiyyətindən danışır. Məqalədə qeyd edilir ki, nitqin növləri tələbələr arasında ünsiyyət yaratmaq üçün bir vasitə kimi rus dilinin öyrənilməsinə (xarici dil kimi) kömək edir. Müəllif rus dilinin öyrənilməsində nitqin növlərinin istifadə olunmasından və qarşılıqlı əlaqəsindən yazır. Məqalədə həmçinin, yazılı nitqin əhəmiyyətindən və onun o biri dil-nitq növləri ilə əlaqəsindən bəhs edilir.

Xarici dil, başqa fənlər kimi, onun mənimsənilməsi üçün böyük həcmdə tapşırıqlar tələb edir, bu isə tələbələrin nitq qabiliyyətini inkişaf etdirir. Doğma olmayan dilin öyrənilməsi kommunikativ əsasın üzərində qurulub. Tələbələr rus dilini xarici dil kimi öyrənməklə nitqin növlərini öz doğma dilləri ilə müqayisə edirlər, bu isə onlara dilin öyrənilməsində müsbət nəticələr əldə etməyə kömək edir.

Xarici dilin öyrənilməsi insanın mədəniyyətini və dilini öyrəndiyi ölkə haqqında biliyini zənginləşdirir.

Kinds of speech activity and their importance in studying Russian language as foreign

Summary

The article considers types of speech in teaching the Russian language as a foreign one. The author reveals the usage rules of the language and types of speech. In teaching foreign languages dialogues and monologues are of special significance.

Types of speech activity is the means for student communication that assist in teaching the Russian language as a foreign one. The author states the correlation of types of speech activity in the process of studying Russian and considers the use of every type in the educational process. Learning a foreign language is based on communication. The author reveals the writing with oral types of speech activity.

The foreign language, as well as other practical disciplines, suggests that a large number of training programs are implemented, which will allow for the formation of bulkheads and edges.

In the process of learning Russian as a foreign language students compare types of speech with their native language and it helps them achieve significant results.

Foreign language learning enriches the knowledge of the country where people learn the culture and language.

Rəyçi:

Nərmin Musabəyova
filologiya elmləri namizədi, dosent

GÜLƏR ƏLİYEVƏ
ADU
guler.eliyeva.1994@list.ru

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ FƏAL/INTERAKTİV TƏLİM METODLARINDAN İSTİFADƏ

Açar sözlər : interaktiv təlim, təlim metodları ,sxemlər, üsul vasitələri , diskussiya, tədqiqatçılıq.

Key words : interactative training, teaching methods, scehemes, means methods, discussion, research.

Ключевые слова: интерактивные обучение , методы обучения, схемы, методы Интерфейсы , обсуждение , исследование.

Dünyada baş verən qloballaşma prosesi və Azərbaycan təhsil sisteminin Avropa təhsil sisteminə inteqrasiya etməsi təhsilimizdə əsaslı dəyişikliklərin edilməsini zərurətə çevirdi. Ənənəvi təlimdən fərqli olaraq bu prosesdə yeni təlim texnologiyası olan fəal/interaktiv təlimdən istifadəyə yer verilirdi. Fəal təlim tələbələrə dərk etmə prosesinin fəallığına, müstəqil düşünmə qabiliyyətinin formalaşmasına əsaslı təməl yaradır. Fəal/interaktiv təlimin müxtəlif üsulları vardır. Üsulların hər birinin özünəməxsus texnikası vardır. Bu üsullardan istifadə etmək dərsin səmərəliliyini artırmaq üçün çox vacibdir.

Bilirik ki, interaktiv təlim metodları yeni texnologiya hesab edilir. Bu təlimin ən öndə gedən cəhətlərindən biri isə odur ki, metodlar konservatizmdən kənardır. Elə ona görədir ki, ən sakit, utancaq və melanxolik xüsusiyyətlərinə malik olan şagirdin belə aktivləşməsinə yardımçı olur. Ümumilikdə interaktiv təlim metodlarının 400-dən çox növü var və hər metod özünəməxsus şəkildə tətbiq edilir. Azərbaycan dili dərslərində bu metodlardan necə istifadə edilməsini nəzərdən keçirək.

1.Rollu oyun. Bu üsul şagirdlərin yaradıcı təxəyyülünün inkişafına səbəb olur, onların danışq və ünsiyyətqurma vərdişlərini inkişaf etdirir. Şagirdlərin üzərinə düşən iş keçirilən dərsi kiçik səhnəcik şəklində qurmaqdır. Səhnəciyi qurarkən onlar daha çox öz fikirlərindən istifadə etməyə çalışmalıdırlar.

Bu metoddan nümunə olaraq morfologiya bölməsinin sonunda istifadə edə bilərəm. Hər bir şagirdə bir nitq hissəsi rolunu verərək onların bir-biri ilə əlaqəsini rollu oyun vasitəsilə səhnələşdirmək mümkündür. Hər bir şagird bir nitq hissəsi rolunda çıxış edərək əvvəlcə öz xüsusiyyətlərini ,daha sonra isə hər bir nitq hissəsiylə olan bağlılığını göstərir.

2.Beyin həmləsi(Əqli hücum). Beyin həmləsi sürətli məlumat axını və öyrənənlərin fəallığının artırılması üçün tətbiq olunur. Bu metod istənilən

mövzu ilə bağlı çoxlu sayda fikir mübadiləsi irəli sürmək üçün istifadə olunan metoddur. Tələb olunan əsas məsələ çoxlu fikirlər irəli sürmək və ortaya qoymaq və çoxlu sayda fikirlər ortaya çıxana qədər şərh irəli sürməmək və qiymətləndirmə aparmamaqdır. Əqli hücum öyrənənlərin “açıq fikirli” olmasına və onların bu sayədə normal şərtlər altında ağıllarına gələ bilməyəcək çoxlu fikirlər meydana gəlməsinə kömək edir. Beyin həmləsindən istifadə edənlərin təfəkkürü şablon olmayan, məhsuldar olur. Əqli hücum zamanı söylənən bütün fikirlər yazıya alınır. Daha sonar yazılmış fikirlər müzakirə olunur. Nəticə olaraq tədqiqat sualı meydana gəlmiş olur.

Beyin həmləsindən söz yaradıcılığı bəhsində istifadə etmək olar. Müəllim problem olaraq fellərdən isim düzəldən şəkilçilər mövusun ortaya qoyur. Şagirdlərin hər biri "yataq, büküm, döngə, qızartı, əkin" və s. kimi cavablar verərək beyinlərinin məhsulunu ortaya çıxarırlar. Bütün cavabları müəllimə lövhəyə yazır və sonda düzgün və yanlış cavabları qiymətləndirir.

3.Diskussiya (Müzakirə). Diskussiya həm öyrədən, həm də öyrənən üçün önəmli metoddur. Bu metod onların mətndəki hadisə və faktlara münasibəti öyrənməyə imkan verir. Diskussiya prosesi zamanı öyrənənlər məsələyə fikir bildirməyi, onları faktlar əsasında təhlildən keçirməyi öyrənirlər. Bu üsuldən istifadə öyrənənlərdə dinləmək və növbə ilə danışmaq mədəniyyətini, digər fikirlərə hörmət göstərmək və diskussiya mədəniyyətini inkişaf etdirib formalaşdırır.

5-ci siniflərdə alınma sözlərin tədrisi zamanı bu üsuldən istifadə etmək olar. Belə ki, alınma sözlərin hansı dildən gəldiyini, niyə məhz həmin dilə məxsus olmasını, milli mənşəli sözlərlə onları necə fərqləndirməli olduqlarını və bu kimi problemləri şagirdlərlə diskussiya yolu ilə aydınlaşdırmaq olar. Diskussiya ona görə faydalı hesab olunur ki, bu metodla şagirdlər müzakirə yolu ilə dərsi daha mükəmməl şəkildə mənimsəmiş olurlar.

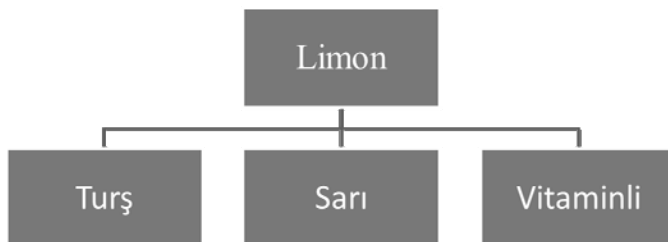
4.Söz asosiasiyası. Bu metodu həm mövzunun öyrənilməsinin əvvəlində, həm də axırında tətbiq etmək olar. Metod aşağıdakı kimi tətbiq olunur:

- Mövzu ilə bağlı əsas söz lövhəyə yazılır;
- Öyrənənlərə tapşırıq verilir ki, bu sözlə bağlı gördükləri və eşitdikləri anda ağıla gələn ilk sözü yazsınlar. Buna görə hamıya 1-2 dəqiqə zaman verilir;

Dərsin sonunda şagirdlərə tapşırılır ki, həmin mövzu ilə bağlı düşüncələrini bir kəlimə ilə ifadə etsinlər.

Söz asosiasiyası metodundan morfolojiya bölməsində sifəti kecerken tətbiq etmək mümkündür. Belə ki, hər hansı bir isim verilir və onun

xüsusiyyətlərini sadalamaq tələb olunur. Həmin xüsusiyyətləri sadalayarkən sifətin növləri ortaya çıxmış olur. Nümunə :

5.Problemlı vəziyyət. Bu metod tənqidi təfəkkürü formalaşdırır, təhlil etmə və ümumiləşdirmə bacarığını inkişaf etdirir.

Müəllim öncədən problemi hazırlayır, müzakirə məqsədilə suallar tətbiq edir. Şagirdlər kiçik qruplara bölünür. Hər bir qrup onlara verilən vərəqdəki problemlı vəziyyəti müzakirə edir, həll yolları təklif edir. Qruplar işlərini bitirdikdən sonra auditoriyada ümumi müzakirə aparılır.

Problemlı vəziyyət üsulunu məsdər və ya ismin, sifət və feli sifətin, feli bağlama və zərfin müqayisəsi zamanı vermək olar. Prolemlı vəziyyəti həmin nitq hissələrinin forması ,cümlədə yeri və s. kimi suallarla yaratmaq olar.

6.Qərarlar ağacı. Bu metodun tətbiqi o zaman baş tutur ki, verilən materialda təqdim edilən problemin birdən çox həlli yolu var və bunlardan hansı liderlik təşkil etməlidir. Şagird bu həllərin hamısını seçə bilmir. Bu metod aşağıdakı formada tətbiq olunur :

- İlk öncə müəllim təhlil olunacaq məsələləri və onların həlli yollarının bir neçəsini müəyyənləşdirir. Ancaq təklif olunan variantlar eyni dərəcədə real olmalıdır ki, onların içində “ Lider ” variant olmasın.

- Təhlil ediləcək problem iri həcmli kağız parçasında bu formada olmalıdır :

PROBLEM				
Problemin həlli yollarının “ +” və “-” tərəfləri	Problemin həlli yolu			
	Birinci yol	İkinci yol	Üçüncü yol	Dördüncü yol
	+	-	+	-
Qərar :				

- Müəllim şagirdləri qruplara bölür ;
- Tapşırıq izah olunur və hər qrupa bu cədvəl olan vərəq və qələmlər verilir. Daha sonra vaxt təyin olunur.

- Qruplar problemin həlli yollarını müzakirə edir, müsbət və mənfi cəhətləri qeyd edirlər . Variantlar hamısı təhlil edildikdən sonra qərar qəbul edilir və bir variant seçilir.

Qərarlar ağacı metodundan bir çox mövzularda tətbiq etmək olar. Leksika bölməsində omonim və ya çoxmənalı sözlərin tətqiqində istifadə etmək olar, həmçinin sz yaradıcılığında da istifadə etmək mümkündür.

7. BİBÖ (Bilirəm. İstəyirəm bilim. Öyrəndim) . Metod aşağıdakı formada aparılır:

a.Problem elan edilir;

b. Müəllim yazı taxtasında 3 sütunlu cədvəl qurur və Bilirəm/istəyirəm bilim/Öyrəndim başlıqlarını qeyd edir.

c.Şagirdlər mətndəki problemlə əlaqədar bildiklərini birinci sütunda, həmin problemlə bağlı bilmədiklərini ikinci sütunda, dərsin sonunda isə cədvələ diqqət yetirilir və öyrəndikləri üçüncü sütunda qeyd edilir.

Bu metodla öyrənənlərin bildikləri təkrar olunur, bilmək istədikləri araşdırılır və bu tədqiqat nəticəsində gəlinən nəticə onların biliyinə çevrilir.

BİBÖ metodundan nümunə olaraq cümlə üzvlərinin ifadə vasitələrinin tədris edərkən istifadə etmək olar. Bu zaman ilk sütunda misal üçün mübtədanın ifadə vasitələrindən şagirdlərin bildiklər yazılır, ikinci sütunda onların bu ifadə vasitələri bəhsindən öyrənmək istədikləri , üçüncü sütunda isə nəticə yazılır.

8. Venn diaqramı. Bu metoddan dərs zamanı mövzular üzrə müqayisə aparmaq , onların oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirmək üçün istifadə edilir. Venn diaqramından istifadə aşağıdakı formada olur:

1.Müqayisə olunacaq bölmələr müəyyənləşdirilir

2.Kəsişən iki və ya daha artıq dairə çəkilir (ortada yazmaq üçün boş yer saxlanılır)

3.Birinci və üçüncü dairədə müqayisə olunacaq obyektlər yazılır.

4.Şagirdlərə təlimat verilir ki, nə müqayisə olunur və dairələrdə oxşar və fərqli cəhətlər hansı formada qeyd olunmalıdır .

5.Müqayisə edilən obyektlər təsvir olunur ,fərqli xüsusiyyətlər sağ və sol tərəfdə, oxşar xüsusiyyətlər isə kəsişən hissədə qeyd edilir.

Sonda isə müqayisə və oxşarlıqlar əsasında mövzu ümumilləşdirilir.

Venn diaqramı metodundan bir çox bölmələrdə tətbiq etmək olar. Məsələn sifətlə zərfin, feli sifətlə sifətin, zərflə feli bağlamanın və s. müqayisəsində istifadə etmək olar.

9. Karusel. Karusel metodu tətbiq edən müəllim əvvəlcədən iri vərəqlərdə dərs materialına uyğun suallar hazırlayır. Dərs başladıqdan sonra müəllim hər bir qrupa fərqli suallar olan kağızlar paylayır. Qrupun üzvləri hər suala bir cavab yazıb saat əqrəbi istiqamətində vərəqləri ötürürlər. Qrupların hər biri fərqli rənglə cavabları qeyd edirlər ki, seçilsin. Sonda müəllim vərəqləri yazı lövhəsinə yapışdırır və bütün qruplar cavabları müzakirə edirlər.

Müəllimə leksik yolla söz yaradıcılığı dərsin keçerkən hər bir qrupa "dialekt və şivələr hesabına söz artımı ", "alınma sözlər hesabına söz artımı ", "yeni məna kəsb etmək hesabına söz artımı " başlıqlı kağızlar paylanır. Qruplar kağızlarda öz fikirlərini qeyd edirlər. Sonda kağızlar lövhəyə yapışdırılır. Nəticə ümumiləşdirilir.

10. Akvarium. Bu üsul diskussiya aparmaq vərdişlərini inkişaf etdirir. Burada əsas məsələ vahid fikrə gəlmək deyil, diskussiyayı düzgün şəkildə aparmaqdır. Bu metod zamanı şagirdlər iki qrupa ayrılır və bir-birinin daxilində olan 2 dairə yaradırlar. Birinci dairədə ,yəni daxili dairədə dərs zamanı mətndə qoyulan problem müzakirə obyektı olur, ikinci dairə olan xarici dairə isə onların diskussiyasını doğru aparmağını müşahidə edir. Daha sonra isə qruplar yerlərini dəyişirlər. Problemin həlli işi davam etdirilir.

Qeyd edək ki, fəal təlim metodlarının tətbiqi öyrənənlərə müstəqil düşünmək, sərbəst işləmək bacarığı , tədqiqat aparmaq qabiliyyəti, yaradıcı fəaliyyəti inkişaf etdirir. Bununla yanaşı şagirdlərdə qrup şəklində işləmək vərdişlərini formalaşdırır.

Ədəbiyyat:

1. Ş. Nebiyeva - Ana dili tədrisi metodikasının aktual problemləri, Bakı, 2010
2. A.Qəhrəmanov-Ümumi orta təhsil səviyyəsinin yeni fənn kurikulumlarının tətbiqi üzrə təlim materialı, Bakı,2012
3. B.Əhmədov- Azərbaycan dili təliminin qanunları, prinsipləri və metodları,Bakı,2007
4. X.Qədimova- İnteraktiv təlim metodları və onların tətbiqi yolları, Bakı,2003
5. H.Balıyev - Azərbaycan dilinin tdrisi metodikası , Bakı, 2014
6. A.Abdullayev - Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası, Bakı, 1978

G.Aliyeva

**Working methods used in active/interactive training process
Summary**

The globalization process in the world and the integration of the Azerbaijani education system into the European education system have made fundamental changes in our education a necessity. Unlike traditional training, this process involved the use of active / interactive training, which is a new training technology. Active learning creates a foundation for students to engage in the process of understanding and formulate their independent thinking skills. There are various ways of active / interactive training. Each of the methods has its own unique technique. Using these techniques is crucial to improving the efficiency of In general, there are a number of ways to implement active / interactive training. Each method has its own technique the lesson. We know that interactive training methods are considered a new technology. In total, there are over 400 types of interactive training methods and each method is specifically applied

Г.Алиева

**Способы работы,используемые в процессе интерактивного
обучения
Резюме**

Процесс глобализации в мире и интеграция азербайджанской системы образования в европейскую систему образования коренным образом изменили наше образование. В отличие от традиционного обучения, этот процесс включал использование активного / интерактивного обучения, которое является новой технологией обучения. Активное обучение создает основу для студентов, чтобы они участвовали в процессе понимания и формулировали свои навыки самостоятельного мышления. Существуют различные способы активного / интерактивного обучения. Каждый из методов имеет свою уникальную технику. Использование этих методов имеет решающее значение для повышения эффективности урока. Мы знаем, что интерактивные методы обучения считаются новой технологией. В целом существует целый ряд способов осуществления активного / интерактивного обучения. Каждый метод имеет свою собственную технику.

Rəyçi

Yeganə Hacıyeva
filologiya elmləri nazmizədi, dosent

GÜLÜMSƏR ABBASOVA
BDU
abbasova@mail.ru

ƏLİ KƏRİM POEZİYASININ DİLİN DƏ ANTONİMLƏRİN ÜSLUBİ-SEMANTİK ƏLAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: Ə.Kərim, poeziya dili, antonimlər, bədii təzad, üslubi çalar, kontekst.

Ключевые слова: А.Керим, поэтический слог, антонимы, художественное противопоставление, стилистический оттенок, контекст

Key words: Ali Karim, poetry, antonyms, art contrast, stylistic hue, context.

Məlumdur ki, antonim sözlərdən əşya və hadisələrin qarşılaşdırılması, müqayisə yolu ilə təzadlı lövhələrin yaradılması məqsədilə istifadə olunur. Bədii təsvir vasitəsi kimi antonimlər nitqdə lakoniklik, konkretlik, obrazlılıq yaradır. Antonimlərdən dilin bütün üslublarında istifadə olunsa da, onlar üslubi vasitə kimi bədii ədəbiyyatda, poeziyada daha geniş şəkildə işlədilir. Fikir və anlayışların təzadlı münasibətlərini bildirən antonim sözlər nitqdə çox işlənir və sözlərin mənasını dəqiqləşdirməyə xidmət edir. Leksik normanın əsas tələblərindən birinin nitqin dəqiqliyi olduğunu nəzərə alsaq, antonimlərin işlənmə məqamları daha aydın olar. Onlar daha çox müqayisə xarakteri daşıyır və eyni anlayışın əks tərəflərini ifadə edən, formaca müxtəlif, mənacə bir-birinə əks olan sözlərdən yaranan semantik vahidlərdir (6, s. 271). Görkəmli Azərbaycan şairi Əli Kərimin poeziya dilində işlənmiş antonimlər öz spesifikasiyası və təkrarsızlığı ilə seçilir. Bunlar elə üslubi-ekspressiv vahidlərdir ki, onlar əsasən, məhz şairin şeir dili üçün xarakterikdir:

*Ürəyimdə sevinc, qəm –
Muğamı dinləyirəm.
Həm isti, həm soyuqdan,
Həm kölgə, həm işıqdan
Yaranmış bir xoş aləm...* (8, s. 22)

Ziddiyyətin dərəcəsinə görə antonimlər tam və nisbi olmaqla iki yerə ayrılır. *Mənacə bir-birinin tam və mütləq ziddini təşkil edən antonim sözlərə tam antonimlər deyilir.* Məsələn: *ağ-qara, dağ-dərə, yay-qış, alt-üst, var-yox, yaş-quru, gözəl-çirkin, az-çox, yer-göy* və s. Misallara diqqət yetirək:

*Rayonun hər böyük, hər kiçik yolu
Ömür dastanının misralarıdır* (8, s. 30)

*Qapılar açılır, örtülür,
Gah sürətlə, gah asta;
Gah bu geniş dünyaya,
gah da yerin altına.* (8, s. 45).

Tam antonimlər insan cəmiyyəti yarandığı gündən meydana gəlmişdir. Cəmiyyətin üzvləri əhatəsində olduqları mühiti dərk edikcə yaxşını pisdən, acını şirindən, istini soyuqdan, dostu düşməndən, işığı qaranlıqdan fərqləndirməyə başlamışlar. Bu cür məfhumların dildə fərqləndirilməsi daha çox tam antonimlər vasitəsilə ifadə olunmuşdur (10, s.106).

Mənaca bir-birinin şərti və nisbi ziddini təşkil edən antonim sözlərə nisbi antonimlər deyilir. Məsələn:

*Kamanın səsi kövrək
Gah ucalır, gah kəsir* (8, s. 23).
*Sabiri - gülüşündə hüzn,
Kədərində hüsn,
Sükutunda tufan,
Tufanı ərşə dayaq alovdan
Yaranan bir insan Azərbaycan!* (8, s. 57).

Bu misralarda qeyd olunan antonimlər üslubi mövqeyinə görə bir-biri ilə antonimlik təşkil edərək təzad yaratmışdır.

Antonimlərin əmələ gəlmə yolları. Ədəbi dilimizdəki antonimlər iki mənbə əsasında əmələ gəlmişdir.

I. Dilin daxili imkanları hesabına;

II. Başqa dillərdən söz almaqla.

I. Dilimizin daxili imkanları ilə yaranmış antonimlər aşağıdakı yollarla əmələ gəlir:

a) antonimlərin bir qismi təbii halda əkslikləri bildirmək üçün yaranmışdır. Məsələn: *yer-göy, var-yox, yazı-pozu, dağ-aran, quru-yaş, yuxarı-aşağı, isti-soyuq, uzaq-yaxın, uzun-gödək, az-çox, düz-əyri, böyük-küçük* və s.

*Həyatı qorxmadan necə alıbsa,
Elə də verəcəkdir mənə ürəyim* (8, s. 181).

Amma ürəyimdə bir sözümdə də var,

Sən ey soyuq xəzri, isti gilavar! (8, s. 87).

b) müəyyən anlayışlara uyğun yeni söz yaradılması əsasında əmələ gəlir. Bu da öz növbəsində iki yerə bölünür:

1) Bir əslî sözlə düzəltmə sözlərdən əmələ gələn antonimlər. Məsələn: *piyada-atlı*, *boş-dolu* (düzəltmə), *kasıb-varlı*, *dar-enli* (düzəltmə), *təmiz-çirkli* və s.

2) Ancaq düzəltmə sözlərdən əmələ gələn antonimlər. Məsələn: *əkin-biçin*, *keçmiş-gələcək*, *yazı-pozu*, *gəliş-gediş* və s.

Sənə hücum çəkir qəm qoşunları
Hamısı köhnəli, həm də təzəli,
Tapılsa hər dərdə milyonca məlhəm
Yenə yaşamağa yoxdur təsəlli (8, s.120).

II. Başqa dillərdən söz almaqla yaranmış antonimlər. Dilimizdəki bu qəbildən olan antonimlər aşağıdakı yollarla əmələ gəlmişdir:

a) **öz sözümlə alınma sözlərdən əmələ gələn antonimlər.** Məsələn: *sağlam* (azərbaycanca) – *naxoş* (farsca), *aydın* (azərbaycanca) – *zülmət* (ərəbcə), *sonra* (azərbaycanca) – *əvvəl* (ərəbcə), *ağa* (azərbaycanca) – *nökər* (ərəbcə), *yavaş* (azərbaycanca) – *cəld* (ərəbcə), *qoca* (azərbaycanca) – *ahıl* (ərəbcə) və s.

Get, yoxdur ölümdən çəkinəcəyim.

Həyatı qorxmada necə alıbsa. (8, s.180)

b) **yalnız başqa dillərdən alınma sözlərdən ibarət antonimlər.** Məsələn: *sual* (ərəbcə) – *cavab* (ərəbcə), *avam* (ərəbcə) – *mədəni* (ərəbcə), *etiraz* (ərəbcə) – *etiraf* (ərəbcə), *piyada* (farsca) – *süvari* (farsca), *bolşevik* (rusca) – *mənşevik* (rusca), *obyekt* (latın) – *subyekt* (latın) *kədər* (ərəbcə) – *nəşə* (ərəbcə) və s.

Kimdir: dostdur, yoxsa düşmən.

Qapını yavaş-yavaş buraxar əlindən (8, s.45).

Antonimlərin dildə müəyyən üslubi rolu da var. Bu qrup sözlər fikrin daha dəqiq və emosional ifadəsinə xidmət edir. Ona görə də zərb məsələlərdə, hikmətli ifadələrdə antonimlərin rolu böyükdür.

Antonimlərin bədii dildə yaratdığı üslubi çalarlar, xüsusiyyətlər olduqca çoxdur. Onların bəzilərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Antonimlər ziddiyyət bildirdiyindən əlamət və keyfiyyətin müsbət və mənfiyi haqqında onların vasitəsilə aydın təsəvvür yaradılır. Məs.:

Yaxşıya pis desələr,

pisə yaxşı desələr,

Bunu görcək, qəzəblənib,

yaxşılar da

pis olmaq istəsələr...

Nə deyim sənə,

Vay o günə, o günə! (8, s.152).

2. Antonimlərin üslubi xüsusiyyətlərindən biri də onların insanda ruh yüksəkliyi, optimist əhval-ruhiyyə, emosional hiss, bədii-estetik zövq yaratmasıdır. Məs.:

*Tutub söziün, səsin, adın
Uca **dağı**, gen **dərəni**.
Əllərinlə döyür külək
Səhərəcən pəncərəni* (8, s. 160).

3. Obrazlı təsvir etmək və bununla da fikrin təsirli ifadəsinə nail olmaq üçün antonimlər böyük rol oynayır. Məs.:

*Sənintək, a Kürüm, mənim də nəğməm
Axa **şəhərlərə**, axa **kəndlərə**.
Mildə iş qurtarıb **susanda** aləm,
Xoş **səda salaydı** aynabəndlərə.* (8, s. 18).

4. Antonimlər vasitəsilə bədii dildə antiteza hadisəsi yaranır (yunanca antithesis –qarşı-qarşıya olan deməkdir). Təsvir olunan obyektin xarakterinin açılmasında antiteza hadisəsi mühüm rol oynayır. Onun mərkəzində, təbii ki, təzad dayanır. Bunun sayəsində bədii dilə xüsusi üslubi effekt verilir. Fərdin daxili aləmində baş verən daxili-mənəvi mübarizəni əks etdirməkdə antonimlərin rolu böyükdür. Onlar bədii nitqdə *antiteza* yaradan qüvvətli bir vasitədir. Elmi ədəbiyyat da antitezanı antonimlərdən fərləndirir, onların müxtəlif kateqoriyalarla əlaqədar olduğunu göstərir: “Antonim leksik vahid, antiteza isə bədii təsvir vasitəsidir. Bədii əsərlərdə, nitqlərdə ifadənin bədii və təsirli olması üçün bir-birinə mənaca əks olan iki sözün və ya ifadənin qarşılaşdırılıb əlqadar şəkildə işlədilməsi nəticəsində antiteza yaranır. Antonimlər ancaq leksik mənaya, antitezalar isə həm leksik mənanın kontrastlığına, həm də məfhumə əsasən qurulur”(5, s. 86). Məs.:

*Baxsan bu dünyanın ha tərəfinə
Bir yerdə **qəbrim** var, on yerdə **sağam**.
Göy uçsa, **yer** qopsa, **ölməram** yenə,
Hələ neçə dəfə **doğulacağam**...* (8, s. 78).

Ə.Kərim bu misralarda *qəbir-sağ, göy-yer, ölmək-doğulmaq* sözləri ilə öz üslubi mövqeyinə, bədii keyfiyyətinə görə güclü təzad yaratmışdır.

Həm antonim, həm də antiteza əks mənəli sözlər vasitəsilə yaranır. Bu ümumi cəhət onların hər ikisinə aiddir. Antiteza ilə antonim sözlər arasında fərqlər də vardır:

a) antonim leksik vahid olduğu halda, antiteza bədii ifadə vasitəsidir. Yəni antonimlər bədii əməliyyatda işlənməyə, antiteza yarada bilmir.

b) antonim ümumidir, antiteza isə fərdidir, onlar cümlədə, mətndə, bədii əsərlərdə işlənməklə aydın, təsirli mənzərə yaradır, xarakterlərin, obrazların mənəvi aləmini açmağa bilirlər.

c) Antitezanı yaradan antonim sözlərin cümlədə işlənməsi vacibdir. Eyni zamanda burada fikrin təzad yaratması (antonimlər vasitəsilə) əsas rol oynayır. Antonimlərdə isə ancaq leksik məna əsasında qurulur. Məs.:

Nə şivən etdi ana,

Ürəyində ağlayıb, gülmək öyrətdi ona. (8, s. 127)

Mənimdir onların sevinci, dərdi

Mənə özüm kimi əzizdir onlar (8, s. 23).

5. Antonimlər bədii dildə qarşılaşdırma yolu ilə təsvir olunan obyektin qabarıqlığını artırır, dinamik inkişafda verilməsinə şərait yaradır. Məs.:

O sevmək, sevilmək, yaşamaq deyə,

Gah yerdə sürünür, gah uçur göyə;

Sizi unutmadı bu torpaq, bu yer.

Siz gəncləşirsiniz, tarix qocalır! (S.Vurğun)

6. Bədii əsərdə ifadələrin təsir gücünü artırmaq üçün kontekstual antonimlərdən də istifadə olunur. Kontekstual antonimlər elə antonimlərdən ki, onlar kontekstdən kənarda antonimlik kəsb etmirlər. Məs.:

Şair var ki, ömrünü

Başlamamış bitirir.

Cansız əsəriylə bir,

Ömrünü də itirir. (8, s. 131)

Övladına bircə dəfə "can" söyləməkdən

Övlad üçün can verməyi asandı ona (8, s. 28)

7) Antonimlərin üslubi xüsusiyyətlərindən biri də onların bədii dildə oksimoron yaratmasıdır. Oksimoron yunan sözüdür, «ağıllı-dəli» deməkdir. Onlar antonimlərin növlərindən biri kimi, məntiqi cəhətdən bir-birinə zidd olan, söz, söz birləşmələri və ifadələrdən əmələ gəlir. Məntiqi cəhətdən bir-birinə zidd olan söz, söz birləşmələri və ifadələr yanaşı işlənərək obrazlı bir ifadə kimi başa düşülür: *şirin acılar, dilənçi milyoner, ağalar – qullar dünyası* (S.Vurğun), *Diri ölümlər* (R.Rza), *ağlar güləyən* (B.Vahabzadə), *gündüzlər və gecələr, dirilər və ölümlər* (K.Simonov), *hərb və sülh* (L.Tolstoy), *alqı və satqı, alış və veriş, gəliş və gediş* və s.

Antonimlərin bu tipinə Əli Kərim üslubunda o qədər rast gəlmədik. Ancaq aşağıdakı şeir parçasındakı *sərt üzündə səhər doğmaq* ifadəsini, fikrimizcə, oksimoron formalarından biri kimi qəbul edə bilərik:

Əməksevən, ağır, enli, cüd əli vardı...

Tale kimi endirərdi çiynimə hərdən.

Sərt üzünə bircə anlıq səhər doğardı,

Bilməzdim ki, hansı nurlu düşüncələrdən. (8, s.45).

Yaşadığımız aləm, sosial mühit ziddiyyətlərlə doludur, daha doğrusu, dünya əksliklərin və ziddiyyətlərin vəhdətindən ibarətdir. Bu əksliklər dilin leksik qatına daxil olan *antonimlərlə* ifadə olunur. Fikir və anlayışların təzadlı münasibətlərini bildiren antonim sözlər nitqdə çox işlənir və sözlərin mənasını dəqiqləşdirməyə xidmət edir. Leksik normanın əsas tələblərindən birinin nitqin dəqiqliyi olduğunu nəzərə alsaq, antonimlərin işlənmə məqamları daha aydın olar. Onlar daha çox müqayisə xarakteri daşıyır və “eyni anlayışın əks tərəflərini ifadə edən, formaca müxtəlif, mənacə bir-birinə əks olan sözlərdən yaranan semantik vahidlərdir” (6, s. 271).

Antitezalar vasitəsilə insanlar, əşyalar, hadisələr arasındakı fərqlər, kontrastlar – ziddiyyətlər müqayisə olunur. Bəzən antitezalar vasitəsilə obrazın xarakteri açılır, yazıçı hadisəyə, insanlara öz münasibətini bildirir (1, s.47).

Dilimizin lüğət tərkibinin leksik-semantik söz qrupları ilə tanışlıq həm nitqin zənginliyinə, həm aydın və dəqiq ifadəsinə kömək edir. Leksik söz qrupları, onların dildə yaratdığı geniş məcazi imkanlar fikrin sərbəst, açıq ifadəsi ilə yanaşı, emosional-ekspressiv şəraitin yaradılmasına da xidmət göstərir. Bu isə son nəticədə mədəni nitqin səmimiyyətini, ürəyəyatımlılığını və inandırıcılığını təmin edir.

Yurduma yaraşıqsan.

Mənsə səni sevirəm

İynənin ucu boyda (8, s. 158)

Çiçəklər iclasa birinci gəldi;

Onların atırdən sözləri vardı.

Onlar çıxışını hamıdan əvvəl

Başlayıb, hamıdan sonra qurtardı. (8, s.152)

Nitqin ekspressivliyi və emosionallığı müxtəlif vasitələrlə yaranır, lakin leksik qat bunların içərisində aparıcı mövqedədir. Ekspressivlik daha çox leksik vasitələrlə - sinonim, antonim və frazeoloji vahidlərlə, emosional-lıq isə sinonim kim işlənən sözlər, məcazi mənalı söz və birləşmələr vasitəsilə meydana gəlir. Sözün bütün emosional boyaları müsbət və mənfi çalarlı leksik vahidlərlə yaranır.

Nitq prosesində təzadlı, ziddiyyətli hadisə və əşyaları qabarıq, obrazlı bir şəkildə təsvir etmək, qiymətləndirmək, nəzərə çarpdırmaq məqsədilə

antonimlərdən istifadə olunur. Bədii təsvir vasitəsi kimi antonimlər nitqdə lakoniklik, konkretlik, obrazlılıq yaradır. Antonimlərdən dilin bütün üslublarında istifadə olunsa da, onlar üslubi vasitə kimi bədii ədəbiyyatda, poeziyada daha geniş şəkildə işlədilir:

Fikrim orda qaldı,

Gözümsə burda.

Könlümü doldurdu iki həyəcan

Üst-üstə qalanan çırpıntılarda (8, s. 56).

Əli Kərim poetikasında bədii təzad fikrin fəlsəfi mahiyyətini açmaqda da mühüm əhəmiyyət daşıyır. Onun əksər şeirlərində “var” ilə “yox” arasında sərhəd sadəcə aradan götürülüb. Yəni, əslində var, amma həm də yoxdur:

Nə üçünsə yadıma

Bir bulaq düşdü bu dəm

Mən bir bulaq görmüşəm,

Əslində görməmişəm.

Çox baxdım dibindəki

Əlvan daşa, yosuna

Dostum dedi: Nə batdın

Yenə şeir yasına.

Verilən sual və alınan cavab ayrı-ayrı şeylərdir, cavablar suallara, suallar da cavablara aid deyil, onların tən ortasından keçən, bu sual-cavabları yarı bölən MƏTLƏB var. Böyük bir nəfəs var. Nəfəsin böyüklüyü əslində estrada meydanında uca səslə hayqırmaq deyil. Nəfəsin böyüklüyü, bir sözlə onun varlığı mistik bir şeydir – milli ədəbiyyatda əsas ideyaların gömüldüyü mətnlər arasında virtual əlaqələrin varlığının görünməsidir – hansı dərəcədə, bax, bunu şairin əhatə etdiyi nəfəs genişliyi həll edir. Geniş nəfəs özü ilə sel gətirir, bir çox şeyləri vurub-yıxır, yeni sərhədlər diktə edir, fəthlik duyğusunu oyadır, düşüncənin koordinatları dəyişir – hiss edilmədən, rənglərdən başqa onların işlənmə tezliyi, üslub, düşünmə tərzı dəyişir.

Göründüyü kimi, Ə.Kərim poetikası güclü bədii dil üzərində qurulmuşdur: onun dilində işlənmiş antonimlər öz üslubi çalarına, məzmun rəngarəngliyinə, bədii ovqatına, ekspressivliyinə görə digər poeziya nümunələrindən fərqlənir. Ümumən, şairin dilinin zənginliyi və bənzərsizliyi onun həm də Azərbaycan ədəbi dili tarixindəki mövqeyini xarakterizə edir.

Ədəbiyyat

1. Bəylərova A. Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı: Nurlan, 2008
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (leksika). Bakı: Şərq-Qərb, 2007

3. Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı: Bakı Universiteti, 1998
4. Hacıyev T. Yazıçı dili və ideya-bədii təhlil. Bakı: Maarif, 1979
5. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1987
6. Həsənov H. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı: Bakı Universiteti, 2003
7. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Nurlan, 2003
8. Kərim Ə. Seçilmiş əsərləri (şeirləri). I cild. Bakı: Lider, 2004
9. Seyidov Y. Ədəbi tənqid və bədii dil. Bakı: Yazıçı, 1986
10. Talıbov Q. Azərbaycan dilində antonimlərin leksik və üslubi xüsusiyyətlərinə dair bəzi qeydlər // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1970, № 1, s. 104-109
11. Yusifli C. Azərbaycan poeziyasında Əli Kərim mərhələsi. Bakı, 2010

G.Abbasova

Методико-семантические особенности использования антонимов в творчестве поэта Али Керима

Резюме

В статье повествуется о методико-семантических особенностях использования антонимов в творчестве выдающегося азербайджанского поэта Али Керима. Как известно, антонимы используются в речи для образного описания и подчеркивания противоречивости, контрастности событий и предметов. В качестве средства художественного выражения, антонимы придают речи лаконичность, конкретику и образность. Антонимы находят свое применения во всех методах языкознания, однако наиболее употребительны они в художественной литературе и поэзии. Поэтому в статье исследованы и изучены в качестве объекта поэтического слога Али Керима, слова, создающие художественное противопоставление, приводится информация о тонкостях использования в его стихах антонимов в зависимости от контекста. Подчеркивается, что антонимы передают антитезу в стихах поэта, играя важную роль в раскрытии характеров описываемых им образов. В центре всего этого, разумеется, лежит противопоставление. Благодаря этому автор придает своему поэтическому слогу гротеск и особую художественную выразительность. Это основные отличительные черты и особенности поэтического языка Али Керима, придающие ему читабельность и неподражаемость. В статье также приводятся ссылки на научно-теоретическую литературу.

Г.Аббаасова

**Семантические колебания антонимов в творчестве
поэзия Али Керима**

Summary

The paper identifies the stylistic and semantic features of antonyms in famous Azerbaijani poet Ali Karim's poetry. It is known that antonyms are used to describe, evaluate and clarify contradictory events and objects in a delicate, figurative manner in speech. In this regard, artistic contradictory words in the article are analysed as Ali Karim's poetic language. It also provides information about the antonyms used in poetry, depending on the context. It is noted that antithesis occurs in the language of the poet through antonyms. Antithesis plays an important role in the disclosure of the character of the object described by the poet. Contradictory is in its centre of course. Thanks to this the artistic style produces a special stylistic effect. All these features make Ali Karim's poetry more readable. And the study has explored relevant scientific and theoretical references.

Rəyçi:

İradə Şəmsizadə
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

İNTİZAR QURBANOVA
Sumqayıt Dövlət Universitetinin doktoranti
intizarq@mail.ru

AZƏRBAYCAN ESSELƏRİNDƏ ÇOXKOMPONENTLİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN SEMANTİK STRUKTURU

Açar sözlər: Sintaktik hadisə, esse mətnləri, çoxkomponentlilik, polipredikativ cümlələr, semantik struktur

Ключевые слова: Синтаксическое явление, тексты эссе, многокомпонентность, полипредикативные предложения, семантическая структура

Key words: Syntactic phenomena, essay texts, multi-components, polypredicative sentences semantic structure

Sintaksis — söz birləşməsi, cümlə və mətnin quruluşunu öyrənir, həmçinin müxtəlif nitq hissələrinin funksional qarşılıqlı təsirini nəzərdən keçirir. Sintaksisin mühüm rolu, şübhəsiz, modernist çoxyaruslu cümlələri, eləcə də mətnləri də yaratmasındadır. Çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrdə və mətnlərdə modern prinsiplər gerçəkləşir: konstruktiv, polipredikativ vahidlər vasitəsilə tündlənmiş fikirlər verilir. Bu bədii-üslubifunksiya kəsb edir, modern çox komponentlər, mətnlər tipoloji əlamət qazanır, formal-semantik cəhətdən qütblənir. E.Həsənovanın göstərdiyi kimi, "komponentlərin semantik və sintaktik münasibətləri, predikativ mərkəzlərin qruplaşması, tabelilik və tabesizlik əlaqələrinin bir konstruksiya daxilində qovuşması bu cümlələri sadə və mürəkkəb cümlələrdən fərqləndirir, poliproedikativ cümlələri xüsusi sintaktik hadisə, spesifik cümlə tipi kimi göstərməyə əsas verir. Bu sintaktik vahidlərin özünəməxsus quruluş modelləri də diqqəti cəlb edir"(1, s.3)Sintaktik cəhətdən essenin qurulmasının sinxron aspektdə tədqiqinin özü aktuallıq kəsb edir. Bu aktuallıq belə təyin olunur: birincisi, spesifik, müstəqil sintaktik quruluşu müəyyənləşdirərək təhlil etmək; esse mətnlərinin semantik funksiyasını və yerini təyin etmək; esse sintaksisində kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələrini ayırd etmək; sintaktik səviyyədə esselərin üslubi-semantik özünəməxsusluğunu müəyyənləşdirmək.Qeyd edək ki, Azərbaycanda esse yazanlar (Əli İldırımoglu, Kamal Abdulla, Ağarəhim, Əlirza Xələfli, Fəzil Güney, Rəhid S.Ulusel, Mətanət Ulu Şirvanlı və b.) yüksək təfəkkürə malik insanlardır, onlar esselərində həyat hadisələrini, həyat gerçəkliklərini bütün rəngarəngliyi ilə, hərtərəfli təsvir etməyə çalışmışlar və sözügedən cümlələri dil-təfəkkür təması prosesində bir fakt kimi səciyyələndirmişlər.

Esse sintaksisində nəzəri cəlb edən mürəkkəb cümlə modellərindən birini də çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr təşkil edir. Yəni esse mətnlərində zənginləşmiş (tərkibində üç və daha artıq tabesiz və budaq

cümləsi olan) mürəkkəb cümlələr kifayət qədər geniş işlənir. Bunlar kateqorial xüsusiyyət kəsb etməklə, esselərdə mövcud olan nitqin, ideyanın anlaşılması cəhətindən limitləşir. Bu amil yalnız paralel budaq cümləli mürəkkəb cümlələrə yox, ardıcıl birləşmə əsasında yaranmış çoxkomponentli cümlələrə də aid olmalıdır. Belə cümlələr esse mətnlərində aktivliyi ilə seçilir, onlar dilin bədii və publisistik orbitində əmələ gəlir. Bu kimi formalar esseçilərin (esse yazanların) müəllif üslubunu, yazı tərzini, müəllif niyyətini, mövqeyini müəyyən dərəcədə təyin edir. Yəni bu formalar-paralel, ardıcıl və qarışıq komponentlər esseçilər üçün optimal təsvir yoludur. Azərbaycan dilçiliyində böyük alim Ə.Z.Abdullayev həmin formalar haqqında belə bir şərh verir: «Müasir Azərbaycan dilində iki komponentdən təşkil olunan tabeli mürəkkəb cümlədən başqa çoxkomponentli tabeli mürəkkəb cümlələr də vardır. Komponentlər çox zaman budaq cümlələr hesabına, bəzən də baş cümlələr hesabına artır. Bunların əsas növləri aşağıdakılardır: komponentləri paralel bağlananlar, ardıcıl bağlananlar, qarışıq tipdə (həm ardıcıl, həm də paralel) bağlananlar. Bunların da hər birinin müxtəlif quruluşları və variantları mövcuddur (2, s.418) Ə.Abdullayev bu tip cümlələrin Azərbaycan dilində işlənməsini digər dillərin təsiri ilə izah edən müəlliflərə (Ə.Sadiqov) cavab verir ki, “bu qədər budaq cümləyə və bağlayıcı vasitələrə, bu qədər müxtəlif quruluşlu çoxbudaqlılara malik olan tabeli mürəkkəb cümlələri başqa dillərin təsiri kimi, Azərbaycan dilində öləri bir sintaktik hadisə kimi izah etmək doğru olmaz. Tabeli mürəkkəb cümlələr sistemində bu qədər zənginliyi yalnız dilin qanunauyğun inkişafının təbii nəticəsi kimi qiymətləndirmək lazımdır” (2, s.418) Esse mətnlərində bu tip mürəkkəb cümlələrin semantik strukturunu müəyyənləşdirmək üçün həmin konstruksiyaaların hissələri arasında özünü göstərən sintaktik-semantik əlaqələrin fərqləndirici xüsusiyyətlərini dəqiqləşdirmək lazımdır. Sintaktik-semantik əlaqələr həm məntiqi yaxud üslubi-mətn səciyyəsi xüsusunda təyin olunarsa, esse mətnlərinin daha bir sintaktik əlaməti üzə çıxmış olur. Həmin əlaqələr 1) məntiqi-dialektik əlaqələr və 2) üslubi-diskursiv əlaqələrdən ibarətdir. Hər ikisi bu tip konstruksiyaaların semantik strukturun nüvəsini yaradır. Çoxkomponentli mürəkkəb cümlənin işlək olduğu qaynaqlardan biri də esse mətnləridir. Esse mətnlərində bu cümlə tipinin qütblənməsi- hər bir halda iki yerə «parçalanması» tema-rematik («məlum olan» və «yeni»yə bölünməsi bütövlükdə nitq parçasını aktuallaşdırır. Məhz bu məsələdən bəhs edən, məsələlərə elmi-nəzəri münasibətləri dolğun, düzgün olan Q.Ş.Kazımovun çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrə aid fikirlərinin nüvəsində bu konstruksiyaaların aktual üzlənmə müstəvisində qütblənməsi dayanır. Alim bu düşüncəsini həm də cümlələrin təhlilində də qabardır. “Cümlə iki qütbə elə parçalanır ki, tabesiz və ya tabeli mürəkkəb şəklində əlaqələnən həmin qütblərdən birincisi “məlum olanı”, ikincisi isə “yeni”ni bildirir, cümlə

bütövlükdə ya tabeli, ya da tabesiz mürəkkəb cümlə şəklində formalaşır”(3, s.410-427). Bu qaynaqlarda çoxkomponentli mürəkkəb cümlələ dil-nitq vahidi kimi çıxış edir. Lazım olan vaxt müəllif istəyindən asılı olaraq deformasiyaya da məruz qalır. Həm də mətnə funksionallaşa bilir. Çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr esse mətnlərində əsasən «konsentrik tabelilik» əsasında formalaşır. A.Yakunov yazır ki, “çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr esse mətnlərində izomorfizm qanunlarını qoruyub saxlayır”(4, s.128) Buradan belə anlaşılır ki, belə modellər-mürəkkəb cümlə sintaksisinin zənginləşmiş vahidlər mətn sintaksisi sərhədinə yaxınlaşır və bəzi hallarda isə mətnin qurulmasında fəallaşır, «mətn sintaksisi fiqurları»ndan birini təşkil edir, izomorfik münasibət yaradırlar. L.Kayda yazır ki, “essələrdə çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr «müəyyən qapalı model siyahısı, inventar siyahısı təşkil edir. Fikrin-ideyanın formalaşma və mövcudluq vəzifəsini kəsb edir. Sintaktik sistemdə “təsir radiusu” var və bu modellər yüksək düşüncə sahiblərinə məxsusdur və onlar həyat hadisələrini bütün müxtəlifliyi ilə təsvir edə bilmək imkanlarının nəticəsi kimi ortaya çıxır”(5, s.21). Esse mətnlərində çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin bir çoxu bir-birinə tabesizlik əlaqəsi ilə bağlanır: *Kəndimizin qanadlı sakini görəndə məni təhdid edən ahıllıq, tənhalıq, gərəksizləşmək əzabından xilas oldum(1), xeyli-xeyli yüngülləşdim(1), uzaqlarda qalmış uşaqlığı, gəncliyimi tapdım(1), dünyaya göz açdığım kəndimizə, həsrətini çəkdiyim dostlara, qohumlara qovuşdum (1)* ((Əli İldırımoglu. Şanapipikş. Esse. 525-ci qəzet, 21 iyul 2012-ci il, s.17). Birinci komponent-sa,-sə şəkilçili budaq cümlədən, biriləri isə tabesizlik və qoşulma əlaqəli cümlələrdən qurulur. Məs.: *Biət etdiyimiz Qurani-Kərimdə adı hüt-hüt kimi təsbit olunan Şanapipik isə yaranışdan necə idisə, indi də o cür görünür, əcdad, nəsl-nəcabəti, əsli-kökü kimi* (Əli İldırımoglu) Birinci komponent tamamlıq budaq cümləsindən ibarət olur: *Sona qarı həmişə deyirdi ki, quşlara dəyib-dolaşmayın, yuva dağıtmaq günahdır, Allahın acığı tutar* (Əli İldırımoglu).

Sona qarı deyirdi ki, bu quşları bir gün görməyəndə darıxıram, şanapipiyin yerisinə, duruşuna, alabəzək qanadlarına, başının tacına baxanda fərhlənirəm (Əli İldırımoglu)

Elə essələrə rast gəlmək olur ki, orada müəllif ana dilinin bütün imkanlarını bilsə də, bu tip cümlələrdən istifadə edə bilmir. Səbəbi odur ki, həmin esseçilər hələlik ümumiləşdirici, mücərrəb düşüncə prosesini «nizamlamaq qabiliyyəti»ndə deyillər, əlbəttə bədii yaradıcılıqla məşğul olan hər bir kəs bu keyfiyyətə yiyələnsə, yaxşı olar. Ona görə ki, nitq öz quruluşuna görə heç də fikrin aynadakı kimi əks ola bilmir.

Düşüncənin cümlədə “baş verməyi”ni əldə əsas tutsaq, deməliyik ki, çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin nitqdə-dildə, esse mətnlərində qərarlaşması nitq-təfəkkür sisteminin bir sıra parametrlərinin mürəkkəb qarşılıqlı nəticəsi kimi dərk edilməlidir; həmin cümlələrin dildaxili şərh, heç

zaman bərabər ola bilməz. Əgər düşünsək ki, üslubi cəhətdən bu tip cümlələri sadə geniş cümlələrlə əvəzləsək, onda bu bazada bütün cümlə çevrilmələri, əvəzlənmələri problemlə üzləşə bilməz. Belə bir qənaətə də gəlmək olur ki, esselərin sintaktik sistemində sadə cümlədən başqa, bütün mürəkkəb şəkllə salınmış cümlələr bədii dilin periferik-köməkçi vasitələri arsenalına daxildir və onların hamısı üslubi vəzifələri yerinə yetirir.

Esse mətnlərində spesifik strukturun-çoxkomponentli mürəkkəb cümlənin kifayət qədər məxsusi əlamətləri mövcuddur. Məs.: *Gözləməyə səbri çatmadı ki, milləti qırıb-qorxutmaq, sindirib-susdurmaq fürsətini əldən buraxar, amma o qızdı...və səhv etdi, həmin gecənin ağrısından Azadlığımızın mütləqliyi, məğlubiyyətimizdən Qələbəmizin labüdlüyü doğuldu* (6, s.147).*Öküzlərin boyunduruğu açılır, vəllər cütələnib bir kənara çəkilir, Şana, Kürək, Yaba, Çalgı işə düşür... Samandan, köçəldən ayrılan sarı buğda şüşələnib naxışlı çuvallara, kisələrə doldurulur, çəki-tərəzidən keçəndən sonra ulaqlara yüklənir və tozatozla anbarlara, tadarük məntəqələrinə yollanır* (Əli İldırımoglu).*Və öz-özümə nə qədər təsəlli verib bu günümə şükür etsəm də, məni namərdcəsinə yaxalayan təklilik, tənhalıq, gərəksizləşmək sıxıntısından xilas ola bilmirəm ki, bilmirəm* (Ə.İldırımoglu).

Yerindən tərpənmədən, mənimlə qabaq-qənşər dayanan Şanapipiklə Peyğəmbər kimi dil tapıb açıq-saçıq danışa bilməsəm də, onun nə demək istədiyini anlayırdım, balaca, mərcan gözlərinin aynasında aydınca oxuyurdum (Ə.İldırımoglu). Bu cümlələr çoxbəli, çoxyaruslu struktur təşkil edir, daxili diferensial əlamətə malik olur. Komponentlərin əlaqəsi məntiqi-semantik bütövlük yaradır, struktur-semantik münasibətlərdə isə kontaminasiya, eliminasiya, "qaynayıb-qarışma" (K.Abdullayev) və s. prosesləri qüvvətləndirir, canlı nitqi intensivləşdirir. Sintaqmatik özəyində 3 yaxud daha çox cümləni əhatəsinə alan bu tip konstruksiyalar bütövlüyü ilə seçilir, yəni nitq aktında yetkin, bitmiş, tam bir fikir təzahür olunur. Bu cür bir funksional bütövlüyün nüvəsini çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr arasında formalaşan məntiqi-semantik (dialektik) əlaqələr və kombinatorika təşkil edir. Esse mətnlərinin bu tip formalarında-sintaktik vahidlərində mücərrədlik səviyyəsi «gizlənilir»: *Şanapipiyin şahlara məxsus tacı birdən-birə daraqlandı, alabəzək qanadları açıldı, havaya qalxıb ağacların arasında dövrə vurdu, bir anlığa görünməz oldu, hara isə uçub getdi* (Əli İldırımoglu). 5 cümlədən ibarət olan bu çoxkomponentli mürəkkəb cümlə yenidən «lakin»lə davam edir, yenə çoxkomponentli bir struktur meydana gəlir: *Lakin məni tək-tənha qoymaq istəmirmiş kimi peşian-peşman geri döndü, əvvəlki yerində sakitcə dayanıb mənalı-mənalı üzümə baxdı, mütləssir görkəm aldı* (Ə.İldırımoglu).

Beləliklə, esselərdə çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin dil-nitq faktı olması təbəqələrin semantik münasibətlərinin quruluşu əsasında

müəyyənləşdirilir. Esse mətnlərində çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr müəyyən gerçəkliklər şəraitində izlənilir, onlar başqa sintaktik vahidlər kimi həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət dəyişiklikləri prosesində iştirak edir, bədii dilimizin ümumi inkişaf dialektikasının qanunauyğunluqlarını inikas etdirir. Belə cümlələrin bir çoxu zənginləşmə prosesini keçirsə də, bəziləri isə “sadələşməyə meyilli”dir. Bütün bu deyilənlər bədii dildə çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin sistemli struktur-semantik və üslubi-funksional tədqiqini daha da əhəmiyyətli edir. Bəzən esseçilər ümumi informasiyanın anlaşması xatirinə (periferik) mətnlərin məzmununu, strukturunu çoxkomponentləri sadələşmiş biçimdə təqdim edirlər. Lakin “kəsib atılmış” hissə və ya ixtisar proseduru həmin konstruksiyanın mənasına təsir göstərə bilmir. Məs.: *Kəndimizin dili ilə desək, vallah-billah onlar ikibaşlı danışdılar. Və ya atı torbalı danışdılar* (Əli İldırımoglu) Esse mətnlərində çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin modellərini təyin edərkən izomorfizm hadisəsini, amilini nəzərə almaq lazım gəlir. Niteqdə formalaşan bu strukturlara həmcinslik və paralellik əlaməti və eyni zamanda ritorik-üslubi fiqur kimi yanaşılmalıdır. Burada söz adamının –esse yazanın həmin formanı optimal sayması, digər mümkün formalardan istifadə etməməsi halları da nəzərə alınmalıdır. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, esse mətnlərində çoxkomponentli mürəkkəb konstruksiyaların semantik strukturu daha çox təfəkkür qanunları əsasında gerçəkləşir; ümumiləşmiş semantika səviyyəsində dil və təfəkkür arasında sərhədi müəyyənləşdirmək çox çətin olur və ya heç mümkün olmur.

Ədəbiyyat

1. Həsənova E.C. Mürəkkəb cümlələrin polipredikativliyi. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1986
2. Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cmlələr. Bakı, Maarif, 1974
3. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintavksis (ikinci nəşr). Bakı, 2004
4. Якунов А.В. Функционально-коммуникативная организация текста в жанре эссе (на материале эссе И.А.Бродского «Путешествие из Петербурга в Стамбул») : Автореф. дис. ...канд.филол.наук. Череповец, 1998
5. Кайда Л.Г. Эссе: стилистический портрет. М., 2008
6. Rahid S.Ulusel. Esseistika. Bakı, «Avropa» nəşriyyatı, 2009

И.Курбанова

Семантические структуры многокомпонентных сложных предложений в азербайджанских эссе

Резюме

В статье определены подходящие модели многокомпонентных сложных предложений, которые составляют тексты эссе. В этом задании автор учитывал роль изоморфизма языка.

Автор приходит к выводу, что семантическая структура многокомпонентных сложных предложений в азербайджанских эссе основана на законах мысли. На уровне обобщенной семантики трудно определить границы между языком и мышлением. Анализ показывает, что суть текстов эссе заключается в том, что многоязычные комплексные предложения являются языковым явлением, основанным на структуре семантических отношений в компонентах.

I. Gurbanova

Semantic structure of complex multi-component sentences in essays in the azerbaijani language

Summary

The article identifies suitable models of multicomponent complex sentences that compose the texts of the essay. In this task, the author took into account the role of isomorphism language.

The author comes to the conclusion that the semantic structure of multicomponent complex sentences in Azerbaijani essays is based on the laws of thought. At the level of generalized semantics, it is difficult to determine the boundaries between language and thinking.

The analysis shows that the essence of the essay texts is that multilingual complex sentences are a linguistic phenomenon based on the structure of semantic relationships in components

Rəyçi:

İsmayı Kazımov
filologiya elmləri doktoru, professor

RƏNA ƏLİYEVƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
alieva_rena@hotmail.com

İSPAN DİLİNDƏKİ DİNİ MƏZMUNLU FRAZEOLOGİZMLƏRDƏ ANTROPOSENTRİZM

Açar sözlər: ispan dili, dini məzmunlu frazeoloji vahidlər, antroposentrizm, Tanrı, İnsan

Ключевые слова: испанский язык, фразеологические единицы с религиозной семантикой, антропоцентризм, Бог, Человек.

Key words: Spanish language, religious phraseological units, anthropocentrism, The God, The Human

Müasir dilçiliyin araşdırma istiqamətləri arasında antroposentrizm xüsusi yer tutur. Müxtəlif sistemli dillərin idiomatik əsaslı dünyanın dil mənzərəsində antroposentrizm problemini araşdırmış Z.T.Qaydarovanın da qeyd etdiyi kimi, “frazeologiyanın “dildə insan” prinsipilə araşdırması yeni istiqamətin – antroposentrik frazeologiyanın inkişafına gətirib çıxardı”. [1 ;12].Məlum olduğu kimi, antroposentrizm (antropo yunanca “insan”, sentrum “mərkəz” deməkdir) antropomorfizmin elə qütbləşmiş formasıdır ki, burada təbiətdə, cəmiyyətdə və təfəkkürün özündə baş verən bütün növ dəyişimlərin “ölçü vahidi”, müqayisə əsası kimi insanın özünü nəzərdən keçirir [2]. Belə ki, insan ətraf aləmə öznün “koqnitiv pəncərəsindən” boylanır və ətraf aləmdə cərəyan edən prosesləri bilavasitə özünün psixoemossional durumu, neyrofizioloji özəllikləri, fəaliyyət və davranışları prizmasından dəyərləndirir. Bu səbəbdəndir ki, demək olar ki, istisnasız olaraq, bütün inkişaf etmiş dünya dillərində “səmanın ağlaması”, “dənizin qəzəblənməsi”, “torpağın sevinməsi” kimi metaforik keçidlər mövcuddur. Məlumdur ki, məhz bu kimi metafora analogiyalarının universallığından çıxış edən L.F.İlyçov və başqaları “torpaq yatır”, “səma tutulub” kimi ifadələrdə insana uyğunlaşdırmanın həlledici faktor olduğunu vurğulamaqla yanaşı, məhz antropomorfizmin ilkin qavrayış forması olduğunu qeyd etmişlər [3]. Antropo – insan və mofo – forma sözlərinin birləşməsindən törəmiş antropomorfizm termini “təbiət vahidlərinin, həmçinin mifik varlıqların, ruhlar və allahların insan görkəmi və (və ya – R.Ə.) xüsusiyyətlərinin qazandırılması” anlamını ifadə edir və S.Tokarevin də qeyd etdiyi kimi, “antropomorfizm əksər dünya dinlərinə xas cəhətlərdən sayılır” [4] . Məhz bu səbəbdəndir ki, bütün İbrahimi dinlərdə, yəni yəhudilik, xristianlıq və İslam kimi monoteist dinlərdə insan əlamətlərinin bu və ya digər şəkildə Tanrı ilə özləşdirməsi faktları mövcuddur. Bu mənada

təsadüfi deyil ki, istər Azərbaycan dilində (məsələn, Allah görür, Allah bilir və s.), istər rus dilində (məsələn: Бог видит, Бог знает), istər ingilis dilində (məsələn: God knows) İlahi varlığın antropomorfik səciyyələndirməsinə əsaslanan frazeoloji vahidlər yetərincə geniş işlənmə dairəsinə malikdirlər. Analoji vəziyyəti ispan dilinin dini frazeologizmlərinin timsalında da izləmək olar (daha ətraflı bax: [5], [6].

Məsələn, El dedo de Dios [7] , Dios sabe, Dios oye, Dios ve .

Nümunələrə diqqət edək:

El dedo de Dios: *El país más poderoso del mundo, dominado por la sociedad secreta más peligrosa de la historia* [17]

Dios sabe, Dios oye, Dios ve

Dios sabe lo que hay en el alma,

Dios oye la oración suplicante,

Dios ve tu angustia y te calma,

Dios hace de ti un gigante,

Dios sabe, Dios oye, Dios ve. [18]

Nümunələrdə yer alan dini məzmunlu frazeologizmlərdə antroposentrizmin əsas kanonlarından birinə müvafiq olaraq İlahi Qüvvənin – Tanrının insan qiyafəsinə yaxın görkəmdə təsvir edilməsinə əsaslanır. Əslində bu yanaşmanın əsasları xristian təliminə görə, Yeri-Göyü “Ol” kəlməsilə xəlf edən Tanrının insanı öz görkəminə uyğun yaratması ilə bağlı doqmalar formalaşmışdır. Bu barədə “İncil”də oxuyuruq: ***Y dijo Dios: Hagamos al hombre a nuestra imagen, conforme a nuestra semejanza; y ejerza dominio sobre los peces del mar, sobre las aves del cielo, sobre los ganados, sobre toda la tierra, y sobre todo reptil que se arrastra sobre la tierra.***(Génesis 1:26) [19] . Xristian təliminin əsas postulatlarından sayılan “Tanrının İnsanı öz timsalında, öz görkəmində xəlf eləməsi” doqması ispan frazeologiyasında da öz ifadəsini tapmaqdadır. *Cada cual en su casa y Dios en la de todos.* [20].

Tanrı və İnsan arasında antoqonizmin mövcud olmaması və sonuncunun – bəşər övladının Yaradanın öz qəlibində xəlf olunması ideyasının daha sərbəst interpretasiyasını ispan dilindəki alogizm-frazeologizmlərdəki ironik tonlu iddialarda da izləyə bilərik. Adından da bəlli olduğu kimi, (a – inkar prefiksi, logizm “məntiqilik” anlamını ifadə edir) alogizmlər “nəinki fəlsəfə prizmasında məntiqin bütün qayda və qanunlarını inkar edir, hətta bir çox hallarda formal qaydalılıq olmasına rəğmən, gerçəkliklə bağlı adekvat məlumatlarla uyğunsuzluq ortaya qoyur” [8, səh. 97]. Ümumən desək, ispan dilindəki dini məzmunlu frazeologizmlər sırasında alogizm-frazeologizmlər az deyil. De aquella me deje Dios comer, que en Mayo deja los pollos y comienza a poner. Nümunədən də aydın şəkildə göründüyü kimi, alogizm-frazeologizmlərdə ən vacib məqam məntiqə ziddiyyət

əsasında ironik tonlu metaforik keçidə, əlaqələndirməyə yol verməkdir. Müqayisə üçün deyək ki, Azərbaycan dilindəki “*Allah elə ona görə dəvəyə qanad verməyib*” və ya “*Allah dəvəyə qanad versəydi, yıxmadığı dam-baca qoymazdı*” // “*Allah dəvəyə qanad versəydi, dünyada uçmamış dam-daş qalmazdı*” [9, səh. 77] kimi ifadələr də alogizm əsaslı bənzətmədən yol alan ironik tonlu konstativləri əhatə edir.

Alogizmlərin məhz ironik mahiyyətli olması onların danışq dilində, bədii ədəbiyyatda və s. yetərinə yüksək işlənmə tezliyi nümayiş etdiməsini şərtləndirir. Məsələn, *También, segun el pueblo, por el aspecto exterior de la gallina, se puede pronosticar cómo serán los huevos, pues "La gallina negra es la que pone huevos de dos yemas"; "La gallina prieta, pone los huevos blancos"; "De gallina negra, huevos blancos", "De aquella me deja Dios comer, que en Mayo deja los pollos y comienza a poner."* [21, səh 432]

Onu da xatırladaq ki, alogizm-metaforalar elə növ metaforik implikasiya zəncirlərini təcəssüm etdirir ki, burada insanın “koqnitiv qabiliyyətləri özünü tam şəkildə biruzə verir” və özlüyündə “qəliz mental əməliyyatın nəticəsi kimi ortaya çıxır” [10, səh. 6,10]. Bilavasitə antropomorfizmlə bağlı dini məzmunlu ispan frazeologizmlərinə ən parlaq nümunələrdən biri kimi *Cuando Dios se hizo hombre, ya el diablo se había hecho mujer*. [20] frazeologizmini örnək göstərə bilərik. Burada Tanrının insanı xəlf eləməsi məqamına “eyham” (remininstensial xatırlatma) ilə bərabər qadının yaradılışının sonrakı mərhələyə təsadüf etməsinə də allyuzial xatırlatma edilir. Lakin qarşılaşdırmada dini doqlamaların məntiqini alt-üst edən yanaşma ortaya qoyulur və bu, bilavasitə allogizm-frazeologizmlərə xas olan kinayəli tonla müşayət edilir. Bu isə öz növbəsində bolqar dilində alogizm-frazeologizmləri tədqiq etmiş L.K.Bayramovanın gəldiyi nəticəni bir daha əyani şəkildə təsdiqləmiş olur. Tədqiqçi alogizm-frazeologizmlərin əsas əlaməti olaraq ilk baxışdan “axmaqlıq, anlaşılmazlıq” kimi görünən məqamların əslində insanın ekspressiv mahiyyətini dolğun şəkildə açıqlaya bildiyinə diqqət çəkərək, mövcud reallığın optimizm, yumorla izlənilməsinə imkan verdiyini vurğulamışdır. [11, səh. 20] .

“Antroposüentrizmini müasir dilçiliyin ən vacib göstəriciləri”ndən biri kimi səciyyələndirmiş P.İ.Kostomarovun qeyd etdiyi kimi, “insan intellekti dildən kənar təsəvvür edilmir və insan tərəfindən nəql edilən mətnlər dil vasitələrinin köməyi ilə onun (insanın) təfəkkür proseslərinin dinamikasını əks etdirməyə yöpnəlir”, bu zamna isə “antropoloji paradigma insanın özünün ilk yerə, ilkin mövqeyə yüksəldir” [12, səh. 198-203]. Yəni, insan bir növ “ölçü vahidi”nə, əsas müqayisə obyektinə, implikativ zəncirin “həlqə”sinə çevrilir. Bu mənada dini məzmunlu ispan frazeologiyasında Tanrının “gözü”, “barmağı”, habelə “eşitməsi”, “görməsi” haqqında

ifadələrin geniş işləklilik qazanması təsadüfi sayıla bilməz. İspanlara xas dünyanın dil mənzərəsinin formalaşdırdığı semantik sahədə insan anatomiyasının inikası məsələlərini araşdırmış M.Kutyevanın da haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, “ispan dilində konkret anlamlı somatizmlər abstrakt, mücərrəd anlayışların işarələnməsi” üçün geniş istifadə edilir və bu dildə “somatizmlər – çox sayda assosiativ keçidləri, ... metaforaları, sonrakı mərhələdə isə yeni anlam formalaşdırma bilən” leksikanı təcəssüm etdirir, bununla da “olduqca maraqlı semantik kontinium”lar əmələ gətirir [13, səh.115-137]. Xatırladaq ki, kontinium (latın dilində continuum – davaedici deməkdir) termini riyaziyyatdan fəlsəfəyə keçid etməklə ekvivalent anlayış və məfhumların davamediciliyini ifadə edir. [14]. Bu mənada somatizmlərin formalaşdırdığı semantik kontiniumlar öz mənə keçidlərilə xüsusi maraq doğurmaya bilməz. Dilçiliyə V.V.Nalimov tərəfindən qazandırılan semantik kontinium termini eyni sinfə aid obyektlərin uyğunluğunu, əlaqəliliyini ehtiva edir [15]. **Dedo de Dios** frazeologizmində “barmaq” somatizminin funksional özəlliyindən törəyən metaforik keçid əsasında yaranan semantik kontinium xüsusi maraq oyadır.

“İncil”də oxuyuruq: *Entonces los hechiceros dijeron a Faraón: Dedo de Dios es éste. Mas el corazón de Faraón se endureció, y no los escuchó, como Jehová lo había dicho.* (Éxodo 8:19 Reina-Valera 1960) [22]

Növbəti ifadələrdə Tanrının eynilə insan kimi nitq ifadə etməsinə inam əks olunur: *De Dios hablar, y del mundo obrar.* [23]

Əslində müqəddəs kitablarda “Tanrı dedi” kəlamının yer alması antroposentrik yanaşmanın bütün monoteist dinlər üçün universal bir yanaşma olduğunu söyləməyə əsas verir. Belə ki, “İncil”də oxuyuruq: “Entonces dijo Dios: Sea la luz. Y hubo luz.” (Génesis 1:3) [19].

İspan frazeologiyası həmin yanaşmanı əxz edərək Tanrının nitq ifadə etməsinə əks etdirən ifadələrlə zənginləşmişdir. Məsələn: *Dios dice ayúdate que yo te ayudaré.* [23]

Eyni yanaşma Tanrının gözünün olması ilə bağlı inancların “İncil”dən ispan frazeologiyasına keçidilə bağlı müşahidə edilməkdədir. “İncil”də oxuyuruq: “*Y vio Dios todo lo que había hecho, y he aquí que era bueno en gran manera. Y fue la tarde y fue la mañana: el sexto día.*” (Génesis 1:31) [19]. Daha öncə iqtibas gətirilən ispan frazeologizmində isə oxuyuruq: ***Dios sabe, Dios oye, Dios ve.***

Növbəti nümunədə isə Tanrının hər yerdə və hər şeydə mövcudluğuna inama rəğmən, Onun (Tanrının) haranısa tərək edib-etməməyi, yəni insana xas trayektoriyalı yerdəyişmə etməyi “faktı” qeyd edilir.

De mí y de todos te burlarás, pero de Dios no escaparás. [23]

Müqayisə üçün qeyd edək ki, doqumalaşmış xristian kanonlarına görə, ümumiyyətlə İbrahimi dinlərə xas olan ortaqlıq inanca görə, Tanrının hər yerdə

mövcud olması fikri də ispan frazeologiyasında öz əksini tapmışdır. *Dios está en todas partes* [23] .

Növbəti nümunədə Tanrının “eşitməsi” qeyd olunmaqla, İlahi varlığa antroposentrik yanaşma ortaya qoyulur.

Boca que no habla, Dios no la oye. [24] .

Yuxarıda qeyd edilənlər frazeologiyada insan konsepsiyasının antroposentrik və aksioloji aspektlərini araşdırmış Q.A.Baqautdinovanın gəldiyi qənaəti əyani şəkildə təsdiqləyir. Belə ki, dilçi frazeologiyada antroposentrizmin “ insanın özünün dini görüşlərini, fəvqəlgüvvələr haqqında təsəvvürlərini representasiya edən obrazların, mifoloji – mədəni kodların” formalaşmasında müstəsna rol oynayır [16, səh. 6]. O da xüsusilə qeyd edilməlidir ki, bu mənada ispan dilinin daşıyıcıları özlərinin dini məzmunlu frazeologizmlərində digər xristian dininə etiqad edən və habelə daha başqa İbrahimi dinlərə etiqad edən xalqların nümayəndələrilə oxşar antroposentrikləşmə modelləri ortaya qoyurlar.

Ədəbiyyat:

1. Гайдарова З. Т. Антропоцентризм в идиоматической картине мира лезгинского, русского, английского и немецкого языков, Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Махачкала, 2010, 29 с. ;
2. Н. М. Смирнова Антропоцентризм //Новая философская энциклопедия: В 4 тт. М.: Мысль. Под редакцией В. С. Стёпина. 2001 http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/
3. Антропоморфизм // Философский энциклопедический словарь. — М.: Советская энциклопедия. Гл. редакция: Л. Ф. Ильичёв, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалёв, В. Г. Панов. 1983.http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/
4. С. Токарев. Антропоморфизм // Философская Энциклопедия. В 5-х т. М.: Советская энциклопедия. Под редакцией Ф. В. Константинова. 1960-1970., http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/
5. Левинтова Э. И., Вольф Е. М., Мовшович Н. А., Будницкая И. А. Испанско-русский фразеологический словарь: 30000 фразеологических единиц / под ред. Э. И. Левинтовой. М.: Рус. яз., 1985. 1080 с.) ; (Н.Е.
6. Крылова Испанско-русский словарь библейских имён, географических названий, фразеологических выражений. Культурологическое пособие. – М.: Р.Валент, 2015. – 216 с.

7. Реунова Е. В. Лингвопрагматический анализ библеизмов в русском, испанском, итальянском, французском и английском языках, Диссер... канд. филол. наук, Москва, 2015, 255 с.
8. Яшина Е. А. Языковые средства создания алогизма в художественном тексте // Филол. науки. 2009. № 4. С. 97–106.
9. Vəliyeva N.Ç. Azərbaycanca - İngiliscə - Rusca frazeoloji lüğət, Bakı: Nurlan, 2006, 863 s. <http://www.balinagroup.com/download/nigar.pdf>
10. Заяц А. А. Дискурсивный аспект метафорического алогизма (на материале русского и английского языков : дис. ... канд. филол. наук. Иркутск, 2006. 139 с.
11. Байрамова Л. К. Фразеологизмы-алогизмы болгарского языка в аспекте аксиологии // Вестник Челябинского государственного университета. 2012. № 28 (282). Филология. Искусствоведение. Вып. 70. С. 17–20. <http://www.lib.csu.ru/vch/282/004.pdf>
12. Костомаров П. И. Антропоцентризм как важнейший признак современной лингвистики // Вестник Кемеровского государственного университета, Выпуск № 2 (58), том 1, 2014, С. 198-203, <http://cyberleninka.ru/article/n/antropotsentrizm-kak-vazhneyshiy-priznak-sovremennoy-lingvistiki>
13. Кутьева М. Анатомия человека в семантике испанской языковой картины мира глазами носителя русского азыка // Eslavística Complutense 2011, 11, s. 115-137 , <https://revistas.ucm.es-/index.php/ESLC/article/viewFile/ESLC1111110135A/30141>
14. Континуум // Философский энциклопедический словарь. — М.: Советская энциклопедия. Гл. редакция: Л. Ф. Ильичёв, П. Н. Федосеев, С. М. Ковалёв, В. Г. Панов. 1983. <http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc-philosophy/2526/%D0%9A%D0%9E%D0%9D%D0%A2%D0%98%D0%9D%D0%A3%D0%A3%D0%9C>
15. Бахтияров О. Г. Постинформационные технологии: введение в психонетику. http://www.psichology.vuzlib.net/book_o373_page_8.html
16. Багаутдинова Г. А. Человек во фразеологии :антропоцентрический и аксиологический аспекты, Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук, Казань – 2007, 35 с.
Mənbələr:
17. <https://www.amazon.com/El-dedo-Dios-poderoso-peligrosa/dp/1511731745>
18. Nelson Ned Dios sabe, Dios oye, Dios ve....) (Nelson Ned Dios sabe, Dios oye, Dios ve....<https://sephyta.wordpress.com/2008/04/28/dios-sabe-dios-oye-dios-ve/>
19. Génesis 1<http://bibliaparalela.com/lbla/genesis/1.htm>

20. https://es.wikiquote.org/wiki/Proverbios_espa%C3%B1oles (C)
21. <http://www.magrama.gob.es/ministerio/pags/Biblioteca/fondo/pdf/8824227.pdf>
22. Éxodo 8:19 <http://bibliaparalela.com/exodus/8-19.htm>
23. https://es.wikiquote.org/wiki/Proverbios_espa%C3%B1oles (D)
24. https://es.wikiquote.org/wiki/Proverbios_espa%C3%B1oles (B)

Р.Алиева

**Антропоцентризм религиозных фразеологических единиц
испанского языка**

Резюме

В статье исследуется антропоцентрический аспект религиозных фразеологических единиц испанского языка. Известно что, антропоцентризм является универсальным метафорическим механизмом. И как один из основных когнитивных механизмов имеет особенность формирования на основе информации и знаний, собранных человеком. Так как, окружающая действительность оценивается на основе параметров продиктованных особенностями физических и психоэмоциональных особенностей человека.

На основе анализа и сопоставлений, проводимых автором становится известно что, религиозной фразеологии испанского языка имеет место достаточно большое количество фразеологизмов с такого рода явлениями.

Автор делает акцент на существование фактов, что представление физических и ментальных особенностей Бога в «форме» человека находит свое отражение в религиозных фразеологизмах. Автор также особо отмечает что, такие факты являются общей чертой для большинства народов исповедующих монотеистические религии.

Во фразеологических единицах на подобие **Dedo de Dios; Dios sabe, Dios oye, Dios ve** и т.п. образ Бога обрастает физическими особенностями присущими человеку. Автор устанавливает тот факт что, данного рода фразеологизмы являются библезмами. Автор также акцентирует внимание на том что, данного рода фразеологизмы активно используются в художественном и публицистическом стилях современного испанского языка.

R.Aliyeva

Anthropocentrism in Spanish religious phraseological units

Summary

The article explores the anthropocentric aspect of the religious phraseological units of the Spanish language. It is known that anthropocentrism is a universal metaphorical mechanism. And as one of the basic cognitive mechanisms has the feature of forming on the basis of information and knowledge collected by a person. Since, the surrounding reality is evaluated based on parameters dictated by the peculiarities of the physical and psycho-emotional characteristics of a person.

Based on the analysis and comparisons carried out by the author it becomes known that, in the religious phraseology of the Spanish language, there are a sufficiently large number of phraseological units with such phenomena.

The author emphasizes the existence of facts that the representation of the physical and mental features of God in the "form" of a person is reflected in religious phraseological units. The author also emphasizes that such facts are a common feature for most people's professing monotheistic religions.

In phraseological units similar to *Dedo de Dios*; *Dios sabe*, *Dios oye*, *Dios ve*, etc. the image of God overgrown with physical features inherent in man. The author establishes the fact that, these kind of phraseological units are biblical. The author also focuses attention on the fact that these kind of phraseological units are actively used in the artistic and journalistic styles of modern Spanish.

Rəyçi:

Əfqan Abdullayev
filologiya elmlər dosktoru, professor

GÜLÜMSƏR ABBASOVA
BDU
abbasova@mail.ru

**SÖZÜN NOMINATİV FUNSKİYADAN POETİK FUNKSİYAYA
KEÇMƏSİNDƏ KONTEKST AMİLİ
(Əli Kərimin şeir dili əsasında)**

Açar sözlər: söz, mətn, kontekst, nominativ funksiyası, poetik funksiya, üslubi çalar, Ə.Kərim.

Ключевые слова: слово, текст, контекст, номинативная функция, поэтическая функция, стилистический оттенок, А.Керим.

Key words: word, text, context, nominative function, poetic function, stylistic shade, A. Karim.

Məna daşıyıcısı olan sözü kontekstdən kənarda ölü adlandırmaq olmaz. Dildə mövcud olan hər bir söz müəyyən səs tərkibinə malik olmaqla yanaşı, eyni zamanda ən az bir mənanın ifadəsinə xidmət edir. Məs: hərəkət bildirən *keçmək* feili kontekstdən kənarda da: 1) Yolla getmək; 2) Olduğu yeri dəyişmək; 3) Birini tərk edərək başqasına qoşulmaq, onunla birləşmək; 4) Əqidəsini dəyişib yeni din, əqidə qəbul etmək; 5) Hər hansı bir təşkilata, dərnəyə və s. üzv olmaq; 6) Hərəkətin tərzini dəyişmək; 7) Yer tutmaq, dayanmaq; 8) Məşğul olmaq, öyrənmək; 9) Müəyyən nəticə ilə sona çatmaq; 10) Yox olmaq, çəkilmək; 11) Təsir etmək, işləmək; 12) Müzakirə və ya səsvermə nəticəsində qəbul olunmaq; 13) Bağışlamaq; 14) Yaramaq, qüvvədə olmaq və s. Bunlar keçmək feilinin izahlı lüğətdə qeyd olunmuş mənalarının bir qismidir. Lüğət tərkibinə daxil olan sözlərimizin, xüsusilə feillərin bu qədər məna çalarlarında işləmə bilməsi dilimizin nə qədər zəngin olmasını bir daha sübut edir.

Rus dilçisi A.A.Potebnya mənanın müəyyənlişməsində kontekstin rolunu qeyd etməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda, nitqdən kənar sözləri ölü sözlər adlandıraraq, bu sözləri “öz funksiyasını itirmiş sözlər” hesab etmişdir (11, s. 33).

Cəmiyyət özü dəyişdiyi kimi, həyat tərz, məişət də dəyişir. Bu cür dəyişmə prosesi sözlərdə və onların mənasında da gedir. Deməli, dildəki sözlər mənasına görə inkişaf edib dəyişir. Mənanın dəyişməsi üç cür olur: 1) Mənanın genişlənməsi; 2) Mənanın daralması; 3) Mənanın məcazi mənada işlənməsi.

Sözün mənasının genişlənməsi dedikdə, sözdə baş verən semantik hadisə başa düşülür. Məsələn: *vətən* sözü vaxtilə insanın doğulduğu kənd,

şəhər mənasında işlənidisə, indi daha geniş məna kəsb etmişdir. Yaxud *yoldaş* sözü vaxtilə yol yoldaşı mənasında işlənidisə, indi daha geniş mənada işlənir. Bu söz müasir dilimizdə həyat yoldaşı və bəzən isə (Sovet dövründə əsas müraciət forması idi) rəsmi müraciət forması kimi işlənir. *Adlı-sanlı* sözü əvvəllər zadəganlara, varlılara, imtiyazlı təbəqəyə mənsub olan adamlara aid idi: adlı-sanlı nəsil. İndi isə həm də tanınmış, məşhur, şöhrətli adamlara aiddir: adlı-sanlı (alim, şair, həkim və s.).

Boylanır qabağa, gedir qabağa:
-Ay yoldaş, ay sədr, buradayam mən! (7, s. 215)
- Yoldaş katib,
üç dəfə yazmışıq sədrə.
Baxmayıb ərizəmizdə
barı bir qısa sətər. (7, s. 308).
Bir dərdin olmasa sən də gülərsən,
Atsan yanındakı yoldaşlarını,
Sən məni o zaman tapa bilərsən... (7, s. 54).

Sözlərin mənasının genişlənməsi halı dilimizdə iki şəkildə özünü göstərir: a) heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan sözlərin mənasının genişlənməsi, b) köhnəlmiş sözlərin öz əvvəlki mənalarından uzaqlaşaraq, yeni məna kəsb etməklə öz semantikasını genişləndirməsi (6, s. 123).

a) Heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan sözlərin mənasının genişlənməsi. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində bəzi sözlər heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan əvvəlki mənaları ilə yanaşı, yeni mənada – ictimai-siyasi mənada da işlənir. Məs.: *danışiq* sözü bir və ya bir neçə nəfərin şifahi şəkildə öz fikirlərini bir-birinə çatdırmasını bildirir. Hazırda *danışiq* sözü ilkin mənası ilə yanaşı, iki tərəf, iki nümayəndə heyəti, iki ölkə arasında hər hansı bir şey barəsində gedən fikir mübadiləsi mənasını da bildirir. *Elçi* sözü oğlan evi tərəfindən qızı istəmək üçün qız evinə göndərilən şəxsi bildirir. Hal-hazırda bu söz dilimizdə heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan, əlavə ictimai-siyasi məna da qazanmışdır: yəni diplomatik nümayəndə mənasında işlənməyə başlamışdır.

b) Köhnəlmiş sözlərin öz əvvəlki mənalarından uzaqlaşaraq yeni məna kəsb etməklə öz semantikasını genişləndirməsi. Dilimizdə köhnəlmiş sözlərin bir qrupu öz əvvəlki mənalarından uzaqlaşaraq yeni məna kəsb etməklə öz semantikasını genişləndirir. Məs.: *qulluqçu* sözünün əvvəlki mənası varlı adamların evində işləyən şəxsi bildirmişdir. İndi bu söz cəmiyyətdə çalışan, müəyyən bir idarədə işləyən şəxsi bildirir. *Yığnaq* sözünün əvvəlki mənası bir yerə yığılmaq, toplanmaq, cəm olmaq mənasında olmuşdur. İndi bu söz ictimai-siyasi yığıncaqlar mənasında ədəbi dilimizdə

işlənir. *Başmaq* sözünün əvvəlki mənası kişi və qadın ayaqqabısı mənasında olmuşdur. Hazırda texniki termdir. Maşınlarda olan dayaq, qoruyucu və yaxud altlıq mənalarda işlənir.

Sözün məna zənginliklərinin ifadəsi Əli Kərim poeziyasında da öz əksini tapmışdır. Onun ən gözəl şeirlərindən biri “Kürə yağış yağdı” şeirində təqribən bu cür məna inkişafı mexanizmini görürük:

*Kürün suyu orada xırda-xırda oynayır.
Sanki yağışdan deyil,
Öz-özünə oynayır
Kürə yağdı yağış
Onun min rəngi vardı.... (7, s. 65).*

Əli Kərimdən baxdıqda Nəsimidə görünən ayrıntı filoloji fikirdə “söz problemi” ilə sıx bağlıdır və bu barədə filoloqlar, xüsusən, akademik Tofiq Hacıyev çox maraqlı mülahizələr irəli sürüb. Yəni: ən müxtəlif mənalara ifadə edən kontekstlərin birləşməsi, sözün (oynamaq) **mənasının genişlənməsi** fərqli mənalara təzyiqlə yaranması, birləşməyə vahidlərin bir araya gəlməsi və ən əsası sözün daim özünə qarşı durması... prosesində baş verir. Bir kontekstdə (qəzəldə, yaxud Əli Kərimin şeirində - “Kürə yağış yağdı”) sözün özü-özü ilə bu qədər polemika doğurmasına və bəhsləşmənin belə qabarıq olmasına az-az rast gəlmək mümkündür (5, s. 45).

Sözün mənasının daralması da semantik hadisədir. Məsələn: dildəki *don* sözü vaxtilə *donluq*, *maaş* mənasında idisə, indi geyimin bir növüdür. **Ər** sözü yazılı abidələrimizdə *igid* sözünün sinonimi kimi işlənmişdir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *ər* sözü öz mənasını daraldaraq kişi mənasını bildirir: yəni arvadın həyat yoldaşı. Yaxud *qonmaq* sözü vaxtilə *sakin olmaq*, *məskunlaşmaq* mənasında olub, indi isə *quşun qonması* mənasındadır. Bu gün həmin sözün ilkin mənasının izlərini *qonşu* sözündə görmək mümkündür:

*Hərdən qüvvətli əl qondu
Dünyanın dayağı bir çiyinə. (7, s. 21)
Yenə hay-küyü qopmuş
Bizə qoşa qonşunun. (7, s. 46).*

Nümunələrdən də görünür ki, söz daxildən, semantika baxımından o qədər sıxılır ki, bədii fikrin poetik ifadəsinə “çevrilir”. Sərhəd vəziyyəti o deməkdir ki, söz fikir və hissin ən müxtəlif ovqatlarını açmaq baxımından məna ilə mənasızlığın çox incə sərhədində yerləşir, bundan başqa bütün insan yaddaşının bədii obrazın çəmbərinə sığışmasına şərait yaradır.

Bədii dildə sözün məcazi mənada işlənməsinə - çoxmənalılığın yaranma yollarına gəldikdə isə qeyd edək ki, dildə iki cür məcaz vardır: 1) leksik məcaz; 2) frazeoloji məcaz.

Leksik məcazların növləri isə aşağıdakılardır: 1. Metafor; 2. Metonimiya; 3. Sinekdoxa. Sözün məcazi mənada işlənməsi müxtəlif səbəblərlə bağlı olur: a) əşyaların müxtəlif cəhətdən oxşarlığına görə; b) əşyaların müxtəlif cəhətdən yaxınlığına görə; c) ümumi isimlərin xüsusiyyəti, xüsusi isimlərin ümumiyyəti keçməsinə görə.

1. *Metafor* əşya və hadisələrin oxşarlığı əsasında yaranan leksik məcaz növüdür. Metaforda bir əşyaya məxsus xüsusiyyət başqa birisinin üzərinə köçürülür. Yəni əşyanın oxşar cəhətləri başqalarına aid edilir. Yazılı və şifahi ədəbiyyatımızda belə nümunələrə tez-tez rast gələ bilərik: *Gül ağlar, bülbül ağlar; Bakının dərdi var. Bakı xəstədir. Könül* intizarda, göz yol üstədir (Səməd Vurğun); *Gözünün odunu* almaq; *Gözü çıxdı kəlləsinə* və s. (1, s. 34). Bədii ədəbiyyatda xüsusi rola malik olan metaforlar Ə.Kərimin bədii nitqində öz fərdi üslubu ilə seçilir:

... Söz axtardım, tapmadım,
Misram qopub töküldü,
Özülsüz divar kimi.
Girdim söz dünyasına
Çox gəzdim, çox aradım
Kəşfiyyatçılar kimi
Nəhayət, onu tapdım. (7, s. 67)

Söz predmetə yaxınlaşdıqca, onun içinə qərq olduqca söz də, predmet də başqalaşır, ilkin və əzəli təbiətini dəyişir. “Söz axtardım, tapmadım, misram qopub töküldü özülsüz divar kimi...”, - burada əslində sözün əşyaya yaxınlaşmasının, onların bir-birinin içinə “düşməsinin” baş tutmaması təsvir edilib. Sözün predmetə “çatıb əşyalaşması” əslində metaforun, bədii obrazın mətn boyunca poetik izahı, mənalara şaxələnməsi, vahid mənanın və beləliklə dünyanın atom kimi bölünməsi deməkdir; bu proses həm klassik ədəbiyyatda, həm də bayatılarda mükəmməl ifadəsini tapıb” (10, s. 58).

Əli Kərim şeirində hər bir halın, vəziyyətin təsviri konseptual xarakter daşıyır, məqsəd klassik poeziyada olduğu kimi kosmosla itmiş rabitəni bərpa etməkdir. Bu məqsədlə şeirdə əşyalara münasibətdə işlədilən “həndəsi ölçülər” qabarıqlaşır, çox kiçik ölçülər hər şeyin fəvqünə qaldırılır, dünya orada yalnız iki görüntü qalana qədər sıxılır, bir obrazın içində milyonlarla keyfiyyət həll edilir. Təsvir momenti, mətnə kommunikativ mövqe obrazın daxili hərəkətinin canlanmasına, dünyanın içindən sıçrayıb ondan böyük olmasına səbəb olur (9, s. 24):

*...Gün doğdu...Hər yerdə parladı bahar.
Zanbaqlar başını suyun altında
Şirin bir yuxudan çəkdiyi zaman,
Amma güllər, otlar, başqa çiçəklər
Qaldırdı başını zərbə altından* (7, s. 143)

2. *Metonimiya*. Metonimiya iki və daha artıq əşyanın yaxınlığı, əlaqəsi əsasında yaranan məcazlara deyilir. Əgər metaforada oxşarlıq əsas götürülürsə, metonimiya üçün isə əlaqə, yaxınlıq əsas götürülür. Məsələn: *Mən Füzulini oxudum* (Füzulinin əsərləri mənasında). *Farsın Xəyyamı var, Firdovsisi var* (Fars xalqının mənasında). *Füzulini əzbər bilir* (Füzuli yaradıcılığı mənasında). *Çaydan qaynadı* (çaydandakı su mənasında). *Məktəb qəbul etdi* (Məktəb rəhbərliyi mənasında).

*Azərbaycan –
Tarixlər şahidi,
Nizamisi sərhədsiz təfəkkürü,
Nəsimisi həqiqət şahidi* (7, s. 36).

Burada şair Azərbaycan deyərkən məhz xalqın, millətin tarixlərin şahidi olduğunu nəzərdə tutmuşdur.

Ümumən, Əli Kərim poeziyaya yeni **metaforik** biçim, görüntü – məkan-zaman görüntüsü gətirdi. Diqqət yetirək:

*... Düşmənin təhqir qədər
İti qılınclarından
Yerdə Vətən bölünür,
Dodaqda «Vətən» sözü,
Çayda axan duru su.
Günəş də parçalanır
Yaralı bir əsgərin
Gözlərinə tökülür
Torpaq ayaqlar altda,
İntizar bir ananın
Köksü kimi sökülür...* (7, s. 67).

Şairin şeirlərindəki mübaligələr də öz spesifikasına görə fərqlənir. “Fələklər yandı ahimdən” deyən Füzulinin klassik dili Ə.Kərimin simasında çağdaş şeirin poetik qəlibində özünə yer tapmışdır:

*Dünya səni qocaltdı yaşıdın olsun deyə
Gömlüdü dərdin yerə, ucaldı ahın göyə.
Dərdə şərik - dərd özü, sükut - suala cavab.*

Qranit dağlar belə, gətirməzdi buna tab. (7, s. 32).

Çoxmənalılıq dildə müəyyən səbəblərlə bağlı olaraq yaranır. Sözlər əvvəl təkmənalı olur, müəyyən tarixi dövrdən sonra çoxmənalılığa doğru inkişaf edir. Azərbaycan dilində çoxmənalılıq dilimizin qədim və ən qədim dövrlərindən başlayaraq mövcud olmuşdur. Bu barədə S.Cəfərov yazır: “Sözlərin çoxmənalılığı, görünür ki, türk dillərində də hələ qədim dövrlərdə böyük rol oynamışdır. Bu gün dilimizdə işlədilən türkün sözü ifadəsi bunu isbat edir” (3, s. 17). O, türkün sözü ifadəsinə belə bir izah verir: “Türkün sözü ifadəsi dilimizdə bir sözün başqa mənada, xüsusilə mənfi mənada başa düşülməməsi üçün işlədilir” (3, s. 18). Burada məcazlaşma üstünlük təşkil edir. Daha doğrusu, çoxmənalılığın yaranmasında məcazlaşma mühüm rol oynayır. Əşya və hadisə haqqında təsəvvür dərinləşdikcə əşya və hadisələr insan təfəkküründə bir neçə əlamətinə, keyfiyyətinə görə möhkəmlənir. Əşya və hadisələrin bu əlamət və keyfiyyətlərinin başqa bir söz forması ilə ifadə olunmasına zərurət yaranır. Lakin əşya və hadisələrin əlamət və keyfiyyətləri yeni bir söz formasını tapa bilmir. Bu zaman söz təkmənalılıqdan uzaqlaşaraq çoxmənalılığa yaxınlaşır (8, s. 38). Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, hər bir məfhum başqa məfhumlarla müəyyən münasibətdə, əlaqədə olur. Bu zaman məfhumlar arasında yaxınlıq, oxşarlıq, əlaqə imkan verir ki, eyni bir söz başqa əşyaların, hadisələrin adı kimi işlənə bilsin. Yəni bir əşyanın, predmetin, hadisənin adı başqasının üzərinə keçir və onu da adlandırır. Məhz bu prosesin nəticəsində sözdə həqiqi mənə ilə yanaşı, məcazi mənə də yaranır. Sözün həqiqi və məcazi mənaları birlikdə çoxmənalılığı əmələ gətirir. Deməli, çoxmənalılığın yaranması üçün əsas şərtlərdən biri odur ki, məfhumlar geniş olsun. Məsələn: *Atlını atdan salıb küləklərlə ötüşür, Baxışından qızların ürəyinə od düşür; Sərt üzünə bircə anlıq səhər doğardı Bilməzdim ki, hansı nurlu düşüncələrdən; Sənə hücum çəkir qəm qoşunları Hamısı köhnəli, həm də təzəli; Zənbaqlar başını suyun altında Şirin bir yuxudan çəkdiyi zaman və s.* (Ə.Kərim).

Çoxmənalılığın yaranması üçün məntiqi amilə də üstünlük vermək lazımdır. Belə ki, hər hansı bir söz yeni bir məfhumu ifadə etdiyi zaman əvvəlki mənasını saxlayır. Burada məntiqi amil sözlə yeni yaranmış məfhumu əlaqələndirir. Təkcə yeni məfhumun olması şərt deyil, həm də onu ifadə edən söz də lazımdır. Bu mənada dildəki sözlə yeni yaranmış məfhum arasındakı əlaqəni məntiqi amil şərtləndirir. Çoxmənalılığın yaranmasında dil amilini də unutmamaq olmaz. Dil amili sözün nitqdə işlənməsi ilə bağlıdır. Söz nitqdə işləndiyi şəraitdən asılı olaraq yeni məfhumları ifadə etmək imkanı qazanır (4, s. 45). Çoxmənalılığın yaranmasında sözün əsas nominativ mənasının (ilkin mənasının) mövcudluğu dayaq nöqtəsi rolunu oynayır. Ona görə ki, yeni mənalar əsas (ilkin) mənaya görə qruplaşır. Yeni mənalarla əsas mənə arasında qarşılıqlı əlaqə qanunauyğun bir şəkildə olur.

Bir az da konkret desək, törəmə və məcazi mənalar bir əsas mənadan yaranır və bu əsas mənə ətrafında birləşərək bir mənə qrupu yaradır. Törəmə və məcazi mənalar əsas mənaya tabe olur. Bu mənada H.Həsənov yazır: “Çoxmənalı sözlərin hər bir mənəsi başqa mənalarla əlaqədardır. Onların hər biri hər hansı əsas ümumi əlamətləri ifadə edərək invariant mənə yaradır. Çoxmənalı sözün əsas mənəsi ilə əlavə mənaları arasında tabelilik, əlavə mənaların özləri arasında isə tabesizlilik əlaqəsi hiss olunur” (11, s. 41). Məsələn: Dözərək davanın da dərдинə, bəlasına, *Öz boğazından kəsib yedirdi balasına; Ana yuxularında tez-tez Bakıya **getdi**; Nəsrəddini, Cəlili çiyində xalq dərдинin Kəpəzi, Şahdağı. Sinəsində çalın-çarpaz göz yaşı, **ah dağı**; Amma ki çoxları öldürür, boğur **Qəm planetinin** sirlərini; Amma ki çoxları öldürür, boğur, **Qəm planetinin** sirlərini və s.* (Ə.Kərim).

Ə.Kərimin dil-üslub novatorluğunun özündə bir orijinallıq var: başqalarında dil yeniliyi əksərən leksikondan başlayıb təşbeh sisteminə keçir və sonra da bədii-fərdi nitqin bütün künc-bucaqlarını əhatə edir. Şairdə isə novatorluq birbaşa təşbeh sistemindən ayaq açır, sonra mətn sərhədlərini fəth edir və buradan da asanlıqla bütün nitqi ələ alır: ona görə asanlıqla ki, bədii mətnin dili nitqin bütün elementlərini özündə birləşdirən və fikrin gerçəkliyini reallaşdıran, ünsiyyəti (sənətkarla oxucu arasında bədii-estetik əlaqəni) təmin edən sahədir. Məhz burdan (sintaksisdən) bədii nitqin bütün qatlarına damarlar yayılır. Bizə belə gəlir ki, bu hadisəni izah etməyin alternativ yolu “mətn içində mətn” və ya “mətnlərin bəhsləşməsi” hadisəsidir. Apardığımız araşdırma da onu deməyə əsas verir ki, söz öz fonotərkibini saxlamaqla müxtəlif situasiyalarda fərqli çalarlar ifadə edir. Hətta sözün poetik funksiyasının da elə çalarları var ki, burada söz mətn kontekstində ayrı-ayrı məcazların, obrazlılığın və ifadəliliyin yaranmasına xidmət edir. Bu da təbii ki, sənətkarın ədəbi istedadı, yaradıcılıq qabiliyyətindən irəli gəlir. Məhz bu faktı qeyd etməyə dəyər ki, uzun əsrlər bədii üslub üzərində dayanan ədəbi dilimiz məhz görkəmli söz ustalarının ədəbi-bədii yaradıcılığı hesabına zənginləşmiş, öz çəkisini daha ağırlaşdırmışdır.

Ədəbiyyat

12. Adilov M. Bədii dil haqqında qeydlər //ADU-nun Elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, 1973, № 3, s. 32-39
13. Bəylərova A. Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı: Nurlan, 2008
14. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (leksika). Bakı: Şərq-Qərb, 2007
15. Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Bakı: Bakı Universiteti, 1998

16. Hacıyev T. Yazıçı dili və ideya-bədii təhlil. Bakı: Maarif, 1979
17. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı: Nurlan, 2003
18. Kərim Ə. Seçilmiş əsərləri (şeyrləri). I cild. Bakı: Lider, 2004
19. Seyidov Y. Ədəbi tənqid və bədii dil. Bakı: Yazıçı, 1986
20. Yusifli C. Azərbaycan poeziyasında Əli Kərim mərhələsi. Bakı, 2010
21. Hüseyn F. Poeziyamızın Əli Kərim kəhkəşanı var / http://medeniyyet.az/page_/news/137/Poeziyamizin-Eli-Kerim-kehkesani-var.html?lang=ru
22. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1987

Г.Аббаасова

**Переход номинативной функции к поэтической функции
(основываясь на поэзии Али Карима)**

Резюме

В статье повествуется о контекстной зависимости перехода от номинативной функции слова к поэтической. Здесь слово исследуется и анализируется как объект художественного текста, приводятся сведения о стилистических оттенках используемых слов в зависимости от контекста. Подчеркивается, что слово, несущее смысловую нагрузку, неправильно считать «мертвым» вне контекста. Каждое слово в языке не просто набор звуков, но и носитель как минимум одного смысла, что особенно гибко проявляется в художественном языке. В статье содержатся ссылки на творческое наследие выдающегося азербайджанского поэта Али Керима. Отмечается, что это происходит в процессе слияния различных контекстов, возникновения самых разнообразных значений вследствие расширения словесного смысла, сосуществования несоединяемых элементов и, главное, от извечного словесного противостояния. Редко где встретишь столь явную полемичность и состязание слов. В исследовании приводятся ссылки на соответствующую литературу.

**When the nominative function is a consequence in the poetic function
(Based on poetry of Ali Karim)**

Summary

The article deals with the dependence on the context factor in the transition of a word from a nominative function to a poetic one. The article describes the shades of words that are used in literary texts due to the context. As stated in the article, it is not right to say that a meaningful word is a “died one” beyond the context. Any word in a language along with its sound structure has at least one meaning, and this peculiarity has a flexible character in literary texts. In language related materials, the author referred to a notable Azerbaijani poet Ali Karim’s poetic language. The merging of contexts with very different meanings and expansion of meanings of the words occur in the process of initiation of varied meanings and bringing together dissimilar linguistic units. Polemic of the same word within a context and open polemic are rare met in literary texts. Relevant literature on the topic is referred to during the scientific research.

Rəyçi:

İradə Şəmsizadə
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ, ЗАИМСТВОВАННЫЕ ИЗ ХУДОЖЕСТВЕННО-ЛИТЕРАТУРНЫХ ИСТОЧНИКОВ

Açar sözlər: frazeologiya, bədii, orijinal, alınma, ədəbi

Ключевые слова: фразеологии, художественной, оригинальной, заимствованных, литературные

Key words: phraseology, artistic, original, borrowed, literary

Знание фразеологии облегчает чтение как публицистической, так и художественной литературы, а разумное использование фразеологизмов делает речь более самобытной и оригинальной.

Фразеологизмы, заимствованные из американской художественной литературы. Много ФЕ пришло в Англию из США. Они относятся к внутриязыковым заимствованиям. Некоторые из этих фразеологизмов были в свое время созданы американскими писателями и получили широкое распространение в современной английской речи. Создатели многих оборотов известны: the almighty dollar – “всемогущий доллар” (обычно употребляется иронически); a Rip Van Winkle – “Рип Ван Уинкл”, отсталый человек (по имени проспавшего двадцать лет героя одноименного рассказа). the last hurrah – «последнее ура»; ~ лебединая песня. the last of the Mohicans – последний из Могикан. Могикане – вымершее племя североамериканских индейцев.

Популярность произведений Купера способствовала внедрению в английский язык фразеологизмов, связанных с жизнью индейцев: bury the hatchet – заключить мир, помириться, прекратить вражду (индейцы при заключении мира зарывали в землю томагавк); dig up the hatchet – начать войну (у индейцев существовал обычай перед началом военных действий вырывать зарытый в землю томагавк); go on the war-path – вступить на путь войны, быть в воинственном настроении. ships that pass in the night – мимолетные, случайные встречи (“Tales of Wayside Inn”) (ср. разошлись как в море корабли). Популярность выражения связана также с использованием его в качестве названия одного из романов писательницы Беатрисы Харраден. the call of the wild – “зов предков”, “зов природы”, обаяние девственной природы; the iron heel – “железная пята”, империализм; gone with the wind – бесследно исчезнувший, канувший в прошлое (выражение стало популярным после опубликования романа М. Митчелл «Унесенные Ветром» (“Gone

With the Wind) и фильма, снятого по этому роману, было создано английским поэтом Э. Доусоном. the grapes of wrath – гроздь гнева (оборот впервые встречается в произведении Дж. Хоу “Battle Hymn of the Republic”, обязан своей популярностью роману Дж. Стейнбека с тем же названием). hitch one’s wagon to a star – занестись в мечтах (“Society and Solitude”).

Число фразеологизмов, заимствованных из американской художественной литературы не так велико как число ФЕ, созданных английскими писателями.

Но, следует отметить, что американизмы, приведенные выше, обладают наиболее яркой образностью и повышенной экспрессивностью по сравнению с высказываниями английских писателей.

Фразеологизмы, заимствованные из французской художественной литературы. Французская художественная литература произвела немалый вклад во фразеологический фонд современного английского языка. Многие произведения французских писателей были переведены на английский язык и до сих пор пользуются широкой популярностью в Англии. В этом отношении следует выделить таких французских писателей, как: Франсуа Рабле, Жан Батист Мольер, Жером д’Анже, Лафонтен и др.

Приводим примеры ФЕ, созданных французскими писателями и наиболее употребляемых в современном английском языке (все нижеследующие ФЕ, заимствованные из французской художественной литературы, являются переводами и представлены на английском языке (в своей оригинальной форме эти ФЕ не употребляются в современной английской речи)): appetite comes with eating — аппетит приходит во время еды (выражение впервые встречается в сочинении «О причинах» (1515) Жерома д’Анже, епископа города Ле Ман; популяризовано Франсуа Рабле в «Гаргантюа и Пантагрюэль»); Buridan’s ass — буриданов осел (о человеке, не решающемся сделать выбор между двумя равноценными предметами, равносильными решениями и т.п.) (Французскому философу XIV в. Буридану приписывается рассказ об осле, умершем от голода, так как он не решался сделать выбор между двумя одинаковыми охапками сена.

Этот рассказ был якобы приведен Буриданом в качестве примера в рассуждениях о свободе воли. К этому же рассказу восходит ФЕ an ass (или a donkey) between two bundles of hay); castles in Spain — воздушные замки (выражение, связанное со средневековым героическим эпосом, герои которого, рыцари, получили в личное владение еще не завоеванные замки в Испании); for smb.’s fair eyes (или for the fair eyes of smb.) — ради чьих-либо прекрасных глаз, не ради его заслуг, а по

личному расположению, ни за что, даром (выражение из комедии Ж. Б. Мольера «Жеманницы»); an ivory tower — «башня из слоновой кости», оторванность от жизни (выражение создано французским поэтом и критиком Сент-Бёвом и является переосмыслением библеизма); let us return to our muttons — вернемся к теме нашего разговора (выражение из средневекового фарса Бланше об адвокате Патлене, позднее путем обратного образования возник инфинитив to return to one's muttons); to pull smb.'s (или the) chestnuts out of the fire (for smb.) — таскать каштаны из огня для кого-либо; бессмысленно, с риском для себя трудиться для выгоды другого (в басне Лафонтена «Обезьяна и кот» — обезьяна Бертран заставляет кота Ратона таскать для себя каштаны из огня). С этой же басней связано выражение to make a cat's paw of smb. — сделать кого-либо своим послушным орудием — чужими руками жар загребать).

Следует отметить, что количество ФЕ, заимствованных из французской художественной литературы в английский язык, не велико, но, несмотря на это, они часто используются английскими писателями для усиления образности (например: “You tried to use me as a cat's paw to pull chestnuts out of the fire for Stanley Rider.” (U. Sinclair) и широко распространены в современной английской речи.

Фразеологизмы, заимствованные из немецкой и датской художественной литературы. Фразеологические заимствования из немецкой и датской художественной литературы немногочисленны. Лишь несколько писателей Германии и Дании дополнили английский фразеологический фонд «крылатыми» выражениями. Приводим примеры этих фразеологизмов: speech is silvern, silence is golden — «слово – серебро, молчание – золото»; пословица впервые встречается у немецкого писателя Томаса Карлейла: As the Swiss Inscription says: Sprechen ist silbern, schweigen ist golden (speech is silvern, silence is golden) (“Sartor Resartus”); storm and stress — «буря и натиск» (течение в немецкой литературе 70-80 годов XVIII века); период беспокойства, волнения; напряжение (в общественной или личной жизни), стремительный натиск (нем. Sturm und Drang – по названию пьесы Ф. Клингера); between hammer and anvil — между молотом и наковальней (по названию романа (1868 года) немецкого писателя Ф. Шпильгагена); the emperor has (или wears) no clothes — а король-то голый (выражение из сказки датского писателя Г.Х. Андерсена «Новое платье короля» (1837 год)); an ugly duckling — «гадкий утенок» (человек, несправедливо оцененный ниже своих достоинств, проявляющихся неожиданно для окружающих; по заглавию сказки Г.Х. Андерсена о гадком утенке, который вырос и стал прекрасным лебедем).

Фразеологизмы, пришедшие в английский язык из испанской художественной литературы. В современном английском языке существует всего несколько фразеологизмов, заимствованных из испанской художественной литературы. В этом отношении следует выделить одного из наиболее знаменитых испанских писателей Мигеля Де Сервантеса Сааведра, прославившегося на весь мир произведением «Дон Кихот». Мигель Де Сервантес Сааведра является автором следующих фразеологизмов: the knight of the Rueful Countenance — (книжн.) рыцарь Печального Образа, Дон Кихот (исп. el Caballero de la triste figura. Так назвал Дон Кихота его оруженосец Санчо Панса); tilt at windmills — сражаться с ветряными мельницами, «донкихотствовать» (исп. acometer molinos de viento. Сражение с ветряными мельницами – один из эпизодов в романе «Дон Кихот»). В настоящее время в английском языке существует много фразеологизмов испанского происхождения, но лишь те ФЕ, которые приведены выше имеют литературные корни.

Фразеология – чрезвычайно сложное явление, изучение которого требует своего метода исследования, а также использования данных других наук – лексикологии, грамматики, стилистики, фонетики, истории языка, истории, философии, логики и страноведения. Тем не менее важной задачей лингвистов, работающих в области фразеологии, является объединение усилий и нахождение точек соприкосновения в интересах как теории фразеологии, так и практики преподавания иностранных языков.

Ədəbiyyat

1. Алехина А.И. Фразеологическая единица и слово. — Минск, 1991.
2. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. — Л., 1989.
3. Аничков И.Е. Труды по языкознанию. — С-Петербург: Наука, 1997.
4. Бабкин А.М. Русская фразеология, ее развитие и источники. — Л.: Наука.

S.Zülfüqarova

İncəsənət və ədəbiyyat mənbələrindən alınmış frazeoloji birləşmələr

Xülasə

Məqalədə incəsənət və ədəbiyyat mənbələrindən alınmış müasir ingilis dilinin frazeoloji vahidlərindən bəhs edilir. Frazeologiyanın öyrənilməsinin bu aspekti xüsusilə vacibdir, çünki frazeoloji vahidlərin

əksəriyyəti bədii danışıklardan istifadə olunur - ingilis və digər bir çox dillərdə, bəzi frazeoloji vahidlər orijinal xarici dil formasını saxlayırlar.

Frazeoloji alınmalar ingilis dili frazeologiyasının artırılmasının əsas mənbələrindən biridir. Frazeoloji birləşmələrin əksəriyyəti ingilis ədəbiyyatından götürülmüşdür. Latin, yunan, fransız, ispan, italyan və digər dillərdə ədəbiyyatdan alınmış frazeoloji birləşmələr də var.

Müasir ingilis dilində bir çox frazeoloji vahid var, onların əsas funksiyası dilin estetik aspektini gücləndirməkdir. Bir çox frazeoloji vahid tarixi faktlar ilə əlaqədar meydana gəlmişdi, ancaq ingilis dili bazasının əksəriyyəti ədəbi əsərlər səbəbiylə ortaya çıxmışdır.

S.Zulfugarova

Phraseological units borrowed from art and literary sources

Summary

The article deals with phraseological units of modern English, borrowed from art and literature sources. This aspect of the study of phraseology is of particular importance, since most of the phraseological units are borrowed from literature - both English and many other languages, and some phraseological units have retained their original foreign language form.

Phraseological loans are one of the main sources of replenishment of English phraseology. The most numerous are borrowings from English literature. There are separate borrowings from the literature of Latin, Greek, French, Spanish, Italian and other languages.

In modern English there are many phraseological units, the main function of which is to strengthen the aesthetic aspect of the language. Many phraseological units occurred in connection with customs, realities, historical facts, but most of the English phraseological foundation, one way or another, arose due to artistic and literary works.

Rəyçi:

Rəna Şamiyeva
filologiya elmləri namizədi, dosent

AYNUR YUNSUROVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
yunsurova@gmail.com

STAGES OF THE WRITING PROCESS

Açar sözlər: yazı prosesi, texnika, layihə, əsas aspekt, plan, redaktə, tapşırıq
Key words: writing process, technique, draft, main aspect, plan, edit, assignment

Ключевые слова: процесс записи, техника, черновик, основной аспект, план, редактирование, назначение

The writing process outlined in this article will give you the tools you need to write an effective paragraph or essay. This writing process has two stages:

1: Plan and Write and Stage; 2: Revise and Edit.

Good writers usually develop their own personal process for writing. You do not have to follow each step presented here in this exact order. After you become familiar with these techniques, you will be able to personalize how you use them. As you become a more experienced writer, you will develop the writing process that is best for you.

Brainstorming is one of the main aspect in the writing process. It means thinking freely about your topic to collect a lot of ideas. There are many techniques you can use to brainstorm ideas. The one you choose will depend on the type of writing you are doing. After you complete the brainstorming process, look back at your ideas and choose the ones you will use in your writing.

Prewriting. Prewriting is everything you do before you begin to draft the paper. Look over an assignment handout, choose and narrow your topic, and assess your audience and purpose. Research is also an important aspect of prewriting. You can use certain prewriting strategies to help you to choose and develop a topic:

- Make lists of ideas on a topic
- Read and take notes on a topic
- Make a cluster, which is a visual map of ideas and concepts related to your topic
- Ask questions about a topic
- Discuss ideas about a topic with others and take notes
- Make an outline of your paper. You may also need to consider your audience before you begin to write. To make sure that your writing will fit

the audience you are addressing, you need to consider who they are. To do that you might want to assess your audience by considering the following:

- How much does my audience know about my topic?
- How do they feel about my topic: enthusiastic, neutral or hostile?
- What are their personal characteristics that might affect their views

on my paper: age, gender, culture, socioeconomic background, values, politics, etc.? Your audience, typically, will be the professor who assigned the paper, but occasionally classmates may read it. Once you have thought about your topic, developed your ideas on the topic, and taken into account your purpose and audience, you are ready to draft the paper. Drafting: Drafting is the stage when you begin to put the paper in paragraph form.

When you begin to draft your writing, you need to keep in mind five separate writing techniques that will help your reader to understand your paper:

1. Thesis statement: At the end of your introduction, write a one-sentence statement that is the basis for your entire paper. A good thesis statement lets the reader know what your paper will cover. For example, you might write this thesis statement: “There are four possible causes for alcoholism, yet not all alcoholics drink for these reasons.” The paragraphs that follow should support this statement, and each paragraph should focus on one of the possible causes.

2. Topic sentences: Each paragraph should begin with a topic sentence that states the main idea of that paragraph. Just like the thesis statement, the topic sentence lets you know what the paragraph contains. For the first paragraph on the causes of alcoholism, you might write a topic sentence that states, ‘The most compelling cause of alcoholism is genetics.’ From this, the reader will know that you will cover the concept of heredity and alcoholism within this paragraph.

3. Sufficient support: While your opinions thoughts are important, they cannot be the legs your paper stands on. You need to support your topic ideas by developing the paragraphs with evidence from credible sources. Support comes in many different forms: statistics, researched information, observations, descriptions, case studies, interviews, personal experience, hypothetical situations, definitions, etc. The more specific the information, the more interesting the paragraph. So instead of writing about all alcoholics, you might want to write about one particular alcoholic—someone you know, someone you observed, someone you interviewed, someone you researched.

4. Coherence: This means it all comes together. If an essay is coherent, all the paragraphs relate to the one before it and all the sentences relate to the one before it. Transitional words and phrases help to create bridges between sentences, words such as: however, for example, in other

words, in contrast, nevertheless, etc. You set up the key words to an essay and a paragraph within the thesis statement and the topic sentences.

5. Unity: The idea here is not to veer off into the woods. Stay on the path. Make sure all sentences relate to the topic sentence and all paragraphs relate to the thesis. As you draft your paragraphs, you want to try to include all these effective writing techniques.

Revising: 1. Check to see if the essay fits the thesis.

2. Make sure each paragraph has a topic sentence.

3. Make sure there are smooth transitions between paragraphs.

4. Check for digressions.

5. Do you have sufficient support in all paragraphs?

6. Is your paper logical in order?

7. Do you have an introduction and a conclusion? Editing and Proofreading: Here is where you check on your spelling and grammar and mechanics. Spell check is your friend! In a research paper, you would also check to see if your documentation is done properly. Most students skip this step, but most teachers take off points for papers that are not proofread. It might be in your best interest to take a look, and sometimes four eyes are better than two. Have a friend look over it, or take it to the writing center for extra help.

Studies show that students who learn the writing process score better on state writing tests than those who receive only specific instruction in the skills assessed on the test. This type of authentic writing produces lifelong learners and allows students to apply their writing skills to all subjects. Success in writing greatly depends on a student's attitude, motivation, and engagement. The writing process takes these elements into account by allowing students to plan their writing and create a publishable, final draft of their work of which they can be proud. It addresses students' need for a real audience and to take the time to draft and redraft their work. You can help your students think carefully about each stage of their writing by guiding them through the writing process repeatedly throughout the year and across various content areas.

The writing process involves teaching students to write in a variety of genres, encouraging creativity, and incorporating writing conventions. This process can be used in all areas of the curriculum and provides an excellent way to connect instruction with state writing standards.

Good writing is essential for success in school and the 21st Century workplace. Writing is a complex combination of skills which is best taught by breaking down the process. The writing process involves a series of steps to follow in producing a finished piece of writing. Educators have found that by focusing on the process of writing, almost everyone learns to write

successfully. By breaking down writing step-by-step, the mystery is removed and writer's block is reduced. Most importantly, students discover the benefits of constructive feedback on their writing, and they progressively master, and even enjoy, writing.

The writing process teaches students to internalize the steps for producing a finished piece of writing and should entail the recursive phases of pre-writing, drafting, revising, editing, and publishing. When students internalize the process approach, they are prepared to produce logical and well written documents which convey an appropriate message for a specific audience in personal, academic, and professional contexts.

All stages in the writing process may be condensed in a timed writing, but they are addressed, even briefly. Internalizing the writing process helps students improve "on demand" or timed essay performance. In a professional environment, the same steps in the writing process should be employed for presentations and even emails. In scientific and technical contexts, where the purpose for writing may not be production within a limited time frame but rather ease of replication, working through the writing process is still a valuable exercise. Learning, implementing, and internalizing the writing process helps students to produce effective writing for a variety of purposes including writings that may not proceed through the full writing process.

Ədəbiyyat

1. "Paragraphs and Topic Sentences", Writing Tutorial Services, Indiana University.
2. "Techniques for writing topic sentences".
3. Berthoff, Ann. "The Making of Meaning: Metaphors, Models and Maxims for Writing Teachers".

A.Yunsurova

Yazı prosesində mərhələlər

Xülasə

Yaxşı yazı bacarığı ali məktəbdə və 21-ci əsrin istənilən iş yerində uğur qazanmaq üçün çox vacibdir. Yazı prosesi dil bacarıqlarının ən çətin hissəsidir. Yazı prosesi yazının yerinə yetirilməsi üçün bir sıra addımları özündə ehtiva edir.

Tələbələr yazılarına dair konstruktiv rəylərin faydalarını kəşf edirlər və onlar tədricən bu prosesə yiyələnir və hətta yazı prosesindən zövq alırlar.

Yazı prosesinin bir sıra mərhələləri var: cızma qara, yenidən işləmə və redaktə, yenidən yazmaq və son redaktə. Yazı prosesindən istifadə edərkən, tələbələr uyğun formada yazı mərhələlərindən istifadə edir və keyfiyyətli material istehsal etməyə diqqət göstərirlər. Yazı prosesində uğur qazanmaq şagirdin ona münasibətindən, motivasiyasından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

А.Юнсурова

Этапы письменного процесса

Резюме

Хорошее письмо имеет важное значение для успеха в школе и на рабочем месте 21-го века. Написание - это сложное сочетание навыков, которые лучше всего обучают, разбивая процесс. Процесс записи включает в себя ряд шагов, которые следует выполнить при подготовке готового письма. Педагоги обнаружили, что, сосредоточившись на процессе написания, почти каждый учится писать успешно. Разбивая поэтапное письмо, тайна удаляется, а блок записи уменьшается. Самое главное, студенты открывают для себя преимущества конструктивной обратной связи по их написанию, и они постепенно овладевают и даже наслаждаются письмом.

Исследования показывают, что учащиеся, изучающие процесс написания, лучше оценивают государственные экзамены, чем те, кто получает только определенную инструкцию по навыкам, оцениваемым по тесту. Этот тип аутентичного письма создает пожизненных учеников и позволяет студентам применять свои навыки письма всем предметам.

Rəyçi:

Gülnarə Əhmədova
fəlsəfə üzrə elmlər namizədi, dosent

GÜLŞƏN CÜMŞÜDOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
GulshanCumshudova@gmail.com

CURRICULUM DEVELOPMENT IN CAREER AND TECHNICAL EDUCATION

Açar sözlər: tədris planının inkişafı, karyera, texniki təhsil, əsas, inkişaf
ey words: curriculum development, career, technical education, basic, growth

Ключевые слова: развитие учебного плана, карьера, техническое образование, базовый

The uniqueness of the career and technical and technical curriculum raises a critical question. What is the basic direction that curriculum development in career and technical education should take? History tells us that, traditionally, curricula have been developed in a somewhat haphazard manner with little consideration given to the impact of the development process. Another point is that a career and technical and technical curriculum soon becomes outdated when steps are not taken to keep it from remaining static. Finally, it must be recognized that the career and technical and technical curriculum thrives on relevance. The extent to which a curriculum assists students to enter and succeed in the work world spells out success.

As a curriculum is being developed, the career and technical educator is obligated to deal with these concerns in such a way that quality is built into the "finished product" or graduate. Any curriculum that is not developed systematically, or that becomes static or irrelevant, will soon have an adverse effect on all who come in contact with it. In order to avoid this difficulty, curriculum developers must give consideration to the basic character of the curriculum and build in those factors that contribute to its quality. Whereas some of these factors might apply equally well to any sort of curriculum development, they are especially relevant to career and technical education. As the development process is going on, outcomes of this process must be made clear. It is hoped that these outcomes will lead to a career and technical and technical curriculum that is data-based, dynamic, explicit in its outcomes, fully articulated, realistic, student-oriented, evaluation-conscious, future-oriented, and world class-focused. Each of these is important to the success of the contemporary career and technical and technical curriculum, and, as will be seen, each is congruent with the

character of career and technical education described in the chapters to follow.

The contemporary career and technical and technical curriculum cannot function properly unless it is data-based. Decisions about whether or not to offer a curriculum need to be founded upon appropriate school and community related data. Curriculum content decisions should be made after a variety of data, such as student characteristics and the nature of the occupation being prepared for, have been gathered and examined. The quality of curriculum materials is determined after data have been obtained from instructors and students who use them. In fact, the use of data as a basis for curriculum decisions cannot be overemphasized. The reason for this is that developers of traditional curricula have often neglected to place emphasis on the relationships that should exist between data and curriculum decisions. It might be said that a static curriculum is a dying curriculum. Just as career and technical education is in a dynamic state, its curricula must, likewise, be dynamic.

Administrators, curriculum developers, and instructors must constantly examine the curriculum in terms of what it is doing and how well it meets student needs. Provision must be made for curricular revisions, particularly those modifications that are tangible improvements and not just change for the sake of change. This does not mean that once each year or so the curriculum is checked over by a panel of "experts". Provision must be made to redirect, modify, or even eliminate an existing curriculum any time this action can be fully justified. The responsiveness of a curriculum to changes in the work world has much bearing on the ultimate quality of that curriculum and its contribution to student growth.

Not only must the contemporary career and technical and technical curriculum be responsive to the world of work, it must also be able to communicate this responsiveness to administrators, teachers, students, parents, and employers. Broadly stated goals are an important part of any curriculum; however, these goals are only valid to the extent that they can be communicated in a more explicit manner. Although it is recognized that we cannot state all curricular outcomes in specific measurable terms, many of these outcomes may be written down in such a manner that the broad curricular goals are made more quantifiable. To the extent that outcomes are explicit, we will be able to tell whether students achieve them and how the outcomes relate to a particular occupation or field. This is perhaps the most commanding reason for ensuring that curriculum outcomes are clear and precise.

Although courses and other educational activities contribute to the quality of a curriculum, the way that they are arranged in relation to each

other makes the difference between experiences that are merely satisfactory and experiences that are superior. Curriculum articulation may involve the resolution of content conflicts across different areas or development of a logical instructional flow from one year to the next. Articulation might extend to determining the ways co-curricular activities, such as student career and technical organizations, lend support to the rest of the curriculum or deciding which mathematics concepts should be taught as a prerequisite and/or within a particular technical course. It may include the articulation of curriculum content between career and technical and technical and general education courses.

The career and technical and technical curriculum cannot operate in a vacuum. If students are to be prepared properly for employment, the curricular focus must be one that is relevant. Content is not developed merely on the basis of what a person should know but also includes what a person should be able to do. career and technical curriculum content is typically based upon the actual worker's role with relevant tasks, knowledge, skills, attitudes, and values serving as a foundation for what is to be taught. Great emphasis must be placed upon practicality. Since the bulk of a worker's time is spent in applied areas, many student experiences must, likewise, be of a contextual nature. Hands-on experiences in laboratory and work-based educational settings provide the student with a relevant means of transferring knowledge, skills, and attitudes to the world of work.

Most curricula are, to some extent, student-oriented, and curricula in career and technical education are certainly no exception. Currently there is a great deal of concern about how a curriculum can best meet students' needs. Various approaches such as team teaching and individualized instruction have been used by instructors to help meet these needs. But, regardless of the approach an instructor uses, a basic question has to be answered: To what extent will the approach actually assist students in preparing for employment?

Another aspect of student orientation deals with the teaching-learning process. Not only must the curriculum meet group needs, but there is an obligation to meet the individual student's needs. In order for these needs to be met in an expeditious manner, arrangements could, for example, be made to provide instruction that accommodates various students' learning styles, to develop individual work-based learning plans, or to make available alternate paths for the achievement of course objectives. Whatever the means used to assist students, a basic concern should be with the individual and how he or she may be helped in the best possible ways. Evaluation is perceived by many to be an activity that comes periodically in conjunction with accreditation procedures. Realistically, administrators and instructors cannot

wait that long to find out how successful they have been. Curriculum evaluation has to be an on ongoing activity-one that is planned and conducted in a systematic manner. Anyone who is involved with the career and technical and technical curriculum should be aware that evaluation is a continuous effort. As a curriculum is being designed, plans must be made to assess its effects on students. Then, after the curriculum has been implemented and data have been gathered, school personnel may actually see what strengths and weaknesses exist. Although most educators recognize that evaluation is not a simple activity, it is one that should be carried out concurrently with any curriculum effort.

Educators, particularly career and technical and technical educators, are very much concerned about the future. Persons responsible for the contemporary career and technical and technical curriculum need to ensure that ongoing curricula are considered in relation to what will or may occur in the future. As decisions are being made about curriculum content and structure, thought should be given to the future results that might come from those decisions. Any curriculum that hopes to be relevant tomorrow must be responsive to tomorrow's as well as today's needs. The extent to which a curriculum is successful twenty, thirty, or even forty years from now will be largely dependent on its future-oriented perspective.

Before graduating, each student should know what makes the difference between world class and less than world class performance and be prepared to perform in an occupation or field at a world-class level. As more and more companies are faced with worldwide competition, persons who work for these companies must be ready to produce and provide service at this level.

References

1. Finch, C.R. and Crunkilton, J. R. (1999). Curriculum Development in career and technical education. Boston: Allyn and Bacon.
2. Bilbao, P. P., Lucido, P. I., Iringan, T. C., and R. B. Javier (2008). Curriculum development. Philippines: Lorimar Publishing, Inc.
3. Guide to Curriculum Development: Purposes, Practices, Procedures.

G.Cümşüdova

karyera və texniki təhsildə tədris planının işlənilməsi

Xülasə

Müasir karyera və texniki tədris planı məlumat bazası olmadıqda funksiyasını düzgün formada yerinə yetirə bilmir. Tədris planı məktəb və ictimaiyyətlə bağlı müvafiq məlumatlara əsaslanmalıdır.

Tədris planına dair qərarlar, tələbə xüsusiyyətləri və məşğələlərə hazırlıqla bağlı müxtəlif məlumatlar toplandıqdan və araşdırıldıqdan sonra aparılmalıdır. Tədris planına dair materialların keyfiyyəti onu istifadə edən təlimatçılar və tələbələr haqqında məlumat əldə edildikdən sonra müəyyənləşdirilir.

Əslində, məlumatların tədris proqramları üçün əsas kimi istifadə edilməsi çox əhəmiyyət daşıyır. Bunun səbəbi, ənənəvi tədris proqramının inkişaf etdiriciləri məlumat və tədris planları arasında mövcud olan əlaqələrə diqqət verməməsidir.

Г.Джумшудова

Развитие учебного плана в карьере и техническом образовании

Резюме

Современная карьера и техническая учебная программа не могут функционировать должным образом, если они не основаны на данных. Решения о том, следует ли предлагать учебную программу, должны основываться на соответствующих данных о школе и сообществе.

Решения о содержании учебных программ должны приниматься после того, как будут собраны и рассмотрены различные данные, такие как характеристики учащихся и характер подготовки к занятиям. Качество учебных материалов определяется после получения данных от преподавателей и студентов, которые их используют. Фактически, использование данных в качестве основы для решений учебного плана нельзя переоценить. Причина этого заключается в том, что разработчики традиционных учебных программ часто пренебрегают акцентом на взаимоотношениях, которые должны существовать между данными и решениями учебного плана.

Rəyçi:

Lalə Məsimova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

GÜLAY QURBANOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və
Sənaye Universiteti
gulay.qurbanova@mail.ru

EFFECTIVENESS AND WEAKNESS IN LANGUAGE TEACHING METHODS

Key words: teaching approaches and methods; effectiveness; weakness, language learner

Açar sözlər: tədris yanaşmaları və metodları; effektivlik; zəiflik, dil öyrənən

Ключевые слова: методы обучения; эффективность; слабость, учащийся языка

Language teaching approaches and methods have cast light on the language teaching theory and practice. There are still many controversies about their usefulness and appropriateness. This paper tries to analyze their effectiveness and weakness of several most influential teaching approaches and methods: Grammar-translation Method, Direct Method, Audio-lingual Method, Communicative Teaching Method, in order to have a better understanding and application in the future teaching practice.

Language teaching has a long, fascinating but rather tortuous history, in which a debate on teaching methods has evolved particularly over the last hundred years. The names of many of the methods are familiar enough, yet the methods are not easy to grasp in practice because a method, however ill-defined it may be, is more than a single strategy or a particular technique. As a part of language teaching theories, these methods derived partly from social, economic, political, or educational circumstances, partly from theoretical consideration partly from practical experience, intuition, and inventiveness. Therefore, to some degree, they represent a combination of language teaching beliefs, but it is evident that they are characterized by the over-emphasis on single aspects as the central issue of language teaching and learning.

Grammar-translation method, just as the name suggests, emphasizes the teaching of the second language grammar, its principle techniques is translation from and into the target language. In practice, reading and writing are the major focus; little or no systematic attention is paid to speaking or listening. The student's native language is maintained as the reference system in the acquisition of the second language. Language learners are passive in language learning and teachers are regarded as an authority, i.e. it is a teacher-centered model. The grammar-translation method has been

facing various attacks from reformers. Some criticizes that this method often creates frustration for students by a tedious experience of memorizing endless list of unusable grammar rules and vocabulary, and the limitations of practice techniques never emancipate the learner from the dominance of the first language; others says that this method pay little attention to the student's communicative competence.

There is no inherent contradiction between grammar instruction and communicative approach, and a sort of explicit grammar instruction can complement communicative language teaching to raise learners' conscious awareness of the form and structure of the target language. Moreover, the first language, as a reference system, can dismiss the misunderstanding in the process of the second language learning. Then, thinking about formal features of the second language and translation as a practice technique put the learner into an active problem-solving situation. Finally, grammar-translation method appears relatively easy to apply and it makes few demands on teachers, which is perhaps the exact reason of its popularity.

The direct method is a radical change from grammar-translation method by the use of the target language as a means of instruction and communication in the language classroom, and by the avoidance of the use of the first language and of translation as a technique. It is a shift from literary language to the spoken everyday language as the object of early instruction. In this method, the learning of languages was viewed as analogous to the first language acquisition, and the learning process involved were often interpreted in terms of an association's psychology. The direct method was a first attempt to make the language learning situation one of the language use. It demanded inventiveness on the part of teachers and led to the development of new techniques of language, such as demonstrations of pictures and objects, the emphasis on questions and answer, spoken narratives, dictation and imitation, etc. Nevertheless, two questions will be raised inevitably about this method: one is how to safeguard against misunderstanding without translating without reference to the first language; the other is how to apply this method beyond elementary stage of language learning. Furthermore, this method requires teachers who are native speakers or have native-like fluency in the foreign language they teach, but in practice, it is difficult to meet these requirements.

The audio-lingual method was the first to claim openly to be derived from linguistics and psychology. Audiolingualism reflects the descriptive, structural, and contrastive linguistics of the fifties and sixties. Its psychological basis is behaviorism which interprets language learning in terms of stimulus and response, operant conditioning, and reinforcement with an emphasis on successful error-free learning. It assumes that learning a

language entails mastering the elements or building blocks of the language and learning the rules by which these elements are combined, from phoneme to morpheme to word to phrase to sentence. Therefore, it was characterized by the separation of the skills-listening, speaking, reading, and writing- and the primacy of the audio-lingual over the graphic skills. This method uses dialogues as the chief means of presenting the language and stresses certain practice techniques, such as pattern drills, mimicry and so on. Listening and speaking were now brought right into the center of the stage in this method, tape recordings, and language laboratory drills were offered in practice. As one of the most popular methods in the history of foreign language teaching, the audio-lingual method is of some great contributions to language teaching, for example, it attempted to make language learning accessible to large groups of ordinary learners because it proposed that language teaching should be organized in such a way as not to demand great intellectual feats of abstract reasoning to learn a language. In addition, it stressed syntactical progression, while previously methods had tended to be preoccupied with vocabulary and morphology.

In spite of these contributions, audiolingualism was also criticized in many ways. First, its theoretic foundation was attacked as being unsound both in terms of language theory and learning theory by Chomsky's theory of TG grammar; second, the practical results fell short of expectations and students were often found to be unable to transfer skills acquired through Audiolingualism to real communication outside the classroom. Therefore, it ignores the communicative competence in teaching practice.

Under the influence of British applied linguists, sociolinguistics works and some philosophy work, the communicative method was advocated in language teaching. It saw the need to focus on communicative proficiency rather than on mere mastering of structures. This communicative teaching method aims to make communicative competence the goal of language teaching, and develops procedures for teaching the four skills that acknowledge the interdependence of language and communication. It encourages activities that involve real communication and carry out meaningful tasks. It believes that language is meaningful to the learner supports the learning process. Language learners are expected to be negotiators, teachers to be an organizer, a guide, an analyst, a counselor, or a group process manager. It is no doubt that the communicative method developed quite fast, it dominates language teaching in many countries because it not only makes language learning more interesting, but helps learners develop linguistic competence as well as communicative competence.

However, problems also arose in the initial wave enthusiasm about it. For example, can this method be applied at all levels in teaching? How such an approach can be evaluated? How suitable it is for non-native teachers? How it can be adopted in situations where students must continue to take grammar-base tests? Of course, these issues will help us have a better application of the communicative method.

Each of the different methods has contributed new elements and has attempted to deal with some issues of language learning. However, they derived in different historical context, stressed different social and educational needs and have different theoretical consideration. Therefore, in teaching practice, in order to apply these methods effectively and efficiently, practitioners should take these questions in mind: who the learners are, what their current level of language proficiency is, what sort of communicative needs they have, and the circumstances in which they will be using English in the future, and so on. In a word, no single method could guarantee successful results.

References

1. Stern, H.H. Fundamental Concepts of Language Teaching. Shanghai: Shanghai Foreign Language Education Press, 1999.
2. Richard, Jack C. & Theodore S. Rodgers. Approaches and Methods in Language Teaching. Beijing: Foreign Language Teaching and Research Press, 2000.
3. HU Zhuang-lin. Linguistics: A Course Book (2nd edition). Beijing: Beijing University Press, 2001.
4. Bussmann Hadumod. Routledge Dictionary of Language and Linguistics. Beijing: Foreign Language Teaching and Research Press, 2000.

G.Qurbanova

Dilin tədrisi metodlarında effektivlik və zəiflik

Xülasə

Dil tədrisi yanaşmaları və metodları, dil tədris nəzəriyyəsi və praktikasısı üzərində əks etdirilir. Onların faydası və uyğunluğu ilə bağlı bir çox mübahisələr hələ də davam etməkdədir. Məqalə dilin gələcək tədrisi praktikasında daha yaxşı üsullar tətbiq etmək üçün, qrammatika-tərcümə metodu, birbaşa metod, audio-linqvual metod, kommunikativ tədris metodu

olan bir neçə səmərəli tədris yanaşma və üsulunun effektivliyini və zəifliyini təhlil etməyə çalışır.

Müxtəlif üsullardan hər biri yeni elementlər yaratmış və dil öyrənməsinin bəzi məsələləri ilə məşğul olmuşdur. Bununla yanaşı, fərqli tarixi kontekstdə əldə edilmiş, müxtəlif sosial və təhsil ehtiyaclarını vurğulamış və müxtəlif nəzəriyyələrə malikdirlər. Buna görə, tədris praktikasında, bu metodları effektiv və səmərəli tətbiq etmək üçün bu sualları nəzərə almalıdırlar: dil öyrənləri, onların dil səviyyəsinin hansı səviyyədə olduğunu, hansı kommunikativ ehtiyacları olduğunu, onların gələcəkdə ingilis dilindən hansı səviyyədə istifadə edəcəklərini və s. Bir sözlə, heç bir metod fərdi halda müvəffəqiyyətli nəticəni təmin edə bilməz.

Г.Курбанова

Эффективность и слабость в методах обучения языкам

Резюме

Подходы и методы преподавания языка освещают теорию и практику преподавания языка. Есть еще много споров об их полезности и уместности. В этой статье делается попытка проанализировать их эффективность и слабость в некоторых наиболее влиятельных подходах и методах обучения: метод грамматического перевода, прямой метод, аудиовизуальный метод, коммуникативный метод обучения.

Каждый из различных методов был внесен новыми элементами и был предпринят попытками некоторых языков. Однако они имеют различный исторический контекст, подчеркивают различные социальные и образовательные потребности и имеют разные теоретические соображения. Так, например, на практике практикующие должны помнить об этих вопросах: кто является учащимися, каков их нынешний уровень языковых навыков, какие коммуникативные потребности они имеют, и условия, в которые они будут использовать на английском языке, и так далее. Одним словом, ни один метод не может гарантировать успешные результаты.

Rəyçi: Lalə Məsimova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SƏBİNƏ ƏLİYEVƏ
Azərbaycan Dillər Universiteti
aliyevsabina84@gmail.com

İSPAN DİLİ SAMİTLƏRİ HAQQINDA QEYDLƏR

Açar sözlər: fonotaktika, konsonantizm, məxrəc, məxrəcə cərgəsi, danışiq üzləri

Ключевые слова: фонотактика, консонантизм, артикуляция, ряд артикуляций, органы речи

Key words: phonotactixis, consonantism, articulation, articulation line, organs of speech

Hər hansı bir xarici dilin öyrənilməsi, məlumdur ki, səslərdən başlayır. Sonra fonetik qaydalar, fonoloji təhlillər aparılır. Səslərin uşaqlara, tələbələrə və s. aşılması şifahi şəkildə, yəni kommunikativ aspektdə aparılır ki, bu da dili hərtərəfli öyrənməyə imkan verir. Ünsiyyətə xidmət edən fonemlər dilin nizamlanmış sistemidir. Bu sistem fonetikanın obyektidir, dil səslərinin funksiyası və onların qanunauyğunluqları isə fonologiyanın payına düşür. Əlbəttə, bu, ideal, sonuncu bölgü deyildir, hər halda elmi - tədqiqat işlərində bu terminlər öz ömrünü yaşayır. Bunu onunla əlaqələndirirlər ki, fonetika və fonologiyanın arasında kəskin fərqlərin hiss edilməməsi bu mövzuda elmi - tədqiqat işlərinin azlığındadır. (1, s.12). Lakin bu azlıq tədricən aradan qalxır və hətta bu ilkin terminlərin yeniləri məzmunca genişlənmiş və bu mövzu sahəsini əhatə edən yeni terminlər yaradılmağa başlanmışdır. Bu proses XX əsrin əvvəllərindən start götürmüşdür, hazırda hər bir dilin fonum bəhsi təfərrüatı ilə eksperimental şəkildə öyrənilir. Alman fonetisti E.Tsvirner hesab edirdi ki, hər iki termini "fonetika" və "fonologiya"nı birləşdirib "fonometriya" adlandırmaq daha yaxşı olardı. Onun fikrincə, "ayrılıqda götürülmüş konkret danışiq aktlarının tətbiqi özlüyündə mənasız və lazımsız şeydir, çünki dilçilik heç vaxt hər hansı bir dildə danışanlar arasında çox mühim akustik fərqlərin aşkar edilməsini qarşısına məqsəd kimi qoymamışdır." (2, s. 13). Belə başa düşmək olar ki, hər hansı bir dilin səsləri əslər keçdikcə müxtəlif linqvocoğrafi və linqvokulturoloji səbəblərdən modifikasiyaya uğrayır. Onların, yəni səslərin fonetik - fonoloji və ya fonometrik təhlili labüd olmuşdur. Məsələn: ispan və fransız dillərindəki sait və samitlər eyni kökdən olsalar da, müxtəlif cür səslənirlər. İspan dilində /s/ samitinin səslənməsi fransız dilindəkindən fərqlənir. Digər tərəfdən, /r/ samitinin fransız dilində roman dillərindən fərqli səslənməsi maraq doğurur. F. de Sössür də "fonetika" və "fonologiya" terminləri haqqında fikir bildirmişdir. Ona görə

"fonologiya", "sinxron", "fonetika" isə "diaxronik" adlandırılırlar. (3, s. 103). Lakin bu terminlər sonralaröz təsdiqini tapmışdır.

Bu və ya digər danışiq səsinin necə tələffüz edildiyini öyrənməyə cəhd edən fonetikadan fərqli olaraq fonologiya həmin səslərin dildəki funksiyasını öyrənməklə məşğul olur, həmişə dil sistemi kimi götürülür. Lakin bizim fikrimiz bu iki fonetik sahə arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri təsvir etməkdən ibarət deyil. Məqsədimiz bu terminlərin məzmunca tamlığını verməyə ehtiyac duyulduğunu göstərməkdir. Aydındır ki, fonetika özlüyündə dilçiliyin digər sahələri ilə bağlıdır: leksika, morfolojiya, sintaksis. Bu, sözdə səslərin distribusiyasının müəyyən qanunauyğunluğunda üzə çıxır. Səslərin dildə paylaşması və ya distribusiyası müasir fonologiya elmində daha yeni bir terminin yaradılmasının əsasını qoydu. Fonotaktika bu və ya digər fonemin işlənmə qaydasını və sözlərin müəyyən hissələrində onların birləşməsi məsələlərini öyrənir.

Samitlərin fonoloji tədqiqinəhər olunmuş elmi işlərdən aydın olur ki, fonotaktik proseslərə eyni zamanda, qoşalaşma, vurğunun yerinin dəyişməsi, səs tonu və s. aiddir. Hər bir dil öz fərdi xüsusiyyətlərində çıxış edir. Bu sahənin adı fonotaktika termini ilə sabitləşmiş və onun öz qaydaları - fonotaktik qaydalar yaranmışdır ki, həmin qaydalar hər bir dildə fərqli olur. Bundan başqa, dilin heca strukturu, monotonqların və diftonqların formalaşması, sait və samit birləşmələri, ahəngdarlıq və s. bu kimi məsələlər fonotaktikanın öyrəndiyi sahələrdir. Fonotaktik qaydalar hecalar, diftonqlar, triftonqlar, sait və samitlər sistemində müasir üsul kimi tətbiq edilməklər deyilən məsələlərin təhlilini aparmağa imkan verir.

Fonotaktik qanunauyğunluqları araşdırarkən bəzi dilçilər dil universalilərinin aşkar edilməsini əhəmiyyətli hesab edirlər. Məsələn, B. Trnkaya elə fonotaktik qanunları yaratmaq istəyirdi ki, onlar bütün dünya dilləri üçün dəyərli olsun. Lakin onun bu ideyası N.S. Trubetskoy tərəfindən qəbul edilmədi. N.S. Trubetskoya görə, bir fonemin daxilində korrelativ cütlüyün iki üzvü mövcud ola bilməz. Bunu sübut etmək üçün o, misallar da gətirir. (1, s. 279).

T.L.Cubrikova fonotaktikaya xüsusi tədqiqat işi həsr etmişdir. O yazır ki, dilin fonoloji təsviri iki əsas aspekti əks etdirir: fonemlər sisteminin təsviri və dilin quruluşunun təsviri. Dilin fonoloji təsviri təksə fonemlərin uyğun qaydaları ilə məhdudlaşmamalıdır, ayrı - ayrı fonoloji vahidlərin tədqiqinin intensivliyini araşdırmaq lazımdır: 1) fonemlər sistemində; 2) sözün və söz birləşmələrinin quruluşunda; 3) nitq axınında.

Söz strukturunda fonoloji vahidlərin araşdırılması zərurəti fonologiyanın yeni sahəsinin, aspektinin yaranmasına əsas verdi. Söhbət fonotaktikadan gedir. Bu termin fonologiyanın daha inkişaf edən mərhələsini əhatə edir. Fonologiyanın bu yeni aspekti, sahəsi fonemlərin sintaqmatik

əlaqələrinin öyrənilməsi ilə bağlıdır. Fonemlərin yanaşması, birləşməsi problemlərinin araşdırılması müasir dilçilikdə fonotaktik üsulla aparılır. Lakin fonotaktikaya nə qədər çox diqqət yetirilsə də, dilçilik ədəbiyyatında fonotaktik tədqiqatlarla bağlı fikir birliyi yoxdur. Bu da material və mövzu seçimində deyil, tədqiqatın aparılışı üçün metodların tərzində özünü göstərir. Məsələn, fonotaktikanın fonoestetika ilə birləşdirilməsi, fonoloji qaydalara bərabərliyi və s. Lakin hər hansı bir tədqiqatın əsasında duran metodlar qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrdən çox asılıdır. Dilçilər fonotaktik üsuldən o zaman istifadə edirlər ki, tədqiqat hecadakı elementlərin qarşılıqlı əlaqəsini, təkhecalı sözləri, daha dəqiq desək, monomorfem və polimorfemləri öyrənsin. Fonotaktik tədqiqata görə hecadakı monomorfem və polimorfem ünsürlərdəki samitlərin qarşılıqlı əlaqəsi bütün ünsürlərin qarşılıqlı əlaqəsindən fəqlənir və onun öz qanunauyğunluqları var. Buna görə də əksər dilçilər məhz həmin qanunauyğunluqları ön plana çəkirlər və onların tədqiqat obyektinə də samit birləşmələri olur. Samit birləşmələri əsasən üç mövqedə götürülür - başlanğıc, orta və son. Bəzən mövzudan asılı olaraq orta mövqe də öyrənilə bilər. Ən böyük diqqət başlanğıc mövqeyə yönəldilir, çünki ilk heca daha sabitdir, onun sərhəddi konkretidir, həmçinin sözləri bir-birindən fərqləndirmə funksiyasına malikdir. Mövzumuz əsasən, ispan samitlərinin birləşməsi; onların eyni hecada qarşılıqlı təsirləri, xüsusi birləşmə sistemi, bölünməz qruplar yaratması və s. kimi məsələləri əsas üç istiqamət əsasında tədqiq edilir:

- 1) hecada, morfemdə hansı fonemin digər fonemlərlə birləşmə yarada bilməsinin müəyyən edilməsi;
- 2) samitlər hansı ardıcılıqla birləşmə yarada bilər;
- 3) bir birləşmənin tərkibinə daxil ola biləcək fonemlərin sayı.

Məhz bu üç istiqamət fonotaktikanın fundamental şərtləridir. Bu üç istiqamət vasitəsilə hər hansı bir dilin fonotaktikasını çox geniş planda şərh etmək, araşdırmaq mümkündür. Əlbəttə ki, bu zaman eksperimental üsullar, müxtəlif akustik texnika, mexanizm araşdırılan materialı tamamlaya bilər. İspaniyanın Real Akademiyasının lüğətində öz qrafikasını dəyişə bilən sözlər də mövcuddur. Belə konsonantik qrupların müəyyən kriteriyası yoxdur ki, hansı hallarda söz bu və ya digər formalarda yazılmalıdır. Əlbəttə, bu halda lüğətə ehtiyac artır.

Kopenhagen strukturalizminin nümayəndələri fonem birləşməsinin təsvirində fonotaktik hadisələrin öyrənilməsində iki metoddan istifadə etmişlər. Onlardan biri hər fonem üçün mövqeyin, digəri isə kontekstin, yəni onun sözdə digər fonemlərlə qarşılıqlı əlaqəsinin müəyyənləşdirilməsi əsasında aparılır. Bu metodlar fonotaktika ilə məşğul olan E.Fişer-Yörgensen tərəfindən təklif olunmuşdur. O, təsvirin birinci usuluna rəğmən samit fonemlərin, hecanın ilk və son (pre-, postpozisiyalarda) mövqələrdə gələ

bilməsi mümkünlüyünün, həmçinin hər bir samitin birləşmələrdəki saitə münasibətinin təsnifini verir. Praqa Dçilik məktəbinin alimlərindən fərqli olaraq, Kopenhagen strukturalistlərini məhz hansı fonemin, hansı fonetik əlamətli fonemlə birləşə bilməsi maraqlandırır. Belə ki, onların fonem birləşməsinə olan maraqları nəzəri xarakter daşıyır. Onların fikrincə, fonemlərin fonetik əlamətlərə görə müəyyənəlməsi fizioloji təsvirdir, onun dilin quruluşuna dæxli yoxdur. Fonotaktik müəyyənəlmə və təsnif fonemin dildə oynadığı rola söykənməlidir. Bu rol da samit fonemlərin sözdəki distribusiyasıdır.

Ənənəvi fonologiyada fonotaktik araşdırmalar fonemlərin fərqləndirici əlamətlərinə görə aparılır. Ənənəvi dilçilər cəhd göstərir ki, fonemin hansı əlamətləri onun digər fonemlə birliyini müəyyənəlsin. Əlbəttə, burada da, yəni iki tip təsnifin aparılması baxımından dilçilər arasında həmrəylik yoxdur. Həmin iki tip təsnif fonotaktik baxımdan sadələşdirilmişdir:

1) ənənəvi artikulyasiya (məxrəc);

2) universal ikili təsnif. Bu sonuncu R.O.Yakobsona aiddir (4). Bunların hansının məqbul olması yenə aparılan tədqiqatda qarşıya qoyulan məqsəd və vəzifələrdən asılıdır. Fonotaktikada samitlərin təsnifi birləşmə daxilindəki mövqedən asılıdır.

İspan dili samitlərinin fonotaktikasından danışarkən müəyyən qru fonemlər və onlar arasındakı əlaqələr nəzərdə tutulur. Fonemlər arasındakı əlaqə onları bir-birinə yaxınlaşdıran və ya ayıran əlamətlərlə şərtlənir. Hər bir samit fonemi (buraya sait fonemləri də əlavə etmək olar) müəyyən əlamətlər məcmusu kimi təqdim etmək olar. Bu əlamətlərin məcmusu fonoloji və daha aktual olan fonotaktik tədqiqatlar vasitəsilə öyrənilir. İspan dili samit fonemlərini öyrənmək, təhlil etmək üçün həmin samitlərin inventarını müəyyənəlsin lazımdır ki, bu da hər bir fonemin fonoloji statusu deməkdir. İspan dilində samitlərin xüsusiyyətləri və bu zaman onların hansı tezliklə nitqdə rastlaşması, müxtəlif əlamətli fonemlərin birləşmə mümkünlüyü, bir-birini əvəzləmə - fonetik transformasiya vacibliyi və s. kimi əsas, önəmli fonotaktik problemlər tam nəzəri həllini tapmamışdır. Hər hansı bir samitə xas əlamətlərin məcmusu onu fonem kimi formalaşdırır. Bu əlamətlər konstitutiv və ya differensial ola bilər. İki fonemi bir-birindən fərqləndirən konstitutiv əlamət fonologiyada relevant göstəricidir. Konstitutiv relevant əlamət hər hansı bir fonem üçün mütləqdir, çünki o bir fonemi digərindən fərqləndirməyə xidmət edir. Relevant (əsas) əlamətlər fonoloji, həmçinin fonotaktik sistemin əsasını təşkil edir. Fonologiyanın bir qolu olan fonotaktika istər sait, istərsə də samit fonemləri müxtəlif fonetik mövqelərdə öyrənir. Deməli, fonotaktika heca quruluşlarını, oradakı samit

qruplarını və sait əvəzlənməsini öyrəndiyindən fonologiyanın tərkib hissəsini təşkil edir.

İspan konsonantizminin fonotaktik təsviri ispan arealının geniş coğrafiyası ilə şərtlənən dialektoloji faktorlar səbəbindən yaranan çətinlikləri üzə çıxarır. Dialekt variativliyi rəsmi ispan dilinə daima fonetik modifikasiyalar gətirməkdədir, dildə yeni-yeni fonoloji hadisələr yaratmaqdadır. Buna rəğmən hər bir konsonant fonemin fonoloji məzmunu standart normanın (español estandar) və milli dialekt variantlarının sərhədlərini bir-birindən ayırmağa xidmət edir. (5, s.26) Samit qrupları üzərində apardığımız kiçik müşahidələr buna sübutdur. Sonrakı müşahidələrimizi samit əlamətləri adı altında verə bilərik. İspan samitlərinin aktivləşməsində fəal və qeyri-fəal olan danışq üzvlərinin adını və fəaliyyətini işıqlandırmaya çalışacağıq. Əlbəttə, termin kimi onların adını və s. Sankt-Peterburq məktəbinə istinadən işlətmək fikrindəyik.

N.S.Trubetskoy samitlərin tələffüz prosesindəki danışq üzvlərinin hər birinin adını termin şəklində təklif etmişdir (1, s.162). O, distinktiv səs qarşılaşmalarının samit əlamətləri adı altında fəsil ayırmışdır. Samitlik əlamətlərinin özünü də aşağıdakı növlərə bölmək olar:

Məxrəc əlamətləri. Digər dillərdə olduğu kimi, ispan dilində samit fonemlər məxrəc əlamətlərinə görə bir-birilə eyni münasibətdə, yəni relevant olur. Bəzən isə rezonans əlamətlərinə görə fərqlənir. Uyğun gələnlər eyni məxrəc cərgəsində səslənir. “Məxrəc” cərgəsi dedikdə eyni distinktiv məxrəc əlamətinə malik samitlərin məcmusu başa düşülür. Bir samit sistemi daxilində ayrı-ayrı məxrəc əlamətləri müxtəlif qarşılaşma münasibətlərində olur (1, s. 163). Əsas cərgədəki samitlər bir-birilə heterogen çoxmeyarlı qarşılaşma münasibətində olur. Buraya quturallar və ya dorsallar, apikallar və ya dentallar və labiallar daxildir. İrəli səhifələrdə biz bu terminlərin Azərbaycan dilində qarşılığını və izahını verməyə çalışmışıq. Bu cərgədə adı çəkilən labial cərgə üçün dodaqların kipləşməsi, apikal cərgə üçün dilin yayılmış formada uzanması ilə dil ucunun prosesdə iştirakı, quturrall cərgə üçün dil kürəyinin və ya ortasının yığılmış formada geriye çəkilməsilə yaranan səslərdir. Bu samitlərin çətinliyini uşaqların tələffüzündə hiss etmək olar. Onlar bu samitlərə böyüklərin köməyi ilə yiyələnirlər. Samitlər içərisində fısıltılı və fişiltılı da geniş yayılmışdır. Bu zaman dil səthi dairəvi olur. Hava axını xüsusi akustik effekt verir (1, s.164). Apikallarda və novlularda rezonans rolunu oynayan ağız boşluğunun arxa və yuxarı hissələri bir-birinə çox yaxınlaşır, ona görə də məxrəc əlamətləri eyni olur. Daha sonra dilyanı, dodaq, dodaq-damaq məxrəclər cərgəsi mövcuddur ki, o məxrəcdən çıxan səsləri bir-bir təhlil edəcəyik. Belə samit cərgələrinin kompleks forması da var: “dilarxası-dodaq”: həm dodaq, həm də dilarxası kipləşmə ilə səciyyələnir. Dilarxası və apikal cərgələr arasında “dilortası”

ortaq məxrəc də var. Bu cərgələr dillərdən asılı olaraq əsas və qeyri-əsas da ola bilərlər. İspan dilində az yayılan “boğaz” cərgə də mövcuddur.

İndi isə ispan samitlərini məxrəc cərgəsinə görə qruplaşdıraraq və izah edək. İspan samitlərinin fonoloji müəyyənliyi ən əsas heca bölgüsündəki tabeçilik funksiyasına əsaslanır. Bu dildə, məsələn, çex dilində olduğu kimi, heca təşkil edən samit mövcud deyil. Fonoloji aspektin öyrənilməsi çox əhəmiyyətlidir, çünki üç fonetik aspekt samitləri tam təhlil edə bilmir. Birinci, artikulyator məxrəc aspektdə hər hansı bir samit ağciyərlərdən gələn hava axınının ağız boşluğunda yaratdığı maneələrlə müəyyənləşir. Həmin maneənin rast gəldiyi yerdə müxtəlif artikulator nöqtələr, zonalar var ki, onların müxtəlifliyi samit səslərin məxrəcini dəyişdirir. Bu zonaların, yaxud sahələrin adını məxrəc nöqtələri və ya sahələri kimi təqdim edəcəyik. İspan dilinin samitləri aşağıdakı məxrəc sahələrinə malikdir:

dodaq samitləri:	/p, b, f, m/
dişarası samitləri:	/t̪, ð, ɲ/
dilönü samitləri:	/t, d, s, n, l/
dişdibi samitlər:	/s, n, l, r, ʃ, ç, ʒ, ɲ/
dilortası samitləri:	/ʎ, y, ɲ, λ/
dilarxası samitləri:	/k, g, x, ɲ, ɣ/

Bu məxrəc nöqtələri və ya sahələri artikulyasiyada passiv danışığ üzvləri hesab edilir, bu həm də o deməkdir ki, həmin passiv üzvlərə təsir göstərən digər danışığ üzvləri isə aktiv hesab edilirlər. İspan fonetisti T.Navarro Tomas samit səslərin yaranmasında iştirak edən məxrəc nöqtələrinin palatoqrammasını çıxarmış, əyani olaraq samitlərin əmələgəlmə məxrəcinin əyani təsvirini verə bilmişdir (5, s. 32).

Palatoqramlardan görürük ki, hava axınının rast gəldiyi maneə bir aktiv məxrəc nöqtə digər passiv nöqtəyə yaxınlaşdığı anda yaranır və bu zaman hansısa bir- birindən fərqlənən samit səslər tələffüz olunur. Hava axını ağız boşluğunda tam kipləşməyə və ya boruvari darlığa malik olur. Belə olduqda müxtəlif artikulyasiya məxrəcləri alınır: (5, s. 32).

kipləşən; tam kipləşən-partlayışlı samitlər: /p, b, t, d, k, g/;

0 novlu samitlər: /f, θ, s, ʒ, x/;

süzülən samitlər: /β, ð, y, ɣ, ɹ/;

kipləşən - novlu samitlər: /ç, ʝ/;

titrək samitlər: /r, ʁ/;

dilyanı samitlər: /ʎ, l, λ/;

burun samitləri: /m, ɱ, ɲ, n, ɲ, ɲ/;

Məxrəc nöqtə və tərzinin birləşməsi zamanı fəal üzvlər məxrəc yaradır və passivlərə yaxınlaşır: alt dodaq və üst dodağa, dil ucu dişlərə

toxunur, dil ortası sərt damağa doğru qalxır və s. İspan dili samitləri üçün 2 əsas xüsusiyyəti qeyd etmək lazımdır: cingiltilik və gərginlik. İspan samitləri xirtdəki səs tellərində titrəyişlərə malik olur. İspan dilində cingiltilik həmişə burun, dilönü, titrəklər silsiləsindən olan səslərlə kombinə edilir, birləşir. Digərlərində həm cingilti, həm də kar elementlər mövcuddur: samitlərdə gərginlik əzələ aktivliyini bildirir. Gərginlik daha böyük artikulyator güc yaradır ki, o da səs ünsürünün uzadılmasına təkan verir. Belə bir gərginlik xüsusiyyəti samitlərin cingilti və kar xüsusiyyətləri ilə də əlaqələndirilir və nəticədə zəif cingilti və gərgin kar samitlərə bölünürlər. İspan kipləşən-partlayışlı samitləri nəşəfli deyillər. Bu o deməkdir ki, növbəti səsin partlayışı kipləşmədən dərhal sonra baş verir, halbuki nəfəsli səslər, məsələn german dillərində partlayışdan sonra hava dalğasına malikdirlər, transkripsiyada bu [h] kimi yazılır. Kar və cingilti /p/, /b/ samitləri arasında gərginlik fərqi var. Kar səslər cingilti səslərdən daha gərgindir. Novlu səslər iki eynicins mərhələdən ibarətdir: Bu iki mərhələnin kəmiyyəti sadə bir samitdən böyük olmur. Məsələn /ê/ səsi dilgü samitidir. Bu səsin tələffüzündə dil ucu iştirak etsə də, fal hesab edilmir. Cingilti kipləşən novlu olan /j/ səsinə gəldikdə isə məxrəc sahəsi orta yumşaq damaq və dil arxasının yumşaq damaqla təması /ê/ nisbətən daha genişdir. Dilin ucu aşağı kəsici dişlərin yuvalarına toxunur. İspan dilində süzülənlər novlular da fəal və passiv məxrəc yerləri arasındakı daralma dərəcəsinə görə fərqlənilir. Süzülənlərdə daralma elə zəifdir ki, hətta sürtünmə yaranmır. Ancaq novlu səslərdə bu proses əsas məxrəc amilidir, hətta burada novla dərəcələrə malikdir. Hava axınının keçidinə maneə yarada bilmədiklərinə görə aproksimantlar cingilti səslərə oxşayırlar, amma onların xromatizminə çata bilmirlər. Qeyd edək ki, süzülənlərin bu və ya digər dərəcədə zəifləri var və onlar hətta tələffüzə itə də bilirlər, məsələn: /awa/ agua. (su) Digər çox rast gəlinən hal “ado” şəkilçisində iki sait arasında “d” səsi o qədər yumşaq tələffüz edilir ki, məxrəc alınsa da səs olmur: /kantao/; /kantaðo/ - cantado-oxunmuş. Belə ki, hər ikisi cingiltidir və dişarası samitlərdir. /θ/ digər cingilti novlular kimi diş və dilucu arasındakı məxrəc zonasında yaranır. /ð/ isə məxrəc üzvlər arasında fəallıq yaratmır, daha sakit tələffüz olunur. Deməli, məxrəclərinə görə yaxınlıq olsa da, reallaşma fəallığı müxtəlifdir.

İspan /s/ samiti dilucu samitdir və bu səs dilin üç hissəsinin yuxarı hissəsinə toxunması ilə yaranır. Bu samit (retrofleks) bir az gecikmiş reallaşmaya malik ola bilər. Dilin ucu və alveollar arasında yaranan nov (sürtünmə) dilönü sahəsində yaranan /s/ – dan daha gərgindir. Heca bölgüsü zamanı /s/ səsi /θ/ dan daha gərgin olur. Ancaq y hərfi qarşısında /s/ səsi bir az da daxildə reallaşır. Məsələn: las yemas /laz jemas/.

Cingilti, sonor samitlər arasında burun səsləri (nazallar) çoxluq təşkil edir. Onlar bütün məxrəc sıralarında - qoşadodaq mövqeyindən

başlamış arxa yumşaq damağa qədər rast gəlməsi mümkündür. Normal və çevik tempə malik burun samitindən sonra gələn samitə həmişə uyğunlaşır. Heca sonunda samit qarşısında, burun samiti hətta itə bilər və öz burun səs xüsusiyyətini növbəti saitə ötürə bilər. Belə vəziyyət adətən sürətli tempdə müşahidə olunur: [ēfermo] enfermo. “ns” kombinasiyasında “n” səsinin yox olması aydındır: /trasporte/ transporte. Mütləq sonluqda burun səsi çox vaxt sərt formada çıxış edir. /raton/ raton. Bu o deməkdir ki, sözün sonuncu hecasında, axırda m, n burun samitləri əvvəldə gələn saiti öz məxrəcinə salır. Həmin açıq saitin məxrəc yeri yuxarı yumşaq damağa dəyişdiyindən o, burun səsi xüsusiyyətini qazanır. Dilyanı məxrəcdə yaranan səslərin tələffüzündə dil və yumşaq damağın birləşməsi nəticəsində yaranan mərkəz kanalda dilin hər iki yanından gələn hava axınının kipləşməsindən yaranır. /l/ səsinin reallaşmasında belə kontakt dilin ön hissəsilə dil yuvaları arasında baş verir. Əlaqə sahəsi dilin hər iki tərəfində genişlənə bilər, bu zaman səsin tələffüzündə böyük dəyişikliklər baş vermir. Bütün hallarda, hava axınının dil yanlarından çıxması aydın mənzərədir. /l/ və yumşaq /l/-in tələffüzündə hava dilin yan tərəflərindən çıxdıqca, dilin ön hissəsinin mövqeyi /θ/ və /t/ da olduğu kimidir: dışarası və dışarxası /ʎ/ - da kontakt zonası lap arxadadır; digər variantlardan fərqli olaraq, daha gərgin və sıxılmış vəziyyətdədir.

Titrək samitlər ispan dilində həmişə dilucu samitlərdir, yəni titrək samitlərin yaranmasında dilin ucu fəal üzvdür. Bu səsləri reallaşdırmaq üçün dilin ucu dilucu və dişdibi arasında təmas yarada bilər qədər qalxır. Bu kipləşmə anidir və həmişə də saitlərarasında baş verir. Əgər titrək səs, məsələn, /r/ sait səslə müşayət olunmursa, sait element yaranır: bu elementin müddəti çox qısa olur. Məsələn, /tren/ tren. Titrək samitlər bir fonem təşkil edir, yəni heç bir səsin, [r] + [r] birləşməsi deyil. Mövqe mərhələsi davamedicidir, dilucu və alveol arasında bir-iki zərbədən ibarətdir. Bu zərbələr ayrıca artikulyasiya yaratmır, titrəklər üçün xarakterik olan kompleks reallaşmanın tərkib hissəsidir. Saitlər arasında /r/ səsinin iki və ya daha çox titrəməyə malik olduğu məlumdur. Sözün əvvəlində /l və /n/ - dan sonra adətən zərbələr azalır, ikidən artıq olmur. Deməli, ispan titrək samitlərinin davamlılığı əmələ gəlmə pozisiyasına görədir. Daha bir maraqlı fakt odur ki, /ɹ/ süzülənlərin dilucunda kipləşmə aktına malik deyil, yerdə qalan proses /r/ - da olduğu kimidir, o, bütün vəziyyətlərdə dəyişməzdir, lakin /ɹ/ -dan tək cə sürətli tempdə və adi danışq dilində istifadə edilir. Hər iki /r/ və /ɹ/ mövqedən asılı olaraq karlaşa bilər. /ɹ/ və /l/ arasındakı oxşarlığa görə onlar arasında neytrallaşmanı izah etmək mümkündür. s samiti r qarşısında süzülənə çevrilir: los rojos /lo.ɹoxos/ qırmızı.

İspan samitlərinin fonoloji sxemi ilk dəfə 1939-cu ildə F. Tracer tərəfindən təklif edilmişdir. O, ispan samitlərini 4 bölgü üzrə təhlil etmişdir. Onun davamçıları, məsələn, Mariya Josefa Kanella və Jon Kuhemann

Madsen daha dəqiq cədvəl əldə etmək üçün həmin bəndlərin sayını 5 -ə çatdırdılar (5, s. 145). Bizim təhlil bu son iki alimin əsərlərinə istinad edir. Apardığımız araşdırma və təhlildə əsas iki məqsədimiz var: 1) ancaq funksional dəyərə malik fonetik reallığı aşkarlamaq; 2) hər bir ispan samitinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini təhlil etmək. Samitlərin bir fonem kimi reallığı onların məxrəclərinin düzgün müəyyənləşdirilməsindən asılıdır. Adları çəkilən fonetistlər yazırlar ki, “Fonetik reallıq bizə deyir ki, ispan /s/ fonemi dilönu samiti hesab edilə bilməz, çünki onun bu mövqedəki tələffüzünə ancaq İspaniyanın şimalında az ərazidə təsadüf edilir. Eyni fonetik reallıq bizə imkan vermir ki, /d/, /b/, /g/ samitlərini kipləşən hesab edək, çünki bu fonemlərin hər birinin iki variantı mövcuddur: kipləşən və kipləşməyən. (5, s.145) Dilçilik baxımından təhlil üçün fonemlərin variantları ilə birlikdə araşdırılması böyük maraq doğurur. Apardığımız təhlili daha əyani göstərmək məqsədilə onların cədvəlini tərtib etməyə səy göstərmişik.

Las consonantes castellanas	bilabial	labiodental	interdental	postdental	alveolar	prepalatal	mediopalatal	Velar
Oclusiva	p,b		t̪	t				K
Africada						ts	ʧ	
Aproximante	β		ð		ɹ		Y	ɣ
Fricativa		F	θ					x
Nasal	m	ɱ	ɳ	n	N	ɲ	ɲ	ŋ
Lateral			ɭ	l	L		ɣ	
Vibrante					r, ʁ			

Ədəbiyyat

1. Trubetskoy N.S. Fonologiyanın əsasları. Alman dilindən tərcüməsi, qeydlər və son söz filol.e.d., prof. F. (Veysəlli) Yadigarındır. - Bakı: Elm və təhsil, 2011
2. Чубрикова Т.Л. Сочетаемость согласных фонем в истории английского языка. Л.: 1975
3. Якобсон Р.О. Теории фонологических союзов между языками. Избранные работы. - М.: 1985, с. 92-104
4. Ferdinand de Saussure. "Cours de linguistique generale". Lausanne. 1916.
5. Maria Josefa Canella da, John Kuhemann Madsen “Pronunciacion del español”, editorial “Castalia”, Madrid 1987

6. Veysəlli (Veysəlov) F.Y. German dilçiliyinə giriş. - Bakı: Mütərcim, 2011,
7. Касевич В.Б. Фонологические проблемы общего и восточного языко-
знание. - М.: Наука, 1983 r

S. Aliyeva

Some aspects of consonants in Spanish

Summary

This article was devoted to analyzing of Spanish consonants according to the articulation of line and to highlighting of phonotactic characteristics of the consonants. Article is classified in accordance with phonetic and phonological characteristics of each consonant.

Phonological system of every language is a complicate system organized of the polysystem of vowels and consonants at the segment level. Naturally, the polysystem of vowels and consonants don't exist, separately, isolated, they represent determined part of phonologic language systems. In order to name consonants terminologically correct, author applied to the theory of the famous phoneticians. Author enumerated several theories about phonetics of Spanish consonants and formed his own opinion.

С.Алиева

Заметки к согласным испанского языка

Резюме

Эта статья посвящена к ряду испанских согласных, к анализу и освещению их фонотактических характеристик. В статье каждый согласный группируется по фонетическим и фонологическим характеристикам.

Фонологическая система любого языка – это сложная система, организованная из полусистемы гласных и согласных на уровне сегмента. Естественно, что полусистемы гласных и согласных не существуют по отдельности, изолированно, они представляют определенную часть фонологической системы языка.

В правильном обосновании их с терминологической точки зрения автор пользовался известных фонетистов. Перечислил несколько теорий по фонотактике испанских согласных и сформировал свою мысль.

Rəyçi:

Fəxrəddin Veysəlli
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

KHAVAR HUSEYNOVA
Western University
xaver_hva@mail.ru

HOW THE ENGLISH LANGUAGE BECAME GLOBAL

Açar sözlər: global, İngilis dili, bənəlmiləl, local, ünsiyyət, dil

Key words: global, English, international, local, communications, language.

Ключевые слова: глобальный, английский язык, интернациональный, локальный, коммуникация, язык

The English language is to have become a worldwide language of communication and an important tool for regulation of economic, political and cultural issues of utmost importance. Huge worldwide organizations have become devices for the solution of important problems by means of the English language. Nowadays the solution of significant questions is provided through the English language in numerous international organizations such as United Nation Organization, European Union and numerous other establishments dealing with the political issues of world peoples. This importance of the English language is not connected with the spread of the English language throughout the world. As is known, the numbers of the Chinese-speaking people are much more in the world; however the Chinese language has not become global and is only used in China. This is based on some other factors about which we are going to inform our readers. These factors turn out to include globalization of more growing international trade, change of local problems into international, requiring thereby a common tongue for their solution, etc. it is a generally known fact that the solution of such international questions.

Thus, globalization of the English language turns out to be the globalization of international economic. globalization

Global economy and political life have greatly influenced the rise of the English as a global language. These systems have conditioned the worldwide spread of the English language. The background of these systems where laid during English colonialism and later as a result of American geopolitical expansion in the world. These globalization was not connected at all with an inherent quality of the English language, but it was connected with dominating English and American exposition in the world. First Britain, and then the United States became economical and political giants in the word. These countries used to be leaders in technological and medical innovations, in rock`n`roll and world-famous American movies.

According to expert, appearance of the United States as an economic and military superpower hugely enlarged the sphere of use of American English. This reality is admitted by all experts. Simultaneously the American culture with its Hollywood films and theatres attracted the attention of millions of people throughout the world. In this way American English became a global language for political, economic, cultural, and specially the military power of the country.

The number of English speakers is estimated to cover approximately 450 million people; however, the number of those who speak some form of English is more than one billion. In numerous countries English has become merged with native language creating hybrid English [1, p2].

The global importance of the English language is expected to grow more and more within the forthcoming ten years. The number of the English speaking people within this period will approximately be two billion people. English is believed to be present in the life of every citizen in the world through Internet, media, banking and other types of economic and cultural activities. It will be influenced in the relations of people, culture and economy.

The concept of global English is also known as «International English». It is an international standard for the language. The English is also defined as global English, world English or even Globish.

Globalization of English language started from 1970's, and at present it is generally acknowledged that the English language is the most global language of all times. The growing world commerce, finance and technology is observed to have copulated to international economy. This process was also accompanied with the flux innovations, worldwide information, peoples' obtaining higher level standards in all spheres. Besides, the problems that once where local have already become global. To such problems can be referred environmental pollution, destruction of forests, terrorism covering the whole world, internationally spread drug trafficking, etc. Such problems have become so far-going that it would be impossible for any country to be guaranteed from the influence of them. Specially terrorism is presently threatening almost all nations, and consequently the solution of this problem is now beyond the efforts of one or another country. This danger calls forth the unification of the efforts of all nations, and this shows how global the danger of terrorism has become. Naturally the globalization of terrorism requires internationally made decision and unification of the forces of government through international organizations such as the organization of United Nations, etc.

At present the uncountable migration has become a new source of global problems. This problem, in its turn, has called forth intolerance in numerous countries.

To global problems can also be added diseases not respecting borders. The constant migration of people houses its spreading from one country to others. Even there is an opinion justifying the globalization of problems – «one world or no world» [2, p16]

International experience seems to demonstrate truth fullness of this opinion. It is now proved by internationally spreaded separation movements of some minorities in different countries. Without general effort to prevent the supranational tendencies in one or another country can cause the growth of this tendency which has proved itself in practice of numerous countries. The loyal approach of European government to Armenian separatism in Karabakh gave its fruits in some European and Near East countries where supranational acts of local minorities is no observed. The Catalan separatism is a bare example for international character of this tendension. It must be a lesson for European governments who once did not try to prevent the appearance of separatism in on country, not thinking spreading its flames to themselves, to their own ethnical minorities. Their carelessness boomeranged. Therefore, the consideration of «it is your problem» or «it is our problem» seems not to be right and no matter it is «yours» or «ours» at present may later turn into a general disaster for many countries and may boomerang many nations.

The environment demonstrates that the world we live in is wrapped in itself. If a disaster happens on one side of the Globe, most certainly it will reverberate on another side. Such views is clearly expressed in the slogan «act locally, think globally» [1, p.11].

Therefore the creation of so-called Green Parties in Europe and in the whole world must be justified, because the values of humanity are consequently the same.

Also other organizations such as International Amnesty show that even in the world of war, be it local, national or world, the values are each time similar. The global problem of this type and internationally interdependent needs vividly demonstrate that we coexist in this world with identical values. Any sensible human being will see that there needs and values do need to be communicable around the Globe [1,p12] .

The global problems of the world call forth the need for a global language. It should be a language which is recognized and known by most of peoples in the world. The English language is known to have been established to answer all requirements of global questions. In different

continents this language has become the device of international news broadcast, international business, world politics, and other spheres.

Due to the English language people through the world come together and communicate in all spheres. The English language has become the tongue in the solution of economic and political issues. The worldwide spread of the English language is not at all connected with inherent qualities of this language, but the worldwide historical contribution of the English and Americans to the world. The British colonialism and the increasing role of American civilization, the establishment of the British Empire at the end of World War II and domination role of the English speaking peoples in the world affairs have caused the dominance of the English language. Specially the USA's turning into a superpower and a cultural giant, its leading role in all branches of science, its technological innovations initiated the usage of English language.

As we can see, there are many reasons associated with the rise of English as a global language. Most people agree that it has something to do with the emergence of the United States as a world superpower. The US has worked hard to reach the level of achievement and cultural clout that it has today, but in no way wishes to wipe out all other world cultures. The important thing to remember is: A language becomes an international language for one chief reason: the political power of its people – especially their military power

It is widely believed that "English is truly the world language. English seems to be emerging, if it has not already arrived, as a global language. If this were to become official it would reduce the number of mis-translations. It would make communication across cultures much easier. Language may be a cornerstone of culture, but the culture itself would not have to disappear if English were used as a second or third language for the pure purpose of communicating globally. English is the only language used in international air traffic control and is virtually the only language of a whole range of other activities from scientific research to pop music. English may not be the best choice, but it is the obvious choice, for an international language. Whether we like it or not, the English language is becoming the global language [3, p 409-410].

The Used Literature

1. Danilo Pasi. The English language and the globalization. www.arcos.org.br/artigos
2. Olof Palme. 26th Prime Minister of Sweden. 1986

3. Kristin Denham, Anne Lobeck. Linguistics for everyone. An Introduction. 2013

X.Huseynov

**İngilis dili necə global dilə çevrildi
Xülasə**

Məqalədə İngilis dilinin qlobal bir dilə çevrilməsinə təsir etmiş iqtisadi, siyasi və mədəni amillər əsaslandırılır. Hazırda bu dil dünyanın iqtisadi və siyasi həyatında ingilis dilli xalqların, xüsusilə Amerika Birləşmiş Ştatlarının oynadığı aparıcı rol sayəsində beynəlxalq təşkilatların, o cümlədən də Birləşmiş Millətlər təşkilatının rəsmi dili statusuna malik olmuşdu.

Məqalədə əsaslandırılır ki, yaşadığımız dünyanın bütün qlobal problemlərin həlli zəruriyyəti qaçılmazdır və bu digər xalqlar tərəfindən beynəlmiləl bir dil kimi qəbul edilən və onların başa düşdüləri ingilis dili sayəsində həyata keçirilə bilər. Bu nöqteyi nəzərdən ingilis dilinin qlobal dil statusu əldə etməsi qlobal problemlərin həllinə imkan verir.

X.Гусейнова

**Как английский язык стал глобальным
Резюме**

В статье обосновываются экономические, политические и культурные факторы, влияющие на становление английского языка глобальным языком. В настоящее время этот язык стал ведущим языком интернациональных организаций, включительно Организация Объединенных Наций, в зависимости от ведущей роли Соединенных Штатов Америки и других англоязычных стран в экономической и политической жизни мира.

В статье также обосновывается необходимость разрешения глобальных проблем нашего мира посредством английского языка, принятый большинством народов мира как интернациональный и понятный им язык. С этой точки зрения глобальность английского языка способствует разрешению глобальных проблем мира.

Rəyçi:

**Azad Məmmədov
filologiya elmləri doktoru, professor**

GUNEL QURBANOVA
BSU
gunel@mail.ru

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ DÜZƏLTMƏ QURULUŞLU MALİYYƏ TERMİNLƏRİ

Açar sözlər: termin, şəkilçi, alınma söz, terminyaratma, maliyyə.

Ключевые слова: термин, окончание, заимствованное слово, терминообразование, финансы.

Key words: term, affix, borrowed word, termin creating, finance.

Morfoloji yolla maliyyə terminlərinin əmələ gəlməsi digər yollarla yaranan terminlərə nisbətən öz məhsuldarlığı ilə seçilir. Bu da türk dillərindəki leksik şəkilçilərin çoxluğu ilə izah oluna bilər və ya başqa sözlə desək, sözdüzəldici şəkilçilərin kəmiyyətə çoxluğu termin yaradıcılığında bu üsuldən istifadəyə daha çox imkan verir. Ümumiyyətlə, bütün tarixi dövrlərdə termin yaradıcılığında morfoloji üsul aparıcı rol oynamışdır. Tədqiqatçıların əksəriyyəti bu yolla söz yaradıcılığının daha çox milli dil qanunlarına əsaslandığını və daha məhsuldar olduğunu qeyd edirlər (6, s. 96). Bunun əsas səbəbi türk dillərinin həm aqqlütinativ dil quruluşuna malik olması, həm də bu dillərdə sözdüzəldici şəkilçilərin kifayət qədər çox olması ilə əlaqədardır. M. Qasimovun araşdırmalarına görə “Hazırda təkcə Azərbaycan dilində terminlər yaradılarkən əllyə qədər leksik şəkilçidən istifadə olunur” (4, s. 127). Morfoloji üsulla iqtisadi termin yaradıcılığı da türk dillərində maliyyə anlayışlarının milli dil vahidləri ilə ifadə olunması imkanlarının genişlənməsinə və dilin iqtisadi leksik qatında bu vahidlərin üstünlük təşkil etməsinə şərait yaradır. Morfoloji üsulla termin yaradılması əsasən məhsuldar şəkilçilərin ayrı – ayrı termin və sözlərə artırılması nəticəsində yeni yaranan terminlərlə izah oluna bilər.

Azərbaycan dilində morfoloji yolla əmələ gələn maliyyə terminlərinin yaradılmasında iştirak edən şəkilçiləri iki qrupa ayırmaq olar:

1. Milli şəkilçilər;
2. Alınma şəkilçilər.

Türk dillərinə xas olan şəkilçiləri demək olar ki, mənşəyindən asılı olmayaraq bütün maliyyə terminlərinə artırmaq mümkündür. Bu şəkilçilərdən fərqli olaraq, alınma şəkilçilər, əsasən, alınma terminlərə artırılır. Sözdüzəldici şəkilçilərin iştirakı ilə yaranan maliyyə terminlərini söz köklərinin mənşəyi baxımından aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

a) türk mənşəli sözlərə milli şəkilçilər artırmaqla yaranan maliyyə terminləri: *vergi, qurum, satış, alış, göstərici və s.*

b) ərəb və fars kökənli sözlərə türk mənşəli şəkilçilərin artırılması ilə yaranan maliyyə terminləri: *istehsalçı, israfçılıq, əmtəəşünaslıq, mənfəətlik, qənaətcillik və s.*

c) rus və avropa mənşəli sözlərə türk mənşəli şəkilçilər artırmaqla formalaşan maliyyə terminləri: *bankrotluq, kassirlik, aktivlik, birjaçı, kooperativçilik, reformaçılıq və s.*

d) türk dillərində mövcud olan müxtəlif mənşəli sözlərə alınma şəkilçilərin artırılması ilə əmələ gələn maliyyə terminləri: *kapitalist, kreditor, nomenklatura, faktura, səhmdar, auditor, kapitalizm, bankir, sistematik, normativ, minimal və s.*

Morfoloji üsulla iqtisadi termin yaradıcılığı zamanı dildə mövcud olan və fəal işləkliyə malik olan sözdüzəldici şəkilçilərin müxtəlifliyi və onların qoşulduğu sözlərlə birlikdə malik olduqları semantik mənalara da diqqətdən kənarda qalmamalıdır. Terminlər nominativ funksiya daşımaq xüsusiyyətinə malik olduğundan onların böyük bir qismini isimlər təşkil edir. Yeni terminlərin formalaşması prosesində daha çox isimlərə leksik şəkilçilər artırmaqla peşə - sənət, ixtisas, müxtəlif fəaliyyət növü bildirən sözlərinin yaranması müşahidə olunur və məlum olduğu kimi Azərbaycan dilində çoxlu sayda məhsuldar və qeyri – məhsuldar leksik şəkilçilər vardır ki, onlar vasitəsilə adlardan və feillərdən yeni – yeni maliyyə terminləri yaratmaq mümkündür. Prof. İ.Qasımov terminlərin yaranmasını: adlardan düzələn və feillərdən düzələn terminlər şəklində qruplaşdırmışdır (3, s.23). Bu baxımdan düzəltmə termin köklərini ifadə olunduqları nitq hissələrinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmağı məqsədəuyğun hesab edirik:

1) kökü isim olan düzəltmə terminlər;

2) kökü feil olan düzəltmə terminlər.

Kökü isim olan düzəltmə terminlərdən yeni maliyyə terminləri yaradarkən əsasən aşağıdakı sözdüzəldici şəkilçilərdən istifadə olunur:

I Adlardan maliyyə terminləri yaradan leksik şəkilçilər:

a) –çı⁴ şəkilçisi. Bu şəkilçi məhsuldar şəkilçilərdən biri olub həm türk mənşəli, həm də alınma sözlərdən peşə, sənət, ixtisas, vəzifə və s. məzmunlu maliyyə terminləri yaradır və bir çox digər terminoloji sahələrdə olduğu kimi, maliyyə terminologiyası sahəsində də öz aktivliyi və işlənmə tezliyi ilə seçilir və əsasən isimlərə artırılaraq maliyyə terminləri yaradır. Məs: *podratçı, payçı, inhisarçı, istehsalçı, komissiyaçı, iqtisadçı, əmanətçi, sığortacı, fakturaçı, rentacı və s.*

b) –lıq⁴ şəkilçisi. Morfoloji üsulla maliyyə terminləri bəzən düzəltmə söz köklərinə sözdüzəldici şəkilçilər artırılması vasitəsilə də əmələ gələ bilər. –lıq şəkilçisi həm sadə, eyni zamanda düzəltmə söz köklərinə artırılaraq yeni maliyyə terminlərinin yaranmasına səbəb olur. Belə sözlərin kökü müxtəlif nitq hissələrinə aid ola bilər. Bu şəkilçi müxtəlif nitq hissələrinə

artırılaq konkret və ya mücərrəd terminlər yaradır. Türk dillərində isim köklərindən feil əmələ gətirmək üçün bir qayda olaraq – la, – lə şəkilçiləri işlənir. Sonra bu şəkilçilərə q, k əlavə edildikdə feillər yenidən ismə çevrilir. Dildə gedən bəzi semantik kombinasiyalar nəticəsində həm – laq, –lək, həm də –lıq, –lik, –luq, –lük şəkilçiləri sabitləşmişdir. Bu şəkilçi bütün tarixi dövrlər ərzində yeni söz yaradılmasında ən fəal şəkilçilərdən biri olmuşdur. Dilimizdə bu şəkilçi vasitəsilə çoxlu sayda maliyyə termini yaradılmışdır və bu proses bu gün də davam edir: *inhisarlıq, partnyorluq, sahibkarlıq, mülkiyyətçilik, kommersantlıq, biznesmenlik, səhmdarlıq, icarəçilik, sələmçilik, qənaətçilik, israfçılıq, fakturaçılıq, agentlik* və s. –lıq, (–lıq, –luq, –lük) şəkilçisi əsasən müxtəlif sözdüzəldici şəkilçilərdən sonra sözə qoşularaq yeni terminlər əmələ gətirir ki, göstərilən nümunələr fikrimizi bir daha təsdiq etmiş olur.

c) –lı⁴ şəkilçisi əşyalıq və keyfiyyət, əlamət bildirən maliyyə terminləri yaradır, eləcə də isim və sifət düzəldən sözdüzəldici şəkilçilərdəndir: *gəlirli, səmərəli, güzəştli, lissenziyalı, rəqəbatlı, təhkimli, sığortalı, riskli* və s. Bu şəkilçilər də həm Azərbaycan mənşəli sözlərə, həm də alınma sözlərə artırılaraq maliyyə terminləri əmələ gətirir.

ç) –sız⁴ şəkilçisi. –lı şəkilçisi ilə antonim mənalar yaranan bu şəkilçi də məhsuldar şəkilçilər sırasına daxil olub, həmin şəkilçilərin (–lı, –li, –lu, –lü) artırılı bildiyi sözlərə əlavə edilərək onlarla əks mənəli maliyyə terminləri yaradır: *rüsumsuz, güzəştətsiz, əmlaksız, qiymətsiz, səmərəsiz, kapitalsız, əmtəəsiz, ödənişsiz* və s.

d) –laş², –laşdır şəkilçiləri vasitəsilə yaranan maliyyə terminləri bunlardır: *özəlləşdir, qiymərsizləşdir, kooperativləşdir, maliyyələşdirmə, indeksləş, modelləşdir* və s.

Adlardan maliyyə terminləri yaranan və **bir cür yazılan** alınma şəkilçilər də terminyaratmada fəal iştirak edir.

Müasir türk dillərində bəzi alınma şəkilçilər vasitəsilə iqtisadi leksik vahidlər yaranır ki, bunlar kəmiyyətə azlıq təşkil etsələr də, türk dillərinin lüğət tərkibinin maliyyə terminologiyasının müəyyən bir hissəsi bu şəkilçilər vasitəsilə yaranmış sözlərdən ibarətdir. Ümumiyyətlə, alınma terminlərin bir hissəsi alınma şəkilçi ilə birlikdə dilə daxil olur. Alınma şəkilçilərə nümunə olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

–dar şəkilçisi. Fars dilindən türk dillərinə keçən bu şəkilçi isimlərə qoşulur və müxtəlif sahələrə aid, o cümlədən maliyyə sahəsinə aid terminlər yaradır: *səhmdar, xəzinədar, icarədar, sərmayədar* və s.

–kar şəkilçisi. Türk dillərinə ərəb –fars dillərindən keçmiş bu şəkilçi isimlərə qoşularaq müxtəlif mənəli maliyyə terminləri yaratmağa xidmət edir: *sahibkar, kəsbkar (işlə təmin olunma)* və s.

–pərəst şəkilçisi vasitəsilə yaranan: *pulpərəst, mənfəətpərəst* və s.

-i, vi şəkilçisi. Ərəb dilindən dilimizə keçən şəkilçilərdəndir: *iqtisadi, izafi, mülki, icbari və s.*

-iv şəkilçisi. Bu şəkilçi vasitəsilə yaranan maliyyə terminləri bunlardır: *normativ, formativ, kooperativ, proqressiv, akkreditiv və s.*

-ik şəkilçisi rus dilinə məxsus şəkilçidir: *statistik, analitik və s.*

-er şəkilçisi vasitəsilə yaranan maliyyə terminləri: *milyoner, milyarder, broker (dəllal) və s.*

-men şəkilçisi: *biznesmen*. İngilis dilindən daxil olmuş bu söz business +men sözlərinin birləşməsindən yaranaraq quruluşca mürəkkəb olsa da, türk dillərinə düzəltmə söz kimi daxil olmuşdur. Biznesmen sözünün quruluş etibarilə bir qədər mübahisə doğurmasına baxmayaraq onu yalnız düzəltmə terminlər sırasına daxil etmək daha məqsədəuyğundur. Çünki türk dillərində biznes sözü müstəqil leksik vahid kimi mövcud olduğundan biznesmen sözünü bir kökdən ibarət sadə söz kimi qəbul etmək absurddur, həmçinin məzmun baxımından da biznes və biznesmen sözlərinin fərqli məna yükü daşdığı açıq –aydın müşahidə edilməkdədir. Belə ki, biznes müəyyən bir fəaliyyət sahəsi olduğu halda, biznesmen bu sahə ilə məşğul olan mütəxəssisdir. Fikrimizcə, – men şəkilçi qəlibində dolayısı ilə türk dillərindəki dördvariantlı – çı şəkilçisinin sinonimi kimi qəbul edilə bilər və digər qeyri –məhsuldar şəkilçilərlə eyni statusa malikdir. Qeyri – məhsuldar -men şəkilçisinin türk dillərində digər peşə sahibləri yaratmağa xidmət etdiyini maliyyə terminləri olmayan digər sözlər vasitəsilə də sübut etmək mümkündür: konqresmen, barmen və s.

-iya şəkilçisi rus dilinə məxsus olub, maliyyə terminlərinin yaranmasında iştirak edir: *inflyasiya, kalkulyasiya, inventarizasiya, investisiya və s.*

-iyyat, -iyyət, -at, -ət şəkilçisi. Türk dillərinə ərəb dilindən keçmiş bu şəkilçi vasitəsilə yeni maliyyə terminləri formalaşır: *mülkiyyət, kəmiyyət, əməliyyat, nisbiyyət, təxsisat, mühasibat və s.*

-iyyə şəkilçisi. Bu şəkilçinin köməyi ilə nəzəriyyə mənası ifadə edən maliyyə terminləri əmələ gəlir: *maliyyə, dövrüyyə və s.*

– or şəkilçisi. Türk dillərində peşə, sənət anlayışı ifadə edən –çı şəkilçisinin alternativini olaraq çıxış edən – or şəkilçisi alınma sözlərə qoşularaq müvafiq sahə ilə məşğul olan şəxs anlayışı bildirir: *kreditor, debitor, auditor, konsiqnator (vasitəçi), investor və s.*

–izm, -ist şəkilçisi. Bu şəkilçi rus dilindən Azərbaycan dilinə keçmiş şəkilçilərdəndir, qoşulduğu sözlərdən iqtisadi – siyasi anlam kəsb edən terminlər düzəldir: *kapitalizm, bimettolizm, bullionizm, kapitalist və s.*

–al şəkilçisi əsasən alınma sözlərə artırılır: *sektoral, eksperimental, fundamental, proporsional və s.*

–a şəkilçisi vasitəsilə yaranan maliyyə terminləri: *manufaktura, nomenklatura, ipoteka* və s.

Sadaladığımız suffikslərlə yanaşı türk dillərində maliyyə terminləri yaradan prefikslər də mövcuddur. Məlum olduğu kimi Azərbaycan dili iltisqi dil qrupuna aid olduğundan prefikslərlə söz yaradıcılığı bu dillər üçün xarakterik deyildir. Apardığımız müşahidələr də bunu bir daha sübut edir. Belə ki, ön şəkilçilər vasitəsilə əmələ gələn maliyyə terminləri yalnız onların alınma sözlərə artırılması ilə düzəlir və bu zaman əsasən aşağıdakı ön şəkilçilərdən istifadə olunur:

–ma² şəkilçisi. Omonim şəkilçi olan –ma şəkilçisi həm suffiks, həm də prefiks rolunda çıxış edir: *mədaxil, məxaric* və s.

–re şəkilçisi Avropa mənşəli sözlərə qoşularaq maliyyə terminləri yaradır: *report, rekreditiv (etibarlı), reforma* və s.

–de şəkilçisi maliyyə termini yaradan qeyri- məhsuldar şəkilçilərdəndir: *defisit, devalvasiya* və s.

–pro maliyyə terminləri yaradan suffikslərdəndir: *profisit, proporsional* və s.

–ak şəkilçisi yeni maliyyə terminləri formalaşdıran ön şəkilçilərdəndir: *akkreditiv, akkreditivləşmə* və s.

Ön şəkilçilər vasitəsilə yaranan maliyyə terminlərindən bəhs edərkən burada kiçik bir tədqiqata ehtiyac duyuruq: N.Məmmədli termin yaradıcılığında rol oynayan bəzi prefiks və suffiksləri termin elementlər adlandırmağı daha məqsədəuyğun hesab edir və bu elementləri funksionallığına görə iki qrupa ayırır:

1. Prepozitiv (söz əvvəlinə qoşulan) elementlər;
2. Postpozitiv (söz sonuna qoşulan) elementlər.

Müəllif prepozitiv elementləri iki qrupa bölür: a) deformativ termin elementlər və b.) konservativ termin elementlər (5, s. 12-13).

Fikrimizcə, Azərbaycan dilinin leksik fonduna terminlər birlikdə daxil olan bu termin – elementlər yeni sözlərin yaradılmasında fəal rol oynayırlar. Bunun əsas səbəbi dilimizin iltisqi dil quruluşuna malik olması ilə əlaqədardır. N.Məmmədli - anti, -de, -şünas, -makro, -mikro, -ist, -izm və s. prepozitiv elementləri termin şəkilçilər deyil, termin elementlər qrupuna daxil edərək yazır: “Termin yaradıcılığında latın və yunan dillərinə məxsus beynəlmiləl sözdüzəltmə elementlərinə, qrammatik vahidlərə üstünlük verilməsinin müxtəlif səbəbləri vardır. Əvvəla, bu müəyyən tarixi ənənə ilə bağlıdır, ikincisi, ölü dil hesab edilən latın dilinin kök şəkilçi sistemi arasındakı daxili əlaqələr inkişafdan qaldığı üçün dil elementləri sabitliyini qoruyub saxlayır və həmin elementlərdən hətta müxtəlif linqvistik sistemli dillərdə eyni şəkildə istifadə edilir və konkret bir dildə həmin termin elementlər süni şəkildə mexaniki birləşdirilir” (5, s. 11). Müəllif haqlı olaraq

bu elementləri mənbə dilində mürəkkəb quruluşlu termin yaratmaqla əlaqələndirir: “Öz ilkin və müstəqil konstruksiyasını saxlamış bəzi termin elementlər konservativ formalarına görə mənbə dildə mürəkkəb quruluşlu terminlər yaradır” (5, s. 12). Bu fikrə əsaslansaq, *kapitalist, defisit, profisit, kapitalizm*, və s. maliyyə terminlərinin alınma formantların, *makroiqtisadiyyat, monofaktura, biznesmen* və s. maliyyə terminlərinin termin elementlərin köməyi ilə yarandığını söyləmək gərəkdir. Fikrimizcə, sadaladığımız formantlar, termin elementlər dilimizdə digər sahə terminlərində olduğu kimi müntəzəm şəkildə maliyyə terminlərinin də yaranmasına xidmət edir.

Bir çox dilçi alimlər kimi, eləcə də B.Xəlilov –izm, –ist, –şünas və s. kimi alınma şəkilçiləri termin şəkilçilər sırasına daxil edir (1, s. 122, 410-411).

Qeyd edək ki, maliyyə terminlərinin tədqiqi zamanı morfoloji üsulla yaranan terminlərin müəyyən bir qisminə həm alınma, həm də milli şəkilçilərin paralel işlənməsi müşahidə olunur: *kommersiantlıq, biznesmenlik, akkreditivləşmə, səhmdarlıq, mülkiyyətçilik, əmtəəşünaslıq* və s.

II Feillərdən maliyyə terminləri yaradan sözdüzəldici şəkilçilər:

– ı⁴ şəkilçisi feillərə artırılaraq müxtəlif mənalı maliyyə terminləri yaradır və məhsuldar şəkilçilərdən hesab olunur. Bu şəkilçi vasitəsilə hərəkət və proses mənası ifadə edən terminlər yaranır: *satış, ödəniş, uduş, yüksəliş* və s.

– q¹ (-ki, -qu, -kü) feildən isim düzəldən şəkilçidir: *alqı, satqı, vergi* və s.

– ır⁴ qeyri - məhsuldar şəkilçilərdən biri olmaqla yanaşı fayda, mənfəət bildirən maliyyə terminləri yaratmağa xidmət edir: *gəlir, kəsir* və s.

– ı¹ şəkilçisi. Bu şəkilçi vasitəsilə peşə, sənət və ixtisas bildirən maliyyə terminləri yaranır: *göstərici, səmərələşdirici, satıcı* və s.

–ma² şəkilçisi də məhsuldar şəkilçilərdən olub, feillərə artırılaraq ad bildirməklə iqtisadi termin səciyyəli sözlər yaradır. “Öz mənşəyi etibarlı ilə -maq, -mək məsdər şəkilçilərindən törəmiş olan bu şəkilçi vasitəsilə dilimizdə atributiv isimlər əmələ gətirilir” (2, s. 193). Bu yolla düzələn sözlər məsdərlərin feili ismə və oradan da feildən düzələn isimlərə keçid prosesinin son mərhələsi hesab oluna bilər. Bu şəkilçinin iştirakı ilə müxtəlif prosesləri bildirən maliyyə terminləri yaradılmışdır: *istehsallaşdırma, bahalaşma, indeksləşdirmə, səhmləşdirmə, özəlləşdirmə, inhisarlaşdırma, akkreditivləşmə* və s. S.Sadıqova yazır: “Bu şəkilçidən terminlərin yaranmasında daha çox istifadə olunmasının əsas səbəbi də elmdə hərəkət və proseslə bağlı anlayışların daha zəngin olmasıdır”. (6, s.79)

Fikrimizcə, kəmiyyət etibarilə daha çox maliyyə termini düzəldən –ma, –mə şəkilçisi feil köklərinə qoşularaq maliyyə terminləri yaratmağa xidmət edən şəkilçilər arasında ən məhsuldarıdır. Çünki terminologiyada –

ma, –mə şəkilçilərinin feillərə artırılması yolu ilə maliyyə terminləri yaradılması üsulundan geniş istifadə olunur: *maliyyələşmə, standartlaşma, kreditləşmə, smetalaşdırma* və s.

–ış və –ma şəkilçiləri əsasən iqtisadi proses məzmunu ifadə edən maliyyə terminləri yaratmağa xidmət edir.

Qeyd olunan şəkilçilərdən əlavə Azərbaycan dilində adlardan və feillərdən maliyyə terminləri yaradan və az işlək olan – ar (*depozitar*), – şünas (*əmtəəşünas* – fars dilindən keçən bu şəkilçi –çı şəkilçisinin sinonimidir, yəni türk mənşəli – çı şəkilçisi fars mənşəli – şünas şəkilçisinin ekvivalenti rolunda çıxış edə bilər), – inq (*marketing*), – ko (*kovariasiya*), – ım (*yığım*) və s. qeyri – məhsuldar şəkilçilər də mövcuddur.

Yuxarıda deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, morfoloji üsulun termin yaratmaq sahəsindəki rolu bütün dövrlərdə böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Morfoloji üsulla iqtisadi termin yaradıcılığı Azərbaycan dilinin lüğət fondunun zənginləşməsində xüsusi rol oynayır və bu üsulla termin yaradıcılığı türk dillərində ən fəal və əlverişli sözyaratma üsullarından biri olmaqla bu gün də öz məhsuldarlığı ilə seçilir.

Ədəbiyyat

1. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. “Zərdabi LTD” nəşr., Bakı, 2015.
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. “Maarif” nəşr., Bakı, 1970.
3. Qasimov İ. Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları. “Nurlan” nəşr., Bakı, 2000.
4. Qasimov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. “Elm” nəşr., Bakı, 1973.
5. Məmmədli N. Yunan və latın mənşəli beynəlmiləl termin elementlər lüğəti. “Elm və təhsil” nəşr., Bakı, 2013.
6. Sadıqova S. Azərbaycan dilində fizika – riyaziyyat terminlərinin formalaşması və inkişafı. “Elm” nəşr., Bakı, 1997.

Г.Гурбанова

Образование финансовых терминов морфологическим методом на Азербайджанском языке

Резюме

В данной статье анализируется морфологический способ образования терминов, дается сравнение данного способа с другими

способами словообразования. Анализируется особенности лексических суффиксов, с помощью которых образуются термины.

Из вышесказанного можно сделать вывод, что роль морфологического метода в терминах терминологии всегда имела большое значение. Морфологический метод экономической терминологии играет особую роль в обогащении азербайджанского словарного фонда, и, таким образом, терминологическое творчество является одним из наиболее активных и эффективных методов речи на тюркских языках.

В Азербайджанском языке суффиксы присоединяясь как к исконно азербайджанским, так и к заимствованным словам, могут образовать финансовые термины. Наоборот, заимствованные суффиксы присоединяются только к заимствованным словам и образуют термины.

G.Qurbanova

Financial terminals for regulation in Azerbaijan

Summary

This article analyzes the morphological way of term formation, compares this method with other word-formation methods. Are analyzed the peculiarities of lexical suffixes, with the help of which terms are formed.

From the aforementioned, it can be concluded that the role of morphological method in creating terms is of great importance at all times. Morphological method of economic terminology plays a special role in the enrichment of the Azerbaijani vocabulary fund, and thus terminological creativity is one of the most active and effective methods of speech in Turkic languages.

In the Azerbaijani language, suffixes joining both native Azerbaijani and borrowed words can form financial terms. On the contrary, borrowed suffixes are added only to borrowed words and form terms.

Rəyçi:

İkram Qasimov
filologiya elmləri doktoru, professor

AYSHEN RZAYEVA

Western Caspi University

e-mail:resulovaa96@gmail.com

FROM MEDIA DISCOURSE TO NEW MEDIA DISCOURSE

Açar sözlər:mediya, diskurs, insan həyatı, yeni mediya, internet, sosial şəbəkələr

Key words:media, discourse, people'life, new media, inter-net, social networks

Ключевые слова: медиа,речь, человеческая жизнь, новые медиа,интернет, социальные сети

Firstly,I want to mention that discourse is communication between receivers and senders,discourse means text+context+situational component,when we are in discourse this time we share our knowledge with our colleagues,we share our background knowledge.So discourse is shared/-background knowledge.There are different types of discourse.We can show political discourse such as interviews,speechs,then media discourse such as newspapers,radio text,television and so on.So in this article I am going to speak about media discourse and new media discourse which is used in modern life by all of the people no matter who live where.Now what is media discourse and how we use and how it impacts our daily life?

“When we have studied the media we usually, and fairly safely, have had in mind ‘communication media’ and the specialised and separate institutions and organisations in which people worked: print media and the press, photography, advertising, cinema, broadcasting (radio and television), publishing, and so on”(1,p.9).Media discourse is about interaction which take place in some broadcast platform and in this platform discourse is disposed to a non-present recipients such as reader,listener,viewer and so on.When we look at this sentence we see that media discourse is not private or off-record,spontaneous,media discourse exit in public,on-record and it is a form of interaction.As I mentioned before media discourse is on-record,it helps the discourse being fascinating.Nowadays increase the availability of newspapers,different sort of television programmes. “Media discourse is a broad term which can refer to a totatlity of how reality is represented in broadcast and printed media from television to newspaper.”(2.p.5)

Media discourse has two types.First type is written.When we speak about written types we can show this form newspapers and magazines.The second type is radio and television,drama and so on.We can include drama

such as violence, conflicts strange behaviors. News can be about decisions, proposals, protests, disagreements. Then we can show the newspapers. It can be based on editor's own experiences, imagination or some journalists like to search some interesting or new thing or follow their agenda that influence on the topic. In media discourse we can see some casual conversation. Such as when some guest, presenter or interviewee interact in television this time they speak not only they have been over heard but also they speak in front of audience. Then such sort of conversation is used some pragmatic markers. When we speak about pragmatic markers we can show such words "I mean, I see, yeah and so on." This markers are used for explaining certain points. In media discourse is used some hedgings such as "modal expressions, modal verbs, tense and aspects." It can be call polite conversation because we use this for saying or writing our speech or conversation softly. Then there are electronic media that use electronics or electromechanical energy. There are some genres of electronic media such as drama, talk shows, songs and so on. Media discourse is primarily connected with communication. Because by the help of media we can communicate different sort of people. Media gives us messages about what we are interested in and what is necessary for us in our daily life. When we look at the different countries no matter who lives in where they use media for communication. "Communication is interaction through messages" (3.p.14) What is the meaning of this sentence? Message is word, sentence, text. But linguistic message is the best one. Linguistic message is the most affective way of communication. So communication has the best role in media discourse, in all sphere of media. Media has a big role in economic, political society. Because politics, markets need an ideological basis, they compensate this need by the help of mass media. Mass media provide this by news, headlines, articles, stories metaphors. Politicians understand mass media as sites for dissemination of ideology. We know that many people use media discourse, especially in modern life new media discourse shows its impact in people and their life. We can not imagine our life without media discourse, I think it is impossible. May be few of us do not use media discourse. In our life there is different source of society which use media discourse as older institutions, when they want to understand the world this time they use media discourse as a primary source. I can show myself. I am master of developing my outlook, that. I use media discourse in other word new media discourse.

When we speak about new media we can say that new media is related to the internet and its definition changes daily. We can call new media as a democratization of people's imagination, creation, distribution and so on. We can't call or introduce television programs, magazines to new media until they contain technologies. New types of media such as facebook, -

twitter,instagram,whatsapp,snapchat,youtube play a great role in our connection with social environment.All these types of media has a large service in the satisfaction of our material,moral needs.By having contact with all these devices,we have necessary information about the problems which interest us.As for the satisfaction of our material needs these devices of media has recently become very useful.For Example,by means of some types of media we even get chance for shopping.You can buy what you want or interesting thing for your families,your house,your babies or babies room all sorts of thing.For Example,I like to buy some interesting things for my baby from the facebook and instagram. We can include new media such as websites and blogs ,chat rooms,social media and sharing platforms,web advertising,e-mail,virtual conversation,digital cameras and so on.

In the short space of a current college student's lifetime, the internet has gone from a specialized, futuristic system to the network that most significantly structures how we engage daily with the world at large. It is now obvious to anyone who uses a computer that intellectual exercises as basic as reading the newspaper or doing research have become fundamentally different activities largely because of the internet.(4.p.1) We know that social networks play a great role in new media discourse.When computer network joins with social network,this time is produced new medium for social conversation or interaction.Nowadays social networks have great affects in peoples'life.We know that children also use social networks very frequently.American Life projects report that 93% youth aged 12-17 use Internet or in other word social networks.It is right there are some advantages using social network.We can show these advantages.

1.It helps people to contact with their relatives or friends who live in abroad.

2.Social networks are a good way to help other people.Some people use this for charity,who needs help.

3.People use social networking for their own business.In here they sell their product.

4.You can get a lot of interesting information about the world,about the politics,about the ducation and so on.In this meaning we can call social networks such as google as a library which you can use in every time and everywhere.

5.Social network is a good way for learning about different jobs in abroad or in your own country or getting a job.

6.By the help of social network you can find your partner or you can find your lost pets,relatives and friends.Especially today the users of social networks marry the girls which they found or met in social networks.In my mind it is not good,because even if when we saw or met man or woman,we

observed his or her different characters no matter it is good or bad. So for me when you choose your partner you have to think attentively and know him or her very well.

When we speak disadvantages of social networks we can show these ones.

1. We know that we spend much time in social networks, even if we can say that social networks spread as a net or a virus and surround all of our life. I make it like a spider. So it does not give a chance for spending our time with family, friends or other interesting activities.

2. We know that in last times I mean before social network people congratulate his or her success or wishing happy birthday by means of phone or we meet in some place, in a word we spend these days together. But today when people want to congratulate someone or wishing happy birthday write it on wall. So people use social network as a form of communication.

3. When we want to open new account this time we use our privacy information in here. So our privacy is in big danger, everybody can use this privacy for their bad operation.

4. It can be used for crime. I can give such example. Today we see many games in social networks and it seems very interesting. So we begin playing these games. There are some tasks in these games which are demanded by the games. We begin realising this time. Sometimes it causes a crime especially among the children. Because these games affect children's mind and children begin realizing these tasks. But I don't know why there is such a game in social networks and what purposes are used.

So no matter social networks have advantages or disadvantages, it impacts our lives very strongly.

Conclusion

This article deals with the media and new media, how they impact people's life and how people use it and for what purposes are used. Media discourse has two types. Written type such as newspapers, magazines, the second type television, drama, radio. We use pragmatic markers in media discourse such as "Yeah, I see, I mean". There is also electronic media that uses electronics or electromechanical energy. Media gives us some messages about what we are interested in and about what happens in the world by the help of news. Then in media discourse we use some hedgings, modal words and modal expressions. Today we use new media discourse. New media discourse is related by the internet. New media discourse is the democratization of people's imagination and distribution. Social networks also play a great role in new media discourse. People use social networks as a form of communication. It has some advantages such as we can find our relatives, friends who live abroad or we can find lost pets. Then we use

google as a library. Disadvantages we can say that some people use social network as a crime, also we spend much time in social networks, this time we fall away other interesting activities and our family. So media discourse or new media discourse has a great and important effect in peoples' life. It can be also change our whole life.

Ədəbiyyat

1. Martin Lister "New Media: A critical Introduction". Taylor & Francis 2008.
2. Anne O'Keefe "Investigating Media Discourse" London and New York 2006.
3. Teun A. van Dijk. "Discourse and communication" Berlin. New York. 1985
4. Introductory essay to *New Media, 1740-1915* (Cambridge: MIT Press, 2003), edited by Lisa Gitelman and Geoffrey Pingree.

A. Rzayeva

Mediya mühakiməsindən Yeni media mühakiməsinə

Xülasə

Bu məqalədə media və yeni media mühakiməsi, medianın insan həyatına necə təsir et-məsi, insanların ondan necə və hansı məqsədlər üçün istifadə edildiyindən danışılır. Media mühakiməsinin 2 növü var. Yazılı növünə qəzet və jurnalları, ikinci növü olan danışq növünə isə televiziya, radio və dram janrı aiddir. Biz media mühakiməsində bəzi pragmatik ifadələrdən istifadə edirik. Bunlara misal olaraq "Bəli, Məncədə, Mən demək istəyirəmki" göstərmək olar. Daha sonra elektron media var ki burada electron və ya elektro-mexaniki enerjiden istifadə olunur. Media bizə mesaj və ya xəbərlər vasitəsilə dünyada nə baş verdiyi haqqında informasiya verir. Həmçinin media mühakiməsində bəzi qısaltmalardan, modal söz və ifadələrdən istifadə olunur. Müasir dövrdə isə medianın yeni növündən istifadə olunur. Yeni media internetlə sıx bağlıdır. Yeni media insanların təsəvvür və nəyisə paylaşmaq azadlığıdır. Yeni mediada sosial şəbəkələr mühüm rol oynayır. İnsanlar yeni medianı bir növ əlaqə vasitəsi kimi istifadə edirlər. Bu sosial şəbəkələrin bəzi müsbət cəhətləri var ki, onlara misal olaraq göstərmək olar ki, biz xaricdə yaşayan dostlarımızla və ya qohumlarımızla əlaqə saxlaya bilərik və ya itmiş heyvanlarımızı tapa bilərik. Daha sonra biz googldan axtardığımız hər şeyi tapa bildiyimiz bir kitabxana kimi istifadə də bilərik. Mənfi cəhətləri olaraq onu göstərə bilərik

ki, bəziləri sosial şəbəkəni cinayət törətmək üçün istifadə edir, bəziləri burada daha çox vaxt keçirdiyi üçün öz ailəsindən və digər maraqlı məşğuliyyətlərdən uzaq düşür. Beləliklə mediya mühakiməsinin insanların həyatında çox böyük və vacib rolu var. O həmçinin bizim bütün həyatımızı dəyişə bilər.

A. Pəzəva

От медиа дискурса до нового медиа дискурса

Резюме

В этой статье затрагиваются дискурс меди, его влияние на человеческую жизнь, цели его использования. Дискурс меди имеет две формы – письменная форма, которая включает газеты и журналы, и устная форма – телевидение и радио. Мы используем некоторые прагматические выражения в дискурсе меди. Например, “да”, “по моему”, “я хочу сказать, что”. Еще имеется электронная меди, где используется электронная или электро-механическая энергия. Меди информирует нас о том, что происходит в мире посредством сообщений и новостей. В дискурсе также используются некоторые сокращения, модальные слова и выражения. В настоящее время используется новый метод меди, – связанный с интернетом. Новая меди характеризуется как свобода людей об их самостоятельном выборе. В новой меди социальные цели играют важную роль. Новая меди используется как средство связей. Положительная сторона новой меди в том, что люди имеют возможность контактировать с родственниками и друзьями, которые живут за рубежом. Мы можем использовать google как библиотеку, где нам приходится найти то, что интересует нас. Отрицательная сторона международной сети в том, что его могут использовать с криминальной целью. Эта сеть также отдаляет людей от своих семей и полезных занятий. Так дискурс меди играет важную роль в нашей жизни, и может может изменить нашу жизнь.

Rəyçi:

Azad Məmmədov
filologiya elmləri doktoru, professor

GÜNAY MUSTAFAYEVA
Western Caspi University
gunay.isa.2017@mail.ru

THE ROLE OF MYTHOLOGY IN THE FORMATION OF ENGLISH CONNOTATIVE LEXICON

Key words: mythology, connotative, lexicon, idioms, language, culture

Acar sözlər: mifologiya, konnotasiya, leksika, idiom, dil və mədəniyyət

Ключевые слова: мифология, коннотация, лексика, идиом, языка, культура

Cultural factor is known to have a significant role in the formation of language. This factor includes the lifestyle, traditions, mentality, mythology of a concrete nation, as well as its contacts with other nations. These factors develop and enrich the language. The English language was influenced by the same factors.

The specific life-style and new economic-social conditions called forth formation of new words and expressions. Life covered all spheres of life of the English people. For instance: the religious has cause the appearance of a number of taboos in American English. According to their beliefs by means of rituals it is possible to influence see natural phenomena and fate of people. Already in early periods of social development religious worshipping played a great role in people's life (*touch wood* (said in order to avoid bad luck, either when you mention good luck that you have had in the past or when you mention hopes you have for the future), *the fortune teller* (a person who tells you what they think will happen to you in the future), *Friday the 13th* (is considered an unlucky day in Western superstition)).

Formation and enrichment of the English lexicon has just been influenced by many factors- socio cultural life, religion, economic and political development, mythology, etc. Mythology has been one of the richest sources of appearance of lexical expressive means, enriching the English vocabulary. Connection of such words with ancient and well-known mythological personages and events greatly increases the stylistic colour and expressiveness of the related words and expressions making the speech laconic. For instance, the expression *olive branch* used in the phrase *hold out an olive branch (to make a sign of peace)* is a highly expressive and emotive device denoting *a sign of peace*. It is associated with the mythological ancients: in the story of the flood in the old Testament of the Bible, Noah let a dove fly free from the ark, and it is returned with a small branch from

an olive tree. This showed that the flood was beginning to disappear and that God was no longer angry with the people on the Earth. The olive branch therefore represents the return of peace between God and the human race, and doves are sometimes shown holding an olive branch in their beaks as a sign of peace. [1, p 945]

The English lexical is rich in numerous highly expressive expressions associated with mythology. Mythology has given rise to the emotiveness, stylistically coloured lexical devices in the English language.

The English language is rich in mythological realities functioning as expressive means and stylistic devices.

The verb *gorgonize*, for instance, is associated with the gorgons, the mythological three sisters believed to have snakes for hair and gaze so terrifying that a mortal who looked into their eyes was turned to stone. Medusa, the most famous of the three, was beheaded by Perseus.

The head of the gorgon was often depicted in Greek art in a highly stylised manner. At present a gorgon can mean a terrifying or ugly woman. Accordingly the verb *gorgonize* means to paralyze by fear, that is a synonym of verbs to terrify or horrify. But the verb *gorgonize* having a mythological colour, denotes a strongest degree of fear.

The expression *to have the golden touch or Midas' touch* is associated with the mythological musical contest between Apollo and Pan. When Apollo was judged victorious by the mountain-god Tmolus, Midas, the king of Phrygia, disagreed. For this lack of perception Apollo transformed Midas' offending ears into those of an ass. *To have ass's ears* means that one lacks true musical judgement and taste.

On another occasion, the god Dionysus granted Midas' wish that whatever he might touch be turned into gold. To his despair, Midas found that even as he put food and drink to his mouth it was transmitted into gold. Dionysus granted him relief by telling him to bathe in the river Pactolus, whose bed became golden. Thus, *to have the golden touch or Midas touch* means to be successful in any endeavor.

From the mythological *Lethe* (the river of forgetfulness in the underworld) have derived some colourful expressions. *Lethe* denotes today a state of oblivion or forgetfulness. Its derivatives *lethargy* and *lethargic* denote a state of persistent drowsiness or sluggishness. *Lethean* characterizes anything that causes forgetfulness of the past. Naturally, these mythology-based coinages have stylistic colour and denote the state of forgetfulness more emotionally.

Hercules (the Greek Heracles), the name of the greatest hero in the ancient world has got metaphorical meaning of a tremendous exertion or spirit of heroic endurance. To describe someone as *herculean* is to liken him

to Hercules in strength and stature. It also denotes needing or using very great strength or determination : *a herculean task, a herculean effort*.

Numerous mythological words and expressions made their way into the language after christianity was adopted. The introduction of Christianity caused enrichment of the English vocabulary with religious, mythological expressions and phraseological units used as highly expressive means of different conceptions.

The English word *enthusiasm*, meaning an excited interest , originates from the Greek *entheos*, filled with the god. The word has got some derivatives in the English language. Having been converted into a verb *enthuse*, it has got the meaning to speak with or show enthusiasm: *She was enthusing about a film she'd just seen*.

It also denotes causing to be enthusiastic: *a good teacher , who was always able to enthuse her students*.

As a noun enthusiasm means a strong active feeling of interest and admiration: *She shows boundless enthusiasm for her work, among his many enthusiasm is a great fondness for Eastern music*.

Adjectival derivative of this word - *enthusiastic* denotes full of enthusiasm and eager interest: *She is enthusiastic about going to France. The most important enthusiastic students were also the most successful*. [1,p.281]

Thus *enthusiasm, enthusiastic, enthuse*, serve as the synonym functioning as it a highly expressive means of the *kotion interested words interested, thrilled, keen, eager, zealous, ardent, desirous, interest, excitement, excited, thrill, thrilled* etc.

Etymology is a branch of linguistics in which the origin of a word can be traced through its transmission from one language to another, generally by its cognates in ancestral language.

While it is widely known that the Greek and Latin tongues have contributed many words to the English language, through etimological study it is also clear that there are hundreds of words in our vocabulary derived specifically from myths of gods and heroes. The weaver's tale, found in both Greek and Roman texts, illustrates just how a word might come into the English language from ancient mythology.

Greek mythology is one of the most complex mythologies known in the world. it is based primarily on personifying concepts to form stories, often heroic in nature. Many of these stories are commentaries on moral virtues, answering questions about the mysteries of life and death and ultimately explaining God. As a result, Greek mythology helped the ancient people grow a culture and religious rituals.

There are numerous tales that tell of humans becoming animals, be this change a punishment by a god or gradual acclimatization to the situation in which that person is put.

From even before the beginning of the Greek civilization, which began around the year 1100 BC, story-telling was a tool of record-keeping. The Greeks began a form of story-telling called "mythology". The Greek myths were often about the Greek gods, heroes, and mortals, and usually taught a moral lesson, or helped one remember and recognize the power of the gods. Greek mythology created reasons for the occurrence of natural disasters, the creation of the earth, and sickness and disease. In our present age, Greek mythology is commonly thought of as primarily a form of entertainment, like any other story, but during the time of the Greeks, mythology was considered sacred, meaningful, and true. Though Greek mythology is merely considered a form of entertainment these days, it has greatly shaped much of what we have achieved up to this point. Greek mythology countless areas including language, astronomy, astrology, business, medicine, sexuality, botany, psychology, products, athletics, weather and even the Bible. Greek mythology is both beneficial to us in our everyday lives and influential in many ways.

Many words in the English language are derived from the myths of Greeks. Brinsons the word *Eric* need is the scientific name for for instance the word "arachnid" is the scientific name for a spider. This was derived from the Arachne. Arachne was a beautiful woman who was an excellent weaver. Because of her vanity, Arachne challenged an experienced old woman to a weaving contest. The old woman try to correct her technique, but found no faults. Finally, frustrated with Arachne's skill, the goddess Athena herself in the old woman and the cursed Arachne to a life devoted only to weaving. Athena turned Arachne into a spider, doomed to eternal weaving of webs.

By these many examples, including psychology, language, etymology, botany, medicine astrology, astronomy and the weather, we can see that Greek mythology and culture have greatly influenced, changed and modified daily life today. All of these areas have been slightly or drastically influences by the Greeks and owe the Greek culture gratitude for its overwhelming influence. Greek mythology has intensified including botany and astronomy. We should be very grateful to the Greeks for their generous donation of words, phrases and names to our language and culture. Because of Greek mythology, the world has inherited many ways of nomenclature and other things related to certain areas of expertise that are relevant to this age.

Borrowing from the mythology is especially notable in names of some plants and animals.

An example is found in the story of *Narcissus*, who is such a handsome lad that when he first sees his face mirrored on the surface of the pond, he pines for his own reflection. He sits so long at the edge of this pond he begins to take root, changing finally into a flower- a *narcissus*. From this story we also take the adjective narcissistic, telling of the person bearing the egotistical qualities of Narcissus.

Narcissism or extreme self love comes from the name of the vain god Narcissus. He was a God who, when he saw his reflection in water, fell in love with himself.

Like other extra- linguistic factors, mythology's contribution to enrichment of the English language with stylistically coloured words and expressions is great:

Apple of Discord

According to the legend, all the gods and goddesses were invited to the wedding of Peleus and Thetis, save one, Eris. "To avenge this slight, this goddess of discord tossed into the wedding hall a golden apple with the inscription "For The Fairest". It was immediately claimed by three rival goddesses: Hera, Athena, and Aphrodite. Zeus refused to decide the issue, but instead gave it to Paris, the son of Priam, king of Troy, to settle. *The Judgement of Paris*, as it has come to be known, bestowed the apple on Aphrodite, who had promised to Paris, The most beautiful woman in the world, namely Helen, wife of Menelaus, king of Sparta. The abduction of Helen by Paris was the cause of the ten- year siege and destruction of Troy under onslaught of the Greek forces, pledged to wreak vengeance on the seducer. *The apple of discord* describes any action or situation that causes dissension and turmoil and is more trouble than it is worth.

Arachnid

Arachne was a common girl with a remarkable skill in weaving. She won such fame that Athena, slighted and envious, challenged Arachne to a contest. Athena wove themes, including the fate of foolish mortals who dared to vie with the gods. Arachne depicted the gods' compromising love-affairs. Outraged, Athena struck the girl with her shuttle and after Arachne hanged herself, in remorse transformed Arachne into a spider, so that she and her species might practice her art of weaving, forever. An *Arachnid* refers to any various antipodes of the class Arachnida, including the spider.

Argus/Argus-eyed

According to a legend, one of Zeus' sexual escapades involved the maiden Io. In an attempt to keep Hera from discovering the truth of his dalliance, Zeus transformed Io into a cow. Hera, not easily thrown off the scent of her husband's affairs, prevailed upon Zeus to give her the cow as a present and an assurance of his good faith, after which Hera enlisted the aid

of Argus, a giant with one hundred eyes ,to keep a close watch over the poor girl. In English one who is ever-vigilant or watchful can be called an *Argus* or be described as *argus-eyed*.

Thus, the language and culture are found to have always been close tied. According to E.Sapir, "language is a guide to social reality... Human beings do not live in the objective world alone, nor in the world of social activity as ordinarily understood, but are very much at the mercy of the particular language, which has become a medium of expression for their society" [3, p.162]

The linguistic environment within which words carry cultural semantic meaning consists of the linguistic metaphors that have accumulated over time in a community's store of semantic knowledge.

The same can be said concerning the mythology, belonging to human culture a separate and a rich part, giving the language numerous new worlds with metaphorical meaning.

The actuality of nationally coloured idioms is that, we often come across with them in the process of translation. When we have sufficient information concerning them their translation into the native language, discovery of their metaphorical equivalents in the native language becomes easier.

Ədəbiyyat

1. Claire J.Kramersch , Language and Culture ,2009
2. G.Lakoff, Metaphors We Live By, 1980
3. Çingiz Qaraşarlı , Language and Culture, 2015

Г.Мустаева

Роль мифологии в формировании коннотативной лексики английского языка

Резюме

Мифология имел значительную роль среды экстралингвистических факторов, влиявших развитию английской лексики. Мифологическая лексика как составной частью культуры способствовала обогащению как общий словарный состав английского языка, так и численность метафорических выражений в нем. Появлению в английской лексики метафорических выражений способствовал в основном греческие

мифологизмы, имеющие огромную роль в обочащение фразеологической системы английского языка. Актуальность национально окрашенных идиомов в том, что мы очень часто сталкиваемся с ними при переводе. Когда мы имеем достаточную информацию про них, их перевод в родной язык, выявление их метафорических эквивалентов в родной языке становится лёгче.

G. Mustafayeva

İngilis konnotativ leksikasının formalaşmasında mifologiyanın rolu

Xülasə

İngilis dilinin leksik inkişafına təsir etmiş dilxarici amillər arasında mifologiyanın xüsusi yeri vardır. Məqalədə dilə təsir etmiş mədəniyyətlə bağlı amillərdən biri kimi götürülən mifoloji leksika həm ingilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində, həm də bu dildə metaforik ifadə vasitələrinin artmasında böyük rol oynamışdır. Əsasən qədim yunan mifologizmlərinin təsiri altında ingilis dilində konnotativ çalarlıqlı xeyli sayda ifadələr meydana çıxmış, ingilis dilinin frazeoloji sistemini xeyli zənginləşdirmişdir.

Milli çalarlıqlı idiomların aktuallığı ondan ibarətdir ki, ingilis dilindən tərcümə prosesində onlara tez-tez rast gəlinir. Onlar haqqında kifayət qədər məlumata malik olduqda bu idiomların doğma dildə tərcüməsi, onların doğma dildə metaforik ekvivalentinin aşkarlanması asanlaşır.

Rəyçi: **Çingiz Qaraşarlı**
filologiya elmləri doktoru, professor

ÜLVİYYƏ ABUŞOVA

ADU

abushovaulviyye@gmail.com

DİL FAKÜLTƏLƏRİNDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI YAZIDA EDİLƏN LEKSİK XƏTALAR VƏ ONLARIN ARADAN QALDIRILMASI YOLLARI

Açar sözlər: yazı, strategiya, kontekst.

Key words: writing, strategy, context.

Ключевые слова: письмо, стратегия, устный речь, контекст

Məlum olduğu kimi, hər hansı dilin, o cümlədən ingilis dilinin şifahi və yazılı formaları keyfiyyət baxımından biri-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlidir. Mövcud fərqlər dilin müxtəlif səviyyələrində özünü biruzə verə bilər. Xarici dildə leksik vərdişlərin ixtisası dil olan ali məktəb tələbələrinə səmərəli şəkildə aşılması məqsədyönlü xarakter daşmalı və sistemli, mərhələli şəkildə qurulmalıdır. Leksikanın tədrisində başlıca vəzifə təqdim edilən mətnə olan leksik, struktur və kulturoloji mənanı dekodlaşdırmaq, mətnə olan semantik mənanı adekvat şəkildə qavramaq, eləcə də öyrənilən xarici dildə mövcud olan normalara uyğun olan və kommunikativ cəhətdən adekvat məna kəsb edən mətnləri yaratmaq bacarığının tələbələrə aşılmasıdır. Məsələn tədqiq edən alimlərin bəziləri qeyd edirlər ki, dil istifadəçisi olan insanlar tərəfindən mətnə olan kodlaşdırılmış məlumatı adekvat şəkildə qəbul etməyə və müəyyən dərəcədə özünükiləşdirməyə çalışaraq ayrı-ayrı söz və söz birləşmələrinin mənalarnı tapmaq məcburiyyətindədir. Tələbələr səs və səs birləşmələrini, leksik vahidlərin mənalarnı bilavasitə dekodlaşdıraraq əldə olunmuş məlumatı və dərk olunmuş mənalarnı yenidən kodlaşdıraraq, onları şifahi və yaxud yazılı nitq vasitəsilə başqalarına çatdırır. Xarici dildə informasiyanı leksik xətasız yazıya köçürmək bacarığını tələbələrdə inkişaf etdirmək onlara müvafiq linqvistik və ekstralingvistik biliklərin, eləcə də leksik, qrammatik və tələffüz vərdişlərinin sistemli, mərhələli şəkildə aşılması ixtisas dilində təlimin ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil etməlidir. Alimlərin fikrincə, hazırlıqlı, müəyyən dərəcədə professional hesab edilə bilən dinləyici üç növ məlumat əldə etmiş olur. 1. Səs və səs birləşmələri ilə əlaqəli olan məlumat. Güman edilir ki, dil fakültələrində təhsil alan tələbələr artıq bu növ məlumata yiyələnmişlər. Burada əsas diqqət tələbələrə tələffüz vərdişlərinin lazımı səviyyədə aşılmasına yönəldilməlidir. İkinci növ məlumat dilin qrammatik strukturlarının daşdığı sintaktik məlumatdır. Ana dilində müvafiq qrammatik vərdişlərə yiyələnmiş tələbələr bu sahədə əldə edilmiş bilikləri xarici dildə tətbiq edirlər. Üçüncü növ informasiya isə

semantik informasiyadır. Seçilmiş mətndə olan semantik informasiyanı adekvat şəkildə qəbul etmək məqsədilə mətni dinləyən tələbə həm linqvistik, həm də kulturoloji xarakterli mənanı adekvat şəkildə qavramaq bacarığına malik olmalı və bunu yazıya köçürməlidir. İngilis dilini professional məqsədlərlə öyrənən tələbələrin dil daşıyıcılarının mədəniyyəti, onların yaşadığı məkanda qəbul edilmiş ünsiyyət tərzləri, milli xarakteri, mentaliteti, verbal və qeyri-verbal davranış normaları haqqında məlumatlandırılması müasir metodikanın ən aktual və olduqca vacib problemlərindən biridir. İxtisası xarici dil olan ali məktəblərdə ingilis dilini öyrənən azərbaycanlı tələbələr yalnız sözlər və qrammatik strukturlarda olan mənalara deyil, həm də mətndə olan və ingilislər tərəfindən “behind the message” adlandırılan sətirlərarası mənanı başa düşmək və sonradan özləri sərbəst şəkildə leksik xətasız yazılı mətn yaratmaq bacarığına yiyələnə bilərlər [5, s.320]. Bu gün Azərbaycanın təhsil sistemində ciddi islahatlar həyata keçirilir. Tələbə-yönümlülük prinsipi isə dillərin tədris sisteminin tələbələrin maraq, ehtiyac və tələbatları üzərində qurulması, onların yaş, intellektual səviyyələri və fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla təşkil edilməsini tələb edir. Bu zaman söhbət tələbənin öyrədilməsi deyil, fənni tədris edən müəllim tərəfindən biliklərin tələbələrə ötürülməsi deyil, təlim prosesində fəal iştirakçı qismində çıxış edən tələbələr tərəfindən müvafiq biliklərin mənimsənilməsindən söhbət gedir. İngilis dilində yazının təlimindən danışarkən, tələbələrin öyrədilməsindən deyil, daha çox tələbələri ixtisas dilində yazı prosesinə cəlb etməklə, onların yazı vərdişlərinin integrativ şəkildə, yəni şifahi nitq, oxu və eşidib anlama vərdişləri ilə eyni zamanda inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. Bu isə xarici dillərin tədrisi metodikasında qəbul edilmiş və xarici dillərin, o cümlədən ingilis dilinin təlimi prosesinin səmərəlilişdirilməsini təmin edən “learning by doing”, yəni hər hansı hərəkəti icra etməklə öyrənmək prinsipinin məqsədyönlü, sistemli, mərhələli şəkildə təşkil edilməsini nəzərdə tutur [1, s.157]. Eyni zamanda, qeyd edilməlidir ki, deyilənlər yalnız xarici dilin aspektləri olan leksika, qrammatika və fonetikanın öyrədib-öyrənilməsi və eləcə də müvafiq dil və nitq vərdişlərinin tələbələrə aşılması deyil, həmçinin 4 əsas nitq fəaliyyəti növləri olan şifahi nitq, eşidib-anlama yazı və oxunun tədrisinə aid edilməlidir. Dil fakültələrində təhsil alan tələbələrə müvafiq vərdiş, bacarıq və qabiliyyətlərin aşılması, inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi tələbələrin müvafiq fəaliyyət növlərinə fəal, təşəbbüskar, məqsədyönlü iştirakının təmin edilməsi yolu ilə həyata keçirilməlidir [4, s.12]. Xarici dildə danışmaq vərdişlərinə həmin dildə danışmadan, yazı vərdişlərinə yazı fəaliyyətinə cəlb olunmadan, oxu vərdişlərinə oxumadan və nəhayət eşidib-anlama vərdişlərinə öyrənilən dildə müxtəlif xarakterli mətnlərə, monoloq və dialoqlara sistemli şəkildə qulaq asmadan yiyələnmək qeyri-mümkündür.

İxtisas dili olan xarici dil tədrisinin ilkin mərhələsində yazının təliminin əsas məqsədi tələbələrə ən elementar səviyyədə yazı vərdişlərinin aşılmasıdır. Proqramda nəzərdə tutulmuş linqvistik vahidləri kontekst daxilində təqdim etməklə mənimsənilmiş biliklərin möhkəmləndirilməsi istiqamətində işin aparılması, interaktiv təlim üsullarının həyata keçirilməsini təmin edir.

İxtisas dili olan xarici dildə leksikanın tədrisinin əsas məsələlərindən biri yazılı mətnlərin seçilməsidir. Yazı materialları müəyyən prinsiplərə əsaslanaraq seçilməlidir. Xarici dildə, o cümlədən ingilis dilində yazı materiallarının seçimini şərtləndirən əsas prinsiplərdən biri onların dil fakültələrində təhsil alan tələbələr üçün maraqlı olması, dinləyicilərin ehtiyac və tələbatlarını nəzərə almaqla seçilməsi, tələbələrin yaş səviyyələri, intellektual, bilik səviyyələrinə uyğun olmasıdır. Yazının səmərəli təlimi məqsədilə istifadə edilən mətnlər dil fakültələri tələbələrində motivasiyanın yaradılmasına xidmət etməli, onları ingilis dilini öyrənməyə həvəsləndirməlidir [2,s.29]. Dil fakültələrində yazının tədrisi prosesində istifadə edilən materiallar ixtisası dil olan fakültələrdə təhsil alan tələbələrin leksik və qrammatik potensialını zənginləşdirmək imkanları baxımından əhəmiyyət kəsb etməlidir. İxtisas fakültələrində, xüsusilə də aşağı kurslarda ingilis dilində tələbələrə təqdim edilən materiallar müxtəlif xarakterli, rəngarəng olmalı, dildəyiicilərinin mədəniyyəti, təfəkkürü, onların yaşadıkları cəmiyyətdə qəbul edilmiş müxtəlif ünsiyyət tərzləri haqqında tələbələr məlumatlandırmalıdır. İngilis dilini ixtisas kimi öyrənən tələbələrə müxtəlif janrlara aid olan, üslubi baxımdan fərqli olan mətnlərin təqdim edilməsi xüsusilə vacibdir. Belə ki, ixtisası dil olan fakültələrdə təhsil alan tələbələr hekayə, roman, qəzet məqaləsi, jurnal məqaləsi, elan, reklam, poemaları dinləyib, onları adekvat şəkildə qavramağı, dildəyiicilərinin istifadə etdiyi nitq modellərindən adekvat şəkildə istifadə etmək, və onların əsasında özlərinin yazılı mətnlərini yaratmaq bacarığına yiyələnəlməlidirlər. Problemi araşdıran müəlliflərin fikrincə, ixtisas dilində yazının təlimi məqsədilə istifadə edilən mətn materialları üslubi cəhətdən neytral olmalı, onlarda dialekt və slenqdən istifadə etmək göstəriciləri mümkün qədər aşağı olmalı, təlim prosesində klassik mətnlərə mümkün qədər az yer verilməlidir, müasir çap materialları təlim prosesində üstünlük təşkil etməlidir [6,100]. İngilis dilini professional məqsədlərlə öyrənən və Azərbaycanın ali və orta məktəblərində ingilis dilini tədris edən və ya tərcüməçi, filoloq kimi fəaliyyət göstərən ali ixtisas məktəblərinin məzunları mətnləri, o cümlədən formal və qeyri-formal xarakter daşıyan mətnləri, müasir və klassik ədəbiyyat nümunələrinə yazılı şəkildə öz münasibətlərini, mövqeyini, fikir və ideyalarını bildirmək qabiliyyətinə yiyələnəlməlidirlər. İxtisası dil olan fakültələrdə ingilis dilində yazının tədrisi üçün istifadə edilən təlim materialları mövcud tələblərə cavab verən müəyyən meyarlara uyğun olmalıdır. Aşağı kurs tələbələrində yazı vərdişlərinin səmərəli şəkildə təkmilləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş

materiallar, mütləq tələbələrin maraq və tələbatları, onların yaş səviyyələri, bilik, xüsusən də ingilis dili sahəsində olan linqvistik bilik səviyyələrini nəzərə almaqla seçilməli, tələbələrdə mətnlərin bazasında təşkil olunmuş müzakirə və debatlarla fəal şəkildə iştirak edərək mövqelərini, müzakirə obyektiv olan mövzuya dair münasibətlərinin, fikir və ideyalarını söyləmək, əsaslandırılmış rəylərini yazılı şəkildə bildirmək qabiliyyətinin və ixtisas dilində tənqidi təfəkkürün inkişaf etdirilməsinə xidmət etməlidir və bunlar bacarıqla yazıya köçürülməlidir. [3,s.289]. Dil universitetlərinin aşağı kurslarında təhsil alan tələbələrdə yazı vərdişlərinin formalaşdırılması, inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi funksiyasını həyata keçirməklə eyni zamanda istifadə edilən materiallar tələbələrdə müvafiq linqvistik bacarıqların təkmilləşdirilməsini təmin etməli və beləliklə tələbələrdə kommunikativ kompetensiyanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan yazı nəzərə alınmalıdır. Dilin aspektləri olan leksika, qrammatika, fonetika, eləcə də əsas nitq fəaliyyət növləri olan şifahi nitq, eşidib-anlama, yazı və oxunun öyrənilməsi özü-özlüyündə bir məqsəd kimi çıxış edə bilməz. Lakin, dilin aspektlərinə və nitq vərdişlərinə yiyələnmədən həmin dildən kommunikativ məqsədlərlə adekvat şəkildə istifadə etmək qabiliyyətinə yiyələnmək qeyri-mümkündür.

İngilis dilini ixtisas kimi öyrənən tələbələr yazı zamanı leksik xətalara yol verirlər. Azərbaycanlı tələbələrin etdiyi tipik səhvlərdən danışarkən aşağıdakı cümlələri misal gətirmək olar:

- *Unfortunately, his dominating attitude had meant that she had possibly done (made) an even worse mistake.*
- *Then make (do) something. Get a pardon for him. You have the facts, you're a journalists make (do) something.*
- *I was trying to be casual, not to do (to make) a sound that I was dispature.*
- *The surprise of the attack did (made) it very effective.*

Leksik xətalara ən çox tanınan “mis-selecton” (wrong word choice), “misformation”, “distortion” adlanır. [7,s.145] Leksikada semantik səhvlərə gəlincə isə, buraya iki əsas tipini daxil etmək olar: “confusion of sense relatons” və “collacotional errors”. Ümumilikdə, leksik səhvləri aşağıdakı kateqoriyalara ayırırlar: 1.interligual, 2.intralingual, 3.konseptual. Problemi tədqiq edən müəlliflərin fikrincə, sözlərin seçilməsində aparıcı meyar onların semantik baxımdan əhəmiyyətli olmasıdır [90,s.17]. Məhz semantik cəhətdən əhəmiyyətli olan sözlərin mənimsənilməsi yazı prosesində məzmunun, əsas ideyanın tələbələr tərəfindən anlaşılmasını təmin edir. Semantik əhəmiyyəti daha yüksək olan leksik vahidlər daha tez və asan mənimsənilir. Misal olaraq, “taboo words”, yəni qadağan olmuş sözləri gətirmək olar: bu cür sözlər asanlıqla dilöyrənənlər tərəfindən mənimsənilir [92,s. 28]. Mənimsənilməli olan sözlərin seçilməsi zaman semantik cəhətdən əhəmiyyətli olan sözlərə üstünlük verilməlidir. Burada söhbət qadağa olan sözlər deyil, tələbələr üçün əhəmiyyətli olan sözlərdən

getməlidir. Məhz tələbələrin ehtiyacı və tələbatları, onların marağı səviyyəsinə uyğun olan sözlərə üstünlük verilməsi prinsipi mənimsənilməsi olan sözlərin seçilməsində əsas meyar kimi götürülməlidir. Tədqiqat müəllifləri qeyd edirlər ki, ana dillərində ekvivalentləri olmayan hər hansı yeni məfhumları bildirən sözlərin məhz kontekst daxilində mənimsənilməsi mümkündür. Bəzi müəlliflər produktiv məqsədlərlə, yəni yaradıcı nitq prosesində istifadə edilməli olan sözlər xüsusi şəkildə göstərilməlidir. Məsələn, tanınmış Cambridge University Press nəşriyyatının buraxdığı Cambridge English Readers seriyasının kitablarında tələbələri tərəfindən mənimsənilməli olan əsas sözlər "Glossary" (Lüğət) başlığı altında verilir. Beləliklə, ümumtəhsil məktəblərində xarici dil təliminin mühüm bir istiqamətini yazı vərdişlərinin formalaşdırılması təşkil edir. Tələbələrə müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyaları vasitəsilə ünsiyyət qurmaq, həyatı tələbatlarla bağlı yazı bacarıqlarını mənimsəmək zəruri hesab olunur. Tələbə

- Əməli yazı bacarıqlarını nümayiş etdirir;
- Müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyaları vasitəsilə ünsiyyət qurur;
- Həyatı tələbatlarla bağlı yazı bacarıqlarını nümayiş etdirir.

Qeyd edilən prinsiplərin mahiyyətinin yığcam ifadəsi aşağıdakı kimidir: Bugün bizim cəmiyyətimizə sürətlə düşünüb nəticə çıxarmaq səriştəsi olan, təhlili ani olaraq ümumiləşdirməyə qadir olan aktiv təfəkkür, ağıl sahibləri lazımdır. Belə şəxslər yüksək səviyyədə savadlı olmaqla yanaşı, sosial və intellekt vərdişlərə də kifayət qədər yiyələnmişdirlər ki, öz bilik və bacarıqlarından bu sahədə istifadə edə bilsinlər. Təhsilə verilən ən mühüm tələblərdən birincisi də məhz budur ki, yetişməkdə olan gənc nəslin təhsil və tərbiyəsi müasir zamanın istəklərinə uyğun olsun.

Ədəbiyyat

- 1.Allwright, R.L. The Importance of interaction in classroom language learning // Applied Linguistics 1984, N 5/2, p. 156-171
- 2.Besse H. The Pedagogic Authenticity of a Text / The Teaching of Listening comprehension, ELT Document Special. London: The British Council, 1981, p. 20-29
- 3.Brown H.D. Principles of language learning and teaching. Longman Publication, 2000, 352 p.
- 4.Brumfit C. Applied linguistics and communicative language teaching // Annual Review of Applied Linguistics, 1988, v.8., p.3-13
- 5.Byrnes A. 1984 "The Roll of Listening Comprehension: A Theoretical Base. " Foreign Language Annals 17/4: 317-334
- 6.Girard D. Motivation: the Responsibility of the teacher // ELT Journal, 1977, №31, p. 97-102
7. James , C.(1998).Errors in language learning and use. London: Longman

8.Johnson, K. 1988. "Mistake Correctio; ELT Journal, 42, 2 89-96.

9.Ferris D.R.(2003) . Response to student writing: Implications for second language students. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

Ü.Abishova

**The lexic errors in writing at English Language Teaching in
Language faculties and the ways of their correction**

Summary

This article deals with writing and written speech. The author emphasizes the role of writing. Referring to the works of scientists that have been researched in this field she emphasizes that since its emergence the writing caught the attention and new researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand the communication process clearly and use the language more competently. Writing and written speech does not only act as a means of instruction in the methods of teaching but also as the aim of teaching foreign languages. A letter is a constituent part of the written speech. In the application of creative writing at the lessons three main principles: the aim of the lesson, its principles, the methods and ways and also control on the instruction should not be forgotten.

У.Абышова

**Лексические ошибки на письме в обучении английскому языку
на факультетах языков и пути коррекции**

Резюме

В статье речь идёт о письме и письменной речи в обучении иностранному языку. Автор пытается раскрыть роль писем. Она ссылаясь на работы ученых исследовавших эту область методики, а также подчеркивает ее важность. Отмечается, что эта дает вспоминать смысл текстов во время анализа еще более ясно, а также использовать язык в еще более разнообразном колорите. Письмо и письменная речь в методике обучения иностранному языку выступают не только как средство обучения, но все более как цель обучения иностранному языку. Письмо-это технический компонент письменной речи. Не следует забывать три важнейших условия при введения на занятиях креативного письма: цели обучения, принципы, методы и приемы обучения, а также учебной контроль.

Rəyçi:

Sevil Qurbanova
filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

**DİL FAKÜLTƏLƏRİNİN AŞAĞI KURSLARINDA TƏLƏBƏLƏRƏ
QRAMMATİK VƏRDIŞLƏRİN AŞILANMASININ
ELMİ- NƏZƏRİ ƏSASLARI**

Açar sözlər: nitq , qrammatika , kontekst.

Key words: speech ,grammar,context.

Ключевые слова: речь , грамматика , контекст

Ölkəmiz müstəqil dövlət statusunu əldə etdikdən sonra onun çoxsahəli beynəlxalq əlaqələri inkişaf etməkdədir. Son illərdə Azərbaycanda keçirilən keyfiyyət xarakterli islahatlar təhsil sisteminin bütün problemlərini əhatə etməyə başlamışdır. Dərin keyfiyyət dəyişikliklərinə məruz qalan təhsilin strukturu, məzmunu , təlim üsulları tədricən qabaqcıl dünya təcrübəsinə inteqrasiya edilir. Təhsil sisteminin vacib və ayrılmaz tərkib hissələrindən biri olan ali təhsil keçirilən dinamik xarakterli islahatlar sistemində xüsusi yerə və əhəmiyyətə malikdir. İxtisas dilindən mütəxəssislərin hazırlanması ali məktəblər, xüsusilə də ali ixtisas məktəblərinin əsas vəzifəsidir. Bu gün ali təhsil qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri dövrün tələblərinə cavab verən xarici dil müəllimlərinin hazırlanmasıdır.

Dil sahəsində mütəxəssislərin günün tələblərinə cavab verən şəkildə hazırlanması, xarici, o cümlədən ingilis dili müəllimləri, tərcüməçi və dilçilərin yüksək peşə keyfiyyətlərinə yiyələnməsi, ixtisaslarını mükəmməl bilmələri, bu gün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ölkəmizin dünya dövlətləri ilə əməkdaşlığının genişlənməsi, mədəni, siyasi, iqtisadi əlaqələrinin bərqərar olması global səviyyədə istifadə edilən və dünyada aparıcı dillər hesab edilən ingilis, fransız və alman dillərinə yiyələnmələridir.

Bu mənada dilin aspektlərindən biri də qrammatikadır ki, tələbələr bu sahədə də dil , bacarıq və vərdişlərini inkişaf etdirməlidirlər. Qrammatikanın tədrisində mövcud olan əsas çətinlik – müxtəlif vasitələrdən istifadə etməklə sözlərin formalarını dəyişmək və cümlədə müvafiq yerlərdə işlətmək və s. kimi bacarıq və vərdişlərə yiyələnməkdir.

Dilin qrammatikasına yiyələnmək fikirləri şifahi, yaxud yazılı şəkildə ifadə etməyi təmin edir ki, bu da eşitmə və oxuda anlamı asanlaşdırır. Və beləliklə də, bu prosesdə iştirak edənlər öz ana dillərinə məxsus olmayan yeni faktlar, məlumatlar, linqvistik anlayışlar və qrammatik kateqoriyalardan xəbərdar olurlar. Məsələn, ingilis dilində müəyyənlik və qeyri - müəyyənlik artıqlarını, fəlin on altı zaman formalarını və s.misal

göstərmək olar. Xarici dilin qrammatikasını öyrənmək tələbələrdə öz dilləri və xarici dil arasında olan fərqləri görmək, müqayisələr aparmaq, analiz və sintezlər etmək, bir sözlə dillərə tipoloji prizmadan yanaşmaq xüsusiyyətlərini inkişaf etdirir.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, dilin tədrisində qrammatikanın rolu, yeri və əhəmiyyəti danılmazdır. Məhz bu səbəbdən dilin tədrisi prosesində qrammatika və kommunikasiya arasında tarazlığın yaradılması olduqca vacibdir. Eyni zamanda hər bir söz həm semantik, həm də qrammatik mənaya malikdir. Aşağı kurs tələbələrini əsas mənaları məhz qrammatik mənaya olan, funksional, yəni dildə müxtəlif funksiyaları yerinə yetirən sözlər haqqında məlumatlandırmaq lazımdır. Bu qrupa köməkçi fellərin, artikkelərin, bağlayıcıların, sözönlərinin daxil olduğu haqda tələbələrə məlumat vermək lazımdır. Mətnin məzmununu adekvat şəkildə qavramaq və qrammatik cəhətdən düzgün danışmaq üçün dili öyrənən tələbə dildə müvafiq funksiyaları yerinə yetirən “köməkçi” sözləri bilməlidir.

Beləliklə, qrammatika dil funksiyalarının tələbələrə aşılması prosesində həyata keçirilməlidir. Məhz bu cür təşkil edilən tədris prosesi qrammatika və funksional dilin kommunikativ- yönümlü şəkildə öyrədib-öyrənilməsinə təmin edir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, müasir dövrümüzdə xarici dilin qrammatikasının tədrisində iki yanaşma mövcuddur: deduktiv və induktiv yanaşmalar. Deduktiv yanaşma qaydanın təqdimatı (presentation) ilə başlayır və qaydanın tətbiq edildiyi çalışmalarla davam etdirilir. Belə ki, sual və nəqli cümlələri arasında olan fərqlərin tələbələrə aşılması deduktiv yolla həyata keçirilə bilər. Bu zaman qrammatik qaydaların mənimsənilməsi üçün məsuliyyət xarici dil dərslərində fəal şəkildə iştirak edən tələbələrin üzərinə düşür. İnduktiv yanaşmada isə əksinə, ilk növbədə çalışmalar nümunə şəklində göstərilir və nəticədə qayda nümayiş olunur. İnduktiv öyrənmə deduktiv öyrənmədən onunla fərqlənir ki, burada tələbələr nümunələrə əsasən özləri hər hansı bir nəticəyə gəlirlər, qaydanı özləri təklif edirlər. Bu hər iki yanaşmanın özlərinə uyğun müsbət tərəfləri var. Məsələn, deduktiv yanaşma vaxta qənaət etməkdə yardımçıdır və müəllimi uzun müddət lövhə qarşısında dayanıb misallar gətirərək tələbələrin diqqətini cəlb etmək, yaradıcılıq fəaliyyətlərini inkişaf etdirmək qayğısından azad edir. İnduktiv yanaşmanın aşağıdakı üstünlükləri var: öyrəncilər əqli fəaliyyətə cəlb olunurlar, yaradıcılıq qabiliyyətləri inkişaf edir, tələbələr passiv öyrəncilər kimi yox, aktiv öyrəncilər kimi tədris fəaliyyətinə qoşulurlar. Təqdim olunan mövzular içərisində tələbə onu maraqlandıran , cəlb edən variantı seçir və onu həvəslə öyrənir. Bu, öyrənciyə seçmək, öyrənmək və istifadə etmək imkanı verir. Verilmiş materialların içərisində bəyəndiyini seçən və məhz onu öyrənən öyrənci mütləq bəyəndiyini mənimsəyəcək və nitq fəaliyyətində ondan istifadə edəcəkdir.

Xarici dilin qrammatikasının uğurlu şəkildə tədris edilməsi üçün dil fakültələrinin aşağı kurslarında ilk növbədə prioritetləri , yəni birinci növbədə mənimsənilməli olan qrammatik vahid və strukturları müəyyənləşdirmək lazımdır. Bu məqsədlə ingilis dilinin qrammatikasında azərbaycanlı tələbələr üçün hansı sahələrin daha çətin olduğu və problem , çətinliklərə səbəb ola bilən qrammatik vahid və strukturları müəyyənləşdirmək olduqca vacibdir. Həmin dil vahidlərinin semantikasi və qrammatikasını tələbələrə aşılamaq üçün hansı üsullara (deduktiv və ya induktiv) üstünlüyün verilməsi haqqında qərara gəlmək , həll edilməli olan növbəti məsələdir. Mənimsənilməli olan qrammatik materialların seçilməsi və onların düzgün qaydada tələbələrə təqdim edilməsi metodikanın aktual və vacib problemlərindəndir. Qrammatik materialları seçərkən müəllimin öhdəsinə bir çox vəzifələr düşür. Belə ki, müəllim müəyyən ardıcılığı gözləməlidir, lakin bəzən qrammatik materialın tərtibi və təqdim edilməsində ardıcılıq və sistemlilik prinsiplərinin tematikadan asılı olaraq qismən pozulması təbiidir. Qrammatik materialları funksional dil materiallarının tərkibində verməklə qrammatik mövzuları şifahi qabaqlamaq mümkündür. Bu prinsip praktik əhəmiyyətə malikdir və təcrübədə sınaq edilmişdir. [1, s.23] Qrammatikanı modellərin tərkibində qəbul edən tələbə mətn və dialoqları hazırlayarkən çətinlik çəkmir. Kommunikativ və funksional dil materiallarının tərkibindəki qrammatika avtomatik nitq mexanizminin formalaşmasına xidmət edir. Beləliklə, nitq mexanizminin fəallaşdırılmasına nail olmaq üçün qrammatikanın modellərlə (funksional dil materialları tərkibində) verilməsi ən əlverişli variantdır. [1, s.11]

Məlum olduğu kimi, xarici dillərin tədrisində iki əsas biri-birindən tamamilə fərqli istiqamət mövcuddur: qrammatik-yönümlü təlim və kommunikativ-yönümlü təlim. Bunların əsasını təşkil edən pedaqoji prinsiplər də biri-birindən köklü şəkildə fərqlənir. Belə ki, qrammatika-yönümlü təlim mənimsənilməli olan qrammatik qayda, leksik vahidləri , fonem və intonasiya modellərinin tələbələrin bilik səviyyələrinə uyğun olaraq planlı şəkildə adətən təcrid edilmiş halda onlara aşılmasını nəzərdə tutur. Kommunikativ yanaşmanın əsasını isə kommunikativlik prinsipi , başlıca vəzifəsi isə tədris edilən xarici dilin kommunikasiya vasitəsi kimi mənimsənilməsində görür və müvafiq olaraq, təqdim edilən hər bir dil vahidi , hər bir nitq strukturunun kommunikativ baxımdan əhəmiyyətli olduğunu tələb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə üstünlük kommunikativ- yönümlü təlimə verilir. Lakin , onu da nəzərə almaq lazımdır ki, heç bir metod təkmil deyil, metodların hər biri konkret təlim kontekstinə uyğun şəkildə əlaqələndirilməsi tədris prosesinin daha səmərəli şəkildə təşkil edilməsi və daha uğurlu nəticələrin əldə edilməsinə imkan verir. Hər bir təlim şəraitində eyni müvəffəqiyyətlə istifadə edilə bilən, universal bir metod mövcud deyil. [2,56].

İngilis dilinin qrammatikasını tələbələrə öyrətmə metodikasına əsaslanaraq müəllimləri aşağıdakı qruplara bölmək olar: 1) qrammatikanın tədrisi zamanı forma və qaydaları mərkəz seçənlər. Onlar qrammatikanı forma və qaydaları izah etməklə öyrədirlər və sonra çalışmalar (drill exercises) etdirməklə yoxlayırlar. 2) bu qrupa daxil olan müəllimlər dili öyrənmək və dili mənimsəmək barədə olan nəzəriyyəyə əsaslanaraq qrammatikanı tam dərinliyi ilə öyrətmək tərəfdarı deyillər. Onlar deyirlər ki, əgər uşaqlar öz ana dillərini heç bir qrammatik qayda keçmədən öyrənə bilirlərsə, niyə də bu proses xarici dili öyrənməkdə öz əksini tapmasın. Onlar təsdiq etməyə çalışırlar ki, ikinci dili kommunikasiyada , oxuda işlətməklə həmin dilin qrammatik qaydalarına yiyələnəcəklər. Lakin bu vasitə də produktiv deyil, çünki dilə yiyələnmək, danışmaq o demək deyil ki, artıq həmin dilin qrammatik qaydalarını bilirən. 3) bu qrupa aid edilən müəllimlər isə kommunikativ kompetensiya (səriştəlilik) tərəfdarıdırlar. Kommunikativ kompetensiya modeli yuxarıda qeyd etdiyimiz iki variant arasında balans yaradır. Bu variant qrammatikanın hərtərəfli, dəqiqliliyi ilə keçirilməsi tərəfdarıdır, lakin bir şərtlə ki, bu öyrədilən bütün qaydalar canlı kontekstdə öz əksini tapmalıdır. Əgər qrammatika həm oxuda, həm yazıda, həm şifahi nitqdə (danışma), həm də eşidib – anlamada öz əksini taparsa, öyrəncilər onu daha dərin şəkildə mənimsəmiş olurlar. Bu da müvafiq vərdiş və bacarıqların, o cümlədən, leksik, qrammatik, tələffüz vərdiş və bacarıqlarının yüksək səviyyədə avtomatlaşdırılmasını nəzərdə tutur.[2,s.34] Beləliklə, xarici dillərin tədrisində qrammatikanın əhəmiyyəti, rolu və yerindən danışarkən, qrammatikanın olduqca əhəmiyyətli olduğu xüsusi rolu olduğunu qeyd etməklə, qrammatikadan imtina etməyin tamamilə qəbuledilməz olduğunu vurğulamaq lazımdır. Lakin, bununla bərabər, dil tədrisinin əsas məqsədinin qrammatikanın mənimsənilməsi deyil, öyrənilən dildə kommunikativ kompetensiyanın formalaşdırılması olduğunu nəzərə almaq və müvafiq olaraq təlim prosesinin deyilənləri nəzərə almaqla qurulması qoyulan məqsidlərə nail olmaq üçün səmərəli şəraitin yaradılmasının təmin edilməsini mümkün edir. Kommunikativ təlim prinsiplərini üstün tutan alim və müəllimlərin fikrinə, hər hansı xaric dilin, o cümlədən qlobal ünsiyyət dili olan ingilis dilinin öyrədib- öyrənilməsinin əsas səbəbi kommunikasiyaya yiyələnməkdir. Əks təqdirdə hər hansı linqvistik biliklərin mənimsənilməsi tamamilə mənasız və nəticəsiz bir prosesə çevrilmiş olur.[2,s.12] . Qeyd etmək lazımdır ki, nitq vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi prosesi xeyli dərəcədə dildaxili və dillərarası interferensiya səbəbindən mürəkkəbləşir. Qrammatik strukturların səviyyəsində baş verən interferensiya nəticəsində nitq prosesi çətinləşir, pozulur və yaxud baş tutmur. Qrammatikanın təlim prosesini səmərəli şəkildə təşkil etmək üçün ən uğurlu olan təlim modeli PPP

(Presentation- Practice - Produktion , Təqdim etmə mərhələsi – Təcrübə mərhələsi – Yaradıcı mərhələ) modelidir.

Qrammatikanı tədris edərkən, müəyyən tövsiyələri nəzərə almaqla təlim prosesinin daha səmərəli şəkildə qurulması və daha uğurlu nailiyyətlərin əldə edilməsi üçün müvafiq şəraitin yaradılması mümkündür:

- Qrammatik materiallar həm bilavasitə, həm də vasitəli şəkildə təqdim edilə bilər.

- Qrammatik strukturların kontekst daxilində təqdim edilməsi həmin strukturların qrammatik mənasını tələbələrə aşılamaq və onlarda qrammatik materialların istifadə edilməsi bacarıqlarının formalaşdırılmasını təmin edir.

- Qrammatik strukturların tələbələr tərəfindən mənimsənilməsi səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün onlara müvafiq sualların müəllim tərəfindən verilməsi məqsəduyğundur.

- Tələbələr yeni qrammatik strukturlardan müxtəlif nitq fəaliyyətlərində işlətməlidir. Qrammatik strukturların yaradıcı şəkildə istifadə etmək bacarığına yiyələnmək məqsədilə mənimsənilməli olan materiallar müzakirə, mübahisə, rollu oyunlar, təqdimatlar və digər təkrarən , dönmə-dönə istifadə edilməlidir.

- Yeni qrammatik vahid və strukturlar müəllim tərəfindən təqdim edilərkən onların hansı mənaya malik olduğu tələbələrə tamamilə aydın olmalıdır. Tələbələrə təqdim edilən qrammatik vahidlərin nə vaxt? və necə? istifadə edilməsi haqqında aydın təsəvvür olmalıdır. Məsələn, ingilis dilində söz sırasından danışarkən sözlərin hansı sıra ilə düzüldüyü haqqında tələbələri məlumatlandırmaq və söz sırasının hansı səbəbdən dəyişdiyini onlara izah etmək lazımdır.

Ədəbiyyat

1.Barsuk R. Y. Xarici dil təliminin metodikasının bəzi məsələləri:

Azərbaycan məktəbi, Bakı, 1965, N 8, s. 29-33.

2.Гусейнзаде Г. Д. Обучение речевой коммуникации на иностранном языке. Баку., «Мутарджим», 314 с.

3. Jenkins, J. 1996. "Native Speaker, Non Native Speaker , and English as a Foreign Language: Time for a Change: IATEFL Newsletter 13: 10-11.

4.Johnson, K. 1988. "Mistake Correctio; ELT Journal, 42, 2 89-96.

5.Krashen S.D . Explorations in language acquisition. Heinemann, 2003, 93 p.

N.Zumrud

On the scientific- theoretical backgrounds of teaching grammatical habits in junior stages of language faculties

Summary

The article deals with the scientific- theoretical backgrounds of teaching grammatical habits in junior stages of language faculties. The process of teaching English should be based on the communicative – functional approach . The whole process of teaching should be goal-oriented and systematic. It will make the process of teaching grammar more effective. Grammar is one of the most basic and important aspect in language teaching and learning. The author emphasizes the role of grammatical habits in junior stages of language faculties , referring to the works of scientists that have been researched in this field and she emphasizes that since its emergence caught the attention of investigators and new researches appeared. While analyzing the grammatical habits great attention was given to the facts taken from the methodological literature.

Н. Зумруд

К вопросу о преподавании научно- теоретические основы грамматических умений на младших курсах факультетах языков.

Резюме

В данной статье рассматриваются к вопросу о преподавании научно- теоретические основы грамматических умений на младших курсах языкового вуза. Процесс английскому языку в целом и процесс обучения должен базироваться на коммуникативно – функциональном принципе. Обучением устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет содействовать повышению эффективности данного процесса. Грамматика является одним из самых важных и необходимых аспектах которыми должен обладать человек, изучающий язык в тех или иных целях. Автор пытается раскрыть роль грамматических умений на младших курсах языкового вуза . Она ссылаясь на работы ученых исследовавших эту область , а также подчеркивает ее важность. В течение анализа большое внимание обращено на фактам, полученных из методологических литератур.

Rəyçi:

Gülər Həsənova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

SEVİL NƏCƏFOVA
ADNSU
sevil@mail.ru

FÜZULİ DİLİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: üslub, dil, xüsusiyyətlər, klassik irs, şer

Ключевые слова: стиль, язык, особенности, классическое, наследие поэт.

Key words: style, language, features lassial, beritage, poem

Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərindən olan dahi Məhəmməd Füzuli söz sərrafı kimi özünün qüdrətli poetik əsərləri ilə XVI əsr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında xüsusi rol oynamışdır.

Şərq xalqlarının nəinki ədəbiyyatının, hətta tarixinin, fəlsəfəsini bilən Füzuli, ilk növbədə öz ana dilinin və ədəbiyyatının bilicisi idi. Ana dilində fikirlərini ifadə edən şair üçün həm də ana dilində yazmaq ideal olmuşdur.

Dahi Füzuli farsca qəzəllər «Divan»ında Allaha dua edirdi ki, onun şeirlərini pis oxuyanlardan hiff etsin. Və deyir: Binəsib olsun nəimi-xülddən ol zist kim, Namülayim ləhcəsi mövzunu bi movzun edər Tişeyi-ləfzi binayi-nəzmi viran eyləyib, Süst göttari təsahət əhlini məğun edər. Şairin Azərbaycan dilində tərtib etdiyi divanındakı ilk gəzəlində «Qəd-ənarəl-eşqə-lil-üşşaqi minhacəl hüda saliki-rahi-həqiqət eşqə eylər iqtida» (3.52).

Dahi Füzuli farsca qəzəllər «Divan»ın divacəsində bu sözləri yazır: «Şeir yazanın adı şeir vasitəsilə aləm səhifəsində ədəbi olaraq qalır.

Sözə xor baxmaq olmaz, hər söz Ərşdəndir gəlib hədiyyə bizə qəlbimiz meyl edir həmişə ona Çünki söz hazil oldu qəlbimizə Sözü Allah kəlamına –nazil olan Sözə bərabər tutan Füzuliyə görə «dərd şairliyin əsas sərmayəsidir (2.11).

Azərbaycan dili dahi şairimiz M.Füzulinin sayəsində zirvə məqamına yüksəldi. O dil üzərində də böyük islahatlar aparıb «Qəzəl də ki, məşhuri-dövrən ola». Oxumaq da yazmaq da asan ola».-deyə dili sadələşdirməyə, bununla bərabər bədii-fəlsəfi baxımdan zənginləşdirməyə nail olub (4.44).

Məhəmməd Füzuli ədəbi dil tarixi üçün vacib olan ümumxalq dilindən və şifahi ədəbi dilindən faydalanmış böyük söz ustadıdır.

«Səslə, hərflə qane olma, mənada feyz axtar», Sözün mənası əsasdır, bəzəyi yox» kimi fikirləri ilə şair, oxucunu dildən səmərəsiz istifadə edən istedadsız şairlərə qarşı səfərbər edir.

Füzuli sözü onun mənası ilə birlikdə sehirli, tükənməz zirvə hesab edir, onun fikrincə hər şeyin mahiyyətini və hər kəsin sifətlərini açmaq ancaq sözlə aydınlaşdırmaq mümkündür (3.52).

Sözdür gühəri-xəzandeyi-dil izhari-şifahi-zatə qabil.

«Dahi şair Azərbaycan dilində «Leyli və Məcnun» kimi məhəbbət dastanı yaradaraq sübut edirdi ki, bu dildə klassik ədəbiyyatın ən böyük nümunələrini yaratmaq mümkündür.

Füzulinin Azərbaycan dilində yazıb yaratması onun ana dilli poeziya uğrunda şüurlu mübarizəsi demək idi. Onun qələmi ilə poeziya aləmində Azərbaycan dili fars (eləcə də ərəb) dilinə qələbə çalırdı. Bu barədə Cəfər Cabbarlı belə yazır: «Füzuli öz dühası ilə Azərbaycana parlaq klassik bir ədəbiyyat verdi».

Füzuli bədii dilimizin ən tipik semantik xüsusiyyətləri çoxmənalılıqdır. Çoxmənalılıqda onun tayı–bərabəri yoxdur. Füzuli dilində çoxmənalılığın çoxluğu şairin bədii ümumiləşdirənə qabiliyyəti ilə bağlıdır. Məsələn üçün «Çəkmək: çəkmə zəhmət, çək əlin tədbiri–dərdimdən, təbib kim, deyil sən bildiyin ənənə çəkdiyim bimarlıq. Tutmaq: Ey əsiri–dami–qəmbir guşeyi–meyxanə tut!...Tutma mohharın müxtəlif pəndini, neymanə tut!...Tut ki, qan etdim, ədalət eylə, qanı qanə tut (3.51).

Füzuli dilində çoxmənalılığın çoxluğu şairin bədii ümumiləşdirmə qabiliyyəti ilə bağlıdır. Çoxmənalılığın klassik bədii dilimizdə bir xüsusiyyəti var: söz mətnində bir qrammatik qəlibdə bir məna verməli ikən, eyni anda bir neçə mənası çıxır:

Bar fikrin, yox qəmini çəkmək nədir,

Bir cam ilə bixəbər qıl kim, mənə bir ola yoxluq, varlıq: bar, yox, barlıq–yoxluq eyni anda üç məna ifadə edir.

Ədəbi dilin tarixində Füzulinin xidməti qrammatik quruluşu kamilləşdirməsidir.

Füzuli dilində hər bir qrammatik detal mütləq bədii–üslubu məqsəd daşıyır.

Ləhzə –ləhzə könlüm odundan səfərlərdir çıxan, Qətrə–qətrə göz tökən sanmın sirri kim qanıdır

A.Şaiqin təbirincə desək, «Onun lisanı, qəlbi bütün bir şeirdir».

Ana dilinə şüurlu münasibəti elmi–səciyyəsi Füzulinin öz divanlarına yazdığı müqəddimələrdə qabarıq görünür. Hələ vaxtı ilə A.Şaiq şair Füzulini görmüşdür (6.128).

Xüsusilə, azərbaycanca və farsca divanlarının müqəddimələrində şair həssaslığı dilçi təmkini ilə vəhdət tapmışdır.

Azərbaycan dilindəki divanının müqəddiməsinə əsasən bu fikirləri söyləmək olar:

a)Şair divanı tərtib edilənə qədər Füzulini geniş oxucu kütləsi əhatə edilmiş; məlumdur ki, o hər üç dildə yazmışdır.

b)Şair, dövrünün bütün şer formalarında və növlərində yazmışdır.

c)belə olduqda, necə ağıla sığa bilər ki, şairin həmvətənləri onun poeziyasından faydalanmasın? Şair özü ona divan bağlamağı tövsiyə edən gözəlin dilindən incə bir eyhamla «türkzadə məhəbublar» və «taifeyi-ətrak» sahib-məzarlıq ifadələrini işlədir.

Füzuli fars divanının müqəddiməsində qəti şəkildə yazır ki, «türkcə şeir mənim əslimin səliqəsinə uyğundur». «Əslinin səliqəsi deyən şair Azərbaycan dilində gözəl sənət nümunələri yaratmış Nəsimi, Xətai, Həbib kimi sənətkarların səliqəsini nəzərdə tuturdu.

O, «Leyli və Məcnun» kimi məhəbbət dastanını da ana dilində yazmışdır. Füzuli «dilini bütününü ədəbi-bədii vasitələrdən istifadə ilə sübut edir ki, bu dildə klassik ədəbiyyatın ən böyük nümunələrini yaratmaq mümkündür. Füzuli klassik şer dilinin təntənəsinə, onun yüksək poetik nizamını xalq dilindən götürdüklerini apararaq sintez etdi.

Şərq xalqlarının ədəbiyyatını, tarixini, fəlsəfəsini bilən Füzuli, ilk növbədə öz ana dilinin və ədəbiyyatının bilicisi idi.

Ana dilində fikirlərini ifadə edən şakir üçün həm də ana dilində yazmaq ideal olmuşdur.

Füzuli xalq yaradıcılığı çəmmələrindən tükənməz qüvvət alırdı. Onun dilinin müdrikliyi hikmətli xalq məsələlərinə bağlı idi. Canlı danışq dilinin gah sərt, gah da mülayim ahəngi onun şer dilinin musiqisində qərribə şəkildə cəlğələşmişdi. Xalq dilinə xas olan eyham, kinayə, xəfif yumor, xüsusi əda, işarə və s. xüsusiyyətlər Füzulinin dilində bir-birilə qaynayıb qarışmışdı. Dünya şeri tarixində görkəmli hadisə olan M.Füzuli Azərbaycan ədəbi dilinin yeni möcüzəsi idi. XVI əsr-ədəbi dil tarixində Füzuli dövrü, Füzuli epoxası adlandırmışlar. Çünki, dövrün ədəbi dilinə xas olan müsbət cəhətlərin hamısı, ya da çoxu Füzulinin dilində cəmlənmişdi. Onun kimi, cəmi-lisanə qadir camei fünuni-nəzmi nəsr yox idi (5.280).

Füzuli dilinin əsas əlamətlərindən biri onun elmliyi, fəlsəfiliyidir. Onun sənət şüarı belə idi. «Zira ki, elmsiz şer əsası yox, divar olur və əsassız divar valətdə bətiabar olur».

Şairin elmliyi həm də onun ifadə tərzindədir. Böyük söz ustası M.Füzuli türk (Azərbaycan) dilində «nəzmi-nazik» yaratmağın çətinliyini qeyd etməklə yanaşı, Azərbaycan dilini də ərəb, fars dilləri ilə yarışa biləndil halına salmağa söz vermişdir (4.120).

Füzuli xalq yaradıcılığı cümlələrindən qüvvət alırdı. Onun dilinin müdrikliyi, hikmətli xalq məsələlərinə bağlı idi. Canlı danışq dilinin şərt və mülayim ahəngi şairin şer dilinin ahəngi idi.

Xalq dilinə xas olan eyham, kinayə, xəfif yumor, xüsusi əda işarə və s. xüsusiyyətlər Füzulinin dilində bir-birilə qaynayıb qarışmış və bunlar onun misralarında yer almışdı. A.Şaiqin təbirincə desək, «Onun lisanı, qəlbi bütün

bir şeirdir: Şerlərinin mənbəyi xalq dili olan Füzuli dilindəki sadəliyi bu misralarda görə bilərik:

Can sözüdür, əgər bilirsə insan,
Sözdür ki, deyirlər özgədir can
Qurtar məni atadan, anadan
Bir gəmyey olur iki bələdan (1.27).

Füzuli dilində Azərbaycan dili bir nətiq kimi dil açmışdır.

Şifahi olaraq «El ağzından çıxmış ədəbiyyat bir dahinin qələmi altında yonuldu və birdən-birə klassik bir yüksəkliyə qalxdı.

Eyni zamanda şairin dili atalar sözləri və məsələlərlə zəngindir. Bunlar olduğu kimi, az və ya çox dərəcədə dəyişilmiş şəkildə işlənir, Füzuli dilinin hikməti ilə ahəngdarlıq təşkil edir.

Sınacaqdır sənin başında çanaq. Hər qanda olsa, qanlılığı, əlbəttə qan dutar. El ağzın dutmaq olmaz, qorxuram, ey gül, sana derlər. Ehtiyat et, yanmasın tuki quru yanında yaş.

Füzuli dilinin lüğətinə baxdıqda müasir arxaizmlərin də geniş mənzərəsini görmək olar: yürmək, sonmaq, yığış, ikən, yek, qopuz, yaş (cavan), önərmək və s. XVI əsrdən etibarən Azərbaycan ədəbiyyatı əsasən öz milli dilimizdə inkişaf etməyə başlayır. (H.Arslı. Azərbaycan bədii dili dahi şairimiz M.Füzulinin sayəsində öz zirvə məqamına çatdı. «Füzuli şerində dilin xalq ruhu, xalq ifadə formaları əsas alınmışdır. Hətta çox yerdə canlı danışq dilinin xüsusiyyətləri saxlanılmışdır. Füzuli yalnız özündən əvvəlki klassik şer dilinə, ədəbi dilə yox, eyni zamanda və ən çox xalq dilinə əsaslanmışdır. (Mir Cəlal, Füzuli sənətkarlığı) M.Füzuli dil üzərində böyük islahatlar aparıb. «Qəzəl də ki, məşhuri-dövrən ola) (3.52).

«Oxumaqda, yazmaq da asan ola» deyə dili sadələşdirməyə nail olub, Füzuli özü də bunu etiraf edir: «Əgərci ərəbdə və əcəmdə və türkdə yeganə kamillər çoxdur, əmma sən kimi cəmi-lisanə qadir, cəmeysi-fünuni nəzmi-nəsr yoxdur (M.Füzuli).

«Mən özümü ruzigarın yeganəsi görmək istəyirəm deyən şair bildirir ki, «Sözə xor baxmaq olmaz, hər söz Füzuli terminləri (ana dili mənasında tez-tez ərəb və fars dillərinə qarşı qoyar. «Həqiqətsiz-səda»nın müqəddiməsində Allaha müraciətlə yazır:

Qıldın ərəbi əfsəhi-əhli-ələm,
Etdin tüşəhayi-əcəmi isadəm,
Bəh türkbəndan iltifət eyləmə kəm (1.35).

«Türkdilli» şair bu sözlərdə Allahdan kömək istəməklə, əslində, öz doğma dilini ən dərin tikirlər ifadə etməyə qadir bir dil kimi görmək arzusunu bildirir.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində M.F.Axundova qədər ki, sənətkarlıq içərisində «Ədəbi dil» təsəvvürü ən geniş olan yazıçı Füzulidir.

Füzuli ədəbi janrları, poetik formaları fərqləndirir və onların dildəki təzahürünü görür:

Könül, gərçi əsarə çox rəsm var;
Qəzəl rəsmi ef cümlədən ixtiyar....

-deyənlər şairə görə, poeziyanın çox qaydaları var. Lakin «qəzəl yolu» bunların hamısından şərəflidir.

Şifahi ədəbi dilin təsiri ilə yazılan şer dilinin oynaq və rəvan bir şəkil alması tədrisi proses olmuşdur. Bayatı və gəraylıların təsiri altında uzun gəzəl misraları qısaltmağa «məcbur» olmuşdur. Daxili qafiyələri olan beytlər Füzuli qəzəlində istənilən qədərdir.

Daxili qafiyələri olan beytlər Füzuli qəizəllərində istənilən qədərdir.

Füzuli ədəbi dilin bədii qolunda tipiklik xüsusiyyətlərinin təbii olduğunu vurğulayır.

«Şair məşuqun sifətlərindən danışanda sevgilinin kəmalını göstərəkən sadıqdır və xalq deyimi tərzinə sanki bu əsərlərin mayasına Füzuli sözünə düşən ən güclü hopmuşdur el sözüdür. Mayası el sözü olan Füzuli sözündə Fovratın, Quranın, Firdovsinin, Nəsiminin və s. dövrünün və dövrünə qədərki, təfəkkür tərzinin, elminin, sərvətinin təcrübəsi, işığı var (6.153).

Azərbaycan dilinin anası olan Füzuli öz dilində nəyin mümkün olduğunu deyil, nəyin mümkün ola biləcəyini göstərib.

Füzulinin «Aldanma kim, şair sözüdür, əlbəttə yalandır» misrası-misrası ilə şair dünyası və aləminə yol açılır.

«Tikandan bərgi-gül izhar etmək üçün» yaranmış Füzuli Bayat boyundan min illər boyu gələn, onun genlərinə hopan bayatılara dalacaq və Azərbaycan dilini böyük sənətin göy üzünə çıxaracaq və Azərbaycan sözləri yeni hərəkət, yeni duyğu tapacaq.

Gürmümüz noldu ki, bizdən eylədin bizarlıq?

Biz gəmin çəkdik, sən etdik özgəyə gəmkarlıq

Sizdə adət bumudur? Böylə olurmu yarlıq?

Qanı, ey zalım, bizimlə əhdi-peyman etdiyim?!(2.25).

Füzuli Azərbaycan dilinin əsas lüğət fonduna daxil olan Su sözü ilə xalq sözündən orijinal bir söz birləşməsi (Su Xəlqi) yaratmışdır. Hazırda dilimizdə su sözü ilə əlaqədardır! Su pərisi, ququşu, suilanı, suiti və s. kimi birləşmələr işlənəlməkdədir.

Füzuli ana dilində yazıb-yaratmağa hədsiz dərəcədə zəruri iş kimi baxmışdır. Belə ki, ana dilində yazmaq şair üçün həyat qayəsi olmuşdur. Füzuli xalq yaradıcılığı çeşmələrindən tükənməz qüvvət alırdı. Onun dilinin müdrikliyi hikmətli xalq məsələlərinə bağlı idi. Canlı danışq dilinin gah sərt, gah da mülayim ahəngi onun şer dilinin musiqisində qəribə şəkildə cəmlənmişdi.

Xalq dilinə xas olan eyham, kinayə, xəfif yumor, xüsusi əda, işarə və xüsusiyyətlər Füzulinin dilində bir-birilə qaynayıb qarışmışdı.

Şer dilində xüsusi ahəng yaratmaq üçün xüsusi sözlər seçmək, həm müstəqim, həm də məcazi mənada dərin mənalar yaratmaq, təsirli dil, sənət nümunəsi vermək istedad tələb edirdi.

Füzuli şerində dil doğrudan da «fikrin bilavasitə gerkəkliyidir».

Şair dildə ahəngdarlıq yaratmaq üçün təkririn bütün növlərindən istifadə etmişdir. Belə təkrirlər mənə çalarlığı doğurur.

Canı kim cananı üçün sevsə, cananın sevər, canı üçün kim ki, cananın sevər, canın sevər.

Can vermə qəmi-eşqə ki, eşq afəti-candır,

Eşq afəti-can olduğu məşhuri-cahandır!

Füzulinin dili, (XVI) ədəbi-bədii, mənqiqi təşəkkürü vəhdətdə təcəssüm etdirən bir dildir. Şairin əsərlərində obrazlı dildə ifadə edilən fikirlər elmi-məntiqi cəhətdən əsaslandırılır.

Xəm açıldıqca zülfündən bəlavə möhnətin artar,

Bihəmdillə ki, ömrün uzanır, cəmiyyətin artar.

Füzulinin dili öz dövrü üçün ən həyatı dildir. Füzuli nəinki Azərbaycan Şərq şerində də canlı bir abidədir. Füzulinin həyatı bir dildə ifadə etdiyi məhəbbət motivində yazdığı «Leyli və Məcnun» bir sənət əsəridir.

Şair «Leyli və Məcnun» kimi əsərin türçəsində səslənməsi ona ağır gəlir.

Şerlərinin mənbəyi xalq dili olan Füzulinin yaradıcılığında xalq dilimizin ana dilimizin bu misralara görə bilərik:

Can sözüdür, əgər bilirsə insan,

Sözdür ki, deyirlər özgədir can

Qurtar məni atadan, anadan

Bir gəmuey olur iki bələdan (1.30)

Qeyd etmək lazımdır ki, canlı danışığda işlədilən sözlər, atalar sözləri, məsələlər, Azərbaycan kəlmələri onun yaradıcılığında geniş istifadə olunmuşdur.

Füzulinin dilində Azərbaycan dili bir natiq kimi dil açmışdı.

Şifahi olaraq «El ağzından çıxmış ədəbiyyat bir dahinin qələmi altında yonuldu və birdən-birə kolassik bir yüksəkliyə qalxdı.

Bütövlükdə Füzuli dili sevgi dili lirika hikməti ilə yovrulmuşdur. Belə misralar, beytlər Füzuli poeziyasının qan damarı kimi onu yaşadır.

Hər kişi kim nəslə yar istər, kəsin ondan təmə:

Ədəbi dilin tarixində Füzulinin xidməti həmdə lüğət inkişafından çox qrammatik quruluşu kamilləşdirməsidir. Onun sintaksisi xalqiliyi ilə seçilir: Şahbaz baxışlı, ahu gözlü, şirin hərəkətli, məhd sözlü və s.

Klassik şer çərçivələri içərisində Füzuli xalq ahəngini əruza gətirmişdir və ya bu vəzhi şifahi danışq dilinə tabe edə bilmişdi. Dahi şairin əsərlərində şifahi dilin müxtəlif intonasya vasitələri təbii, canlı şəkildə saxlanmışdır. Hətta əruzun tələbinə görə bunların qol-qabırğası sınınamışdır, burada dilimizin intonasiyası suniləşdirilmişdir (4.45).

Əruz vəznində yazan Füzuli yerli-yerində, üslubi məqsədə uyğun misli olmayan epitetlər yaratmışdır ki, onlar öz emosionallığını və təsir qüvvəsi ilə fərqlənir. Bu epitetlərin əmələ gəlməsinə onun fəryad dolu məhəbbət hisslərinin təsirli ifadə və ehtiyacı səbəb olmuşdur. Odur ki, Füzuli lirikasında epitekt vacib nitq vasitələrindən biridir: Məsələn,

Könlüm açılır zülfi-pərişanını görçək;

Nitqim tutulur qovseyi-xəndanını görçək.

Füzuli sözün gücünü padşahların yaratdıqları ordunun gücünə qarşı qoyaraq yazır:

«Gör nə soltanam məni-dərviş kim, feizi-züxən

Eyləmiş iqbalımı asari-nisbət məzhəri.

Hər sözüm bir pəhləvandır kim, bulub təyidi-

Əzm qıldıqda tutar təcrid ilə bəhri bərc həqq.

Ədəbiyyat

- 1.
2. Məhəmməd Füzuli Seçilmiş əsərləri I cild
3. Məhəmməd Füzuli II cild, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı-1958
4. Azərbaycan ədəbi dili tarixi «Elm» nəşriyyatı Bakı-Elm-nəşriyyatı
5. Nizaməddin Şəmsizadə Ədəbiyyat nəzəriyyəsi (Dərslik). Bakı-proqres-2012
6. Yusif Seyidov Əsərləri III cild, Bakı 2007.
7. Şəmistan Mikayılov Elmi-metodik əsərlərdən seçmələr. Bakı, Araz, 2009.

С.Наджафова

Свойства язык Фузили Резюме

Мухаммед Физули поэт, который воспользовался устным литературным языком и национальным языком, которые были важны для истории литературного языка Азербайджана в 16 веке. Благодаря творческому подходу великого поэта М.Фузили азербайджанский язык достиг пика своего развития.

Сыгравшую важную роль в истории развития Азербайджанского стиха, «Лейли и Меджун» считается одним из лучших примеров классической поэзии, которую читают и любят.

Гениальность литературного языка исчерпывается лирической мудростью. Его слова, как поэзии поэта, как кровь в венах заставляет жить. То что Физули создавал (творил) на Азербайджанском языке, это означало, что он боролся за поэзию на родном языке. Язык его поэзии является победой нашего родного языка против арабского и персидского.

S.Nacafova

Feature Fuzuli language

Summary

M.Fuzuli is a master of words benefiting from the national language and oral literary language which were essential for XVI century Azerbaijan literary language.

Thanks to Fuzuli's creativity Azerbaijan literary language has reached its peak. "Leyla and Majnun", playing an important role in the development of Azerbaijani poetry is considered one of the best examples of our classic prose and is loved.

The language of the great writer is kneaded with the wisdom of lyricism. His verses and sayings keep writer's poetry alive as a blood vessel. Fuzuli's conscious struggle for mother tongue poetry was his main peculiarity. The language of his poetry was a victory of our mother tongue against the Arabic and Persian language in the 16th century. Fuzuli is a great master of words who has benefited from the general language and oral literary language that is important for the history of literary language.

Rəyçi:

Ədalət Abbasov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AYNUR BAYRAMLI
ADU
drastic_remedy@mail.ru

FRAZELOJİ OMONİMLİN ÇOXMƏNALILIĞA TƏSİRİ

Açar sözlər: çoxmənalılıq, omonim, frazeologiya, leksik omonimlik, frazeoloji birləşmə

Key words: polysemy, homonym, phraseology, lexical homonymy, phraeological unit

Ключевые слова: полисемия, омонимы, фразеология, лексическая омонимия, фразеологическое соединение

Omonimlərə frazeoloji birləşmələrdə də rast gəlmək olur. Hər bir dilin özü-nəməxsus leksik-semantik sistemi vardır və bu sistemdə omonimlik xüsusi yer tutur. Frazeoloji birləşmələrin çoxmənalılığı əsasən həqiqi mənə ilə metaforik mənanın əlaqəsinə əsaslanır. Bəzən bir frazeoloji birləşmənin eyni kontekstdə iki mənası ola bilər. Bu zaman həmin metaforik birləşmə üst qat baxımından eyni vahid, lakin dərinə getdikcə fərqli dil vahidləri hesab olunurlar. Üst qat birləşmənin həqiqi-qı mənasıdır, onu gizli mənə da adlandırmaq olar, əsas semantik yük də onun üzərinə düşür.

Məlumdur ki, çoxmənalılıq bir çox hallarda omonimliklə üst-üstə düşür və bu zaman qarışıqlıq yaranır. Belə ki, çoxmənalılıq nəticədə omonimliklə qovuşur. Bu özünü frazeoloji sistemdə daha qabarıq göstərir. Misallara nəzər yetirək: *sad dog* - 1) (zaraf.) şuluqçu, dəcəl; 2) kədər doğuran, qəm gətirən, qəmgin (Şekspir), yaxud da, *next door (to)* - 1) yanında, yaxınlıqda, qonşuluqda; 2) ərəfəsində, sərhəddində, lap az qalmış və s. Misallardan göründüyü kimi, frazeoloji omonimlər fonetik tərkibcə eyni, mənaca isə fərqli komponentlərdir.

Çoxmənalılıq kimi omonimlik də dilin frazeoloji sistemində az yer tutur. Bildiyimiz kimi, frazeoloji birləşmələrdə omonimliyin yaranması üsulu da leksik omonimliyə oxşayır. Frazeoloji birləşmələrin omonimliyi sərbəst birləşmələrin omonimliyindən mənə, forma və kəmiyyətcə fərqlənir.

Frazeoloji birləşmələrin omonimliyindən danışarkən akademik V.V.Vinogradovun fikirlərinə əsaslanmağı lazım bilir. O yazır: "Frazeoloji qruplar və ya frazeoloji birləşmələr omonimlikdən, əsasən, məhrumdurlar. Onlar söz və ifadələrin yalnız sinonim cərgəsinə daxil olur. Frazeoloji qruplarda omonim söz birləşməsinin olmasından ötrü qrupun hər bir üzvü üçün omonim sözlərin olması zəruridir. Bununla bərabər frazeoloji birləşmələrin özləri, frazeoloji vahidlər və ya qovuşmalar omonim də ola bilər" (83, s. 36).

Frazeoloji birləşmələrin omonimliyinin iki yolunu göstərmək olar: a) frazeoloji birləşmələr səs tərkibi etibarilə nominativ məzmunlu birləşmələrlə eyniyyət təşkil edir və frazeoloji birləşmələr ilə sərbəst birləşmə arasında omonimlik yaranmış olur. Bu cür omonimlik xarici omonimlik adlanır; b) omonimlik frazeoloji birləşmələrin müxtəlif növləri (frazeoloji birliklərlə frazeoloji birləşmələr, yaxud da frazeoloji birləşmələr və qovuşmalar) arasında yaranır. Bu cür omonimlər daxili omonimlər adlanır. Məsələn, *The fact of the accident has just put some information in my hands* (14 s. 114) Hadisə haqqında olan məlumatları elə indicə əldə etmişəm. Bu cümlədəki “*put some information in one's hands*” – “əlində bəzi məlumatlar olmaq /təqdim etmək, əldə etmək” frazeoloji birləşməsindəki sərbəst və sabit birləşmələr arasındakı omonimliklə yanaşı, xarici omonimlik də özünü göstərir.

Qeyd etdiyimiz kimi, frazeoloji birləşmələrin tədbiqində semantik hadisələrdən biri də frazeoloji omonimlərin yaranmasıdır. Leksikada olduğu kimi, frazeologiyada da çoxmənalılıq omonimlik hadisəsi ilə bağlıdır. Eyni sözdən ibarət olan frazeologizmin müxtəlif mənaları arasında heç bir əlaqə yoxdursa, həmin frazeoloji birləşmələr omonim ola bilərlər.

Mənaların hər ikisi - həm əsas, həm də həqiqi mənalar danışıda həmişə müxtəlif səbəblərlə əlaqədar dəyişmələrə məruz qalır. Burada əsas dəyişiklik onun məcazi mənada işlədilməsi ilə bağlıdır. Frazeoloji birləşmələrin və onun komponentlərinin həqiqi mənası bilavasitə predmetə istiqamətlənmiş olur, onunla əlaqədar olur. Məcəzi mənə isə predmetlə dolayı yolla bağlı olur. Məcəzi mənə həqiqi mənə vasitəsilə predmetlə əlaqələnir. Birləşmənin məcazi mənasını anlamaq, başa düşmək üçün həqiqi mənə əsas olmalıdır. Məsələn, *wide awake* - 1) yuxudan tamamilə oyanmış; 2) ayıq-sayıq; 3) hiyləgər, öz mənafeyi üçün çalışan frazeoloji birləşməsində ilkin mənə *yuxudan tamamilə oyanmış* mənasıdır, o biri mənaları isə həqiqi mənalarından törəmişdir. İkinci və üçüncü mənalar da ümumxalq səciyyəsi daşıyır. Məcəzlaşmalarına baxmayaraq, bu kimi frazeoloji birləşmələr hamı tərəfindən anlaşılır və lüğətlərdə də ayrıca bir mənə kimi göstərilir.

Göstərilən *wide awake* frazeoloji birləşmədə olan komponentlər - *wide* və *awake* sözləri yalnız bu birləşmədə yuxarıdakı mənaları verir, başqa birləşmədə isə tamamilə fərqli mənə kəsb edir.

Bəzi dilçilər omonimlik və çoxmənalılığın müqayisəsindən danışaraq göstərir ki, omonim frazeoloji birləşmələr eyni formaya malik olan fərqli birləşmələrdir. Məsələn, *an open hand* frazeoloji birləşməsi özünün ilkin mənasından (açıq əl), əlavə yeni bir mənə də qazanır (əliaçıq olmaq, səxavətli olmaq). Belə ki, bu birləşmə həqiqi mənada işlənən sərbəst birləşmədir. Bunu *shake hands with smb* -əl sıxmaq, görüşmək birləşməsi haqqında demək olar. Frazeoloji birləşmələrin omonimliyi bir neçə yolla əmələ gəlir. Onların bəziləri çoxmənalı frazeoloji birləşmələrin dağılması və

ya parçalanması nəticəsində yaranır. Bu yol frazeoloji birləşmələrin uyğun mənalарının diferensiyası ilə əlaqədar olur. Bəzi frazeoloji birləşmələr isə nominativ məzmunlu sərbəst birləşmələrlə fonetik cəhətdən eyni olur və bu zaman frazeoloji birləşmələrlə sərbəst birləşmə arasında omonimlik yaranır. Məsələn, *to speak through the nose* – burnunda danışmaq. Bu frazeoloji birləşməni bir neçə variantda anlamaq olar: xəstələnərkən burnunda danışmaq, anadangəlmə qüsurun nəticəsi kimi burnunda danışmaq; yaxud da, *to put (bring) smb. on his knees* – bir kəsi ayağa qaldırmaq, həqiqi mənada isə "kimisə dizi üstünə qoymaq" anlamındadır. Omonimlər frazeoloji birləşmələrin daxilində, tərkibində baş verir. Belə omonimlər ifadə planına görə tamamilə eyni, məzmunca müxtəlif olan frazeoloji birləşmələrdir.

Bəzən omonimlik frazeoloji birləşmələri mənalарına görə iki qrupa ayırmaq olar: 1) iki mənaya malik olan omonim frazeoloji birləşmələr; 2) bir neçə mənaya malik olan omonim frazeoloji birləşmələr. Məsələn, *in hand* - əlində (həqiqi mənada) və yanında /cibində (pul haqqında) - *He had enough money in hands to play the bill* (Kart oynamaq üçün onun cibində kifayət qədər pulu var idi). Burada omonim frazeoloji birləşmənin iki mənası mövcuddur (əlində; cibində).

Amma *to come to hands* frazeoloji birləşməsinin bir neçə mənası vardır ki, onlar da omonimlik yaradır. Məsələn, 1) ələ keçmək (xüsusilə məktub, kitab haqqında); 2) əlinə düşmək; 3) əlbəyaxa olmaq; yaxud da, *to keep in hand* (çox vaxt *keep well in hand* kimi işlənir) - 1) əlində yaxşı saxlamaq, bərk tutmaq; 2) məşğul olmaq; 3) yanında saxlamaq (pul haqqında); 4) müzakirəyə səbəb olmaq və s.

Çoxmənalı frazeoloji birləşmələr omonimliyin tarixi inkişafı baxımından da çox maraqlıdır. Bəzən müəyyən dövrdə omonim kimi çıxış edən frazeoloji birləşmələrin mənalарından biri zaman keçdikcə ya leksik vahidlə, ya da başqa frazeoloji birləşmə ilə ifadə olunur. Bəzən də əksinə, müəyyən dövrdə omonim xarakteri daşımayan bir çoxmənalı frazeoloji birləşmə ya çoxmənalılığın inkişafı, ya da fonetik quruluşca təsadüfi oxşarlıq nəticəsində sonralar omonimlik xüsusiyyəti qazanır. Məsələn, *fade out* frazeoloji birləşməsi həm "zəifləmək, gücdən düşmək" mənası, həm də "yox olmaq" mənasında işlənir. Amma *to fade out* sərbəst birləşmə kimi də işlənir, "solmaq" mənasını verir. Deməli, omonimlik yaranır.

Frazeoloji omonimlik eyni sabit birləşmələrin tamamilə fərqli mənalarda işlənməsi kimi nəzərdə tutulur. Frazeoloji omonimlər sözlərin məcazi mənada işlədilərək vahid bir məfhum ifadə edən söz ekvivalentinə çevrildiyi zaman yaranır.

Çoxmənalılıq çox zaman omonimliklə oxşarlıq təşkil etdiyindən onunla qarışdırılır. Bu, özünü frazeoloji sistemdə daha qabarıq şəkildə göstərir.

Omonimlik anlayışı dildə təsadüfən uyğunluq və ya mənanın üst-üstə düşməsi kimi qiymətləndirilə bilər. Bu anlayışı həтта dildə olan çatışmazlıq kimi də anlamaq olar. Çünki bu kimi birləşmələr heç bir üstünlüyü olmadığı halda, üstəlik çəşqınlıq, məna uyğunsuzluğu yarada bilər. Çoxmənalı frazeoloji birləşmələr isə dildə əhəmiyyətli rola malikdir. Onlar dildə yarana biləcək artıq elementlərin qarşısını xeyli miqdarda alır və danışıq üçün lazım olan birləşmələrin də sayı ona uyğun olaraq azalır. Lakin çoxmənalılığı və omonimliyi dildə olan ikiqiymətlik yarada bilən anlayışlar kimi dəyərləndirmək olar. Məlumdur ki, hər bir dil öz təbiətinə görə ikiqiymətliyə malikdir. Janrından, xarakterindən, predmet sahəsindən və ölçüsündən asılı olmayaraq, dildə yaradılmış hər hansı mətn bir neçə mənaya uyğun gələn frazeoloji birləşmələrdən ibarət ola bilər. Dildə bu xüsusiyyət aşağıdakı kimi özünü göstərir:

-iki dil vahidinin ya qismən, ya da tamamilə omonimləşməsi nəticəsində;

-sabit birləşmələrin yenidən məcazlaşması nəticəsində;

-sərbəst birləşmənin sabitləşməsi nəticəsində;

-çoxmənalı frazeoloji birləşmələrdə əvvəlki mənalardan tamamilə uzaqlaşması nəticəsində;

-başqa dillərdən kalka yolu ilə frazeologizmlərin alınması nəticəsində.

Çoxmənalı frazeoloji birləşmələrin tədqiqi omonimliyin tarixi inkişafı baxımından da çox maraqlıdır. İngilis dilində çoxmənalı frazeoloji birləşmələrin diaxron planda tədqiqi göstərir ki, bu qrupa daxil olan frazeologizmlərin maraqlı tarixi inkişaf yolu vardır. Yuxarıda dediyimiz kimi, müəyyən dövrdə omonim kimi çıxış edən birləşmənin mənalarından biri zaman keçdikcə, ya leksik vahidlə, ya da başqa frazeoloji vahidlə ifadə edilir.

Frazeoloji birləşmələrin omonimliyi sərbəst birləşmələrin omonimliyindən çox zəifdir. Bunun müəyyən səbəbləri vardır: frazeoloji birləşmələrin məna sistemi sərbəst birləşmələrə nisbətən daha mürəkkəbdir. Sərbəst birləşmələrin struktur-qrammatik imkanları geniş, frazeoloji birləşmələrin imkanları isə məhduddur; frazeoloji birləşmələrdə tərkibcə bir neçə sözün uyğun gələrək vahid bütöv yaratması, frazeoloji birləşmələrin komponentlərinin ikinci dəfə məcazi mənada işlədilməsi zəruridir.

Omonim frazeoloji birləşmələr sərbəst birləşmə kimi, həqiqi mənada da başa düşülür, onların tərəfləri öz leksik mənalarını qoruyub saxlaya bilər. Belə bir-ləş-mələr sabit xarakterli olduqda, mətndən daha çox asılı olur. Onların mətndən asılı-lılığı mütləqdir, çünki həmin birləşmələr mətnsiz çox vaxt sərbəst birləşməni xa-tır-ladır. Sərbəst birləşmə kimi işlənərkən onların mətndən asılılığı nisbi olur, çünki mətndə onların mənası birləşməni əmələ gətirən sözlərin mənası ilə əlaqədar olur. Belə çıxır ki, belə birləşmələr

sərbəst işlənərkən həmin birləşmələrin kom-po-nent-lərinin mənası ilə bağlı olur. Frazeoloji birləşmələrin mənalı isə sabit və bölünməzdir.

Dilçilik ədəbiyyatından bəllidir ki, çoxmənalılıq problemi omonim problemi ilə bağlıdır. Omonimlərin əksər qismi də çoxmənalı sözlərdən düzəlmişdir. Belə ki, tarixi inkişaf nəticəsində çoxmənalı sözün mənalı bir-birindən uzaqlaşmış və omonimlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Çoxmənalı frazeoloji birləşmələrlə omonim frazeoloji birləşmələr arasındakı fərq də bundan yaranır. Çoxmənalı frazeoloji birləşmələrin bütün mənalı bir əsas mənə ətrafında qruplaşıb bir sistem təşkil etdiyi halda, omonim frazeoloji birləşmələr bir-biri ilə əlaqəsi olmayan dil vahidləridir. Omonim frazeoloji birləşmələr formaca eyni, mənaca müxtəlif birləşmələr olduğundan onların arasında heç bir mənə əlaqəsi olmur. Belə birləşmələr mənaca fərqli olur, lakin eyni cür deyilir. Omonim frazeoloji birləşmələr dilin müstəqil vahidləridir. Bu qrupa mənaca müxtəlif, eyni cür formalaşan, yəni eyni tipli quruluşa malik olan frazeoloji birləşmələr daxildir.

Çoxmənalı frazeoloji birləşmələrin variantlarından birinin omonimləşməsi də çox maraqlıdır. İngilis dilində bir sıra frazeoloji birləşmələr keçid xarakterli omonimlik yaradır. Situasiyadan asılı olaraq onlar sərbəst, ya da sabit birləşmə kimi işlədilir. Bu cür birləşmələrin sərbəstliyini və yaxud sabitliyini ancaq mətn daxilində situasiya ilə müəyyənləşdirmək olar, çünki onlar eyni qrammatik əlaqələrə əsaslanır, formasına, strukturuna, modellərinə və qrammatik əlamətlərinə görə eyni olur, lakin müxtəlif mənalı ifadə edirlər. Məsələn, *to fall away* üç mənada işlədilir: 1) atmaq, üz döndərmək - *All his old friends fell away from him* - Onun bütün dostları ondan üz döndərmişlər; 2) dönmək (etiqaddan, məsləkdən); 3) azalmaq, enmək, əskilmək, zəifləmək - *In London trade always falls away during summer* - Yayda Londonda alış-veriş xeyli aşağı düşür. Belə birləşmələrin hər biri həm həqiqi, həm də məcazi mənədadır. Deməli, onların hər biri iki mənaya malikdir.

Frazeoloji birləşmələr ikili səciyyə daşıdıqda, yəni mətnə görə həm həqiqi, həm də məcazi mənə bildirdikdə, onların tərkibindəki leksik vahidlər öz müstəqilliyini itirəndə həmin frazeoloji birləşmə öz ilkin mənası ilə struktur cəhətdən sintaktik omonim olur. Məsələn, *to fall down* - 1) yıxılmaq, üzükoylu düşmək; 2) axınla aşağı getmək (gəmi və s. haqqında); 3) (amer., d.d.) iflasa uğramaq; 4) uçulmaq, yıxılmaq (bina və s. haqqında). Bu frazeoloji birləşmə həm həqiqi mənə, həm də məcazi mənə daşıdığı üçün semantik-sintaktik omonimdir. Frazeoloji birləşmələrin tərkibində omonimlər bir sistemdə birləşən müstəqil leksik mənə qruplarına nisbətən kəmiyyətə məhduddur. Omonimlərin bütün növlərinə frazeoloji birləşmələrdə rast gəlmək olmur, lakin tədqiqat zamanı topladığımız dil faktlarına əsasən deyə bilərik ki, omoqraflar nisbətən çoxluq təşkil edir. Məsələn, *off colour* – 1)

xəstə görkəmi olmaq; 2) pis əhval-ruhiyyədə olmaq; 3) ədəbsiz, nalayiq, yaramaz ləyaqətsiz (əsasən lətifə, hekayə haqqında); 4) keyfiyyətsiz, qeyri-qənaətbəxş və s. Yaxud da *to come in view of* – 1) görünmək; nəzərə çarpmaq; 2) görmək və s.

Məlumdur ki, çoxmənalılıq bir çox hallarda omonimliklə üst-üstə düşür və bu zaman qarışıqlıq yaranır. Belə ki, çoxmənalılıq nəticədə omonimliklə qovuşur. Bu özünü frazeoloji sistemdə daha qabarıq göstərir. Misallara nəzər yetirək: *sad dog* - 1) (zaraf.) şuluqçu, dəcəl; 2) kədər doğuran, qəm gətirən, qəmgin (Şekspir), yaxud da, *next door (to)* - 1) yanında, yaxınlıqda, qonşuluqda; 2) ərəfəsində, sərhəddində, lap az qalmış və s.

Misallardan göründüyü kimi, frazeoloji omonimlər fonetik tərkibcə eyni, mənaca isə fərqli komponentlərdir. Frazeoloji omonimlərin yaranma yolları da müxtəlifdir. Belə ki, onların bəziləri ÇFB-lərin dağılması və ya parçalanması nəticəsində yaranmışdır. Bu dağılma həmin frazeoloji birləşmənin uyğun mənalarının differensiasiyası ilə bağlıdır. Yəni frazeoloji omonimlər fonetik cəhətdən identik komponentlərdən ibarət olub, ilkin mənə ilə bağlı olmayan müxtəlif mənalara malik olurlar. Frazeoloji omonimlərin başqa bir qismi isə heç də mənşəcə eyni bir sərbəst söz birləşməsindən törəməmişdir. Onlar müxtəlif dövrlərdə müstəqil şəkildə yaranmışdır. Onların fonetik tərkibcə identikliyi yalnız təsadüfi səciyyə daşıyır. Frazeologiyada omonimlər leksik omonimlərə nisbətən azdır. Bu frazeoloji tərkiblərin struktur mürəkkəbliyi ilə izah olunur. Frazeoloji birləşmələrin omonimliyi yalnız sinxron planda qəbul edilə bilər. Yəni frazeoloji birləşmələrin omonimliyi üçün onların nitqdə eyni vaxtda paralel şəkildə işlədilməsi əsas şərtidir.

Çoxmənalılıq kimi omonimlik də dilin frazeoloji sistemində az yer tutur. Bildiyimiz kimi, frazeoloji birləşmələrdə omonimliyin yaranması üsulu da leksik omonimliyə oxşayır. Frazeoloji birləşmələrin omonimliyi sərbəst birləşmələrin omonimliyindən mənə, forma və kəmiyyətcə fərqlənir. Frazeologizmlərin komponentləri bir-birindən leksik, morfoloji (paradiqmatik), sintaktik (sintaqmatik) və semantik asılılığına görə seçilir. Bu zaman forma quruluşca uyğun olmalıdır (12, s. 187).

Frazeoloji birləşmələrin omonimliyi məsələsi dilçilikdə öz həllini hələlik tapmamış, tam şəkildə açıqlanmamışdır. Ona görə də frazeoloji birləşmələrin çoxmənalılığı və omonimliyi arasındakı sərhəd hələ də açıqlanmasına ehtiyac duyulan məsələlərdən hesab olunur.

Frazeoloji birləşmələrin omonimliyindən danışarkən akademik V.V.Vinoqradovun fikirlərinə əsaslanmağı lazım bilirik. O yazır: “Frazeoloji qruplar və ya frazeoloji birləşmələr omonimlikdən, əsasən, məhrumdurlar. Onlar söz və ifadələrin yalnız sinonim cərgəsinə daxil olur. Frazeoloji qruplarda omonim söz birləşməsinin olmasından ötrü qrupun hər bir üzvü

üçün omonim sözlərin olması zəruridir. Bununla bərabər frazeoloji birləşmələrin özləri, frazeoloji vahidlər və ya qovuşmalar omonim də ola bilər” (13, s. 36).

Frazeoloji birləşmələrin omonimliyinin iki yolunu göstərmək olar: a) frazeoloji birləşmələr səs tərkibi etibarilə nominativ məzmunlu birləşmələrlə eyniyyət təşkil edir və frazeoloji birləşmələr ilə sərbəst birləşmə arasında omonimlik yaranmış olur. Bu cür omonimlik xarici omonimlik adlanır; b) omonimlik frazeoloji birləşmələrin müxtəlif növləri (frazeoloji birliklərlə frazeoloji birləşmələr, yaxud da frazeoloji birləşmələr və qovuşmalar) arasında yaranır. Bu cür omonimlər daxili omonimlər adlanır. Məsələn, *The fact of the accident has just put some information in my hands* (191, s. 114) Hadisə haqqında olan məlumatları elə indicə əldə etmişəm. Bu cümlədəki “*put some information in one’s hands*” – “əlində bəzi məlumatlar olmaq /təqdim etmək, əldə etmək” frazeoloji birləşməsindəki sərbəst və sabit birləşmələr arasındakı omonimliklə yanaşı, xarici omonimlik də özünü göstərir. Başqa misallara nəzər salaq:

1) *Mrs Robinson has three children to support and she doesn’t make very much money at her job. She is barely keeping her head above water*(195,44)- Xanım Robinsonun üç uşağı var idi və qazandığı pul onları saxlamağa kifayət etmirdi. O, maddi cəhətdən güclə dolanırdı;

2) *Peter is having a difficult time at the university, because he was not very well prepared academically, but he is somehow managing to keep his head above water* (195, s. 46) - Peterin universitetdə vəziyyəti çox pis idi, çünki imtahanlara yaxşı hazırlaşmamışdı, amma bir təhər çulunu sudan çıxartmalıdır .

Birinci cümlədəki *keep her head above water* (hərfi mənası başını suyun içərisində saxlamaq) ifadəsi “maddi cəhətdən güclə dolanmaq” mənasında işlənmişdir və *head* sözü öz həqiqi mənasını qismən saxlamışdır, *above water* birləşməsi ilə əlaqəyə girərək məcazi mənə qazanmış və nəticədə çoxmənalı frazeoloji birləşmə əmələ gəlmişdir. İkinci cümlədə isə *one’s head above water* - işləri bir təhər yola vermək, çulunu sudan çıxartmaq frazeoloji birləşməsi tam məcazi mənə kəsb etməklə frazeoloji qovuşma yaranmışdır. Hər iki frazeoloji birləşmə fonetik tərkibcə eyni olsa da mənasına və tərəflərin məcazlaşma dərəcələrinə görə fərqlənərək omonimləşmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, frazeoloji birləşmələrin tətbiqində semantik hadisələrdən biri də frazeoloji omonimlərin yaranmasıdır. Leksikada olduğu kimi, frazeologiyada da çoxmənalılıq omonimlik hadisəsi ilə bağlıdır. Eyni sözdən ibarət olan frazeologizmin müxtəlif mənaları arasında heç bir əlaqə yoxdursa, həmin frazeoloji birləşmələr omonim ola bilərlər.

Mənaların hər ikisi - həm əsas, həm də həqiqi mənalar danışıqda həmişə müxtəlif səbəblərlə əlaqədar dəyişmələrə məruz qalır. Burada əsas

dəyişiklik onun məcazi mənada işlədilməsi ilə bağlıdır. Frazeoloji birləşmələrin və onun komponentlərinin həqiqi mənası bilavasitə predmetə istiqamətlənmiş olur, onunla əlaqədar olur. Məcəzi mənə isə predmetlə dolayı yolla bağlı olur. Məcəzi mənə həqiqi mənə vasitəsilə predmetlə əlaqələnir. Birləşmənin məcazi mənasını anlamaq, başa düşmək üçün həqiqi mənə əsas olmalıdır. Məsələn, *wide awake* - 1) yuxudan tamamilə oyanmış; 2) ayıq-sayıq; 3) hiyləgər, öz mənafeyi üçün çalışan frazeoloji birləşməsində ilkin mənə *yuxudan tamamilə oyanmış* mənasıdır, o biri mənaları isə həqiqi mənalarından törəmişdir. İkinci və üçüncü mənalar da ümumxalq səciyyəsi daşıyır. Məcəzlaşmalarına baxmayaraq, bu kimi frazeoloji birləşmələr hamı tərəfindən anlaşılar və lüğətlərdə də ayrıca bir mənə kimi göstərilir.

Göstərilən *wide awake* frazeoloji birləşmədə olan komponentlər - *wide* və *awake* sözləri yalnız bu birləşmədə yuxarıdakı mənaları verir, başqa birləşmədə isə tamamilə fərqli mənə kəsb edir.

Bəzi dilçilər omonimlik və çoxmənalılığın müqayisəsindən danışaraq göstərir ki, omonim frazeoloji birləşmələr eyni formaya malik olan fərqli birləşmələrdir. Məsələn, *an open hand* frazeoloji birləşməsi özünün ilkin mənasından (açıq əl), əlavə yeni bir mənə də qazanır (əliaçıq olmaq, səxavətli olmaq). Belə ki, bu birləşmə həqiqi mənada işlənən sərbəst birləşmədir. Bunu *shake hands with smb* -əl sıxmaq, görüşmək birləşməsi haqqında demək olar.

Başqa misal: *He ploughed his way along, head down* (191, s. 118) - O, başını aşağı salıb getdi və O utanaraq getdi. Bu cümlədə olan “başını aşağı salıb getdi” birləşməsi həm həqiqi mənada, həm də “utanaraq getdi” kimi məcazlaşmış frazeoloji birləşmə yaratmışdır. Mənalar ancaq situasiyadan, mətnədən asılıdır.

Frazeoloji birləşmələrin omonimliyi bir neçə yolla əmələ gəlir. Onların bəziləri çoxmənalı frazeoloji birləşmələrin dağılması və ya parçalanması nəticəsində yaranır. Bu yol frazeoloji birləşmələrin uyğun mənalarının diferensiyası ilə əlaqədar olur. Bəzi frazeoloji birləşmələr isə nominativ məzmunlu sərbəst birləşmələrlə fonetik cəhətdən eyni olur və bu zaman frazeoloji birləşmələrlə sərbəst birləşmə arasında omonimlik yaranır. Məsələn, *to speak through the nose* – burnunda danışmaq. Bu frazeoloji birləşməni bir neçə variantda anlamaq olar: xəstələnərkən burnunda danışmaq, anadangəlmə qüsurun nəticəsi kimi burnunda danışmaq; yaxud da, *to put (bring) smb. on his knees* – bir kəsi ayağa qaldırmaq, həqiqi mənada isə “kimisə dizi üstünə qoymaq” anlamındadır. Omonimlər frazeoloji birləşmələrin daxilində, tərkibində baş verir. Belə omonimlər ifadə planına görə tamamilə eyni, məzmunca müxtəlif olan frazeoloji birləşmələrdir.

Bəzən omonimlik frazeoloji birləşmələri mənalarına görə iki qrupa ayırmaq olar: 1) iki mənaya malik olan omonim frazeoloji birləşmələr; 2) bir

neçə mənaya malik olan omonim frazeoloji birləşmələr. Məsələn, *in hand* - əlində (həqiqi mənada) və yanında /cibində (pul haqqında) - *He had enough money in hands to play the bill* (Kart oynamaq üçün onun cibində kifayət qədər pulu var idi). Burada omonim frazeoloji birləşmənin iki mənası mövcuddur (əlində; cibində).

Amma *to come to hands* frazeoloji birləşməsinin bir neçə mənası vardır ki, onlar da omonimlik yaradır. Məsələn, 1) ələ keçmək (xüsusilə məktub, kitab haqqında); 2) əlinə düşmək; 3) əlbəyaxa olmaq; yaxud da, *to keep in hand* (çox vaxt *keep well in hand* kimi işlənir) - 1) əlində yaxşı saxlamaq, bərk tutmaq; 2) məşğul olmaq; 3) yanında saxlamaq (pul haqqında); 4) müzakirəyə səbəb olmaq və s.

Çoxmənalı frazeoloji birləşmələr omonimliyin tarixi inkişafı baxımından da çox maraqlıdır. Bəzən müəyyən dövrdə omonim kimi çıxış edən frazeoloji birləşmələrin mənalarından biri zaman keçdikcə ya leksik vahidlə, ya da başqa frazeoloji birləşmə ilə ifadə olunur. Bəzən də əksinə, müəyyən dövrdə omonim xarakteri daşımayan bir çoxmənalı frazeoloji birləşmə ya çoxmənalılığın inkişafı, ya da fonetik quruluşca təsadüfi oxşarlıq nəticəsində sonralar omonimlik xüsusiyyəti qazanır. Məsələn, *fade out* frazeoloji birləşməsi həm “zəifləmək, gücdən düşmək” mənası, həm də “yox olmaq” mənasında işlənir. Amma *to fade out* sərbəst birləşmə kimi də işlənir, “solmaq” mənasını verir. Deməli, omonimlik yaranır.

Frazeoloji omonimlik eyni sabit birləşmələrin tamamilə fərqli mənalarda işlənməsi kimi nəzərdə tutulur. Frazeoloji omonimlər sözlərin məcazi mənada işlədilərək vahid bir məfhum ifadə edən söz ekvivalentinə çevrildiyi zaman yaranır.

Çoxmənalılıq çox zaman omonimliklə oxşarlıq təşkil etdiyindən onunla qarışdırılır. Bu, özünü frazeoloji sistemdə daha qabarıq şəkildə göstərir.

Omonimlik anlayışı dildə təsadüfən uyğunluq və ya mənənin üst-üstə düşməsi kimi qiymətləndirilə bilər. Bu anlayışı hətta dildə olan çatışmazlıq kimi də anlamaq olar. Çünki bu kimi birləşmələr heç bir üstünlüyü olmadığı halda, üstəlik çətinlik, mənə uyğunsuzluğu yarada bilər. Çoxmənalı frazeoloji birləşmələr isə dildə əhəmiyyətli rola malikdir. Onlar dildə yarana biləcək artıq elementlərin qarşısını xeyli miqdarda alır və danışmaq üçün lazım olan birləşmələrin də sayı ona uyğun olaraq azalır. Lakin çoxmənalılığı və omonimliyi dildə olan ikiqiymətlik yarada bilən anlayışlar kimi dəyərləndirmək olar. Məlumdur ki, hər bir dil öz təbiətinə görə ikiqiymətliyə malikdir. Janrından, xarakterindən, predmet sahəsindən və ölçüsündən asılı olmayaraq, dildə yaradılmış hər hansı mətn bir neçə mənaya uyğun gələn frazeoloji birləşmələrdən ibarət ola bilər. Dildə bu xüsusiyyət aşağıdakı kimi özünü göstərir:

-iki dil vahidinin ya qismən, ya da tamamilə omonimləşməsi nəticəsində;
-sabit birləşmələrin yenidən məcazlaşması nəticəsində;
-sərbəst birləşmənin sabitləşməsi nəticəsində;
-çoxmənalı frazeoloji birləşmələrdə əvvəlki mənalardan tamamilə uzaqlaşması nəticəsində;

-başqa dillərdən kalka yolu ilə frazeologizmlərin alınması nəticəsində.

Çoxmənalı frazeoloji birləşmələrin tədqiqi omonimliyin tarixi inkişafı baxımından da çox maraqlıdır. İngilis dilində çoxmənalı frazeoloji birləşmələrin diaxron planda tədqiqi göstərir ki, bu qrupa daxil olan frazeologizmlərin maraqlı tarixi inkişaf yolu vardır. Yuxarıda dediyimiz kimi, müəyyən dövrdə omonim kimi çıxış edən birləşmənin mənalarından biri zaman keçdikcə, ya leksik vahidlə, ya da başqa frazeoloji vahidlə ifadə edilir.

Frazeoloji birləşmələrin omonimliyi sərbəst birləşmələrin omonimliyinədən çox zəifdir. Bunun müəyyən səbəbləri vardır: frazeoloji birləşmələrin mənə sistemi sərbəst birləşmələrə nisbətən daha mürəkkəbdir. Sərbəst birləşmələrin struktur-qrammatik imkanları geniş, frazeoloji birləşmələrin imkanları isə məhduddur; frazeoloji birləşmələrdə tərkibcə bir neçə sözün uyğun gələrək vahid bütöv yaratması, frazeoloji birləşmələrin komponentlərinin ikinci dəfə məcazi mənada işlədilməsi zəruridir.

Omonim frazeoloji birləşmələr sərbəst birləşmə kimi, həqiqi mənada da başa düşülür, onların tərəfləri öz leksik mənalarını qoruyub saxlaya bilər. Belə birləşmələr sabit xarakterli olduqda, mətndən daha çox asılı olur. Onların mətndən asılılığı mütləqdir, çünki həmin birləşmələr mətnsiz çox vaxt sərbəst birləşməni xatırladır. Sərbəst birləşmə kimi işlənərkən onların mətndən asılılığı nisbi olur, çünki mətndə onların mənası birləşməni əmələ gətirən sözlərin mənası ilə əlaqədar olur. Belə çıxır ki, belə birləşmələr sərbəst işlənərkən həmin birləşmələrin komponentlərinin mənası ilə bağlı olur. Frazeoloji birləşmələrin mənaları isə sabit və bölünməzdir.

Dilçilik ədəbiyyatından bəllidir ki, çoxmənalılıq problemi omonim problemi ilə bağlıdır. Omonimlərin əksər qismi də çoxmənalı sözlərdən düzəlmişdir. Belə ki, tarixi inkişaf nəticəsində çoxmənalı sözün mənaları bir-birindən uzaqlaşmış və omonimlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Çoxmənalı frazeoloji birləşmələrlə omonim frazeoloji birləşmələr arasındakı fərq də bundan yaranır. Çoxmənalı frazeoloji birləşmələrin bütün mənaları bir əsas mənə ətrafında qruplaşıb bir sistem təşkil etdiyi halda, omonim frazeoloji birləşmələr bir-biri ilə əlaqəsi olmayan dil vahidləridir. Omonim frazeoloji birləşmələr formaca eyni, mənaca müxtəlif birləşmələr olduğundan onların arasında heç bir mənə əlaqəsi olmur. Belə birləşmələr mənaca fərqli olur, lakin eyni cür deyilir. Omonim frazeoloji birləşmələr dilin müstəqil vahidləridir. Bu qrupa mənaca müxtəlif, eyni cür formalaşan, yəni eyni tipli quruluşa malik olan frazeoloji birləşmələr daxildir.

Çoxmənalı frazeoloji birləşmələrin variantlarından birinin omonimləşməsi də çox maraqlıdır. İngilis dilində bir sıra frazeoloji birləşmələr keçid xarakterli omonimlik yaradır. Situasiyadan asılı olaraq onlar sərbəst, ya da sabit birləşmə kimi işlədilir. Bu cür birləşmələrin sərbəstliyini və yaxud sabitliyini ancaq mətn daxilində situasiya ilə müəyyənləşdirmək olar, çünki onlar eyni qrammatik əlaqələrə əsaslanır, formasına, strukturuna, modellərinə və qrammatik əlamətlərinə görə eyni olur, lakin müxtəlif mənalar ifadə edirlər. Məsələn, *to fall away* üç mənada işlədilir: 1) atmaq, üz döndərmək - *All his old friends fell away from him* - Onun bütün dostları ondan üz döndərmişlər; 2) dönmək (etiqaddan, məsləkdən); 3) azalmaq, enmək, əskilmək, zəifləmək - *In London trade always falls away during summer* - Yayda Londonda alış-veriş xeyli aşağı düşür. Belə birləşmələrin hər biri həm həqiqi, həm də məcazi mənədadır. Deməli, onların hər biri iki mənaya malikdir.

Omonim frazeoloji birləşmələr frazeologiyanın ən az işlənmiş sahəsidir. Daha doğrusu, omonim frazeoloji birləşmələrlə çoxmənalı frazeoloji birləşmələrin sərhəddi, hüdudu qəti müəyyənləşdirilməmişdir. Ona görə də omonim frazeoloji birləşmələri çoxmənalı frazeoloji birləşmələrdən ayırmaq üçün çox dəqiq və dərin tədqiqat aparmaq lazımdır. Hər iki kateqoriyaya daxil olan frazeoloji birləşmələrin fonetik tərkibi və ifadə tərzii eyni olduğundan onları yalnız mətnin köməyi ilə ayırd etmək mümkündür. Belə birləşmələrin komponentləri və strukturu oxşar olur, leksik mənasına görə fərqləndiyindən bir frazeoloji birləşmə iki mənə ilə işləyə bilər, iki müstəqil ifadəyə çevrilir. Məsələn, *with open hand* – 1) əli açıq, səxavətli; 2) əlini açıq saxlamaq mənasında; *to open one's eyes* – 1) bir kəsin gözünü açmaq (həyata); 2) yuxudan duranda gözünü açmaq. Belə frazeoloji birləşmələrə dilçilik ədəbiyyatında omonim-frazeologizmlər deyilir.

Frazeoloji birləşmələr ikili səciyyə daşıdıqda, yəni mətnə görə həm həqiqi, həm də məcazi mənə bildirdikdə, onların tərkibindəki leksik vahidlər öz müstəqilliyini itirəndə həmin frazeoloji birləşmə öz ilkin mənası ilə struktur cəhətdən sintaktik omonim olur. Məsələn, *to fall down* - 1) yıxılmaq, üzükoylu düşmək; 2) axınla aşağı getmək (gəmi və s. haqqında); 3) (amer., d.d.) iflasa uğramaq; 4) uçulmaq, yıxılmaq (bina və s. haqqında). Bu frazeoloji birləşmə həm əqiqi mənə, həm də məcazi mənə daşıdığı üçün semantik-sintaktik omonimdir. Frazeoloji birləşmələrin tərkibində omonimlər bir sistemdə birləşən müstəqil leksik mənə qruplarına nisbətən kəmiyyətə məhduddur. Omonimlərin bütün növlərinə frazeoloji birləşmələrdə rast gəlmək olmur, lakin tədqiqat zamanı topladığımız dil faktlarına əsasən deyə bilərik ki, omoqraflar nisbətən çoxluq təşkil edir. Məsələn, *off colour* – 1) xəstə görkəmi olmaq; 2) pis əhval-ruhiyyədə olmaq; 3) ədəbsiz, nalayiq, yaramaz ləyaqətsiz (əsasən lətifə, hekayə haqqında); 4)

keyfiyyətsiz, qeyri-qənaətbəxş və s. Yaxud da *to come in view of* – 1) görünmək; nəzərə çarpmaq; 2) görmək və s.

Ədəbiyyat:

1. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии, М., 1957, 296 с.
2. Будагов Р.А. Введение в науку о языке, М., 1965.
3. Виноградов В.В. Об омонимии и смежных явлениях, М., 1960.
4. Hornby A.S. and Parnwell E.C. An English Reader's Dictionary, London, 1960, 314 pp.
5. Menner R.J. Multiple Meaning and Change of Meaning in English, 1950.
6. Мюллер В.К. Англо-русский словарь. М., 1964.
7. Rudsoeger A. Fair, Foul, Nice, Proper. A Contribution to the Study of Polysemy, Stockholm, 1962.
8. Skeat W.W. A Concise Etymological Dictionary of the English Language, Oxford, 1963, 780 p.
9. Фалькович М.М. К вопросу об омонимии и полисемии, 1960.
10. www.merrian-webster.com/dictionary/homonyms
11. www.merrian-webster.com/dictionary/homonyms
12. Hacıyeva Ə.H. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologiyanın əsasları, Bakı, Elm və Təhsil, 2008,
13. Вандрес Ж. Язык, М. Изд-во Иностран. Язык, 1937
14. Shelley V.I. Something to Grow About, A Concise Collection of American Idioms for Everyday Use, 1993.

A.Bayramli

The influence of phraseological homonyms to polysemy Summary

It is possible to find homonyms in the phraseological units. Sometimes the same phraseological unit can have two meanings in the same context.

Polysemy and homonymy have some common features and it causes some misunderstandings. As we mentioned before, one of the semantic phenomenon that happens in the application phraseological units is the formation of phraseological homonymy. Polysemy deals with the process of homonymy. The homonymy of phraseological units is formed in some ways. Some of them are formed when the parts of phraseological units are separated. But in some cases phraseological units are the same in their phonetic form with free word combinations which have nominative meaning. That is why there occurs homonymy between phraseological units and free

word combinations. It is impossible to come across with all types of homonymy in phraseological units. However, according to the language material that has been gathered during the scientific research, we can say that homophones occur in these combinations more than homonyms do.

А.Байрамли

**Влияние фразеологических оморимов на многозначность
Резюме**

Омнимы можно найти и в фразеологическом соединении. Иногда одно фразеологическое соединение может иметь два значения в одном контексте. Многозначность и омнимия имеют некоторые схожие черты, и это вызывает некоторые недоразумения. Как мы упоминали ранее, одно из семантических явлений, которое происходит в применении фразеологического присоединения – это формирование фразеологической омнимии. Многозначность занимается процессом омнимии. Омнимия фразеологизмов формируется несколькими способами. Некоторые из них формируются, когда части фразеологических соединений разделены. Но в некоторых случаях фразеологические соединения одинаковы в фонетической форме со свободными словосочетаниями, которые имеют номинативное значение. Поэтому происходит омнимия между фразеологическим соединением и свободными словосочетаниями. Во фразеологических соединениях встретится со всеми типами омнимов практически не возможно. Но, на основании исследования языковых материалов, мы можем сказать что в фразеологических соединениях можно чаще встретить омофоны чем омнимы.

Rəyçi:

Əzizə Hacıyeva
filologiya elmləri doktoru, professor

ELNURƏ MƏMMƏDOVA
RYTN Azərpoçt MMC-nin aparıcı mütəxəssisi
aelnura@mail.ru

SON DÖVRLƏRDƏ RABİTƏ SAHƏSİNDƏ YARANAN YENİ TERMİNLƏR

Açar sözlər: İKT sahəsində yaranan yeni terminlər, terminlərin Azərbaycan dilinə düzgün tərcüməsi, elektron lüğətlər, ingilis sözlərinin Azərbaycan dilində transliterasiyası.

Ключевые слова: новые термины, появившиеся в сфере ИКТ, простые и сложные термины, правильный перевод терминов на Азербайджанский язык, электронные словари, правила письменности английских слов на Азербайджанском языке.

Key words: new terminologies appeared in the sphere of ICT, simple and composite terminologies, right translation of terminologies into the Azerbaijani language, e-vocabularies, writing rules of English words in the Azerbaijani language.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin mühüm hissəsini təşkil edən terminlər texnologiyanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq leksikonumuza daxil olur. Elə terminlər var ki, onlar uzun müddətdən sonra belə öz termin olmaq funksiyasını qoruyub saxlaya bilər. Müasir dövrdə mətbuatda bir sıra terminlər paralel işlənir: münaqişə-insident, layihə-proyekt, vəsait-investisiya, tərkib-kontingent, mühit-atmosfer, arasıkəsilmədən-intensiv, investor-sərmayəçi və s. Dünya qloballaşdıqca, mədəni, elmi-sosial, iqtisadi əlaqələr genişləndikcə, informasiya texnologiyaları sürətlə inkişaf etdikcə dillərə də yeni-yeni sözlər, terminlər daxil olur. Bir çox hallarda bu sözlərin dilin daxili imkanları hesabına ekvivalenti, qarşılığı tapılıb uğurla istifadə edilir, digər hallarda isə alınma sözlər olduğu kimi leksikonumuza daxil edilir.

Dilin terminologiyasına daxil olan sözlər elmi üslubun formalaşmasında xüsusi rol oynayır və leksik-semantik, morfoloji-sintaktik xüsusiyyətləri ilə seçilən terminlər dil sisteminə xüsusi bir lay yaradır. Bunun nəticəsində də milli və xarici dillərin müqayisəli-tipoloji cəhətdən öyrənilməsi öz aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Müxtəlif sistemli dillərin müqayisəli şəkildə tədqiqindən əldə olunan nəticələr dilin lüğət tərkibi üçün sanki bir bazaya çevrilir. Odur ki, Azərbaycan dilinin hazırkı bir şəraitdə inkişaf etmiş ingilis dili ilə müqayisəli şəkildə öyrənilməsi çox faydalı ola bilər. Xüsusən, çağdaş dövrümüzdə telekommunikasiyanın daha sürətlə inkişaf etməsi diqqəti daha çox cəlb edir.

İKT üzrə ekspert Firudin Əhmədov Azərbaycan dilinə keçən sözlərin işlənmə məqamlarına toxunub yazır: “Dilmanc” maşın tərcüməsi sistemini yaradarkən bu halla qarşılaşmışıq: “Azərbaycan dilindən ingilis dilinə tərcümə zamanı şəxs adlarının, soyadların, ölkə ərazisindəki adların, bir çox təşkilat və qurum adlarının hüquqi statusa malik ingiliscə yazılışı standartları yoxdur” (www.xeberler.az saytı). Ekspert bildirib ki, zaman keçdikcə bütün dillərdə olduğu kimi Azərbaycan dilinə də yeni sözlər daxil olur və bu sözlərin dilimizdə qarşılığını axtarıb tapmağa çalışmaq lazımdır. O vurğulayıb ki, ingilis dilində olan adları deyildiyi kimi yazıya almaq və bəzən onların qarşılığı ola-ola həmin sözlərdən istifadə etmək yolverilməzdir: “Artıq xeyli vaxtdır ki, dil ilə bağlı kütləvi təyinatlı materialların, o cümlədən söz köklərinin və söz birləşmələrinin yazı qaydalarına aid lüğətlərə, izahlı lüğətlərə, tərcümə lüğətlərinə, terminoloji lüğətlərə və digər yazı normalarının əhali üçün əlçatan olmasını təmin etməyə böyük ehtiyac yaranıb” (www.xeberler.az saytı).

Məsələn, offline – oflayn, online – onlayn kimi qarışıqlıq, çəşnbəlik yaranan sözlər əslində Azərbaycan dilində necə qəbul edilməlidir? Hansı variant əsas götürülməlidir?

- Bu tipli sözlərin tələffüzü (transkripsiyası) əsas götürülməli və onlar onlayn – oflayn variantında işlədilməlidir. Buraya speys (space), skayp (Skype), vayfay (WiFi), feysbuk (facebook), quql (Google), meyl (mail) və s. sözləri əlavə etmək olar.

- Ən böyük ikitirəlik yaranan fikirlər internet sözü ilə də bağlıdır. Bu sözün dəqiq yazılışı ilə bağlı hələ ki yekdil varianta rast gəlinmir. Biri sözü xüsusi isim olaraq böyük, başqa biri ümumi isim olaraq kiçik hərflə yazılışını qəbul edir. Müasir dövrdə terminoloji lüğətlərin vahid prinsiplərlə tərtibi ən vacib məsələlərdəndir. Təəssüf ki, yeni sözlərlə bağlı hamının istifadə edə biləcəyi lüğət bu günədək hələ də yoxdur. Eyni zamanda, dövrün tələblərinə uyğun Azərbaycan dilində tam müəyyənlanmış sistemli elmi dil yoxdur. Müasir dövrdə informatika və linqvistikanın qovuşduğundan yaranan kompüter dilçiliyi sürətlə inkişaf edən elm sahələrindəndir. Hazırda yeni yaranmış kompüter dilçiliyi tətbiqi dilçiliyin bir qolu kimi informatikanın linqvistik əsaslarını kompüter proqramları vasitəsilə dil və təfəkkürün, dilin modelləşdirilməsini öyrənir və bununla informasiyanın təqdimində ümumi dili yaratmaq və təkmilləşdirmək, süni intellektin əsas məsələlərindən sayılan təbii dillərin interfeysini, informasiya sistemlərinin modelləşdirilməsi kimi məsələlərin həllini qarşısına məqsəd qoyur.

Azərbaycan dilinin qorunması və inkişafı istiqamətində mövcud olan problemlərdən başlıcası dilimizdə terminologiyanın yaranma mənbələrində baş verən dəyişiklikləri nəzərə alaraq, onun inkişafını düzgün istiqamətləndirməkdir. Lüğətlər tərtib edən zaman nəzərə alınmışdır ki, ingilis dili dünya miqyasında geniş yayılmış beynəlxalq ünsiyyət vasitəsidir.

Eyni zamanda, respublikada indiyə qədər elm və texnikanın müxtəlif sahələrinin inkişafında rus dilinin rolunun (Azərbaycan-ingilis-rus) nəzərə alınması vacibdir. Bu baxımdan terminoloji lüğətlərin tərtibi zamanı türk dilinin də cəlb olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məqalənin əsas məqsədi Azərbaycan və ingilis dillərində:

- Leksik sistemdə telekommunikasiya terminologiyasının yerini müəyyənləşdirmək;

- Telekommunikasiya terminlərinin əmələgəlmə zərurətini və səbəblərini göstərmək;

- Telekommunikasiya terminlərinin dilin leksik sistemindəki rolunu aydınlaşdırmaq;

- Telekommunikasiya sahəsində yaranan həm milli, həm də alınma sözləri müəyyənləşdirib dəqiqləşdirmək;

- Telekommunikasiya terminlərinin xüsusiyyətlərini göstərmək.

Azərbaycan və ingilis dillərində telekommunikasiya terminologiyası birdən-birə yaranıb inkişaf etməmişdir. Bu, tədricən dünya elm məxəzlərindən qida almış və getdikcə formalaşmışdır.

Vaxtilə elm hansı dövrdə, hansı əsrdə hər hansı bir sahədə güclü inkişaf etmişdirsə, o əsri həmin elm sahəsinin adı ilə adlandırmışlar. Məsələn, kimya əsri, kosmos əsri, hazırda isə kompüter əsri və s. Müasir dövrdə informatika elmi güclü inkişaf edir və bu inkişafı bağlı yeni-yeni terminlər yaranır. Hazırda hamının istifadə etdiyi kompüter və yaxud internetdən bir vəsait kimi istifadə olunmasaydı, onun nə olduğunu heç cür təsəvvürə sığışdırmaq mümkün olmazdı. İşlədən adam indi görür və dərk edir ki, kompüter elektron hesablayıcı maşınların geniş yayılmış bir sahəsidir. Bu cihazda yazmaq, məlumat ötürmək, maraqlı oyunlar nümayiş etdirmək, musiqi dinləmək, filmə baxmaq, fotosəkil çıxarmaq və s. mümkündür. İnternet qlobal kompüter şəbəkəsidir ki, bu cihaz məlumat mənbəyini, onun istehlakçıları vahid informasiya məkanında birləşdirir. Bu cihaz həm də ümumdünya kompüter-peyk kommunikatív-informasiya xidmətlərinin şəbəkəsidir. Bir sözlə, bu həm də güclü, hərtərəfli yaddaş mexanizmidir, yaddaş “kitabça”sıdır. Doğrudur, müəyyən işlər görülsə də, lüğətlər tərtib olunsada, bu sahədə söz və terminlər hələ tam öz əksini tapmamışdır.

Azərbaycan və ingilis dillərində, eləcə də digər dillərdə işlənən sahə terminlərinin əsas xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi mənalandırmaq mümkündür. Hər bir elm sahəsinin özünəməxsus terminologiyası vardır. Həmin terminlər semantikasına görə bir-birindən fərqlənir. Üslubi neytral söz olmaqla müəyyən hadisəni ifadə edir və konkret mənaya malikdir; terminlər, əsasən, ümumxalq dilinin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu əsasında formalaşır; ümumxalq dilindən götürülmüş bu və ya digər söz yeni

vəzifələr və professional mənalara kəsb edir; terminlər yalnız daxil olduğu sahədən başqa digər məfhumları ifadə etmir. Çoxmənalılığa meyl etməsi çox məhduddur; terminlər konkret bir məna bildirməklə, bir hissəsi ümumişlək olduğu halda, digər bir hissəsinin işlənmə xüsusiyyəti çox məhduddur.

Bütün bu göstərilən hallar telekommunikasiya terminologiyasına da aiddir. Dildə digər terminlər kimi, telekommunikasiya terminləri də hamı tərəfindən asan mənimsənilir, sonra ümumxalq və ədəbi dil leksikasına daxil olub, onu zənginləşdirir. Sonralar isə elm və texnika inkişaf etdikcə yeni-yeni terminlər yaranır. Müasir dövrdə bu proseslər telekommunikasiya terminologiyası sahəsində daha sürətlə gedir.

İstər Azərbaycan dilində, istərsə də ingilis dilində telekommunikasiya terminləri milli terminologiyaya söykənir. Odur ki, sahə terminologiyasının bir qismi kimi, onları ümumi terminoloji sistemdən ayrı təsəvvür etmək olmaz. Yəni milli terminologiyanın tərkib hissəsi kimi telekommunikasiya terminlərinin də formalaşmasında və inkişafında eyni motivlər müşahidə olunur. Məzmunundan da aydındır ki, milli terminlər milli zəmində yaranır, öz milliliyi ilə seçilir. Bu isə xalqın milli təfəkküründən qidalanır, xalqın milli məişətindən doğur, fəaliyyət sahəsində meydana gəlir. Fəaliyyət sahəsinin formalaşmasında isə informasiya zəruri şərtidir. İnformasiya sahəsində bir çox fərqləndirici əlamətlər meydana çıxır ki, bu da fəaliyyət sahələrinə məxsus söz və terminlərdə özünü göstərir. İnformasiya intensivliyi həmin söz və ya terminin mənasını dəqiqləşdirir, onu özünün xüsusi malı edir. Xüsusi sahə təşkil edən terminlər öz semantik əlamətlərinə görə ümumişlək sözə çevrilir. Sahə terminologiyasına xas olan belə bir cəhət telekommunikasiya sahəsində xüsusi termin səciyyəsi daşıyan rabitə, poçt, telefon, teleqraf, kabel, radio, elektrik, kommutator, televizor, mobil, peyk və s. kimi leksik vahidlərin artıq, demək olar ki, ümumişlək sözlərdən heç bir fərqi yoxdur. Azərbaycan və ingilis dillərində işlənən telekommunikasiya terminləri ilə bağlı sözləri mənşəyinə görə iki böyük qrupa bölmək olar: 1. Azərbaycan dilinə məxsus milli terminlər; 2. İngilis dili mənşəli və başqa dillərdən keçən alınma terminlər.

İstər Azərbaycan dilində, istərsə də ingilis dilinin lüğət tərkibində telekommunikasiya terminlərinin bir qismi milli dilə məxsus sözlərdən ibarətdir. Tədqiqat prosesində aydın olmuşdur ki, hər iki dildə rast gəldiyimiz terminlərin bir qismini adi danışq dilində istifadə olunan ümumişlək sözlər təşkil edir. Onların əksəriyyəti sahə terminologiyasında işlədilərək, hər hansı bir anlayışı bildirmək üçün alınma terminlərə qoşularaq yardımçı söz kimi çıxış edir. Məsələn, “qurğu” sözü ingilis dilində bir neçə sinonim variantlarla ifadə olunur – apparatus, instrument, device, appliance.

Həmin sözü geniş mənada izah etdikdə bu leksik vahid “bir yerdə qurulmuş mexanizm, maşın, cihazlar sistemi və s. texniki avadanlıqlar”

anlayışını bildirir. Misal üçün, elektrik qurğusu, kompressor qurğusu, avtomobil qurğusu, radar qurğusu, hər hansı bir zavod, fabrik, sex və s. yerlərdə quraşdırılmış qurğular. Azərbaycan dilinin terminologiyasında alınma terminlər əsasən iki istiqamətdə özünü göstərir: birincisi, ərəb və bəzən fars dillərindən alınmalarda; ikincisi isə, Qərbi Avropa mənşəli terminlərdə. Hazırda elmi-texniki inqilab şəraitində rabitənin rolu həm bizim ölkəmizdə, həm də xaricdə xüsusilə artmışdır. Telekommunikasiya terminologiyasında, əsasən, rus və Avropa mənşəli alınmaların rolu və sayı çox böyükdür. İstər Azərbaycan, istərsə də ingilis dillərinin lüğət tərkiblərinin zənginləşmə mənbələrindən biri də başqa dillərdən, ələlxüsus da, Avropa dillərindən alınan söz və terminlərdir. Həmin termin və terminoloji səciyyə daşıyan sözlərin həm Azərbaycan ədəbi dilinin, həm də ingilis dilinin inkişafına böyük təsiri olmuşdur. Avropa mənşəli söz və terminlər Azərbaycan dilinə əvvəllər rus dili vasitəsilə keçirdisə, hazırda Avropa ölkələri ilə siyasi-iqtisadi, mədəni və s. sahələrdə birbaşa güclü və hərtərəfli əlaqələr yaranmışdır və bunun müqabilində terminlər də dilimizə vasitəsiz keçir. Məlum faktdır ki, Avropa dillərinə məxsus söz və terminlər Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsilə əsasən XIX əsrdən keçməyə başlamışdır. Bu vaxt digər sahə terminologiyalarında olduğu kimi, daha sonralar telekommunikasiya sahəsini də əks etdirən bəzi terminlər dilimizə keçməyə başlamışdır və həm yazıçılar tərəfindən, həm də dövrü mətbuatda işlədilmişdir. Məsələn, XIX əsrdə M. F. Axundovun əsərlərində fəlsəfə, hərbi, ictimai-siyasi və s. terminlərlə bərabər, rabitə termini olan “teleqraf” sözü də işlənmişdir. Telekommunikasiya terminlərindən biri və həm də ən işlək olanı “telefon” sözüdür. “Telefon” – yunan sözü olub, tele “uzaq” və phone “səs” tərkiblərindən ibarətdir. İngiliscə “telephone” formasındadır. Bu söz beynəlmiləl termin kimi qəbul edilmişdir. Mənası “danışığı uzaq məsafəyə ötürən qurğular sistemi; elektrik rabitə növü” deməkdir. “Telefon” elektrik rəqslərini səs rəqslərinə çevirmək üçün elektroakustik cihaz kimi də anlaşılr. “Telefon” termini ilə bağlı dilimizdə yaranan telefon aparatı, telefon kabeli, telefon kommutatoru, telefon rabitəsi, telefon reləsi, telefon stansiyası və s. kimi birləşmələr bir-birləri ilə əlaqəlidir. Ümumiyyətlə, Avropa mənşəli alınma telekommunikasiya terminologiyasında işlənən terminləri mənşəyinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: a) Latın dilindən alınan terminlər: faks, aparat, agent, akkumlyator, antena, detektor, informasiya, kanal, kommunikasiya, media, magistral, signal və s., b) yunan dilindən alınan terminlər: panoram, proqram, telefon, disk, kino, sistem, sxem, elektromaqnit və s., c) fransız dilindən alınan terminlər: batareya, dubl, ekran, format, kaset, modem, montaj, izolyator, kod, tarif, mesaj və s., ç) ingilis dilindən alınan terminlər: blok, disket, display, fiber, film, interyer,

intervü, rekord, lazer, tranzistor və s., d) alman dilindən alınan terminlər: drossel, zummer, abonent, pult və s.

Elm və texnika inkişaf etdikcə bu sahədə yeni-yeni anlayışları ifadə edən sözlər də əmələ gəlir, çünki yaranan əşya və hadisələrin adlandırılması zərurəti meydana çıxır. S. Sadıqova bu barədə doğru olaraq yazır: “yeni əşya və hadisələri adlandırmaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə edilir ki, bunlardan biri də sözün, terminin yeni mənada işlədilməsidir. Bu üsulda terminologiya kəmiyyətcə yox, keyfiyyətcə artır. Elə ki, bu zaman terminin daxili tərkibi dəyişir, ancaq mənə dəyişikliyi ilə əlaqədar yeni anlayış bildirir. Yəni meydana çıxmış yeni anlayış, əşya ilə dildə əvvəlcədən mövcud olan anlayış, əşya arasında müəyyən assosiativ əlaqə yaratmaqla terminlərin mənası genişləndirilə bilər. Deməli, semantik üsulda yeni anlayış yalnız mövcud sözlərlə ifadə edilir, terminin, sözün semantik yükü artır” (Sadıqova S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. B: Elm, 2002, s.69). Müasir dilin terminologiyasında sözlərin mənasının dəyişdirilməsi üsulundan geniş istifadə olunur. Əlbəttə, burada söz və ya terminin mənə dəyişmələri, onların mənasına görə inkişafı nəzərə alınmalıdır. Burada mənə çarlığı da əsas rol oynayır. Mənə dəyişmələri terminologiyada müxtəlif nitq hissələrində bir-birindən fərqli şəkildə özünü büruzə verir. Mənə dəyişmələrinə ən çox da termin – söz birləşmələrində rast gəlmək olur. Telekommunikasiya terminologiyasında da bunun şahidi oluruq. Məsələn, “rabitə” sözü ilə bağlı bir çox söz birləşmələri əmələ gəlir ki, onların da hər birinin ayrı-ayrılıqda mənası olur: rabitə texnikası, məftilsiz rabitə, yarımavtomatik rabitə, radio-rele rabitəsi və s. Terminlərin semantik dəyişməsi alınma terminlərdə daha çox özünü göstərir. Telekommunikasiya terminologiyasında da bunun şahidi oluruq. Terminologiyada semantik üsuldan az istifadə olunsada, onlar müəyyən bir anlayışı ifadə etməyə xidmət göstərir. Belə olduğu halda terminlərdə ya təkmənalılıq və yaxud da çoxmənalılıq prosesi meydana çıxır.

“Rabitə” sözünün “Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində” iki mənası verilmişdir: 1. əlavə münasibət, bağlılıq; 2. Məsafəli əlaqə xidməti idarəsi, poçt (Axundov A. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (bircildlik). B: Elm, 2005, s.328). Azərbaycan ədəbi dilində işlənən sadə telekommunikasiya terminlərinə milli dilimizin daxili imkanları əsasında yaranan aşağıdakı sözlər aiddir: dalğa, veriliş, cərəyan, tezlik, səs, işıq, dil, dayaq və s., ərəb mənşəli sözlərdən rabitə, xidmət, əlaqə, şəbəkə, cihaz, əməliyyat, naqıl və s.

Avropa mənşəli sadə telekommunikasiya terminlərinə isə aşağıdakı sözləri misal göstərmək olar: detektor, dinamik, disk, kod, kommunikasiya, kontakt və s.

Düzəltmə quruluşlu telekommunikasiya terminlərinə morfoloji üsulla yaranan sözlər daiddir. İngilis dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində morfoloji söz yaradıcılığı çox zəngin həm də rəngarəng xüsusiyyətlərə

malikdir. Müxtəlif söz qruplarının formalaşmasında məhsuldar olan sözdüzəldici şəkiliçilər telekommunikasiya terminologiyasına aid düzəltmə quruluşlu sözlərin yaranmasında da fəal rol oynayır və yaxından iştirak edir. Məsələn, “rabitə” sözü. Qeyd etdik ki, sahə termini kimi əlaqə, münasibət və texniki vasitələrin köməyi ilə müəyyən məsafədə əlaqə saxlayan idarələr sistemi (poçt, teleqraf, telefon, radio) mənalərini ifadə edir. “Rabitə” sözünə -çi şəkiliçisi əlavə etdikdə “rabitəçi” – “rabitə işçisi” anlayışını, mənasını bildirir. İngilis dilində isə “rabitəçi” sözü artıq tərcümə edilərək düzəltmə isim (söz) kimi deyil, mürəkkəb quruluşlu termin kimi tərcümə olunur: communication engineer. Azərbaycan dilində müxtəlif leksik şəkiliçilər vasitəsilə bir sıra telekommunikasiya terminləri yaranmışdır: poçtalyonluq, tezlik, sonluq, agentlik, rabitəçilik, genişekranlı, şəbəkəli, səsyazma, montajlama, gücləndirici, ötürücü, dalğaötürücü və s.

Ümumiyyətlə, mürəkkəb quruluşlu terminləri 3 qrupa bölmək olar:

1. Tərkibi iki və daha artıq sözdən ibarət olub bitişik yazılan mürəkkəb terminlər. Məsələn, chilledwater – soyudulmuş su, cloudcomputing – bulud texnologiyası, databack-up – məlumatların rezervlənməsi, adequatesecurity – adekvat təhlükəsizlik;

2. Qoşa söz modeli mürəkkəb terminlər. Məsələn, information-coomunication – informasiya-kommunikasiya, Internet of things – internet əşyaları, IT outsourcing – IT resursların kənardan cəlb edilməsi, meet-me-room – trafik mübadiləsi nöqtəsi;

3. Söz birləşməsi şəklində olan mürəkkəb terminlər. Məsələn, on-demandself-service – tələbata uyğun özünə xidmət, real time montoring – real vaxtda nəzarət, virtual hosting – virtual hostinq, virtual storage – virtual yaddaş və s. İstər Azərbaycan dilində, istərsə də ingilis dilində söz birləşmələri şəklində mövcud olan telekommunikasiya terminləri çoxdur və bunlar da əsasən, dildə üç növdə qruplaşır:

Birinci növ təyini söz birləşmələri modeli əsasında əmələ gələn telekommunikasiya terminlərinin komponentləri sözdəyişdirici şəkiliçi qəbul etmir və bir söz digər sözə yanaşır və onu təyin edir. İkinci tərəf də şəkiliçi qəbul etmədən birinci sözə yanaşır və bu vaxt terminoloji söz birləşməsi əmələ gəlir: ana plata (motherboard), ana səhifə (home page), elektron imza (e-sign) və s. İkinci növ təyini söz birləşməsi modeli əsasında əmələ gələn telekommunikasiya terminlərinin birinci tərəfi şəkiliçi qəbul etmədiyi halda, ikinci tərəfi isə mənsubiyyət şəkiliçisi qəbul edir: abonent məntəqəsi (site), peyk yayımı (satellite broadcasting), dalğa itkiləri (wave distortion) və s.

Üçüncü növ təyini söz birləşməsi modeli əsasında əmələ gələn telekommunikasiya terminləri əvvəlki hər iki növ təyini söz birləşməsində formal və sintaktik əlaqəyə görə fərqlənir: batareyanın xəbərdarlıq işıqları

(battery signal light), rəbitənin peyk sistemləri (satellite communication systems) və s.

Ədəbiyyat

1. Z. M. Əliyeva. İngilis və Azərbaycan dillərində telekommunikasiya terminlərinin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Naxçıvan, 2008.
2. Xəbərlər.az. Lüğətlərin onlayn versiyaları. 2015
3. S. Sadıqova. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. B: Elm, 2002
4. A. Axundov. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (bircildlik). B: Elm, 2005
5. Rəbitə Dünyası qəzeti. Azərbaycan dilinin internet şəbəkəsində informasiya bazasının yaradılması. 2015
6. www.azerbaijan-news.az. Azərbaycan dili terminologiyası. 2013

Э.Маммадова

Новые термины, созданные в сфере связи и информационных технологий в последние годы

Резюме

Статья посвящается на тему новые термины, появившиеся в области связи и информационных технологий в последние годы. Проблема осматривается с точки зрения простых и сложных терминов, их правильного перевода на Азербайджанский язык, электронные словари, правил письменности английских слов на Азербайджанском языке. В данной статье исследованы новые термины, появившиеся в сфере связи и информационных технологий, составления электронных словарей, транслитерация английских слов на Азербайджанском языке и т. д. К анализу привлекаются такие слова как satellite broadcasting, wave distortion, battery signal light, satellite communication systems и т. д. Приведенные выше примеры связаны со спутниковой связи, которые появились в Азербайджанском лексиконе последние годы. Для общения люди выражают разные целенаправленные мысли, информируют о тех или иных жизненных фактах, задают вопросы или в зависимости от силы воздействия окружающего мира показывают эмоциональные отношение к тому или иному событию. В связи с развитием спутниковой связи в Азербайджане, появились новые термины, которые используются и воспринимаются обществом. В статье также рассматривается проблема правильного перевода новых терминов на Азербайджанский язык и заимствования терминов, которые не переводятся на родной язык. Количество терминов,

созданных в результате достаточного словообразования, не так много. На обоих языках исследования показали, что телекоммуникационные термины в значительной степени различаются по их актуальности с точки зрения как исторических, так и современных процессов.

E.Mammadova

**New terms created in the field of communications and
informations technologies in the last years**

Summary

The article is devoted to the theme on new terminologies appeared in the field of communication and information technologies in the last years. The problem is examined from the point of view of simple and composite terminologies, their right translation into Azerbaijani language, e-vocabulary, writing rules of English words in the Azerbaijani language. This article explores new terms that appeared in the field of communication and information technology, the compilation of electronic dictionaries, the transliteration of English words in the Azerbaijani language, and so on. Such words as satellite broadcasting, wave distortion, battery signal light, satellite communication systems, etc. are involved in the analysis. The above examples are related to satellite communications, which appeared in the Azerbaijani lexicon in recent years. For communication, people express different purposeful thoughts, inform about certain vital facts, ask questions, or, depending on the strength of the impact of the surrounding world, they show an emotional attitude to this or that event. In connection with the development of satellite communications in Azerbaijan, new terms have emerged that are used and perceived by society. The article also considers the problem of correct translation of new terms into the Azerbaijani language and the borrowing of terms that are not translated into the native language. The number of terms created as a result of sufficient word-formation is not so much. In the both languages the investigations have shown that the telecommunication terms are greatly distinguished for their actuality from the point of view of both historical and modern processes.

Rəyçi: İsmayıl Məmmədli
Filologiya elmləri doktoru, professor

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

ARZU ƏHMƏD HACIYEVA
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ABDULLA ŞAIQIN “NÜŞABƏ” DRAMI

Açar sözlər: “İsgəndərnamə”, “Nüşabə”, poema, dram, iqtibas.

Ключевые слова: “Искендернаме”, “Нушабе”, поэма, драма, заимствование

Key words: “Eskandar-Nameh”, “Nushaba”, poem, drama, quotation

Məlumdur ki, Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə daxil olan 5 poemadan birinin - “İsgəndərnamə”nin “Şərəfnamə” hissəsini dilimizə Abdulla Şaiq tərcümə etmişdir. Şeir tanrısının (X.Rza) sənət dünyasının əzəmətindən, ustalığından təsirlənən ədib özü də Nizaminin motiv və süjetlərini iqtibas edərək əsərlər yazmışdır. Ədib “Nüşabə”(dram və poema), “Fitnə”, “Sultan Səncər və qarı”, “Zalım padşah və əkinçi” əsərlərini Nizami Gəncəvinin əsərlərindən bəhrələnərək yazmışdır. “Nüşabə” pyesindən bir parça, ilk dəfə, 1945-ci ildə “Ədəbiyyat” qəzetinin 25 avqust sayında nəşr olunmuşdur. Qeyd edək ki, bu ərəfədə - Böyük Vətən müharibəsinin qələbə ilə başa çatması ərəfəsində A.Şaiqin yaradıcılığında vətənpərvərlik motivləri üstünlük təşkil edir. Müharibənin insanlardan maddi, mənəvi, bioloji cəhətdən aldıqlarının yerini doldurmaq mümkün olmasa da, onları motivasiya etmək, nə olursa – olsun xoşbəxt gələcəyin olacağına inandırmaq yazıçıların üzərinə düşürdü. A.Şaiq də bir ziyalı kimi bu işin öhdəsindən məharətlə gəlirdi. “Şaiq yaradıcılığının mərkəzində duran, onu məfkurəcə zənginləşdirən keyfiyyətlərdən biri vətənpərvərlikdir; vətənə və xalq xidmət eşqidir. Buna görə də Şaiq qəhrəman Azərbaycan xalqının keçmiş həyatı, azadlıq uğrunda mübarizəsi ilə bağlı hadisələri – “İsgəndərnamə” poemasının ən qüvvətli fəsillərindən birini mövzu seçmiş, onun əsasında “Nüşabə” mənzum dramını yazmışdır”(3,147)1937-ci ildən Gənc Tamaşaçılar Teatrında Ədəbi-bədii hissə müdiri vəzifəsində çalışan Şaiq teatrın repertuarını vətənpərvərlik ideyaları ilə yüklənmiş pyeslərlə zənginləşdirir. “Vətən”, “Eloğlu”, “Nüşabə” və başqa pyesləri ilə oxucuları və tamaşaçıları xeyrin şər üzərində qələbə çalacağına inandırır və onları nikbin gələcəyə kökləyir. “Nüşabə” dramın süjeti “İsgəndərnamə”dəki İsgəndərin Bərdəyə gəlməsi və Nüşabə ilə görüşməsi hissəsinin məzmununa uyğun gəlir. Lakin müəllif təhkiyəsini əvəz etmək,

hadisələri dram janrının imkanları çərçivəsində çatdırmaq, dinamizmi təmin etmək məqsədilə A.Şaiq pyesə bir sıra əlavə obrazlar və konfliktlər əlavə etmişdir. Həmçinin, müəllif təxəyyülünün nəticəsidir ki, pyesdə hadisələr eramızdan əvvəlki dövrü – Makedoniyalı İsgəndərin hakimiyyət dövrünü əks etdirir, bununla bərabər Azərbaycanın Şəki, Gəncə, Bərdə xanlığı kimi xanlıqlardan söhbət açılır.(2)

Daha dərin dramatizm, daha kəskin konflikt yaratmaq üçün müəllif süjeti Nüşabə - İsgəndər, Nüşabə - Tərxan, Nüşabə - Gəray münasibətləri zəminində davam etdirir və qismən buna nail olur.

Mənzum dram bütövlükdə poemanın təsiri altında yazılıb. Bunu dramın təkcə məzmununda yox, həm də dil və üslubunda görmək olar. Aydın şəkildə duyulur ki, A.Şaiq etdiyi tərcümənin təsirindən ayrılmayıb. Fikirlər pyesdə də poemadakı kimi ibrətamiz fikirlər, aforizmlərlə ifadə olunur. Əsərin ilk səhnəsində İsgəndərin Bərdəyə gəldiyini xəbər verən Şəki xanı Tərxan vəziri ilə söhbət zamanı deyir:

Ovçu şahinə qırqovul neylər?
Tükünü qanlı caynağında didər. (1,462)
Yaxud Uluğ bəylə söhbətində Nüşabə deyir:
Ağıl etsə qanı hər yerdə əvəz
Qoruyar qüvvəti, qurban verməz.
Elimin olsa da aslan ürəyi,
Ehtiyatdır igidin hər bəzəyi.
Qeysərin qüvvəti zordur, bunu bil!
Bir həqiqətdi bu, əfsanə deyil! (1,475)

Pyesin əsas qəhrəmanı Nüşabə qeyrətli, namuslu Azərbaycan qadınıdır. “İsgəndərnamə”də olduğu kimi pyesdə də Nüşabə qadınların əhatəsində yaşayır. Sarayını daş-qaşlarla, cəvahiratla bəzəyən hökmdar qadının sarayına kişi buraxılmır. Burada bütün işləri qadınlar görür, hətta döyüşlərdə də onlar özləri iştirak edir. A.Şaiq pyesə romantik çalar əlavə etmək məqsədilə Nüşabənin Salur adlı sevgilisindən söz açır. Nüşabə - Salur sevgisi zəminində müəllif namuslu, sədaqətli bir Şərq qadınının obrazını yaradır. Nüşabə onun yolunda öldürülən Salura bütün ömrü boyu sadıq qalacağına and içir. İti ağı, gözəlliyi, zərafəti ilə bütün xanları məftun edən Nüşabə onların hamısını rədd edir. Salurun şəkli qarşısında diz çökür və deyir:

Salurum! And olsun günəşə, aya
Köksümdə tikdiyin odlı saraya,
Səndən başqasına vermərəm könül
Yox, könül sevdası oyuncaq deyil!
... Salurum! Nə qədər canımda can var,
Mənə kirpiyimlə od daşıtsalar,

Dar, qaranlıq məzar olsa məskənim,
Neştərlə dəlinə bütün bədənim,
Tufanlar qopsa da, bu eşqin ancaq
Vətənin eşqilə əvəz olacaq. (1,468)

Onu sevənlərə qarşı etinasızlığı Nüşabənin düşmənlərini artırır. Gəncə xanı Gəray xan Nüşabədən rədd cavabı aldığı üçün ona qarşı birlik yaratmağa çalışır. Nüşabə, həm də ağıllı, tədbirli bir hökmdardır. Poemada Bərdə sarayına elçi sifətilə gələn İsgəndəri Nüşabə amiranə tərzindən, hökmdarsayağı davranışlarından tanıyır. Onu tanıdığını bildirsə də, İsgəndər elçi olduğunda ısrar edir. Nəhayət, Nüşabə üzərində hökmdarların şəkli toxunmuş ipək xalını gətirdir. Nüşabənin ağıllı cavabları qarşısında təslim olan hökmdar İsgəndər olduğunu etiraf etməli olur. Pyesdə İsgəndərin Nüşabənin sarayına gəlişi eynilə təsvir olunmuşdur. İsgəndər elçi sifətilə Bərdə sarayına gəlir və Nüşabənin ısrarları nəticəsində İsgəndər olduğunu etiraf edir. Özünü gizlətmək fəndindən A.Şaiq pyesin başqa bir səhnəsində də istifadə edir. Şəki xanı Tərxan Nüşabənin kimliyini soruşanda o özünü tanıtmır. Dramda bir sıra ibrətamiz səhnələr təsvir olunur ki, onlar türk tarixinin müəyyən səhifələrini xatırladır. Ordusunun döyüşçüsünü öldürən İncini düşmən onun əvəzinə istəyir. Nüşabə İncini düşməne təslim edir. Çünki bir əsgərini fəda etməklə ölkəsini təhlükədən qurtaracağına inanır. Nüşabə eynilə Hun hökmdarı Mete kimi torpağını qorumaq üçün ən sadıq dostundan vaz keçir. Analoji addımı Mete xan da atır. Düşmən Mete xandan atını istəyir, o verir. Arvadını istəyir, o verir. Torpağını istəyəndə, etirazını bildirir. Nüşabə də uzaqgörən, müdrik siyasətçi kimi öz sadıq əsgərini torpağını qorumaq naminə qurban verməyə hazırdır. Pyesin başqa bir səhnəsində Uluğ bəy İsgəndəri məğlub etməkdən danışarkən deyir:

Nə cəza vermişsə Tomris Xosrovə
Biz də o cəzanı verərik dəvə. (1, 473)

Tarixdən məlumdur ki, eramızdan əvvəl VI əsrdə yaşamış Massaget (qədim türk tayfası hesab edilən sakların bir qolu) hökmdarı Tomris oğlunu öldürdüyü üçün İran şahı Xosrovu (Kiri) cəzalandırır. Evlilik təklifinə rədd cavabı alan Xosrov şah Tomrisdən intiqam almaq məqsədilə düzənlədiyi bir şərab məclisində Tomrisin oğlunu öldürür. Çox sevdiyi oğlunu itirən Tomris and içir ki, oğlunu mərdliklə deyil, şərab içirdərək qətlə yetirən Xosrovu qanla doyuracaq. Tomris onun başını kəsdirib qanla dolu tuluğa atdırır.

Pyesdəki obrazların çoxu tarixi şəxsiyyətlərin prototipidir. Onlar tarixdə bu və ya digər xidmətləri ilə qalmış yunan əsilli məşhurlardır. Söhbət Makedoniyalı İsgəndərdən getdiyi üçün dramda yunan qəhrəmanlarının obrazları canlandırılır. Müəllif sözügedən mühiti yaratmaq məqsədilə həmin qəhrəmanların adlarını əsərə gətirir. Onlar bəzən öz prototipləri ilə eyni

missiyanı yerinə yetirmirlər. Dramda Yunan filosofu Aristotel özünün şərqli adı ilə - Ərəstu adı ilə İsgəndərin vəziri kimi təqdim olunur. Tarixdən məlumdur ki, Aristotel İsgəndərin müəllimi olmuşdur. Yeri gəlmişkən, “İsgəndərnəmə” poemasında da Ərəstu İsgəndərin vəziridir.

İsgəndərin ordusunun sərkərdəsi Attal da tarixi şəxsiyyətdir. Eramızdan əvvəl III - II əsrlərdə yaşamış II Attal Perqamon dövlətinin kralı olub. Antalyada heykəli olan Attal Antalyanın, Filadelfiyanın qurucusu hesab edilir.

Məlumdur ki, İsgəndər Axilles adlı klassik qəhrəmana çevrilib. Adriatik dənizindən Hind çayına qədər böyük bir ərazini əhatə edən imperiyanın yaradıcısının ölümsüzlüyü barədə söz-söhbətlər yalnız dabanından vurularsa ölə biləcək bir varlığın – yarıtanrının – Axillesin yaranışına səbəb olur. Böyük İsgəndər Axilles kimi yunan və qeyri-yunan mədəniyyətlərinin qəhrəmanı olur. Axilles “Nüşabə” dramının qəhrəmanlarından, daha doğrusu İsgəndərin ordusunun sərkərdələrindən biridir. Dramda Xorasan naibinin müavini, Flutun atası kimi təqdim olunan Parmenun obrazı II Filip və onun oğlu Makedoniyalı İsgəndərin hakimiyyətləri dövründə vəzifədə olmuş məşhur bir generalın adı ilə adlandırılmışdır. Nüşabənin sevgilisi Salurun qatili, İsgəndərin casusu Kimon adı da tarixdən eramızdan əvvəl VI-V əsrlərdə yaşamış Afinalı dövlət adamı və general kimi məlumdur. Qeyd edək ki, dramdakı obrazların adları təsadüfən adlandırılmamış və bir yazıçı kimi A.Şaiqin fərdi üslubunda adlar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat:

1. A.Şaiq. Əsərləri. 5cildə, IIc, Azərnəşr, 1968
2. C.Xəndan. “Nüşabə”, “Kommunist” qəzeti, 30 noyabr, 1946
3. Y.İsmayılov. Abdulla Şaiqin həyatı və bədii yaradıcılığı. Bakı, Az.SSR EA-nın nəşriyyatı, 1962

Arzu Ahmad Hacıyeva, doctor of philosophy on philology, leading scientific worker of the department of New Period Azerbaijani Literature of the Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of Azerbaijan National Academy of Sciences

A.Hacıyeva

“Nushaba” drama of Abdulla Shaig Resume

As it is known, “Sharafnama”, the part of the poem of “Eskandar-Nameh” –one of the poems which includes Nizami Ganjavi’s “Khamasa” was translated to our language by Abdulla Shaig. Writer who was influenced from the creativity of Nizami also created new works using plot and motifs of his works. “Nushaba”, “Fitna” dramas were written on the basis of motifs “Eskandar-Nameh”, “Seven beauties” poems.

A. Shaig's creativity is characterized with the works that motivate people on the eve of finishing Great patriotic War and convince them to the happy future. In those years, he as a dramatist enriched the repertoire of the Young Spectators' Theater. "Nushaba" is also the play of this kind.

Plot of the "Nushaba" drama coincides with the part of "Eskandar-Nameh" in which Iskandar arrived in Barda and met with Nushaba. Though Poet added a number of additional characters and disputes to the drama written in verse in order to substitute author's narrative, to deliver events in the frame of the opportunities of drama genre as well as to provide dynamism. Drama expressed in verse was completely written under the influence of the poem. It is not only seen in the content of the work, but in the peculiarities of language and style. As in poem, the thoughts are expressed with exhortative thoughts and aphorisms.

A.Гаджиева

**Драма Абдуллы Шаига «Нушабе»
Резюме**

Как известно, перевод на наш язык части «Искандернаме» - одной из пяти поэм, входящих в «Хамсе» гениального Низами Гянджеви – под названием «Шерефнаме» был переведён Абдуллой Шаигом. Под влиянием творчества Низами, используя сюжет и мотивы его творений, классик создал также и новые произведения. Драмы «Нушабе», «Фитне» были написаны на основе поэм Низами «Искандернаме» и «Семь красавиц». Творчество А.Шаига отличается произведениями, которые в период накануне окончания Великой Отечественной Войны мотивировали читателей, побуждая их верить в светлое будущее. В те годы он как драматург обогатил репертуар Театра Юного Зрителя подобными произведениями. Пьеса «Нушабе» тоже относится к таким творениям классика. Сюжет драмы в стихах «Нушабе» соответствует эпизоду «Искандернаме», в котором Искандер приезжает в Барду и встречает там Нушабе. Однако с целью видоизменить авторское повествование, привести историю в соответствие с требованиями драматического жанра, обеспечить динамизм повествования, Шаиг привнес в свое произведение новые образы и конфликты. Драма в стихах в целом была создана под влиянием поэмы. Это можно наблюдать не только по сюжету произведения, но и по особенностям его языка и стиля. Как в поэме, так и в пьесе мысли выражаются поучительными суждениями и афоризмами.

Rəyçi:

Zaman Əsgərli
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

ƏZİZ ƏLƏKBƏRLİ

AMEA Folklor İnstitutu

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ezip_elekberli@rambler.ru

İRƏVAN FOLKLORUNDA SU KULTU

Açar sözlər: İrəvan, Qərbi Azərbaycan, Göyçə gölü, Zəngəzur mahalı, Siyuni, Sisakan

Key words: Iravan, Western Azerbaijan, Goyche Lake, Zangazur region, Siyuni, Sisakan.

Ключевые слова: Иреван, Западный Азербайджан, озеро Гокче, Зангезурская область, Сиюни, Сисакан.

Yaradıcı başlanğıcın əsas ünsürlərindən olmaqla, su həm də mifoloji düşüncənin ilkin arxetiplərindən biridir. Buna görə də dünyanın mifoloji modelində onun özünəməxsus yeri var. Elə bu xüsusiyyətinə görə də ən qədim miflərdə su obrazı xüsusi yerə və statusa malikdir. Təkcə türk xalqlarında deyil, dünyanın başqa xalqlarında da eyni mənzərənin şahidi olmaq mümkündür. Demək olar ki, dünyanın bütün xalqlarında su ilə bağlı çoxlu mətnlər, inanclar, atalar sözləri, əfsanə və rəvayətlər, obrazlar qeydə alınmışdır. Ümumtürk və ümumoguz düşüncəsinin tərkib hissəsi olaraq, Azərbaycan mifik və bədii düşüncəsində də su ilə bağlı çoxlu obraz, motiv və elementlər mövcuddur. Azərbaycanda bu gün də su ilə bağlı inanclar yaşamaqda, mərasimlər icra olunmaqdadır. Ona görə də Azərbaycan folklorunda su kultu ilə bağlı mətnlərin öyrənilməsi folklorşünaslığın aktual problemlərindəndir. Xüsusilə Azərbaycanın tarixi torpaqlarından və ən qədim Türk-Oğuz yurdlarından olan, Azərbaycan-türk milli mədəni dəyərlərinin daha böyük mühafizəkarlıqla qorunub saxlandığı bölgələrdən sayılan İrəvan əyalətinin folklor örtüyünün öyrənilməsi son dərəcə vacibdir.

Məsələn, İrəvan əyalətinin, demək olar, bütün bölgələrində əyələrlə//hamilərlə bağlı çoxlu folklor mətnləri qeydə alınmışdır. Bunların içərisində su əyəsi//su anası//su hamisi xüsusi yer tutur. Ağbaba mahalından toplanmış bir mətnə göstərilir ki, iki nəfər balıqçı şər qarışan vaxt balıq tutmuşlar. Birdən bunların tilovuna bir balıq düşür, amma bu balıq elə haray salır, elə qorxunc səslər çıxarır ki, balıqçılar özlərini itirib, onu suya atırlar. Bundan az sonra balıqçıların hər ikisinin gözləri tutulur. Sən demə, tilova düşən adi balıq yox, su əyəsi//su anası imiş. Su əyəsinin qəzəbinə gələn balıqçılar bunun bədalini gözlərini itirməklə ödəyirlər. Təbii ki, balıqçılar məhz balıq tutduqlarına görə cəzalandırılmalı bilməzdilər, onda gərək su əyəsi bütün balıqçıları cəzalandıra idi. Halbuki balıq tutmaq heç bir düşüncədə günah

sayılmayıb, sayıla da bilməzdi. Çünki balıqçılıq insanın mövcudluğunu təmin edən ilkin peşə formalarından biridir. Burada balıqçılar müəyyən qadağaları, müqəddəs meyarları pozduqları üçün su hamisinin qəzəbinə gəlmiş və cəzalandırılmışlar. Bu qəzəbin mümkün səbəblərindən birini mətnin özündə tapırıq: balıqçılar şər qarışanda balıq ovuna çıxırlar. Ümumiyyətlə, “şər qarışmaq” ifadəsinin özündə bir pislik, bədlilik, qaralığ hökm sürməklə yanaşı, bu zaman məfhumu ilə bağlı xalq inanclarında da çoxlu qadağalar mövcuddur: “axşamın xeyirindən gündüzün şəri yaxşıdır”, “şər qarışanda çölə çıxmazlar”, “şər vaxtı uşağı vurmazlar”, “axşam – şər vaxtı evi süpürəndə evin bərəkəti qaçar”, “şər vaxtı barlı ağacın altına getməzlər, yoxsa bizdən yeylər onu vurur”, “şər vaxtı ağlamaq olmaz, çünki ağlayanın səsi, göydə bir məleykə var, onun xoşuna gələr, o istəyər ki, ağlayan adam həmişə ağlasın”, “axşam vaxtı kim dırnaq tutsa, ömrü qısalar”, “günəş batandan sonra evdən nəse versən, evin bərəkəti qaçar”, “körpəni şər vaxtı evdən çıxaranda yanına pambıq, qənd, kömür qoymaq lazımdır ki, körpəyə sədəmə toxunmasın” və s. və i.a. (1, 35-37).

Hətta Zəngəzur mahalından toplanmış bir folklor mətnində deyilir ki, şər vaxtı suyun üstə getməzlər, çünki suyun içində məleykələr var, adama toxunallar, ağzı əyilər, qolu quruyar, vurğun vurur (2, 100)

Qaraqoyunlu mahalında geniş yayılmış mətnlərdə isə deyilir ki, bütün əyələrə, o cümlədən su əyəsinə gərək mütləq salam verəsən. “Suya salam verməsən, su sənə qarğış eləyər. Səhər-səhər axar çayın üzərinə gedib salam verməlisən, yoxsa su sənə xətər toxuyar” (3, 9).

Həm də su əyəsi bütün sular da – çayda, göldə, bulaqda da olur.

İrəvan folklorunda təkcə su əyəsi ilə deyil, həmçinin ev əyəsi, ağac əyəsi, dəyirman əyəsi və s. ilə bağlı da çoxlu folklor mətnləri müşahidə olunur. Azərbaycan folklorunun bir özünəməxsusluğu da ondadır ki, onu yaradan və yaşadan etnosun yayıldığı coğrafiya ilə bağlı çoxlu sayda folklor mətnlərinə, xüsusilə əfsanə və rəvayətlərə malikdir. Azərbaycanda bəlkə də elə bir su hövzəsi – çay, göl, bulaq yoxdur ki, xalq arasında onlarla bağlı hər hansı bir əfsanə olmasın. Bu, İrəvan folkloruna da eyni dərəcədə aiddir.

Bu bölgədən toplanan epik folklor nümunələrində – nağıl və dastanlarda da su obraz və motivlərinə geniş təsadüf edilməkdədir. Ümumiyyətlə, “su kultu ilə bağlı nağıllarda sıx-sıx tuş olduğumuz pəri obrazı” dastanlarımızda da tez-tez müşahidə olunmaqdadır (4, 138).

Lakin su kultu ilə bağlı inam və inanclar daha çox mərasimlərdə qorunub saxlanmışdır. Bu, bir tərəfdən qədimdə su kultu ilə bağlı xüsusi mərasimlərin icra olunması ilə əlaqədardırsa, digər tərəfdən həmin mərasimlərin və ya onların müəyyən hissəsinin günümüzə qədər yaşarılığından, yəni hələ də icra olunmaqda olmasından irəli gəlir. Məsələn, yağış yağdırma mərasimi bütün Azərbaycanda, o cümlədən İrəvan əyalətində ən geniş yayılan mərasim-

lərdəndir. İrəvan əyalətində su kultu ilə bağlı qədim inamların ən çox yer aldığı mərasimlərdən biri də Novruz bayramı ilə bağlı icra olunan ayinlərdir. Məhz Novruz bayramında qızlar gələcək talelərini öyrənmək üçün suya üzük salırlar. Və ya “ilin axır çərşənbəsində kasa dolusu su götürüb, onun içinə ucuna pambıq dolanmış iki iynə atırlar, əgər iynələr bir-birinə yaxınlaşıb görüşürlərsə, onda niyyətlər hasil olur” (3, 10). Məhz Novruzda səhər tezdən bulaq başına gedilir və oradan su gətirilir. Çünki “Novruz bayramında kim gün çıxmamış hamıdan tez bulaqdan su gətirib onunla xamır yoğursa, o evdən bin-bərəkət heç vaxt əskik olmaz” (6, 93). Məhz Novruzda “İlin axır çərşənbəsində gecə yarısı yuyunub paklanandan sonra axar suyun qırağında oturub, niyyətini ona danışsan, o niyyətinə çatarsan. Dərdini, ağrını, azarını suya söyləsən, su o gecə hamısını özü ilə yuyub aparar” (6, 93). Məhz Novruzda “ilin axır çərşənbəsində bir subay oğlana iki boş qab verib suya yollayırlar, tapşıırırlar ki, boş qablardan birini su ilə doldursun. Oğlan əgər sağ əlindəki qabı doldurub gətirsə, niyyəti hasil olar” (6, 93) və s. Belə misalların sayını daha da artırmaq olar.

Biz folklorda müşahidə olunan su kultu ilə bağlı bütün elementləri məhz mifik düşüncədəki su ünsürü ilə bağlamağın tərəfdarı deyilik. Təbii ki, su yaradıcı başlanğıcdır, lakin yaddan çıxarmaq lazım deyil ki, folklorda, xüsusilə folklorun epik janrlarında, əfsanə, rəvayət və dastanlarda xalqların tarixində iz buraxmış müəyyən elementlərin də izləri ola bilər. Məsələn, türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan türklərinin etnogenezində yaxından iştirak edən qədim türk tayfalarından biri də Su tayfaları olmuşdur. E.ə. III minilliyin əvvəllərindən xüsusilə Urmiya gölü hövzəsində yaşamış bu türk tayfası tarixdə su, subı, suvbi, subir, subar, suber, suvar adları ilə tanınmışdır. Subar etnonimi “sub” və “ər” komponentlərindən ibarətdir ki, burada “sub” komponenti “su” sözünün qədim forması, “ər//er” komponenti isə “ər”, “kişi”, “adam” anlamlarında olmaqla, “subar” sözü “su adamı” mənasında başa düşülməlidir. Etnonimin digər variantları da oxşar anlamlardadır. Məsələn, “suvbi” variantında “bi” komponenti “boy”, “tayfa” və ya cəm şəkilçisi kimi izah oluna bilər. Bütün hallarda “subar” etnonimi və onun variantları (subı, suvbi, subir, suber, suvar) “su əri”, “su adamı”, “sular”, “su tayfaları” anlamlarında izah olunur.

Maraqlıdır ki, İkiçayarası əhali də “sub ər” adlandırılmışdır. Sonralar böyük bir əraziyə yayılan bu tayfalar təkcə Yaxın Şərqə yox, Orta və Uzaq Şərqə də yayılmış, hətta böyük bir coğrafiyaya öz adlarını vermişlər – Sibir (7, 156-162). Eramızın I minilliyində Albaniya ərazisinə hunların tərkibində gələn və savar, suvar, sovde, savde, sote, sodi adları ilə tanınan su tayfaları, əslində vaxtilə Orta və Uzaq Şərqə doğru köç etmiş su tayfalarının sonrakı dövrlərdə geriye – Qafqaza qayıtmış törəmələri idi.

Bizim fikrimizcə, şumerlər də bunlardan ayrılmışlar. Şumerlərlə bunların adları arasında böyük yaxınlıq vardır. Şumer və akkادلardan

şimalda Subir (akkadca Subar, Şubar) etnosları yaşayırdılar. Buradakı Subar, Şubar sözləri ilə Sumer, Şumer sözlərinin mixi yazılışında, güman ki, fərq olmamışdır. Şumer sözünün sumer, suber formaları, mixi yazılarda ş və s səslərini fərqləndirməyin çətinliyi bunların eyni etnos olduğunu, bir qisminin İkiçayarasına endiyini (Zaqroş ərazisindən endiyini artıq heç kəs inkar etmir), bir qisminin Şərqi Asiya ərazilərinə yayıldığını, şərqlə hərəkət edənlərin müəyyən zaman keçdikdən sonra güclü Hun imperiyası tərkibində yenidən Ön Asiyaya döndüklərini söyləməyə tam əsas verir. Azərbaycan, o cümlədən İrəvan əyalətində də qədim su tayfaları geniş yayılmışdır və bu yayılma daha çox Göyçə gölü hövzəsinə və ətrafına uyğun gəlir. Təsədüfi deyil ki, Göyçə gölündəki Adada yerləşən qədim məbəd tarixən Suvəng (Suvəng//Sivəng) adlanmış və həmin ərazilərə 19-cu əsrdə Yaxın Şərqdən köçüb gəlmiş hay-ermənilər bu gün həmin məbədi və məbədin adı ilə bütün Göyçə gölünü Sevan adlandırırlar. Bundan əlavə, Göyçə gölündən cənub-şərqə doğru uzanan, Qərbi Azərbaycanın ən böyük və ən qədim bölgələrindən olan Dərələyəz və Zəngəzur mahallarını əhatə edən tarixi mahal da Suyuni//Siyuni (Si-uni, yəni su tayfalarının ölkəsi) adlanmışdır ki, bəzi mənbələrdə bu, Sunik//Sünik şəklində də qeyd alınmışdır. Daha sonrakı dövrlərdə mahalın adı Susakan//Sisakan (sakların su tayfalarının ölkəsi adlanması) şəklinə düşmüşdür ki, bu da, əslində, etnotoponimin əvvəlki anlamlarından qətiyyən fərqlənmir (5, 59-72). Buna görə də biz belə bir ehtimalı irəli sürürük ki, İrəvan əyaləti qədimdən bəri türklərin su tayfalarının sıx məskunlaşdığı ərazilərdən olduğundan və bu bölgədə su etnonimi ilə bağlı dini məbədlərə, yaşayış məntəqələrinə sıx-sıx rast gəlindiyindən bu bölgədəki su ilə bağlı mifoloji mətnlərdə, inamlarda, rəvayət və əfsanələrdə həm də bu tarixi faktı diqqətdə saxlamaq və tədqiqatə cəlb etmək lazımdır.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan folkloru antologiyası, 10-cu kitab, İrəvan çuxuru folkloru, Bakı, “Nurlan”, 2013
2. Azərbaycan folkloru antologiyası, 12-ci kitab, Zəngəzur folkloru, Bakı, “Nurlan”, 2005.
3. Azərbaycan folkloru antologiyası, 7-ci kitab, Qaraqoyunlu folkloru, Bakı, “Nurlan”, 2002.
4. Aynur Babək. Azərbaycan folklorunda su ilə bağlı inamlar, Bakı, “Nurlan”, 2011.
5. Musa Urud. Zəngəzur, Bakı, “Nurlar”, 2005.
6. Azərbaycan folkloru antologiyası, 3-cü kitab, Göyçə folkloru, Bakı, “Səda”, 2000.
7. Firidun Ağasıoğlu. Azər xalqı, Bakı, “Ağrıdağ”, 2000.

8. Əziz Ələkbərli. Qərbi Azərbaycan abidələri, Bakı, “Ağrıdağ”, 2006.

A.Alakbarli

**Cult of water in folklore
Summary**

Studying of the folklore texts in connection with the water cult in the Azerbaijani folklore is one of the actual problems of the folklore studies. As, the Iravan province, one of the historical lands of Azerbaijan was closely populated by the Turkic family (tribe) Su, mythological texts, believes and legends are spread out broadly in this region. Existence of residential places and religious temples related to the ethno-toponym “Su” in the basin of the Lake Goyche, one of the Oghuz’s ancient native lands necessitates studying this region’s historical geography and the folklore stratum; the other inevitable fact is that the historical name of the Zangazur region, one of the greatest and the most ancient regions of Azerbaijan was Siyuni / Sunik (Si // Su-uni, i.e. the country of tribes “Su”) and in later periods – Sisakan / Susakan (country of Saks, the tribes of si/su).

A.Алекперли

**Культ воды в фольклоре
Резюме**

Изучение фольклорных текстов в связи с культом воды в азербайджанском фольклоре является одной из актуальных проблем фольклорных исследований. Поскольку Ираванская провинция, одна из исторических земель Азербайджана была тесно заселена тюркской племенем Су (Su), в этом регионе мифологические тексты, верования и легенды широко распространены. Существование жилых мест и религиозных храмов, связанных с этно-топонимом «Су» в бассейне озера Гокче, одной из древних родных земель Огузов, требует изучения исторической географии и фольклорного слоя этого региона; другой неизбежный факт состоит в том, что историческое название Зангезурского региона, одного из крупнейших и самых древних районов Азербайджана был Сиюни / Суник (Si // Su-uni, т.е. страна племен «Су») и в более поздние периоды - Сисакан / Сусакан (страна Саков, племена си / су).

**Rəyçi: Mahmud Allahmanlı
 filologiya elmləri doktoru**

ZOYA NURİYEVA

BDU-nun dosenti

E-mail:zoya.zerdabi@gmail.com

XIX ƏSRDƏ CƏNUB SLAVYANLARINDA MİLLİ ƏDƏBİYYATIN İNKİŞAFI

Açar sözlər: xalq maarifi, ədəbiyyat, incəsənət, nəşriyyat, yaradıcılıq, tənqidi realizm, görkəmli nümayəndə, milli ədəbiyyat, mədəniyyət, ədəbi dil

Ключевые слова: народное просвещение, литература, искусство, издательство, творчество, критический реализм, известный представитель, национальная литература, культура, литературный язык.

Key words: folk education, literature, art, publishing, creativity, critical realism, prominent representative, national literature, culture, literary language

Cənub slavyan xalqlarının mədəniyyət tarixində XIX əsr xüsusi yer tuturdu. Bu xalqların mədəniyyətində elm, təhsil, maarif, ədəbiyyat,

incəsənətin digər sahələrində dəyərli sənət yaradıcıları yetişmişdir. Cənub slavyan xalqlarının tarixi inkişafında ədəbiyyatın formalaşmağa başlaması milli mədəniyyətin təşəkkülünün ən vacib amillərindən biridir. - İncəsənətin bütün istiqamətləri ilə yanaşı bədii ədəbiyyat növləri də əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf edirdi. Xalqın milli və ədəbi dilinin təşəkkülü xüsusi yaradıcılıq qabiliyyətlərini üzə çıxarır, böyük ziyalı ordusu yetişir və fəaliyyət göstərirdi. Lakin cənub slavyan xalqlarının bir çoxunda milli problem daha kəskin xarakter almaqda davam edirdi.

Görkəmli maarif xadimləri bədii ədəbiyyat nümayəndələri qarşısında məsələ qaldırırdılar ki, geriliyin qalıqlarını tənqid etməklə vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəvi təbliğatı canlandırsınlar, ədəbiyyata didaktik və satirik xarakter versinlər. Bunları həyata keçirmək ümidi ilə yeni nəşriyyatlar açılır, kitab çapı artır, qəzet və jurnallar meydana gəlirdi. Ədəbiyyatın inkişafında imtiyazlı şəxslərin, xeyriyyəçilərin də böyük xidməti olmuşdur (3, 445).

Ədəbiyyatın başlıca istiqamətləri olan klassizm, sentimentalizm romantizimdən fərqli olaraq realizm daha qabarıq təzahür edirdi. Ən qədim slavyan ədəbiyyatlarından olan bolqar ədəbiyyatı dəfələrlə yadelli işğallar nəticəsində tənəzzülə uğrasada yenidən öz inkişaf mərhələsinə başlayır. Milli intibah, milli müstəqilliyə nail olmağa çalışan inqilabi – demokratların mübarizəsi ədəbiyyatın inkişafına təkan verirdi. Bolqar dirçəlişinin ideoloqu Paisi Xlendarskinin “Slavyan bolqar tarixi” kitabı ədəbiyyatın mərhələli inkişafına öz tövhəsini vermişdir. Sonralar onun şagirdi olmuş Stoyko Vracanski ana dilində əsərlər yazmağa başlamışdır. XIX əsrin ikinci rübündə

varanmış xüsusi mətbəədə bolqar dilində milli ənənələrə söykənən əsərlər çap olunur, nəşriyyatların sayının artması yeni-yeni şair yazıçıların marağına səbəb olurdu(7, 98).

Yeni yaranan nəşriyyatlarda məhdudiyyətlər qoyulmasına baxmayaraq dünyavi kitablar çap olunmaqla bərabər milli azadlıq, milli ruhda ədəbiyyatlara keçid başlayırdı.Ölkədən uzaqlaşdırılmış və mühacir həyatı yaşayan bolqar ziyalıları ədəbiyyatın inkişafı ilə maraqlanırdı, onun yayılmasında misilsiz xidmətlər göstərirdilər.Onların təşəbbüsü ilə bolqar dilində kitab, qəzet və jurnallar nəşr edən ilk mətbəələr açılmışdı.1857-ci ildə Plovdivdə yaradılan nəşriyyatdan sonra bolqar dilində çap olunan əsərlərin sayı artmışdı.

Bolqarıstanda dünyavi ədəbiyyatla da çox maraqlanırdılar. M.Drinov, Y.Venelin, Q.Rakovski, P.Slaveykov, N.Rilski, N.Qerov, V.Aprilov, V.Drumev, N.Bozveli və başqa tanınmış ədəbiyyat nümayəndələri mədəni həyatın müxtəlif sahələrində çalışmaqla bolqar ədəbiyyatı sahəsində xüsusi irs qoymuşdular(1, 387).

Milli ədəbiyyatın təşəkkülündə xarici, xüsusilə də rus ədəbiyyatının mühüm rolu olmuşdur.Ədəbiyyatdakı nailiyyətlər ictimai-siyasi xadimlərin və maarifçilərin adı ilə bağlı idi.İctimai xadim, alim, filosof Lyuben Karavelov həm də bolqar ədəbiyyatında realizmin banisi kimi tanınmışdır.O, "Acı tale", "Bədbəxt ailə", "Donco", "Mucenik" və s. əsərlərində tənqidi realizmə söykənərək inqilabçıların mübariz obrazını yaratmışdı.Bolqar milli və ədəbi dili inkişaf etdikcə yaradıcılıqla məşğul olanların ədəbiyyata marağı da artırdı.-Realist ədəbiyyatın bariz nümayəndəsi Xristo Botev"Ana", "Bağışlamaq", "Qayduklar", "Hacı Dmitri" və başqa əsərlərində azadlıq uğrunda mübarizə aparanların obrazını yaratmışdı(4, 128).

XIX əsrdə ədəbiyyatda xüsusi yer tutan, müxtəlif istiqamətlərdə inkişaf edən realizm, tənqidi realizm, əsas cərəyan kimi fəaliyyət göstərirdi.Bu baxımdan realist janrın davamçılarından şair, yazıçı İvan Vazov və başqalarının əsərləri o dövrün ədəbiyyatında fəxri yer tuturdu.Onun "Bolqarıstanın kədəri", "Əsarət altında"və b.əsərlərində milli azadlıq, inqilabçıların mübarizəsi əsas yer tuturdu.Tənqidi realizm inkişaf etdikcə X.Botev, L.Stoyanov, D.Cintulov, D.Voynikov, Konstantin və Dmitri Miladinovlar, A.Konstantinov, S.Mixaylovski, Q.Kirkov vətənpərvərlik, milli azadlıq hərəkatına həsr olunmuş satirik əsərlərində mütləqiyyətə ifşa etmişlər.Realist ədəbiyyatda kəndli mövzusuna həsr olunan Yelin-Pelin, T.Tserkovski, A.Straşiminov əsərlərində üsyankar kəndli surətləri yaratmış, kəndlilərin ağır həyatını təsvir etmişlər. Tanınmış şair publisist Petko Slaveykov"Qayda" "Makedoniya" qəzetlərində bolqar ədəbiyyatının inkişafına həsr olunmuş lirik mövzularla çıxış etmiş "1854-cu il" "Boyka Voevoda" poemalarında xalq yaradıcılığından bəhs etmişdir(6, 315; 9, 219).

XIX əsrin birinci yarısında serb ədəbiyyatında romantizim, dramatik satirik ədəbiyyat tədricən əsas istiqamət götürürdü .Bu dövrdə serb mahnı janrı dünyada məşhurlaşmışdı.Serb mahnılarını görkəmli avropa şair və alimləri tərcümə edərək öyrənirdilər.Dünya ədəbi mədəniyyətinə daxil olan bu mahnılar slavyan xalqlarının təcavüz altında qalmasını sübuta yetirirdi(3.453).Romantizmin banisi V.Karacic və onun davamçıları P.Neqos, L.Koctic, İ.Zmay, S.Markoviç, İ.İqnatoviç, L.Yazarevic əsərlərində vətənpərvərlik, realizm ənənələrinə üstünlük verirdilər.Serb xalq yaradıcılığı toplusunu ilk dəfə Vuka Karadjic 1814-1815- ci illərdə Venada nəşr etdirmişdi. O, satirik ədəbiyyatın yaranmasında tənqidi məqalələrlə çıxış etmiş və 1823-1834- cü illərdə “Serb xalq mahnıları” adlı dörd kitab, 1821-ci ildə nağıllar toplusu, 1836-cı ildə atalar sözləri toplusu çap etdirmişdir.Onun davamçıları Djuro Daniçic, Branko Radiçeviç serb poeziyasında yeni dövrün əsasını qoymuşdular(1, 475; 5, 216).

Serb ədəbiyyatında milli ruhda yazılmış romantizm mövzuları mühüm yer tuturdu . Şair Y.Yovanovic-Zmay dövrünün problemlərinə münasibətini dolayı yollarla bildirmək məcburiyyətində qalaraq əsərlərində tarixin faciəli hadisələrini zamanəsinin münasibətləri ilə səsləndirirdi.O, 1864-1871 ci illərdə nəşr etdirdiyi “Zmay“ adlı jurnalında ictimai, siyasi həyatın bütün sahələrinə diqqət yetirmiş “Serb ibadəti”, “Paris çökdü” və s.əsərləri ilə romantik ədəbiyyatın görkəmli nümayəndəsi kimi tanınmışdır.C.Yaksiçin əsərlərində lirik romantizmdən realizmə keçid özünü qabarıq şəkildə göstərirdi “Mülkədar”, “Kəndli” əsərlərində kənd həyatından bəhs etsə də azadlıq uğrunda mübarizə əsas üstünlük təşkil edirdi.80-cı illərdə realizmin hakim mövqeyə çevrilməsi ilə Y.İqnatoviç “Qəribə dünya”, S.Kankoviç“Məhv olmuş ideallar” romanlarında ədalətsizlik, cəmiyyətin eybəcərliklərini, mənəvi dəyərlərinin tənəzzülə uğramasını cəsarətlə açıb göstərmişlər.Realizmin satirik qolunun inkişafında xidmətləri olmuş M.Qlišçin, Y.Yazareviç, V.Nuşic və başqaları komediyalarında məmurları, ruhanilərin həyat tərzini satirik qələmə almış, qarət və talan edilən ağır kənd həyatını , monarxist rejimi kəskin tənqid etmişlər.

XVIII əsrin ortalarında Cernoqoriyada ədəbiyyat dini xarakter daşıyırdı.XIX əsrin əvvəllərində əhalisinin çox hissəsi savadsız olan Cernoqoriya mədəniyyəti serb mədəniyyətinin təsiri altında idi. Lakin görkəmli nümayəndələr Pytor I Petroviç Neqos, Pyotr II Petroviç Neqosun yaradıcılığı dövründə ədəbiyyat canlanmağa başlayır(3, 457, 512).Neqos avropa və rus mədəniyyətindən bəhrələnərək gənc şair və alimləri ətrafına toplayaraq ədəbiyyata yeni forma vermişdir. Onun poeziyasının məğzini fəlsəfi və vətənpərvərlik mövzuları təşkil edirdi. Xalqın ağır taleyindən bəhs edən vətənpərvərlik poeziyası xalqa olan məhəbbəti yalnız millətin halına acımaq hissindən deyil, onun yaradıcı gücünə , qüdrətinə , istedadına olan böyük

inamdan irəli gəlirdi. “Dağ çələngi” dramatik poeması qiymətli əsər olmaqla bərabər bütün cənub slavyan xalqlarında böyük əhəmiyyətə malik olmuşdu. Dramaturgiyada R.Srnoqortsin “Çar Laz” I Nikola Petroviçin “Balkan şahzadəsi” əsərləri, M.Lyubişin, “Çernoqoriya və Primorsk nağılları”, M.Milyanovun “Şərəf və qəhrəmanlıq nümunəsi” kimi memuarları, S.Petroviç-Sutsi, M.Şaboic və başqalarının ədəbiyyatın inkişafında xidmətləri olmuşdur.

XIX əsrin əvvəllərində folklarla zəngin Xorvatiyada maarifçilik geniş yayılmışdı. Milli dirçəliş hərəkatı illirizmin yayılması, ədəbiyyatda yeniliklərin baş verməsi romantik şairlərin yaradıcılığına öz tövhesini vermişdir. Onlardan Y.Majiraniç, S.Vraz, P.Preradoviç fərqli obrazlar yaratmış realizmin təşəkkülündən sonra xalqın həyatını, məişətini, incəsənətini həvəslə öyrənib əsərlərə köçürmüşlər. Milli dirçəliş və xalqın mədəni tərəqqisində illiziya hərəkatı xadimlərinin əhəmiyyətli yer tutması tənqidi poeziyanın inkişafında satiradan güclü vasitə kimi istifadə edilməsini xarakterizə edir. Bu baxımdan Dmitri Demetra “Danise” məqaləsində xarici müdaxilədən qorunmaq üçün tənqidi realizmə, acı gülüşə, istehzaya üstünlük verir. Vətənpərvərliklə yanaşı məhəbbət mövzusunda şeirlər yazan böyük şair Pyotr Preradoviçin “Yeni mahnı”, “Birincilər”, “Bizim torpaq” əsərləri əhəmiyyətini itirməyən dəyərli sənət nümunələridir (2, 133; 3, 462).

Ədəbi xorvat dilinin yaradıcılarından olan L.Qay və onun davamçıları ədəbiyyatı təbliğ etməklə bərabər ana dilində qəzet, jurnal, müxtəlif kitablar nəşr etdirirdilər. Ədəbiyyatda realizm cərəyanı genişləndikcə müxtəlif ədəbi janrlarda yazan realizmin banisi A.Şenoa “Yoxsul Yuka”, “İlinin vəsiyyəti”, “Kəndli üsyanı” və s. əsərlərində tarixi faktlarla ölkədə baş verən prosesləri izləmişdi. Bosniya üsyanından bəhs edən “Silah altında” əsərin müəllifi Y.Kunuçic, yaradıcılığında naturalizmin güclü təsiri olan A.Kovaçicin “Baranessanın məhəbbəti” romanlarında xalqın həyatı, məişəti, sosial problemləri əsas yer tutur. Yazıçı İ.Kozarats “Ölü kapitallar” romanında kənd həyatından. V.Novakin “Sonuncu Stipaçiçi” romanında şəhər həyatındakı sosial ziddiyyətlərin dini, milli, ictimai səbəbləri müxtəlif dövrlərdə xalqın taleyindəki oxşar məqamları araşdırır və müqayisə etməklə mürəkkəb vəziyyətdən çıxış yolunu göstərməyə çalışırdılar. Xorvat ədəbiyyatında modernizm cərəyanının geniş yayılması ilə M.İvanov-Dejmanin redaktoru olduğu “Gənclik” və “Xorvat salonu” jurnalları modernistləri öz ətrafına toplayaraq hadisələri canlı təsvir etmək məqsədilə “Xalis incəsənət” uğrunda mübarizə aparır və realizmi qəbul etmirdilər.

Bəhs olunan dövrdə Bosniya və Hertseqovinanın müsəlman əhalisinin mədəniyyətdə islam ənənələrinin yayılmasında rolu olmuşdur. “Tayret” adlı müsəlman maarifçi təşkilatının yaradılması ilə müsəlman ziyalılarının nəşr etdiyi mətbuat orqanlarının sayı artmağa başlamışdır.

Sloveniyada XIX əsrin birinci rübündə romantizm, ikinci yarısında realist meyillərin yayılması ilə dünya mədəniyyətində xüsusi yeri və

əhəmiyyəti olan əsərlər yaranmağa başlanmışdı. İlk onilliklər demək olar ki, slavyan poyeziyası maarifçilik hərəkətinə xidmət edirdi. Romantizm dövründə isə ədəbiyyatda poyeziya janrı üstünlük təşkil edirdi (3, 469, 10, 612). Maarifçi V. Bleyveyzin yaratdığı, redaktoru olduğu və 1843-cü ildə fəaliyyətə başlayan ana dilində işıq üzü görmüş “Kəndli və sənətkarlıq xəbərləri” qəzeti uzun illər nəşr olunmuşdur. Əsas müəllifləri şair M. Vilxar və yazıçı F. Levstik olan “İrəli” jurnalı nəşr olunmağa başlamış və sloven dilində kitab nəşrinin inkişafında Sloven Matitsasın böyük xidmətləri olmuşdur.

Cənub slavyanları arasında ana dilində nəşr olunan kitabların sayına görə sloven ədəbiyyatı birinci yerdə gedirdi. Realizmin formalaşmasına baxmayaraq V. Stritaz, S. Venko, S. Qreqorçič və digər şairlərin əsərlərində romantizm hələ də üstünlük təşkil edirdi. Sloven dilinin inkişafında xidmətləri olan realizmin nümayəndəsi, bütün zamanlarda aktual problemlər, xalq mahnıları, lirik, satirik janrlara daha çox üstünlük verən F. Levstikin povestlərində xalqın gücünə olan inamdan, “Tuqomer” faciəsində isə qədim slavyanların almanlara qarşı inadlı mübarizəsindən bəhs olunur və psixoloji dərinliyi ilə seçilən faciəvi obrazlar yaratmaq məharətini nümayiş etdirir. Naturalizmin meydana gəlməsi ilə böyük həqiqətin soracağı ilə sənətə gələn F. Qoverkoz, Z. Kverdrova, E. Kistan bu janra yaxınlaşmaqla müasirliyə səslənən cəsarətli ideyalar irəli sürmüşlər. Həyat tərzini dəyişmək, gələcəyə ümid bağlamaq meylinin gücləndiyi modernizm cərəyanının meydana gəlməsi Y. Murna-Aleksandroviç, O. Yupañçič, D. Kettenin yaradıcılığında qeyri-adi zənginliyi ilə seçilmişdir (5, 515).

Makedoniya mədəniyyəti digər slavyan xalqları mədəniyyətindən geri qalırdı. Cənub slavyanlarının müdaxiləsinə məruz qaldığından ədəbi dilin formalaşmasında bolqar, serb dilinə müraciət etmək məcburiyyətində idilər. Lakin makedon dilinin bərpası uğrunda mübarizə aparmış, xalq yaradıcılığından bəhs edən toplulaların nəşr edilməsindəki maneələrə baxmayaraq milli ədəbiyyatın inkişafında Dmitriy və Konstantin Miladinov qardaşlarının xidməti böyük olmuşdur. Çətinliklər, hətta həbs və mühacir həyatı yaşayan K. Miladinov ana dilində poemalar və “Cənub həsrəti” şeirini yazmış, irəli sürdüyü cəsarətli ideyalarla, öz missiyasına sədaqəti ilə adını əbədləşdirmişdir. Bundan sonra Q. Pirliçev, V. Cernodrinski, M. Sepenkov makedoniya ədəbiyyatında xüsusi yer tutan əsərləri ilə xalqın böyük bir hissəsinin arzularına cavab verirdilər.

Milli dirçəliş dövründə cənub slavyanların ədəbi nümayəndələri həm də bir-birinin yaradıcılıq həyatında yaxından iştirak edirdilər. Stanko Vraz öz ədəbi fəaliyyətinə sloveniya yazıçısı kimi başlamış, amma xorvat yazıçısı kimi başa vurmuşdu. Çernoqoriya şairi Neqoş serb ədəbiyyatında

tanınmasına baxmayaraq bütün cənub slavyan xalqlarının yaradıcılığında xüsusi yeri olmuşdur(3, 692, 8, 215).

Cənub slavyan xalqlarının ədəbiyyatında romantizm əsas istiqamət olaraq qalırdı. Romantik yazıçılar, şairlər həyatı daha geniş əhatə etməyə qadir idilər. Lakin onların ədəbi ənənələri eyni olmamışdır. XIX əsrin sonlarında modernizmin yayılmasına baxmayaraq realizm

öz mövqeyini möhkəm saxlayırdı.

Cənub slavyan xalqlarının çox əsrlik mədəni tarixində öz zənginliyi ilə fərqlənən ədəbiyyat incəsənətin müxtəlif sahələrinin inkişafına təkan vermiş, vətənə görkəmli sənət incilərini bəxş etmişdir. Ədəbiyyat bəşəri əhəmiyyəti olan insanları ədalətə, bərabərliyə, humanizmə səsləyən əsərlər meydana gətirməyə istiqamətləndirmişdi.

Ədəbiyyat

- 1.Vəliyev T.T, Şahmuradov A.Ş.Slavyan ölkələri tarixi (XIX əsrin ikinci yarısı-XX əsrin əvvəlləri)Bakı, Vətən, 2012, 566s.
- 2.История литератур западных и южных славян. В трёх томах. Т.2. М., Индрик, 1997, 672с.
- 3.История Югославии. В двух томах.Т.1.М., АН СССР.1963, 736с.
- 4.История и культура Болгарии. М., Наука, 1981, 351с.
- 5.История южных и западных славян.М., МГУ, 2008, 692с.
- 6.Константинов П.Сокровища Болгарии София, Любобродие, 2003, 225с.
- 7.Məmmədov H.Bolqarıstan tarixi. Bakı:Elm və Təhsil, 2009, 271s.
- 8.Очерки истории культуры славян. Индрик, М., 1996.490 с.
- 9.Русско-болгарские фольклорные и литературные связи. В 2-х томах, Т.1.Л., Наука, 1976, 375с.
- 10.Франтишек Дворник. Славяне в европейской истории и цивилизации. М., Языки славянской культуры, 2001, 799с.

Зоя Нуриева

Развитие национальной литературы южных славян в XIX веке Резюме

В статье рассказывается о роли литературы отличающихся своей богатой историей южных славянских народов в XIX веке. Становление и распространение просветительского движения привели к новизне литературы. Происходящие изменения социально-политической и культурной жизни сильно повлияли на развитие литературы. Была заложена основа с целью увеличения книгопечатания на родном языке.

Возрасла потребность к всемирным книгам, в итоге увеличилось литературное печатание. Расширились роли критического реализма, демократических и революционных традиций. В прогрессе литературы процветала и творческая поэзия. Ссылались на различные жанры национальной литературы. Литература подарила родине выдающихся деятелей искусства. В статье также есть информация о некоторых выдающихся деятелях и представителях южных славян.

Zoya Nuriyeva

**Development of national literature in
southern slavians in the xix century
Summary**

The article deals with the role of literature in the centuries-old cultural history of the southern Slavic peoples of the XIX century, distinguished by its richness. The formation and expansion of the enlightenment movement in this period brought innovation to the development of literature. Changes in socio-political and cultural life have had a great impact on the spiritual life and literature development. In order to increase the volume of books in the mother tongue, publishers have been established. - Because of the increased demand for world books, literatures were published in this direction. The role of tradition of democratic revolution and revolutionary realism has been expanded. As a result of the progress of literature, poetry creativity also flourished. It was referred to different genres of national literature. Literature has given outstanding patriots and pearls of art to the homeland. The article provides information on a number of literary figures from southern Slavs and their prominent representatives.

Rəyçi:

Tahir Cəfərli
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AFAQ QASIMOVA
AMEA-nın Folklor İnstitutu
qasimovaafaq@mail.ru

KOLXOZLAŞMA DÖVRÜ QAÇAQ HƏRƏKATI VƏ ONUN FOLKLOR OBRAZI

Açar sözlər: Sovetlər dövrü qaçaq hərəkəti, qaçaq nəğmələri, qaçaq dastanları.

Ключевые слова: Движение беглецов в Советский период, песни беглецов, качакские дастаны.

Key words: the USSR sovereignty, smuggling movement, smuggling songs, smuggling epics

Qaçaq dastanlarının genetik sistemini izlədikdə burada bir rəngarənglik, dövrün və mühitin özündən gələn qəhrəman tipləri nəzərə çarpır. Əlbəttə bunlar mahiyyət etibarı ilə eyni sistemdə mübarizə aparsalar da, lakin məram və məqsəd müstəvisində fərqlənirlər. Əsas olan isə xalqı ehtiva etmək, onun istəyindən və ehtiyaclarından qaynaqlanmaq özünü göstərir. “Qaçaq Nəbi”, “Qaçaq Kərəm”, “Qandal Nağı”, “Qara Tanrıverdi”, “Səməd bəy”, “Mehralı bəy”, “Qaçaq İsaxan” və s. kimi dastanlar xalqın yaxın tarixinin qəhrəmanlıq hadisəsidir. Ona görə də həmin qəhrəmanlar nəğmə, əhvalat, hadisə, şeir səviyyəsində zamanından yaddaşlara köçmüş, yaşamaq haqqı qazanmışlar.

Dastan ənənəsində digər bir xətti kolxozlaşma dövrü ilə bağlı yaranan dastanlar təşkil edir. Məlum olduğu kimi, Çar Rusiyasının ucqarlarda yeritdiyi siyasət müxtəlif narazılıqlara, ciddi qarşıdurmalara yol açdı. İmperiya siyasəti bütün zamanlarda belə olmuş və bu gün də eyni xarakterli olaraq davam edir. Ona görə də çar məmurlarına və yerli bəylərə qarşı olan narazılıqlar son həddə silaha sarılmaya, qisasçılığa gətirib çıxarırdı. Qaçaq dastanlarının məhz mühüm bir hissəsi bu tip hadisələrin yaddaş faktlarına əsaslanır.

Digər qrup dastanlar isə sovetlər dönəminin ilk onillikləri ilə bağlı olanlardı. Onlar mövcud rejimə, bolşeviklərin apardığı siyasətə etiraz olaraq yaranmış əhvalat, hekayə, dastan nümunələridir. Təəssüf ki, bu nümunələr zamanında yazıya alınmamışdır. Bunun da köklü səbəbləri vardır, çünki sovetlər dönəmi bu tip bədii nümunələrin yazıya gətirilməsi məsələsində ciddi qadağalar ortaya qoymuşdu. Folklorşünas R.Rüstəmzadə yazır: “İnqilab Azərbaycan xalqının qanından doğmuşdur. Tarixi qəhrəmanlıq dastanları sırasında bir sıra xalq romanları vardır ki, onlar inqilab rəhbərlərinin adı ilə bağlıdır... Əlbəttə bu dastanlar birdən-birə yaranmamışdır.

Aşıqlarımız və el şairlərimiz uzun əsrlərdən bəri xalqın arzu və istəklərini dərk edərək, inqilabın mahiyyətini başa düşmüş, xalq mahnıları, bayatılar, qoşmalar yaratmışlar” (6, 113). Tarixin müxtəlif mərhələlərində bu tip nümunələr kifayət qədər olmuşdur. Məsələn, Qaçaq Qəmbər, Sarı Ələkbər, Qaçaq Qasım, Qaçaq Mikayıl və s. kimi onlarla el qəhrəmanları məhz mövcud vəziyyətlə barışmayıb sovetlər dönməsinin ilk illərində mübarizə aparmışlar.

Qaçaq kimlərdir? “Qaçaq-isti yuvalarından, yaşadığı evlərindən, yaxınlarından, qohumlarından, dostlarından, şənliklərindən əbədi ayrılıb, özünü yaşatmaq, haqsız divandan, aramsız təqiblərdən canını qurtarmaq, tanımadığı adamlara pənah aparmaq, kiçik məkandan qoparaq geniş bir məkana, iri toplumun içinə qatılmaq, çoxluğu təşkil edən ərazilərin tərəfində duraraq onlara havadarlıq etmək, bunun nəticəsində də ətrafını və əhatəsini genişləndirmək kimi çətin və məsuliyyətli bir vəzifəni yerinə yetirən, gələcək kütləvi mübarizələr üçün zəmin hazırlayan kişilərdir” (7, 4). Etnoqraf Səyyaf Sədnikoglunun bu təsviri qaçaqların keçməkeçli ömür yolu haqqında aydın təsəvvür formalaşdırır. Bu həyat yolunu bütün tarixi dövrlərdə yaşayan əksər tanınmış qaçaqlar keçmişlər.

XX əsrin birinci yarısından bu hərəkət öz məcrasını dəyişdi. Belə ki, Azərbaycan Demoktarik dövləti 1918-ci ildə bolşeviklər tərəfindən amansızcasına devrildikdən sonra hakimiyyətə gələn bolşeviklər ilk günlərdən əsl simalarını ortaya qoydular. Hakimiyyəti zorla ələ keçirmək, ermənilərlə birləşərək soyqırım siyasəti yeritmək, dinə qarşı kobud hücumlar, çadraların çıxarılması 11-ci qızıl ordunun milləti talamaq kimi siyasi əməlləri ilə yanaşı, səriştəsiz və savadsız iqtisadi planlar da kənd əhalisinin ziyanına idi. 1920-ci illərin ortalarına qədər kəndlilər təqib edilmirdisə, yeni iqtisadi siyasətin tətbiqi insanların zəhmətlə çalışıb varlanmalarına şərait yaradırdısa, 20-ci illərin ikinci yarısında kolxozlaşma siyasəti vəziyyəti dəyişdi. Sənayenin sürətlə inkişaf etdirmək üçün kəndli istismar edilərək kollektivləşməyə, kolxoz qurmağa başladılar.

1918-20-ci illərdə mövcud olmuş Milli hökumətin irəli sürdüyü məramnamənin təməl prinsiplərindən biri belə idi: “Millətin əksəriyyəti rəncbərdir. Rəncbərin maaşı, həyatının təminatı torpaqdır. Torpaq abad olarsa millət də məsud olar” (5, 62). Demokratik hökumət rəncbərlərə belə bir qiymət verdiyi halda, sovet hökuməti “kollektivləşmə”, “kolxozlaşma” adı altında kəndlilərin torpağını əlindən alaraq uğursuz siyasətin əsasını qoydu. Bir az torpağı, mal-qarası olan “qolçomaq” adlandırılır, ifşa edilir, varı- dövləti əlindən alınır, özü isə bəzən sürgün, həbs, hətta öldürülə bilirdi.

Yuxarıda sadalanan səbəblər əhalini üsyana sövq etdi. Üsyanlarda qaçaqlar xüsusi rol oynayır. 1920-ci ilin may ayının 25-də Gəncədə baş vermiş üsyanda Qaçaq Qəmbər, Sarı Ələkbər, Qaçaq Qasım, Qaçaq

Mikayıl kimi qaçaqların aktiv iştirakı olmuşdur. Elə həmin ildə Qarabağ və Zaqatalada, Şuşada və başqa bölgələri də üsyan dalğası бүрүdü. Üsyanların hər biri milli ordusunun əsgərlərinin iştirakı ilə baş verirdi. Məsələn, Qarabağ üsyanında 28 nəfər əsgər, 4 nəfər zabıt axıradək döyüşmək üçün Qarabağa tərəf hərəkət etdilər. Bu hadisə xalq içərisində və tarixi ədəbiyyatda «32-lərin dastanı» kimi qalmışdır (4). 1920-ci illərdə baş verən üsyanlar yatırıldıqdan sonra üsyançılar arasında hökumətin təqiblərindən gizlənərək qaçaq olanlar da az olmamışdır. Hətta aşiq sənətinin görkəmli ustadlarından olan Molla Cümənin rus silahlılarına qarşı Şəkidə qaçaqların apardığı mübarizədə öldürülməsi ilə bağlı çoxlu əhvalatlar bu gün də söylənməkdədir. Folklorşünas P.Əfəndiyev yazır: “1918-ci ildə Azərbaycan Demokratik Respublikası elan edildi. Milli suveren dövlət kimi demokratik respublika elm, mədəniyyət, maarif, ədəbiyyatın inkişafı üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Bu tədbirlər xalq kütlələri içərisində geniş əks-səda tapdı. Bu dövrdə təbii çoxlu folklor vaxtında yazıya alınıb saxlanmamış, çap edilməmiş, unudulub yaddaşlardan silinmişdir.

Ancaq əlimizdə bir sıra şifahi ədəbiyyat nümunələri vardır ki, məhz bu dövrün məhsulu olduğu aydınca görünməkdədir” (2, 515). Məsələn, həmin dövrdə çap olunmuş “Mahnılar” kitabında qəhrəmanlığı, qaçaqların igidliyini bu və ya digər dərəcədə əks etdirəcək nümunələr vardır. Bu nümunələrin birində deyilir:

Bundan böylə təzə yollar açılar,
O yollara əlvən çiçək səpilər.
Özgə işvə, özgə sözdən qaçılar,
Daha bir də biz uymarıq hər yada.

Həmçinin sonrakı dövrlərdə də ağır təzyiqlərə, təqiblərə məruz qalan el qəhrəmanları mövcud rejimlə barışmayıb intiqam savaşına başlayırdı ki, bu savaşda da qaçaq həyatı yaşayanlar az olmayıb. Məsələn, Qaçaq Qurbanın atasının mal-mülkü talan edilir, özünü isə sürgünə yollayırlar. Qurban atasının intiqamını almaq məqsədi ilə qaçaq düşür.

1930-cu illərdə Azərbaycanda yenidən üsyanlar baş qaldırır və dövlətin kolxozlaşma siyasətinə qarşı yeni qaçaq dalğası qüvvətlənir. Bu üsyanlardan ən güclüsü Şəkidə bolşevik siyasətinə qarşı baş vermiş üsyan idi.

Şəkidə bolşeviklərə qarşı çıxan ən tanınmış qaçaqlar Qaçaq Abbas, Qaçaq Cəfər, Qaçaq Tapdıq, Qaçaq Xudu, DSI-nin Şəki şöbəsinin müvəkkili Qasimovun təqibindən sonra qaçaq düşmüş göynüklülər Yunus və Kərim idilər. Qaçaqqlar hər yolla aradan götürülürdü. Bəziləri xəyanət, bəziləri hiylə, bəziləri ailə ilə qorxutma və.s kimi üsulların qurbanı olurdu. Bəxtiyar Vahabzadə öz xatirələrində yazır: “Şəki üsyanı mənim ürəyimdə qara bir

yara kimi durur, hər dəfə yadıma düşəndə göyüm-göyüm göynəyirdim. Çünki Bakıdan gələn rus ordusunun məzlum xalqa necə divan tutduğunu, xalqın naləsini, Qurcana dərəsində gecələr səhərə qədər güllələnən igidlərin sinəsində soyuyan güllə səslərini eşidirdim” (5, 9). Həmin ildə Naxçıvanda “Keçili üsyanı” da baş verir ki, bu üsyanın qabaqçıl siması gənc Qaçaq Quşdan idi. Üsyanı yaradan əsas səbəblərdən biri 1920-1929-cu illərdə Naxçıvan əraziləri olan Vedi, Zəngəzurun bir hissəsi və Mehri sovet Ermənistanına verilməsi idi. Həmin illərdən Naxçıvan blokada şəraitinə düşür. Erməni Orbelyan isə bu yaradılan şəraitdən istifadə edərək əhalini sürgün edir, öldürür, tutdurur, yerinə erməni ailələri köçürür. Qaçaq Quşdan da öz silahdaşları ilə erməni özbaşınalığına qarşı çıxırdı. Qaçaq Quşdanın 200 nəfərlik dəstəsi cətinliklə də olsa, məğlub edilir. “Qaçaq Quşdan” adlı dastan mövcud olmasa da, ona həsr edilmiş bədii ədəbiyyat nümunələri kifayət qədərdir. Məsələn, Həmid Arzulunun “Qaçaq Quşdan” romanı tarixi faktlara söykənir və mövcud rejimin xalqın başına gətirdiyi haqsızlıqları təsvir edir. Həmid Arzulu qeyd edir ki, “bu qaçaqların sovetlərə qarşı apardığı mübarizə əvvəlki dövrlərin qaçaq mübarizəsindən də çətin və şərəfli olmuşdur”. B.Vahabzadə “Şənbə gecəsinə gedən yol” adlı kitabında öz xatirələrindən yazaraq bildirir ki, “O zaman Şəkidə milis rəisi Zahidov adında bir qan içən idi. Onun hər şeyə səlahiyyəti çatırdı. Qaçığa çörək verdiyinə görə Zahidov neçə-neçə kəndlini məhkəməsiz, sübutsuz güllələmişdir. Onlardan ikisi atamın yaxın dostları idi. Qaçığa yardım göstərmək üstündə güllələnənlərdən biri də şəhərin ən hörmətli ağsaqqallarından Hacı Yusif Əfəndi idi.” (8, 258-259).

Çar dövründən fərqli olaraq qaçaqlar arasında ziyalılar, ictimai-siyasi xadimlər, şairlər, el sənətkarları da mövcud idi. Siyasi vəziyyətin ağırlığı ziyalı və varlı təbəqənin bəzi üzvlərini də qaçaq etdi.

Sovet rejimini qəbul etməyən Məcid ağa Şəkibəyov da bütün ailəsi ilə birlikdə qəddarlıqla məhv edilir. Onları mövcud olan uğursuz siyasət qaçaq etmişdir. 1920-ci illərin sonu 30-cu illərin əvvəlləri mövcud siyasətə Qaçaq İsxan və onun davamçısı Qaçaq Mahmud da qarşı idi. Qəhrəmanlıq hekayələrinin əfsanələşməsi, onların aşırıqların dilində səslənməsi, saz havalarının köməyi ilə dastana dönməsi halları 20-ci yüzillikdə də olub. Bunlardan biri də “Qaçaq İsxan” dastanıdır. Qaçaq İsxanın dillərə düşən əhvalatları Aşıq Alxan Qarayazlı tərəfindən dastanlaşdırılmışdı. Aşığın fikrincə, onun adına bütöv dastan olmuşdur. Lakin, həmin “Qaçaq İsxan” dastanı bütöv variantı vaxtında yazıya alınmamışdır. Zahid Ələmpaşa da “Qaçaq İsxan” haqqında dastan yazmışdır.

Bu dastanda adlı-sanlı, varlı nəsil olan Hacıbayramlılar və Sovet imperiyasının onların başına gətirdiyi bəlalardan söhbət açır. Həmçinin Qaçaq İsxan haqqında Türkiyədə dərc edilən bir neçə məqalələrin müəllifi

Nağı Bayramgil İsxan hərəkatının fəal iştirakçılarından olmuşdur. Folklorşünas M.Allahmanlı “Qaçaq İsxan” adlı məqaləsində yazır: “Keçən əsrin otuzuncu illəri, eləcə də ondan bir qədər əvvəl və sonra sovetlər ittifaqında qan-qada, sürgünlərlə, gedər-gəlməzlərlə səciyyələnir. Elin-obanı düşünən beyinləri, vuran qolu olan igidləri hamısı bir bəhanə ilə sıradan çıxarılırdı... Bütün insanların qarşısında ya Sibir, ya da ölüm vardı. İsxanın əmisi oğlu Xozeyn də belə bir həyatı yaşamağa olur” (1, 242).

Zahid Ələmpaşa Qaçaq Mahmud da dastan qoşub. Belə ki, 20-ci illərin ikinci yarısından əksər qaçaqlar konkret olaraq siyasi quruluşa, əsarətə qarşı çıxır, siyasi təşkilatların tərkibində fəaliyyət göstərir, sovetləşməyə qarşı kəskin mübarizə aparırdılar. Qaçaq Mahmud da belələrindən idi. “Dastanda milis idarəsində işləyən (Aşot Manukyan) bəzi vətənpərvərlərin (Şəmistan Cəfərli) qaçaq hərəkatı ilə əlaqəli, sovet erməni cəsuslarının qeyrətli azərbaycanlıları məhv etmək üçün dəridən-qabıqdan çıxması realist cizgilərlə təqdim edilmişdir.” (3, 5).

Doğurdan da “tarixdə qaçaq hərəkatı azadlıq uğrunda mübarizənin tərkib hissəsini təşkil edib. Qaçaq – çevik, düşməyə qəfil zərbə vuran silahlı mübarizə formasıdır”. (3, 3). Sovetlər dönməsi qaçaq hərəkatı əvvəlki mübarizənin, çar Rusiyasındakı qəhrəmanlığın yeni mərhələdə davamıdır. Bu dövr mübarizənin mahiyyətində azadlıq dayanır və diqqət yetirdikdə aydınlaşan odur ki, onlar mövcud mühitlə barışmamış, həqiqətən də azadlıq uğrunda mübarizə aparmışlar.

Beləliklə, XIX əsrdə yerli bəylərin, ağaların haqsızlığına qarşı “Qaçaq Nəbi”, “Qaçaq Kərəm”, “Qaçaq Gülsüm”, “Qara Tanrıverdi” və.s kimi qaçaqlar mövcud idisə, sovet dövrünün ilk dövrlərində artıq qaçaq hərəkatı siyasi mübarizə müstəvisinə çıxdı. Milli ruhla köklənən bu qaçaqlar mövcud siyasətə qarşı mübarizə apardılar və bu mübarizə onların əksəriyyətinin həyatı bahasına başa gəldi. Ancaq xalqın qəhrəmanlıq tarixində şərəfli bir səhifə kimi nəğmə, əhvalat, dastan səviyyəsində əbədləşdi. Bütün bunlar, qaçaq hərəkatının sovetlər dönməsindəki olan mənzərəsini səciyyələndirir və ayrıca tədqiqatın problemi olduğunu aydınlaşdırır.

Ədəbiyyat

1. Allahmanlı M. Folklorşünaslıq məsələləri Bakı, Elm və təhsil, 2012, s. 284.
2. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, Elm və təhsil, 2012, 600 s.
3. Ələmpaşalı, Z. Qaçaq Mahmud dastanı. Bakı, Xəzər Universiteti, 2009, 44 s.
4. Qarabağ üsyanı 1920. az.wikipedia.org

5. Manaflı H. Şəki üsyanları. səh 62.
6. Rüstənzadə R. El qəhrəmanları xalq ədəbiyyatında. Bakı, Gənclik, 1984, 172 s.
7. Sədnikoğlu S. "Azərbaycan qaçaqları" Gəncə, 2013, 232 s.
8. Vahabzadə B. Şənbə gecəsinə gedən yol. Bakı, Azərənşər, 1991, s. 258-259

А.Гасимова

Движение качака и его фольклорный образ период колхозничества

Резюме

В статье рассказывается о новом этапе развития движения беглецов, которая происходила в Царский период и пролила свет того времени. Очевидно, что в этот период меняется суть борьбы, которая приводит к сотрясению национального этноса и тому подобным серьезным противостояниям. Естественно, «незаконное движение в истории стало неотъемлемой частью борьбы за свободу. Контрабанда - это форма вооруженной борьбы, внезапный удар по врагу».

Протекание советской эпохи является продолжением предыдущей борьбы, героизма в царской России. В этот период свобода является сущностью борьбы, и когда она приходит к вниманию, ясно, что они не примирились с существующей средой и фактически боролись за свободу.- Именно в этих условиях отважные сыны отечества начали свой качакский путь.

И их героические подвиги в разных уровнях обрели свою художественность. Их борьба привел к новым серьезным фактам. Все это приводит к глубокому исследованию данных событий.

A.Qasimova

Collective farming period, fugitive movement and folklore character

Summary

A new era of smuggling and historical period that coincides with the Soviet sovereignty have been clarified in the article. It turns out that at this stage the essence of the struggle is changing, the purification that empire carried out, the shattering of the national idea of ethnos, and so on. issues like this have led to serious confrontations.

Naturally, "the illegal movement in history has become an integral part of the struggle for freedom. Smuggling is a form of armed fighting, a sudden blow to the enemy. " (3, 3). The Soviet-era leakage movement is a continuation of the previous struggle, heroism in Tsarist Russia. During this period, freedom is the essence of the struggle, and when it comes to attention, it is clear that they have not reconciled with the existing environment and have actually struggled for freedom.

The brave sons of the nation did not reconcile with the present conditions and took the path of smuggling.

These heroisms have been figurated at different levels in the article. The struggle of smugglers lead to serious facts. All of these require a complete investigation.

Rəyçi:

Mahmud Allahmanlı
filologiya elmləri doktoru, professor

MƏTANƏT YAQUBQIZI
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
matanat@mail.ru

ŞƏKİ-ZAQATALA BÖLGƏSİNDƏ MİLLİ VƏ DİNİ DƏYƏRLƏR*

Açar sözlər: multikulturalizm, tolerantlıq, alban məbədi, xristianlıq, Günəş, Ay

Ключевые слова: мультикультурализм, терпимость, албанский храм, христианство, солнце, луна

Key words: multiculturalism, tolerance, Albanian temple, Christianity, sun, moon

Azərbaycan fərqli dinlərə, dillərə və mədəniyyətə mənsub olan xalqların və etnik qrupların daima dostluq və əmin-amanlıq şəraitində yaşadığı bir ölkədir. Birgə yaşam tərzini həmin xalqlarda daima ortaq inancların və mədəniyyətin əmələ gəlməsinə şərait yaratmışdır. Bu birgə və ortaq dəyərlərdən qaynaqlanan vahid Azərbaycan xalqı hər zaman hər yerdə nümunə olmuşdur. Günümüzün bu günün inanc yerlərini, pirləri Azərbaycanda yaşayan bütün xalqların və etnik qrupların paralel şəkildə ziyarət etməsi, eyni yerləri müqəddəs sayması həmişə hamı tərəfindən müsbət qəbul olunmuşdur. Eyni müqəddəs yerlərin ziyarət edilməsi, hətta oxşar ayinlərin birgə icra olunması müasir Azərbaycan reallığıdır. Azərbaycan dövləti dilindən, dinindən və irqindən asılı olmayaraq hər zaman bütün ölkə vətəndaşlarına, onların inanclarına sayğı ilə yanaşmış, dəstək olmuşdur. Təsədüfi deyildir ki, 2016-cı il Azərbaycan Respublikası prezidentinin sərəncamı ilə Azərbaycanda multikulturalizm ili elan edilmişdir.

Multikulturalizmlə bağlı istər respublika daxilində, istərsə də respublikadan kənarda geniş tədbirlər planı işlənib hazırlanmış və həyata keçirilmişdir. Bu tədbirlərdən biri, bəlkə də ən mühümü 19 noyabr 2015-ci ildə İsveçdə - Stokholmda "Multikulturalizm və dinlərarası tolerantlıq: Azərbaycanın təcrübəsi və onun Avropa üçün əhəmiyyəti" mövzusunda keçirilmiş konfrans idi (bax: 14). Bu konfransda Azərbaycanın İsveçdəki səfiri Adış Məmmədov Ulu Öndərimizin güclü siyasəti ilə bu ölkədə yaşayan bütün xalqlar arasında yüz illərə söykənən dostluq və birgəyaşayışın pozulmamasından danışaraq qeyd etmişdir ki, Heydər Əliyev Fondu tərəfindən Şərqdə, Avropa ölkələrində kilsə və dini abidələrin bərpa və təmir edilməsi Azərbaycan

* Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir – Qrant № EIF-KETPL-2-2015-1(25)-56/51/5

xalqının və hökumətinin dünya mədəni irsinə və dini-mədəni dəyərlərə verdiyi töhfədir.

Bildiyimiz kimi, “Azərbaycanda tarixən İslam dini ilə yanaşı, Xristianlıq, İudaizm və digər dinlərə qarşı da diqqət və qayğı olmuşdur. Digər dinlərə hörmətlə yanaşmaq biz azərbaycanlıların yüksək mədəniyyətinin nəticəsidir... Tarixən Azərbaycanda dini icmalar – müsəlman məscidləri, xristian pravoslav, katolik, Alban-Udi kilsələri, yəhudi sinaqoqları fəaliyyət göstərüb və bu gün də dini ayinlərini sərbəst şəkildə yerinə yetirməkdədirlər... Azərbaycandakı dini icma rəhbərləri ABŞ konqresinə müraciət ünvanlamışdılar. Müraciətdə qeyd edilir ki, Azərbaycanda mövcud olan tolerantlıq mühiti sözdə deyil, əməldədir. Canlı nümunə bu müraciətin altındakı imzalardır: QMİ-nin sədri Allahşükür Paşazadə, Bakı və Azərbaycan arxiyepiskopu Aleksandr İşein, Roma Katolik kilsəsinin Azərbaycandakı Apostol Prefekturasının ordinarisi Vladimir Feket, Azərbaycan Dağ Yəhudiləri Dini İcmasının rəhbəri Milix Yevdayev, Avropa Yəhudilərinin Bakı Dini İcmasının rəhbəri Gennadi Zelmanoviç, Alban-Udi Xristian Dini İcmasının sədri Robert Mobili imzalıyblar” (8, s.7-9).

Bu müraciət, qeyd edildiyi kimi, müxtəlif dinlərə mənsub şəxslərin bir-biri ilə qarşılıqlı hörmət və ehtiramının göstəricisidir, desək, yəqin ki, yanılmazıq.

Rus Pravoslav kilsəsinin Bakı və Azərbaycan Yeparxiyasının arxiyepiskopu Aleksandr İşein qeyd edir ki, Azərbaycanın əsas özəlliyi milli məhəllələrin və qəsəbələrin olmamasıdır. Eyni küçədə müxtəlif dini icmaların nümayəndələri yaşayır və birlikdə müxtəlif dini bayramları və mərasimləri qeyd edirlər (bax: 14).

Azərbaycanın görkəmli yazıçısı Y.V.Çəmənzəminli “Həyatımızın iyirmi ili” məqaləsində müsəlmanlarla xristianların tarixən münasibətlərindən bəhs edərək yazırdı: “Geniş kütlə qardaşcasına yaşayır, orada bir münəqişəli məsələ yox idi... Xalq məscid və kilsə ayrılığı ilə belə hesablaşmaq istəmirdi. Türklərin nəzir eləyib kilsə həyatında qurban kəsdiyi və xristianların türk pirinə şam gətirdiklərini çox görmüşəm” (4, s. 44-49).

Azərbaycanın çoxmillətli, çoxdinli və çoxdilli Şəki-Zaqatala regionu əsl tolerantlıq və multikulturalizm məkanıdır. Mövcud bölgədə tolerantlığın və multikulturalizmin kökünü, qeyd etdiyimiz kimi, insanların əski inanclarında və adət-ənənələrində axtarmaq lazımdır.

Xalqın böyüklüyü onun demokratikliyində, tolerantlığında, digər dillərə, dinlərə və mədəniyyətlərə qarşı dözümlüdədir.

Məlum olduğu kimi, milli münasibətlərin tənzimlənməsi prosesində ən zəif halqa milli və dini məsələlər hesab olunur. Ona görə də kənar qüvvələr tarixən insanların dini inanclarını əllərindən almağa, onu zorla dəyişdirməyə çalışmış, bəzən qismən də olsa, buna müvəffəq ola bilmişlər. Bu da onların həyat tərzinə öz güclü təsirini göstərmişdir. Məsələn, “Gel tayfalarının

qədim dini inamları, erkən orta əsrlərdə digər alban tayfaları kimi onların arasında xristianlığın yayılması və hakim dini ideologiyaya çevrilməsi, xristian monofizit (antixalkidon) və diofizit (xalkidon) məzhəbləri arasında mübarizə, habelə islam dininin qəbulu, XIX əsrin ortalarında pravoslav məzhəbli Rusiyanın Qafqazda möhkəmlənməsi ilə əlaqədar ingiloyların yenidən xristianlaşdırılması bu etnosun tarixi taleyində dərin iz buraxmışdır” (5, s.213).

Fikrimizi daha aydın ifadə edə bilmək üçün dini zorakılıqla bağlı tarixi faktlara bir qədər dərinləndirən nəzər salaq.

“Rusiya hökuməti Zaqatala dairəsinin ingiloy əhalisinin pravoslavlığı qəbul etməsini sürətləndirmək üçün tezliklə ingiloy kəndlərində pravoslav kilsələri tikməyə başladı. Özü də bu kilsələr bəzən etnik və dini mənsubiyyətlərindən asılı olmayaraq, hətta islamı qəbul etmiş əhalinin kütləvi ziyarət yerlərində, habelə yerli əhalinin ən qədim inanc yerlərinin – Ay məbədlərinin olduğu yerlərdə inşa edilirdi... Tikilən kilsələr içində ən mühümü Kürmük kilsəsidir ki, ... qədim monastırın (qədim Alban monastrının) xarabalıqları üzərində tikilir. Bu monastır bu günə kimi, hətta müsəlman ingiloyların da böyük hörmət və ehtiramla yanaşdıqları müqəddəs yerdir” (9, s.7-14).

Lakin dini baxımdan aparılan bu zorakılıqlara, yəni düşmən qüvvələrin bölgə əhalisinin qədim abidələrinə özlərinin yeni damğalarını vurmalarına baxmayaraq, abidələrin istər memarlıq üslubu, istərsə də arxeoloji faktlar bu abidələrin bölgə əhalisinin qədim, əski inanc yerlərinin bariz nümunəsi olduğunu sübuta yetirir: “Xristianlığın yayılmasının ilk illərində, əsasən daha qədim məbədlər yenidən qurulurdu. Azərbaycanın Qəbələ, Qax və Zaqatala bölgələrindəki nadir dairəvi məbədlər bu tarixi gerçəkliyin parlaq təsdiqidir. Qəbələ bölgəsinin Böyük Əmili kəndi yaxınlığındakı Kilsədağda Mitra (*Günəş – kursiv bizimdir – M.Y.*) Allahı (Mitra, cəngavər köçərilərin və dinc əkinçilərin Allahı idi) məbədi mərkəzi günbəzli, ikiyaruslu kompozisiyaya malik olan abidədir” (1; səh:139-140).

Göründüyü kimi, Günəşin bir Tanrı kimi qəbul olunması və Günəş Tanrısına sitayiş, demək olar ki, bütün qədim xalqlarda müşahidə olunur, başqa sözlə desək, Günəş simvolu bütün sivilizasiyalarda başlıca yer tutan inanclardan biri olmuşdur. Zaqatala, Qax və Balakən rayonlarında günü bu gün belə süddən, undan və şəkər tozundan bişirilən maxara adlı şirniyyat növü məhz günəşi simvolizə edir.

Biz bu fikridəyik ki, müxtəlif xalqların və millətlərin dilində nostratik köklər, yəni forma və mənaca eyni və ya bənzər söz kökləri olduğu kimi, istər yanaşı yaşayan qonşu xalqların, istərsə də heç bir fiziki təması olmadığı düşünülməli fərqli sivilizasiyaların düşüncə və təfəkkür modellərində də bənzər simvollar və bu simvollarla bağlı bənzər anlayış, kateqoriya və

təsəvvürlər vardır. Biz bu fikirdəyik ki, dünyanın müxtəlif yerlərində Günəş və onun simvolları ilə bağlı özünü göstərən bu modellər bütün bəşəriyyət üçün eyni kökdən gəldiyini düşündüyümüz ortaq inanclara söykənir.

Günəşin və Ayın Azərbaycanın müxtəlif regionlarında, xüsusilə də Şəki-Zaqatala bölgəsində sitayiş obyektı olmasını göstərən bir sıra tarixi faktları nəzərdən keçirmək yerinə düşər:

“Zaqatala rayonunda Mamrux kəndi yaxınlığında Günəş və Ay Allahları şərəfinə tikilmiş 2-ci dairəvi məbəd “Zaqatala rayonunun Güllük kəndindən 5-6 km aralı Armaiti dağında Pəri qala V-VI əsrlərə aid məbədin, o cümlədən Əliabad qəsəbəsində Pəri qala adlanan digər məbədin mövcudluğu gəllər arasında da Ay-Selenaya sitayiş olunduğunu sübut edir. “Pəri qala” adlanan bu məbədlərin ilk öncə Ay-Selenaya sitayişlə əlaqədar yarandığını ehtimal etmək olar. Sonralar atəşpərəstliyin hakim olması ilə əlaqədar olaraq bu məbədlər od məbədlərinə çevrilmişdir. Müasir dövrdə ingiloylarda Günəşə, Aya, Göyə inamlar qalmaqdadır” (bax: 5). Əslində bu, bütün bölgə əhalisi üçün xarakterikdir.

“Balakən-Zaqatala bölgəsindəki tarixi abidələrin - xüsusilə qismən salamat qalmış “Cicixana məbədi” ilə “Nur kilsəsi”nin müqayisəli təhlili göstərir ki, “Cicixana məbədi” əvvəllər atəşpərəst məbədi olub, sonra isə kilsəyə çevrilib. Bu məbəd xristianlığın ilk dövrünə aiddir” (10, s.103).

“Qax rayonunun Ləkit kəndi yaxınlığında inşaat texnikası üsullarına görə VI əsrə aid edilən alban məbədi, təxminən V – VI yüzilliyə aid edilən Ləkit dairəvi xristian məbədi, Ləkitdən bir neçə kilometr aralıda Qoduqlu kəndində (*Qax rayonunun Ləkit Kötüklü kəndi nəzərdə tutulur – kursiv bizimdir – M.Y.*) Yeddi kilsə sitayiş yeri tikilisi qalmışdır” (1, s.139-140).

Ay ilahəsi Selenaya sitayişin simvolu olan “I-V əsrlərə aid Şəki Kiş məbədi nəinki Qafqaz Albaniyasında (Azərbaycanda), eləcə də bütün Qafqazda təxminən iki min il bundan əvvəl xristianlığın başladığını simvollaşdıran tarixi abidədir.

Rəvayətə görə, İsa Məsih dostu Yakov Yeliseyi buraya – Uti vilayətinin Kiş kəndinə göndərir və o, burada kilsə inşa etdirir. Bu kilsə Qafqazda və bütün Şərqdə ilk kilsə olur. Buna görə də Kiş kilsəsi “Şərq Kilsələrinin Anası” adını alır. Kilsənin xristianlıqdan daha əvvəlki dövrə aid olmasını məbəddəki keçi məzarı və xristianlıq üçün səciyyəvi olmayan dəfn üslubu sübut edir. Yerli əhali İslamı qəbul etdikdən sonra da məbəd öz müqəddəsliyini itirməmişdir. Bu günün özündə belə yerli əhali məbədi müqəddəs pir kimi ziyarət edir” (bax: 12).

Şəkiddə başqa bir abidə yerində - Fazıl nekropolunda “4 cür dəfn üslulu özünü göstərir. Balaca qəbirdəki öküz, at, keçi, qoyun, it, pişik və s. qalıqları mifoloji təsəvvürləri əks elətdirir. Qədim Misirdə pişik günəşin rəmzi sayılırdı. Bu labirintdə dünyada analoqu olmayan iki büt – ata-ana tapıntısı

vardır. (*Arxeoloq Saleh Qaziyevin Qəbələdə apardığı arxeoloji qazıntı zamanı bir qəbirdən də daşdan düzəldilmiş insan fiquru tapılmışdır* (6; s.86) - *kursiv bizimdir* – M.Y). Kişi bütünün sinəsində it fiquru vardır ki, bu it də qədim ilahlardan sayılır. Bu e.ə. II minilliyin ortalarına aid edilir. Başqa abidədən daha sonra faşistlərin də simvolu kimi qəbul edilən svastikalı (svastika dünya modeli olub, günəşi və taleyi simvolizə edir) qab tapılmışdır” (bax:12). “Svastikanın kökü Arilərə gedib çıxır. Yalnız hind sivilizasiyasında deyil, Misir, Çin, Yunanıstan və başqa fərqli ərazilərdə aparılan arxeoloji qazıntı zamanı da bu simvola rast gəlinmişdir” (bax: 16).

Bütün bu faktlar bir daha sübut edir ki, Azərbaycanın müxtəlif regionlarında, xüsusilə də bu bölgədə Xristian və İslam dinlərinin populyarlıq qazanmasından çox-çox əvvəl çoxsaylı Günəş məbədləri və Atəşpərəstlik dininin müxtəlif abidələri mövcud olmuşdur.

Tarixi araşdırma və faktlar da Azərbaycan xalqının hansı əski dini mərhələlərdən keçdiyini bir daha sübut edir: Tanrıçılıqdan - Büt-pərəstliyə - Büt-pərəstlikdən - Zərdüştiliyə - Zərdüştilikdən - Xristianlığa – Xristianlıqdan - İslama keçid.

İndi isə bu inancların canlı şahidi olan tarixi abidələrimizə əsaslanaraq fikrimizi aydınlaşdırmağa çalışaq.

Oğuz rayonunda şəhərin mərkəzində Oğuz alban məbədi vardır. Hazırda bu məbədin binasında tarix-diyarşünaslıq muzeyi fəaliyyət göstərir. Məbədin başında vaxtilə bərabər tərəfli kənarlarından günəş şüasını əks etdirən xətlərlə əhatə olunan alban xaçı mövcud olmuşdur (*Bu məlumatı bizə verən tarix-diyarşünaslıq muzeyinin direktoru tarixçi-araşdırmaçı Arizə Xudiyevaya təşəkkürlərimizi bildiririk*). Bərabər tərəfli xaçlar haqqında müxtəlif fikirlər söylənilir. “Xaç simvolu xristianlıqdan daha qədimdir. ... bərabər tərəfli xaç dörd elementi və ya dörd istiqaməti və küləyi simvollaşdırır. Hind fəlsəfəsində ... 4 qolu, 4 kosmik gücü (atəş, su, hava, torpaq) simvollaşdırır” (bax: 17). Başqa bir mənbədə göstərilir ki, “dörd yönü göstərən xaç işarəsi bütünlüyü ifadə edirdi və Ayı təmsil edirdi” (bax: 18).

Oğuz rayonunun Qalatsitsik düzündə yerləşən təxminən V – VI əsrlərə aid edilən Müqəddəs Yelisey bazilikası vardır (Latın dilində “bazilevs” - hökmdarın evi mənasını verir. Adətən dini əhəmiyyəti olmayan, sadəcə toplanma funksiyası daşıyan dini tikililər üçün istifadə olunan memarlıq planı. Bazilikalar əsasən xristianlıq və orta əsrlər memarlığında istifadə olunmuşdur. İçərisində altar vardır - bax: 15). Digər bir bazilika isə Qax rayonunun Qum kəndində mövcuddur, V-VI əsrlərə aid olduğu güman edilir, alban məbədidir. Bu abidə Moisey Kalakatuklunun “Albaniya tarixi” əsərində adını qeyd etdiyi Qomensk yaşayış məskənində inşa edilmiş məbədlə eyniləşdirilir. Onun fələstinli xristian missioneri Yeliseyin

atəşpərəstlər tərəfindən öldürüldüyü yerdə Alban çarı III Mömin Vaçaqanın göstərişi ilə tikildiyi ehtimal olunur (bax: 13).

“... Məbədə... Qayabaşı kəndinin cənub-qərbində Əlicançayın (*Oğuz rayonunda çay – kursiv bizimdir – M.Y.*) şərq sahilindəki yüksəklikdə yerləşir. Yerli əhali bu yüksəkliyə Qalatap deyir... Tikinti sahəsinin dairəvi formada olması burada yerləşən abidənin də dairəvi olduğunu söyləməyə imkan verir” (7, s.69-70).

Şəki-Zaqatala bölgəsi müxtəlif dillərin və dinlərin birgə, yanaşı yaşadığı regiondur. Burada müxtəlif inancların göstəricisi olan abidələrimiz vardır və bu abidələr tarixi izlərimiz kimi region xalqlarının həyatının hər bir sahəsində özünü göstərməkdədir. Qeyd etdiyimiz kimi, bu bölgədə istər məbədlər, istər kilsələr, istərsə də məscidlər bu dinlərə sitayişin bariz göstəricisidir. Maddi mədəniyyət abidələrimiz həm də insanların lap qədimdən dostluq münasibətlərini özündə əks etdirir.

“Tarixən Günəşə, Aya sitayiş edən udilər (*əslində bu inanc bütün bölgə əhalisinə aiddir – kursiv bizimdir – M.Y.*) Albaniyanın başqa sakinləri kimi IV əsrin əvvəllərində Suriyadan keçmiş monofizit məzhəbli xristianlığı qəbul etmişlər. VII əsrdə Azərbaycanın ərəblər tərəfindən işğalı ilə əlaqədar olaraq ölkədə yeni din – islam dini meydana gəldi. Lakin yerli əhəlinin bir hissəsi, o cümlədən udilərin dağlıq ərazilərdə məskunlaşan hissəsi islam dinini qəbul etməyib, xristianlıqlarını qoruyub saxlamışlar” (2, s.211). “Udilər yeganə aborigen Azərbaycan xalqlarındandır ki, İslam dinini qəbul etməmişdir” (3; səh: 14). “1836-cı ildən qriqoryan təriqətini qəbul etdikləri üçün bu cəhəti nəzərə alan bəzi müəlliflər udiləri səhvən erməni saymışlar” (2, s.50). Müəllif bu fikri qeyd etdikdən sonra hansı müəlliflərin məhz bu yanlışlıqlara yol verdiyini ətraflı şəkildə göstərərək udilərin ermənilərə qətiyyəni aidiyyəti olmadığını sübuta yetirməyə çalışmışdır (2; səh: 50-51): “...Xristian dinini saxlamış oldular. Bundan istifadə edən erməni kilsəsi tədricən udilərin qriqoryanlaşdırılması prosesinə başladı... udilərin hansı qədim dinə mənsub olması sualına cavab verməklə biz Azərbaycanın və ümumilikdə isə Qafqazın köklü əhalisi ilə ermənilərin heç bir əlaqəsi olmaması faktını da açıqlamış oluruq” (2, s. 419).

Müəllif udilərdən bəhs edərək qeyd edirdi ki, udilər məcburi şəkildə xristianlaşdırılmasına baxmayaraq, öz əski inanclarına etiqad etməkdə davam edirdilər. “Hətta xristianlığı qəbul edəndən sonra belə udilər özlərinin bütperəst etiqadlarının baş səcdəgahı olan Aya sitayışı davam etdirirdilər. Xristian udilər indi də qədim dualarını oxuyarkən çox vaxt üzlərini Aya tərəf çevirirlər” (3, s.223).

Alban-Udi Xristian Dini İcmasının sədri Robert Mobili “Udilər: dil, din və etnoqrafiya” kitabında udilərin Ayla bağlı inanclarını aşağıdakı kimi əsaslandırır: “İndinin özündə də xristian udilər çox vaxt öz dualarını Aya

ünvanlayırlar. ...kənddən kənarda müqəddəs yerlərə gədirdilər. Müqəddəs Yelisey kilsəsi, Müqəddəs Georgi ocağı, Komrat ocağı, Çotari ocağı (*bu məbəd hazırda fəaliyyət göstərən yeganə alban xristian məbədidir – kursiv bizimdir – M.Y.*), Yalovlu təpə ocağı, Bulun ocağı... Fakt olaraq Ocağın sakral rolu kilsələrdən daha üstün olub” (11, s.23).

Oğuz rayonunda Aya baxanda salavat çəkmək adəti günü bu gün də gündəmdədir. Müəyyən mənada bu inam sadəcə milli sərhədləri deyil, regional sərhədləri də aşmışdır. Yəni Oğuz rayonunda milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün bölgə əhalisinin Aya, Günəşə inamı bu gün hələ də güclü olduğu kimi, həmin inamın izlərinə Azərbaycanın Qərb rayonlarında, xüsusilə də Tovuz rayonunun Bozalqanlı, Girzan, Qaraxanlı kəndlərində günü bu gün də rast gəlmək mümkündür. Həmin kəndlərdə təzə doğmuş ayı görən ağsaqqallar və ağbirçəklər “Ay, bizi də təzələ” deyər dua edirlər.

Bu qədər əski inancları özündə əks etdirən abidələrimiz həm zəngin memarlıq üslubuna görə, həm də tarixi dəyərinə görə həmişə diqqət mərkəzində olmuş, bu səbəbdən də başqalarının diqqətini özünə cəlb etmişdir. Məsələ burasındadır ki, nəinki abidələrimizi, hətta ölkəmizin vətəndaşı olan bəzi xalqların və etnik qrupların nümayəndələrini belə qonşularımız tərəfindən özünüküləşdirmək cəhdləri olmuşdur.

Doğrudan da, əgər bu gün mənəvi və maddi sərvətimizə, bu sərvətimizin tərkib hissəsi olan milli varlığımıza, milli mənsubiyyətimizə sahib çıxmasaq, onlara yad əllər uzanacaq və artıq onlar bizimki olmayacaqdır. İstər tarixi abidələr, istərsə də bölgə əhalisinin yaratdığı söz örnəkləri birmənalı şəkildə sübut edir ki, onlar bu torpağın, bu yurdun daimi sakini, aborigen xalqıdır.

Bu gün Azərbaycan dünya təcrübəsi və sivilizasiyası prinsipləri əsasında inkişaf edən demokratik respublikadırsa, bura təkcə çoxsaylı və türkdilli azərbaycanlıların deyil, eləcə də müxtəlif dil ailələrinə mənsub olan udi və xınalıqların, avar və ləzgilərin, talış və kürdlərin, tat və yəhudilərin, saxur və ingiloyların, hapıt və buduqların da eyni dərəcədə Vətənidir. Məhz buna görə ki, Respublikamızda yaşayan bu xalqlar özlərinin həyat tərz, məişəti, adət-ənənələrinin oxşarlığı, yaxınlığı baxımından Azərbaycan xalqının ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. İkinci cild. (III – XIII əsrin I rübü). Bakı-Elm-1998, 596 səh.
2. Cavadov Q. Azərbaycanın azsaylı xalqları və milli azlıqları. Bakı-2000, 439 səh.

3. Cavadov Q. Hüseynov R. Udilər (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı-1996, 221səh.
4. Çəmənzəminli Y.V. Azərbaycan nağıllarının əhval-ruhiyyəsi. Əsərləri. III cild – 1977, 327 səh.
5. Hacıəli Ş. Şimal-qərbi Azərbaycan: İngiləylər (I kitab: ən qədim zamanlardan XIII əsrin ortalarına qədər). Bakı-Təhsil-2007, 280 səh.+7 xəritə.
6. Qazıyev S. Qəbələ mahalının qədim tarixindən, səh. 75-105, **Вопросы истории Кавказской Албании**. Баку-1962, 194 с.
7. Qədirov F. Azərbaycanın şimal müdafiə istehkamları, Bakı, “Elm”, 1984, 152 səh.
8. İctimai fikir toplusu. Dövlət və din. N12(41) dekabr – 2015.
9. Mahmudov Y.M., Lətifova E.M., Məmmədova A.Ə. XIX əsrdə çarizmin Şimal-Qərbi Azərbaycanda pravoslavlaşdırma siyasəti və pravoslav kilsələrinin tikilməsi tarixindən. AMEA Tarix İnstitutu Elmi Əsərləri. 20 cild. Bakı-Təhsil Nəşriyyat Poliqrafiya MMC-2007, 178 səh.
10. Məmmədli A. Balakən-Zaqatala bölgəsi: Tarixi etnoqrafiyası. Bakı-“Adiloğlu”-2001

RUS DİLİNDƏ

11. Мобили Роберт. Удины: язык, религия и этнография. Баку-2011, 79 с.

İNTERNETDƏ

12. albantarihi.pdf Alban tarixi gənclərin gözü ilə. Bakı-2012, 38 səh.
13. news.milli.az
14. <http://azertag.az>
15. <https://az.wikipedia>
16. <http://www.hindoloji.com/index.php/hindistan>
17. <http://www.egegrupdekorasyon.com.tr/ilgincl-16-8>
18. <http://www.astroloji.dergisi.com/mitoloji11.htm>

М.Ягубкизи

Национальные и религиозные ценности в Шеки-Загатайском регионе Резюме

Есть верования о Солнце и Луне в разных частях света. Эта общая вера породило такую идею, что все человечество происходит от одного и того же корня. Солнце и Луна являются объектами поклонения в

разных регионах Азербайджана, особенно в Шеки-Загатале. Все народы и этнические группы, живущие в нашей стране, похожи не только с точки зрения веры, но и с точки зрения их образа жизни и традиций. Эта ситуация еще раз показывает, что эти народы являются неотъемлемой Азербайджанского народа. Многонациональная и многоязычная Шеки-Загатальский регион - это регион истинной терпимости и мультикультурализма. Можно сказать и так, что общие убеждения, общие традиции и общая культура возникла в результате совместной жизни.

M.Yagubkizi

National and religious values in the Sheki-Zagatala region

Summary

There are beliefs about the Sun and the Moon in different parts of the world. This common faith gave rise to the idea that all of humanity comes from the same root. The Sun and the Moon are objects of worship in different regions of Azerbaijan, especially in Sheki-Zagatala. All peoples and ethnic groups living in our country are similar not only in terms of faith, but also in terms of their way of life and traditions. This situation once again shows that these peoples are an integral part of the Azerbaijani people. The multinational and multilingual Sheki-Zagatala region is the region of true tolerance and multiculturalism. It can also be said that common beliefs, common traditions and common culture arose as a result of living together

Rəyçi:

Muxtar Imanov
Akademik

AFAQ XÜRRƏMQIZI

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Folklor İnstitutunun şöbə müdiri
afaqramazanova@yahoo.com

AZƏBAYCANDA LAHICLAR VƏ LAHIC TAT FOLKLORU

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir – Qrant № EIF-KETPL-2-2015-1(25)-56/51/5

*Hər kəsin milli mənsubiyyətini qoruyub
saxlamaq hüququ vardır. Heç kəs milli mənsubiyyətini
dəyişdirməyə məcbur edilə bilməz.*

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 44-cü maddəsi

Açar sözlər: Lahic, SMOMPK, adət-ənənə, lətifə, tarix, folklor

Key words: Lahij, SMOMPK, traditions, anecdote, history, folklore

Ключевые слова: Лагич, СМОМПК, традиция, анекдот, история, фольклор

Mübaligəsiz demək olar ki, Azərbaycan dövləti yarandığı gündən ta indiyədək multikultural yaşam məkanı olmuşdur. Azərbaycanda multikulturalizm tarixən formalaşan mədəni, elmi və siyasi qaynaqlara və onların əsasında yaranmış çoxmədəniyyətlik ənənələrinə əsaslanır. Məhz bu ənənələr sayəsində Azərbaycanda azsaylı xalqlara, milli azlıqlara, etnik qruplara milli kimliklərini, adət-ənənələrini, dillərini qoruyub saxlamağa yardımçı olaraq, onlara etnik mənşə, dil, din və saylarından asılı olmayaraq öz potensiallarını reallaşdırmaq üçün tam mənasında əlverişli şərait yaranmışdır.

Əgər multikulturalizm siyasətinin passiv və aktiv xarakter daşdığını (1) nəzərə alarsaq, Azərbaycandakı multikulturalizmin aktiv səciyyəsinə etiraf etməliyik. Birinci halda multikulturalizm siyasəti mədəni müxtəlifliyə tolerant münasibəti ifadə edirsə, ikinci halda bu müxtəlifliyin aktiv şəkildə dəstəklənməsi və təşviqini nəzərdə tutur. Bəllidir ki, Azərbaycanda milli azlıqlar öz milli mərkəzlərini, assosiasiyalarını və digər qurumlarını yaratmaq hüquqlarından hər zaman istifadə etmişlər. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən bu milli mədəniyyət Mərkəzləri - “Birlik” cəmiyyəti, Ukrayna cəmiyyəti, Alman-Azərbaycan cəmiyyəti, Azərbaycan-Avropa Cəmiyyəti, Azərbaycan-Slavyan Mədəniyyət Mərkəzi, Tat Mədəniyyət Mərkəzi,

Azərbaycan-İsrail Cəmiyyəti, Ronai Kürd Mədəniyyət Mərkəzi, “Samur” Ləzgi Milli Mərkəzi, Ahıska Türklərinin “Vətən” Cəmiyyəti, Talış Mədəniyyət Mərkəzi, Dağ Yəhudilərinin İcması, Avropa Yəhudiləri (Aşkenazi) İcması, Konshaus Alman Mədəniyyət İcması, “Pologiya” Polyak Mədəniyyət Mərkəzi və s. ölkəmizdəki multikulturalizmin aktiv xarakterini göstərmiş olur. Azərbaycan Respublikası prezidenti İlham Əliyevin dediyi kimi, “Bu gün multikulturalizm Azərbaycanda dövlət siyasətidir, və eyni zamanda həyat tərzidir”.

Bu aktivliyin daha bir göstərici isə, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 15 may 2014-cü il fərmanı ilə Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılması, yarandığı gündən indiyədək bu mərkəzin keçirdiyi müxtəlif yönümlü tədbirlər və nəhayət, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 fevral 2016-cı il tarixli sərəncamı ilə başa vurduğumuz 2016-cı ilin Azərbaycanda “Multikulturalizm ili” elan edilməsidir.

Azərbaycanın multikultural mühitində lahıclar. Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, “multikulturalizmin həyat tərzinə çevrildiyi Azərbaycanın dünyaya tolerantlıq nümunəsi olaraq daha geniş tanındılmasının vacibliyini, eləcə də ayrı-ayrı ölkələrdəki müxtəlif multikultural modellərə xas fəlsəfi, sosial, siyasi və digər aspektlərin Azərbaycan reallığında təhlili və təşviqinin əhəmiyyətini nəzərə alaraq” həyata keçirdiyi çoxsaylı tədbirlərinin bir qisminin - məsələn, “Multikulturalizm Azərbaycanda həyat tərzini kimi: milli və dini dəyərlər” adlı III Beynəlxalq multikulturalizm məktəbinin iştirakçılarının Lahıca səfəri (23 iyul 2016), ASAN Könüllüləri Təşkilatı tərəfindən “Həmrəylik düşərgəsi” layihəsinin Lahıca təşkil olunması (iyul 2016) və bundan da öncə, “Multikulturalizm və Azərbaycan folkloru” mövzusunda dəyirmi masanın Lahıca baş tutması heç də təsadüfi deyildir.

Azərbaycanın qədim yaşayış məskənlərindən biri olan Lahıca və onun əhalisi olan lahıcların Azərbaycanın rəngarəng etnik mədəni xəritəsində özünəməxsus yeri vardır. Lahıcların həyatı və məişət tərzini, bu kiçik qəsəbənin tarixinin, adət ənənələrinin işıqlandırılması Azərbaycanın multikultural mühitinin, milli azlıqların mədəniyyətinin, həyat tərzinin, dövlət tərəfindən təmin olunmuş hüquq və azadlıqlarının öyrənilməsi baxımından böyük maraq doğurur.

Mənbələrdə deyildiyi kimi, lahıclar – “fars, dari və tacik dili ilə yanaşı, İran dillərinin Cənub-Qərb qrupuna aid olan tat dilində danışan azsaylı İran etnosudur. Əksəriyyət etibarilə lahıclar ikidillidir: tat dili ilə yanaşı, Azərbaycan dilindən də geniş şəkildə istifadə edirlər” (2). Lahıcların dili ilə bağlı isə göstərilir ki, bu dil tat dilinin ən təcrid olunmuş variantı sayılır, fars dilinə çox yaxındır və lahiji adlanır. Bu dil Hind-Avropa dillərinin İran dilləri qrupuna aiddir və yeni fars dilinin bir ləhcəsi sayılır.

Bizim fikrimizcə isə, bu etnik qrupa dair ən düzgün məlumat bundan ibarətdir ki, lahıclar – Lahıcdə yaşayan, İran qrupuna aid edilən, amma türk dilləri ilə qaynayıb qarışan dilə malik azsaylı xalqdır.

Lahıcların və lahıç qəsəbəsinin tarixi haqqında məlumatları XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvllərinə aid edilən tarixi və etnoqrafik mənbələrdən almaq mümkündür.

A.Bakıxanovun “Gülüstani-İrəm” əsərində Lahıç əhalisi haqqında belə məlumat verilir: “Şamaxı ilə Qudyal (indiki Quba) şəhərləri arasında qalan mahalda, məsələn: Şirvanda Hovz, Lahıç və Qoşunlu; Qubada Bərmək, Şəmpara, Buduğun aşağı hissəsi və bütün Bakı ölkəsində - altı tərəkəmə kəndindən başqa – bütün əhali tat dilində danışır” (3, 29). A.Bakıxanov tatların əcdadlarının Azərbaycana IV-VI əsrlərdə Sasani şahları tərəfindən köçürüldüyünü qeyd edir.

Lahıclar haqqında indiyədək yazılmış ən geniş və ilk tarixi-etnoqrafik-ədəbi öçerklərdən biri SMOMPK məcmuəsində öz əksini tapmışdır. Bəllidir ki, XIX əsrin sonlarında Tiflisdə nəşrə başlayan SMOMPK məcmuəsinin Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqların, etnik və etnoqrafik qrupların tarixini, ədəbiyyatının, məişətinin, xalq pedaqogikasının, etnik-milli tərkibinin, doğum və ölüm, yaşayış məskənlərinə dair statistik məlumatlarının öyrənilməsi işində mühüm rolu olmuşdur.

1901-ci ildə bu məcmuənin 29-cu buraxılışında Məmmədhəsən Əfəndiyev adlı müəllifin 50 səhifəlik **“Селение Лагич, Геокчайского уезда, Бакинской губернии”** – “Bakı quberniyasının Göyçay qəzasının Lahıç kəndi” adlı öçerki çap olunmuşdur (4, 45-96). Müəllif uzun illər Lahıç məktəbində müəllimlik etmiş, topladığı materialları SMOMPK məcmuəsinə təqdim etmişdir. Bu məqalənin birinci bölümü Lahıç kəndinin tarixinə həsr olunmuşdur. Müəllif kənd əhalisinin dilindən topladığı məlumatı və tarixi mənbələrdən oxuduqlarını bir yerə toplayaraq təqdim etmişdir. M.Əfəndiyev yazır ki, yerli əhalinin dediyinə görə, onlar İranın Lahıcan mahalından gəlmişlər və hələ də Lahıcanı öz doğma yurdları sayırlar. Lahıclar arasında bu barədə tarixi rəvayət də mövcud olmuşdur: «Известно, что две страны - плодородный Иран и дикий, угрюмый Туран постоянно враждовали; народы обеих стран вели между собою частые войны и скучали, когда наступало мирное время. Но шаху иранскому Кей-Хосрою войны эти надоели, и вот он, убив на войне туранского царя Афрасияба и завладев его землею, передал все свое царство, по неимению прямых наследников, двоюродному брату по отцу, а сам, вместе с близкими своими людьми, решился окончательно расстаться с Ираном; для этой цели он выбрал отдаленное, с хорошим климатом, место на севере (Кавказ) и переехал там молить. Это место было названо Лагич, По

махалу Лахиджан. Хосро, как передает предание, умер в Лагиче и похоронен здесь; это, по их убеждению, доказывается тем, что на кладбище участка Заваро, в Лагиче, и ныне находится надгробный камень, на котором ясно читается имя Кей-Хосро» (4, 45).

Qeyd etdiyimiz kimi, bu rəvayət lahıcların öz dilindən toplanmışdır. Tədqiqatçı V.İvçenko 1984-cü ildə eyni məlumatı bir qədər dəyişdirilmiş formada təqdim edir: “Əfsanələrin birinə görə, min il əvvəl İran şahı Key-Xosrov döyüşdə qonşu hökmdarı məğlub etmiş, qisasdan qorxaraq şimala qaçmışdır. Burada dağlarda gizlənərək, ömrünün son illərini duada keçirmişdir. Bu qərib yad ölkədə, çay dərəsinin üstündə, Niyal dağının ətəyində basdırılmış, qəbrinin üstünə isə üzərində “I Key-Xosrov” yazılan daş qoyulmuşdur. Rəhmətlik hökmdarın növərləri burada kənd salaraq məskunlaşmış və kəndi Lahic adlandırmışlar” (5). Tədqiqatçı A.Əlizadə də, lahıcları İran Lahicanından (Gilan vilayəti) gəlmə hesab edir (6).

Şərqsünas Vladimir Minorskinin də bu yaşayış məskəni barədə qeydləri o cəhətdən maraq doğurur ki, o, öz yazılarında Şərq mənbələrinə müraciət edir: “Layzan (yazılır Layzan, Laizan, Laican və s. hətta səhv olaraq əl-İran və əl-Abxaz) – Qardaman (Girdman-A.X.) çayının yuxarı axarında olan müasir Lahic vadisinə uyğun gəlir, əvvəllər Sasani vassal knyazlıqlarından biri olmuşdur (Məsudin (*Əbülhəsən əl Məsudi – X əsr ərəb tarixçisi – A.R.*) izahı belədir (II, 40-6).....İstəxriyə (*Əbu İshaq İstəxri – X əsr ərəb coğrafiyaşünası – A.R.*) görə, Layijan Şirvanla, Muğanıyyə və Ənbasiyə (yəni Qəbələ) ilə həmsərhəd olmuşdur. Ibn Hövqəl (*Əbülqasım İbn Hövqəl – X əsr ərəb coğrafiyaşünası və səyyahı – A.R.*) əl-Ləyjanın adını xırda knyazlıqların arasında çəkir və əlavə edir ki, o, Qabk (Qafqaz) silsiləsində yerləşir. Müqəddəsi isə (*Şəmsəddin əl Müqəddəsi – X əsr ərəb coğrafiyaşünası – A.R.*) onun yerləşdiyi yeri belə göstərir: Şamaxıyyadan Şirvana – iki marxal (keçid), oradan Layijana – iki marxal, oradan Samur körpüsünə - iki marxal (keçid), oradan Bab-əl – Əbvaba- bir marxal” (7).

Lahic hər zaman qədim sənətkarlıq mərkəzi sayılmışdır. Qəsəbə dağlıq ərazidə yerləşdiyi üçün yerli əhali kənd təsərrüfatı ilə deyil, sənətkarlıqla, xalq tətbiqi sənəti ilə məşğul olmuşlar. XVIII-XIX əsrlərdə Lahic Azərbaycanın mis qablar və silah istehsalının əsas mərkəzlərindən biri olmuşdur. Təsədüfi deyil ki, 2015-ci ilin dekabrında Lahicın misgərlik sənəti UNESCO-nun Qeyri-maddi mədəni irs üzrə Repräsentativ siyahısına daxil edilmişdir.

XX əsrin əvvəllərindəki Lahicdə 200-dən artıq sənətkar emalatxanaları fəaliyyət göstərmişdir. Burada 127 növ sənət (misgərlik, dabbaqlıq, zərgərlik, dəmirçilik, qalayçılıq, dulusçuluq, xalçaçılıq, silahsazlıq, həkkaklıq (qravürçülük) və s.) inkişaf etmişdir. Hal-hazırda bu sənətlərin 40-a yaxını yenə də Lahicdə yaşayır. Maraqlıdır ki, Lahıcı “40 sənət şəhəri” də adlandırırlar.

Lahıcın 800 il əvvəl (bəzi məlumatlara görə 1500 il əvvəl) çəkilmiş kürəbəndləri isə unikal memarlıq hadisəsi sayılır.

Lahıcların dünya muzeylərinin kolleksiyalarını bəzəyən zəngin maddi mədəniyyəti (1873-cü ildə Vyana sərgisinə lahıcların yaratdığı mis qablar kolleksiyası təqdim edilmiş, Lahıcın mis məmulatları Luvrda nümayiş etdirilmiş, Bern muzeyində isə Lahıc ustalarının istehsal etdiyi bəzək və onamentlərlə zəngin

tüfənglər, qılınclar və xəncərlər indi də qorunub saxlanılır) ilə yanaşı, mənəvi mədəniyyət abidələri də - şifahi söz sənəti nümunələri də mövcuddur. Əgər ilkin ibtidai təsəvvürlərdən başlasaq, lahıclar arasında yeddi rəqəminin müqəddəsliyinə inam çox güclü olmuşdur. Yeddi dağla əhatə olunmuş Lahıcdə yeddi məhəllə, yeddi bulaq, yeddi məscid, yeddi hamam, yeddi mədrəsə olmuşdur.

Qeyd etdiyimiz kimi, lahıcların zəngin şifahi söz sənəti vardır. Bu etnik qrupun folklor fondunda əsas yeri nağıllar, atalar sözü və məsəllər, tapmacalar, laylalar, bayatılar və s. tutur. Lahıc folklorunun unikalılığı ondan ibarətdir ki, lahıclar folkloru iki dildə yaradırlar- həm türkcə, həm də tatca. Bir maraqlı cəhət də bu etnik qrupun şifahi söz sənətinin unikallığını şərtləndirir - hansı dildə yaradılması və söylənməsi janrdan-janra fərqlənir.

Məsələn, Lahıc folklorunda tatca yaranan nümunələr içərisində atalar sözü və məsəllər çoxluq təşkil edir. Lahıcdə atalar sözü və məsəllər yalnız tatca, yəni lahıcca yaranır və söylənir. Çox zaman bu atalar sözü və məsəllər istər Azərbaycan, istərsə də digər xalqlarda yaşayan nümunələrin ekvivalenti kimi çıxış edir:

A suxda gö düvə mūdərö – Od olmasa tüstü çıxmaz,

Aqıl (ağıllı)umuna nə miyofu , gij ə tö miyo – Ağıllı bizi tapmaz, dəli bacadan düşər və s.

Bəzən isə çox orijinal və ancaq lahıclara xas atalar sözü və məsəllərə də rast gəlinir. Bu atalar sözlərinin bir özünəməxsus cəhəti isə əksər hallarda bu örnəklərdə vulqarizmlərin üstünlük təşkil etməsidir. Bu cəhət isə, təəssüf ki, bu örnəklərin qeydə alınması prosesini çox çətinləşdirir. İnformator-söyləyici onları söyləməkdən utanır, toplayıcı isə onları qeydə almaqdan çəkinir. Beləliklə, bu orijinal nümunələr işləklərdən qalaraq dövriyyədən çıxarılır və zamanla unudulub gedir.

Lahıclar arasında nağıl janrı əsasən tatca söylənir, amma türkcə də nağıl söyləyiciləri vardır. Bu nağıl ehtiyatı içərisində şah Abbas nağılları ön sıralarda gedir və bəzi nağıllar türk orijinalının lahıccaya tərcüməsindən başqa bir şey deyildir.

Lahıç folklorunda tapmacalar da iki dildə yaranan və söylənən janrdır. Azərbaycan folklorunda olduğu kimi nəsrə və nəzmlə söylənən tapmacalar vardır:

Ələməti, ələmət
Ye çol ataş salomət.
Tar zərum,
xişg vakandum. (*Nun, tənür*)

Ələmətdi, ələmət,
İşi od, çölü salamat.
Yaş vurdum,
Quru çıxartdım (*çörək, təndir*)

A rafd-umo xəbərum,
Ə sər yeqoş zəvərum.
Dirum qe səs bısoxdan,
Bı pöyi ruğan zərum. (*Dər*)

*Gedib gələndən xəbərdaram,
Başdan bir az hüündürəm,
Gördüm çox səs edir
Ayağını yağladım (qapı)*

Çətin vinum ürə man,
Vö bıstənum bürə man. (*Vini*)

*Çətin görəm onu mən,
Onunla bilirəm iyi mən*

Lahıçda laylalar və bayatılar əsasən türkcə söylənir. Lahıç qadınları bayatını yalnız türkcə söylərlər. Son zamanlar yaranan müəllifli və lahıcca qoşulmuş bayatılar Lahıç folklorunu daha da zənginləşdirmişdir:

Dədəmun Qorqud bire,
Zəreyi soz, ud bire.
Ye mısqol bı zuhunman,
Tıra dire pud bire.
*Dədəmiz Qorqud olub,
Çaldığı saz, ud olub.
Dilim bir misqal idi
Səni görüb pud olub*

Pöyiste ba duhun dər,
Ə dərdhonman bixəbər.
Çı güyi soxtagorum,
Tı ağeyi, man nükər.

*Qapının ağzında dayanıb,
Dərdlərimdən bixəbər
Nə desə edəram mən
O ağadır, mən nökar.*

Lahic folklorunun ümumi mənzərəsinə nəzər yetirərkən diqqətimizi bir məqam cəlb etdi. Folklorda arxaik və ya ilkin janr kimi qəbul etdiyimiz folklor hadisələri, mərasim folklorunu çüşayiət edən mətnlər, xüsusilə ovsunlar bu etnik qrup arasında ancaq və ancaq tatca söylənir.

Bütün digər Azərbaycan regionları kimi, Lahıca da xüsusi lətifə qəhrəmanı (necə deyərlər, Lahıcın “Hacı dayı”sı) mövcuddur ki, bu da ötən əsrin ortalarında yaşamış Qulu Şeydadır. Onun başına gələn məzəli əhvalatlar, onun özünün hazır cavablığı çoxlu sayda lətifənin yaradılması üçün material olmuşdur:

“Qulu Şeyda bir müddət süd satmaqla dolanır. Onu mömin və təmiz adam kimi tanıyan papaqçı Əbdül süd alanda Qulu soruşur:

-Əbdül kişi ,sirr deyilsə, ne bişirəcəksən ?

-Urəyim yayma istəyir.

-Lap yaxşı, amma bişirəndə su qatma, nə qədər lazımdırsa özüm əlavə etmişəm”.

Nəticə. Şifahi söz sənətinə qısa ekskurs etməyə çalışdığımız Lahic folkloru təbii ki, janr etibarilə çox rəngarəng, material etibarilə çox zəngindir. Lahic və lahıclar Azərbaycan etnik xəritəsinin ayrılmaz tərkib hissəsi, bu etnik qrupun yaratdığı şifahi söz sənəti nümunələri isə zəngin Azərbaycan folklorunun nadir inciləridir. Heydər Əliyevin təbirincə desək, “biz Azərbaycan deyəndə onun sərvətini, onun gözəl təbiətini nəzərdə tuturuq. Lakin bütün bunlarla yanaşı, respublikanın ən başlıca sərvəti əsrlərdən bəri bu torpaqda yaşayan, öz taleyini, öz həyatını bu torpağa bağlayan, müxtəlif millətlərdən olan, müxtəlif dinlərə etiqad edən adamlardır. Ölkə nə qədər çox xalqı birləşdirsə, bir o qədər də zəngin olar...”

Ədəbiyyat

1. Простакишина Н.П. Мультикультурализм и социокультурные проблемы интеграции // Молодой учёный, №1 (60) январь 2014
2. Горные ремесленники. Часть 2 // <http://www.rus-4x4.ru>
3. Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm. Bakı: 1951, 302 s.
4. Эфендиев М.Г. Селение Лагич, Геокчайского уезда, Бакинской губернии // СМОМПК, выпуск 29, 1901, с.45-96
5. Ивченко В. Чаша Лагича // журнал: Вокруг Света, 1984, № 3
6. Ализаде А. Лагич, историко-культурный заповедник Азербайджана // журнал İRS, 2005, № 4.
7. Минорский В. История Ширвана и Дербенда в X-XI вв.. Москва: Издательство Восточной литературы, 1963, 296 с.

Afag Khurramkizi

Lahij's in Azerbaijan and folklore of Lahij

Summary

The article explores the history and ethnography, as well as the lagichev folklore, living on the territory of Azerbaijan. SMOMPK – the journal, published in Tbilisi, Georgia, in the second half of the nineteenth century, and collected information about people living in the Caucasus has a great importance in the study the history and folklore of this nationalities. In SMOMPK are collected the articles which reflecting detailed information about the life and welfare of minorities and ethnic groups, history and ethnography, language, religion, folklore and traditions of nationalities living around the Caucasus – azerbaijanians, georgians, lezgins and so on.

The author of this articles and essays are the students studying in those times in Gori teachers seminariya and it was the intellectuals who are engaged in teaching activities in the area. In this article the theme “Lahij village of Goychay district of Baku province” from the 29th issue of the journal SMOMPK were analyzed. The author of this article, published in SMOMPK - Mohammad Efendiyev, worked as a school teacher in Lahij.

Афаг Хуррамкызы

**Логичи в Азербайджане и логический фольклор
Резюме**

В статье исследуется история и этнография, а также фольклор логичев, проживающих на территории Азербайджана. Огромным значением в изучении этой этнической группы обладает сборник СМО-МПК, начавший издаваться во второй половине XIX века в Тифлисе обладает огромным значением в изучении народов проживавших на Кавказе.

В этом сборнике собраны очерки и статьи отражающие жизнь и быт, историю и этнографию/ язык и религиозную принадлежность фольклор и традиции таких народов как азербайджанцы, лезгины, осетины, грузины, а также малочисленных народов и этнических групп. Авторами этих статей и очерков являлись студенты и преподаватели, а также интеллигенция Горькой Семинарии.

В статье особое внимание уделяется изучению этого сборника.

Rəyçi: Şakir Albaliyev
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AYGÜN QURBANLI

BDU

aygunsahmarqizi@gmail. com

ANALİTİK JURNALİSTİKANIN FORMALAŞMASINDA ANALİTİK JANRLARIN YERİ VƏ ROLU

Açar sözlər: analitik jurnalistika, fakt, mətbuat, analitik məqalə, janr, informasiya

Key words: analytical journalism, fact, press, analytical article, genre, information

Ключевые слова: аналитическая журналистика, факт, пресса, аналитическая статья, жанр, информация

Analitik jurnalistika mətbuatın keyfiyyətini təmin edən fakt kimi qiymətlidir. Azərbaycan jurnalistikasının təcrübəsində analitik jurnalistika qədərincə olub. Bu jurnalistikaya istər ictimai marağın, istərsə də media marağının haçansa azlığından gileylənmək doğru olmazdı. Analitik janrlar “Əkinçi”dən başlamış bugünkü “Yeni Müsavat”a qədər bütün mətbuat tariximiz boyu özünü göstərmişdir. Klassik jurnalistikamızda onun önəmli nümunələri çoxdur. Ö. F. Nemanzadə, Ü. Hacıbəyli, M. Ə. Rəsulzadə kimi jurnalistlərin klassik keyfiyyəti bir də ondadır ki, onlar günün aktual hadisə və faktlarını dərhal şərh etmək qüdrətinə malik olmuşlar.

Faktlara əsaslanan və təhlilə söykənən analitik jurnalistika səbəb-nəticə əlaqələrini göstərir, proqnoz verir. Jurnalistikanın ən intellektual səviyyəsi olan analitik jurnalistika azad cəmiyyətdə inkişaf edir.

Jurnalist-analitik xüsusi istedadla, hadisələri duymaq və onları şərh edə bilmək qabiliyyətinə malik olmalıdır.

Mətbuatın əsas sütunlarını təşkil edən janrlar yeniləşir – analitik jurnalistikada yeni, əlverişli formalar yaranır, müxtəlif metodlardan istifadə olunur. Bu şəraitdə hər bir professional jurnalist janrların təkmilləşməsi prosesinə yenilik gətirməyə çalışır, onları yeni keyfiyyətlərlə zənginləşdirir.

Analitik jurnalistika öz təsir gücünə görə digər media formatlarından, yeni janrlardan xeyli fərqlənir. Belə ki, analitik jurnalistikanın köməkliyi ilə ictimaiyyətin düşüncəsinə təsir etmək mümkün olur. Yəni digər janrlardan fərqli olaraq analitik janrlarda yazılan yazılarla baş vermiş hadisə barədə cəmiyyətə dolğun və ətraflı məlumat vermək olur.

Analitik jurnalistika oxucu, dinləyici və tamaşaçı auditoriyasının hadisə və faktları dərk etməsi kimi komponentləri şərtləndirir. Ona görə də

analitik janrlara maraq böyük olduğu kimi onlarla işləyən jurnalistin yaradıcılıq səviyyəsinə də tələb artıqdır.

Analitik jurnalistikanın ən vacib şərtlərindən biri də ictimaiyyət üçün anlaşıqlı olmasıdır. Hazırkı dövrdə mətbuat səhifələrində ən çox yer alan informativ və analitik janrlardır. Bədii publisistik janr isə keçmiş sovet dönmədən fərqli olaraq daha az işlənir. Qeyd edək ki, müasir jurnalistikada analitik janrın xüsusi çəkisi var. Bu janrın aşağıdakı növlərini göstərmək olar:

1. **Analitik məqalə;**
2. **Analitik korrespondensiya;**
3. **İcmal;**
4. **Analitik hesabat;**
5. **Analitik şərh;**
6. **Analitik müsahibə**
6. **Jurnalist araşdırması;**
7. **Resenziya və s.**

Bu janrların hər birinin özünün ayrıca konkret məqsəd və vəzifələri var. Analitik növə daxil olan janrların hamısı üçün başlıca keyfiyyət onların analitik təhlilə malik olmasıdır. Lakin bu, onların informasiyalılıq xüsusiyyətini heç də inkar etmir. Bütün janrlar üçün informasiya vermək birinci şərtidir. Analitik janrlarda faktlar və hadisələr şübhəsiz ki, müəyyən informasiyalarla müşayiət olunur. Çünki əks halda hər hansı bir hadisənin təhlilinin heç bir əhəmiyyəti olmaz.

Məqalənin janr xüsusiyyəti. Məqalə jurnalistikanın və publisistikanın mühüm janrlarından hesab olunur. Demək olar ki, publisistikanın bütün xüsusiyyətlərini məqalədə görmək olar. Bu, ilk növbədə məqalənin məqsəd və vəzifəsinin genişliyi ilə bağlıdır. Məqalə mühüm həyatı hadisələri, onların qarşılıqlı əlaqəsini, qanunauyğunluqlarını və səciyyəvi cəhətlərini aydınlaşdırmağa, faktların ictimai-siyasi mahiyyətini və əməli əhəmiyyətini aşkara çıxarmağa şərait yaradır. "Janrı sovetsoy qazeti" kitabında deyilir ki, "qəzetdə məqalə - cəmiyyətin maddi və mənəvi həyatına aid faktların, hadisələrin tənqidinin ümumiləşdirilməsinin başlıca janrıdır. Bu, müddəaların, müəllifin əsaslandırılmış, inkişaf etdirilmiş mülahizələrinin müəyyən sistemidir". Məqalədə müasir həyatla səsleşən mühüm bir məsələ tədqiq və təhlil olunmalı, ümumiləşdirmənin genişliyinə, düzgün siyasi və praktik nəticələrin çıxarılmasına diqqət yetirilməlidir. Məqaləni başqa janrlardan fərqləndirən onun elmi-nəzəri xüsusiyyətləridir. Müasir mətbuatda dərc olunan məqalələrin əsas mövzusu bazar iqtisadiyyatının yenidən qurulması, maliyyə xarakterli yeni məsələlərin təşkili, Qarabağ probleminin həlli yolları, işsizliyin aradan qaldırılması və başqa məsələlərdən ibarətdir. Məqalədə oxucunu bu və ya digər ideyanın, fikrin düzgünlüyünə, həyatiliyinə, xəlqiliyinə və ədalətliyinə

inandırmaq əsas şərtidir. Buna görə də məqalə müəllifinin nəzər-diqqəti faktların təhlili ilə yanaşı, əsas etibarlı ilə məntiqə, düşündürməyə doğru yönəldilməlidir.

Məqalə məqsəd və mövzularına görə müxtəlif növlərə bölünür. Bu növlərə baş məqalə, nəzəri - publisistik məqalə, problem vəzifəqoyucu məqalə, publisistik qeydlər və başqaları daxildir.

Məqalə jurnalistika janrları içərisində xüsusi çəkisi olan bir yaradıcılıq faktıdır. “Məqalədə müasir həyatla səsleşən mühüm bir məsələ tədqiq və təhlil olunmalı, ümumiləşdirmənin genişliyində, düzgün siyasi və praktik nəticələrin çıxarılmasına diqqət yetirilməlidir” [4].

Analitik jurnalistikanın nə qədər ciddi olması onun əsas janrlarından olan analitik məqalənin arqumentləşdirmədən istifadə etməsi bunu bir daha sübut edir. Çoxsaylı faktlardan istifadə, onları əsaslandırmaq bacarığı jurnalist yaradıcılığında əsaslı yer tutur. Arqumentasiya müəllif fikrinin məntiqli ardıcılığı deməkdir. O bir tərəfdən müəllif fikrini tamamlayır, digər tərəfdən isə oxucunu inandırmaq üçün istifadə edilən psixoloji təsvir kimi çıxış edir.

Korrespondensiyanın janr xüsusiyyətləri. Həyatımızın konkret bir sahəsində baş verən hadisələri faktlar əsasında təsvir etməyin analitik formalarından biri də korrespondensiyadır. Lakin korrespondensiyanın tərifini yalnız bu şəkildə bitkin hesab etmək olmaz. Onun dolğun tərfi onu izah etdikcə və başqa janrlarla müqayisədə xüsusiyyətlərini açıb göstərdikcə daha aydın forma alır.

Korrespondensiya mətbuatda ən çox istifadə olunan və analitik növlər sırasında mühüm yer tutan janrlardan biridir. Bu, onun vəzifəsi, predmet xüsusiyyəti və həyatı əks etdirmək üsulları ilə əlaqədardır. Belə ki, korrespondensiyanın obyekt cəmiyyətin bu və ya digər hissəsində baş verən hadisələri əks etdirməkdən və oxucularda müəyyən rəy yaratmaqdan ibarətdir. Cəmiyyətin hər hansı hissəsi dedikdə konkret iş sahəsi, müəssisə, zavod və s. nəzərdə tutulur. Korrespondensiyada fakt böyük rol oynayır. Lakin onu da unutmaq lazım deyil ki, yalnız fakt toplamaqla işi qurtarmış hesab etmək olmaz. Faktlara fəal münasibət bəsləmək, onların mahiyyətini açıb göstərmək lazımdır. Korrespondensiya jurnalistdən həyatı hərtərəfli bilməyi, xüsusən iqtisadiyyat, siyasət, elm və mədəniyyət sahələrinə dərinlən bələd olmağı tələb edir. Korrespondensiyanın məlumat, təhlil, problem, portret və satirik növləri var. Faktların təhlilindən ibarət olan korrespondensiya janrı jurnalistdən bir növ tədqiqatçılıq tələb edir. Doğrudan da korrespondensiya yazılmamışdan öncə onun müəllifi mövzunun özünü araşdırır, göturdüyü obyekt diqqətlə yoxlayır, müsbət və mənfi faktları seçir, onları tutuşdurub konkret nəticəyə gəlir. [1]

İcmalın janr xüsusiyyətləri. İcmal analitik janrlar arasında mühüm yer tutur və mətbuatda çox istifadə olunur. İcmalın əsas vəzifəsi müəyyən, konkret bir zaman kəsiyində - bir gün, bir həftə, bir ay, yarım il, bir il və s. vaxt ərzində görülmə işləri, baş vermiş hadisələri təhlildən keçirib oxucuya, dinləyiciyə və tamaşaçıya məlumat verməkdən ibarətdir. İcmalda müəyyən dövr ərzində əldə edilən faktlara yekun verilərək ümumi nəticələr bildirilir. Beləliklə də oxucuda, dinləyicidə, tamaşaçıda gündəlik yaranmış məlumatlar daha da möhkəmlənir və düzgün nəticə çıxarmağa yardımçı olur. Onu da qeyd etmək ki, icmal xüsusi ixtisaslaşma tələb edən janrdır. Yəni, eyni bir jurnalistin müxtəlif sahələrdə baş vermiş hadisələrdən icmal yazması qeyri-mümkündür.

Bu janr ümumi formalarına görə iki yerə bölünür: konkret və ümumi icmallar. Konkret icmallarda konkret faktlar əsas götürülür və təhlil olunur. Ümumi icmallarda isə həftə ərzində baş vermiş hadisələr nəzərdən keçirilir. Ümumiyyətlə, məqsəd və vəzifələrinə görə icmalın aşağıdakı növləri var: iqtisadi, siyasi, beynəlxalq və ədəbi icmal.

Hesabatın janr xüsusiyyətləri. Hesabat analitik jurnalistikaya son illərdə daxil olmuşdur. Analitik jurnalistikanın dinamikliyi informativ qrupa daxil olan janrların dəyişməsinə, yəni analiz prinsiplərinin tətbiq edilməsinə səbəb olmuşdur. Bunlardan biri də hesabatdır. Müasir Azərbaycan jurnalistikasında hesabat fəal janrlardan biri sayılır. Müxtəlif iclaslar, konfranslar, kütləvi mitinqlər, nümayişlər, dini, tarixi mərasimlər və bu kimi digər tədbirlər hesabatın obyektinə hesab olunur. Analitik hesabatın müstəqil janr olmasını C. Məmmədlinin “Jurnalistikanın müasir inkişaf meylləri” [2] kitabında şahidi oluruq. Analitik fakta rus nəzəriyyəçisi A. A. Tertiçnin “Жанры периодической печати” dərslərində rast gəlirik [5].

Şərhin janr xüsusiyyətləri. Analitik janrlar sırasında mühüm yer tutan janrlardan biri də şərhdir. Şərh əvvəllər məqalə növünə aid edilsə də artıq müstəqil janr kimi formalaşmışdır. Şərhə aktual olan ictimai, sosial, mədəni və elmi hadisələrin mahiyyəti aydınlaşdırılır, oxucuya izahat verilir. Analitik növün bu janrı bir növ izahat xarakteri daşdığı üçün onun dili aydın və sadə olmalıdır. Şərh digər janrlardan fərqli olaraq jurnalistdən daha çox tədqiqatçılıq tələb edir. Jurnalist şərh yazmaq üçün baş vermiş hər hansı ictimai - siyasi hadisənin mənbəyini öyrənməli, başvermə səbəblərini izah etməli və konkret faktlara əsaslanmalıdır. Şərhə səthiliyə yol vermək, darıxdırıcı yazmaq, ətraflı, tutarlı fikirlər söyləməmək söz yığımına gətirir.

Analitik müsahibənin janr xüsusiyyətləri. Müsahibə jurnalistin əsəridir və ən mühüm informasiya qaynağıdır. “Redaksiya marağını əks etdirən müsahibə müxtəlif adamları danışdırmaqda bir məqsədi güdür: informasiya toplamaq” [6].

Prof. F. Mehдинin “Mətbuat janrları” adlı kitabında müsahibənin janr xüsusiyyətləri, dil-üslubu, hazırlanması və bir sıra növləri haqqında geniş məlumat verilib. Bu növlər aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır:

- Müsahibə-dialog;
- Müsahibə-monoloq;
- Müsahibə-rəy;
- Ekspres-sorğu;
- Ekskluziv müsahibə;
- Müsahibə-zarisovka;
- Müsahibə-anket;
- Söhbət və s [3].

Müasir KİV-də işlək olan növlərin sayı xeyli azalmışdır. Məsələn, C. Məmmədli “Jurnalistikanın müasir inkişaf meylləri” adlı kitabında informasiyalı janrlar qrupuna aid olunan müsahibəni xəbər-müsahibə və blits-sorğu kimi adlandırır. O, qeyd edir ki, müasir jurnalistikada informasiyanın blits-sorğu – qısa sorğu janrı çox işlək olmuşdur. Analitik jurnalistika bölməsində isə, bu qrupa aid olan əənəvi janrlar ilə analitik müsahibəni də müstəqil janr hesab edərək yazır: “Aydınır ki, müsahibə informasiyalı janrlar sırasındadır. İnformasiya məqsədilə alınan müsahibələrdəki faktın sonradan digər kontekstdə maraqlı təhlil predmeti olacağı da istisna deyil” [2].

Rus nəzəriyyəçilərindən A. A. Tertiçny “Жанры периодической печати” dər vəsaitində analitik müsahibənin müstəqil janr olması haqqında elmi-nəzəri fikirlərini mətbuatdan gətirilən konkret misallar əsasında sübuta yetirmişdir [5].

Digər analitik janrlar da öz spesifik xüsusiyyətləri ilə seçilən janrlar sırasındadır. Mətbuatın inkişaf istiqamətində bu tip janrlar yaradıcı jurnalist əməyinin formalaşmasına təkan verir.

Mətbuatda çalışan professional jurnalistlər analitik janrlarla iş prosesində faktların təqdim olunmasına xüsusi diqqət yetirirlər. Belə ki, fakta əsaslanan materialın üzərində aparılan hazırlıq işləri bir sıra məqsədlərdən keçir. Əlbəttə, hər müəllifin əsərinin yaradılmasında fərdi metodlarla işləməsi təbiidir. Lakin fikrin, düşüncənin məntiqli hərəkəti ümumi yaradıcılıq qanunauyğunluqlarına tabedir.

Tədqiqatçı Uçenovanın fikrincə məntiqli təhlilin alınması uğrunda faktlarla işləmək bir neçə üsulu üzə çıxarır:

- Faktların aydınlaşdırılması və onların arasında olan əlaqənin aşkarlanması;
- Faktların mövcudluğunu aydınlaşdırən şərtlər və vəziyyətlər;
- Faktın yaranma səbəblərinin müəyyənəşdirilməsi;
- Müəyyən faktın ətraf mühitə təsirinin aşkarlanması [7].

Analitik janrda qələmə alınmış yazılar verilən informasiyalar barədə geniş və təfəssilatı ilə izahat verir. Əgər informativ janrlarda hər hansı bir hadisə ilə bağlı yalnız məlumat verilsə, analitik janrlarda isə baş verən hadisənin səbəbləri, onun cəmiyyətə təsiri, həmin hadisənin nə ilə nəticələnəcəyi öz əksini tapır. Əslində, hər hansı bir hadisə ilə bağlı şərh vermək ciddi məsələdir. Informativ janrda verilən qısa məlumat nəticəsində oxucu və ya tamaşaçı nə baş verdiyini anlamır. Ona görə də hadisələrə şərh vermək lazım gəlir. Bu anda analitik janrlar köməyə çatır. Onu da qeyd etməliyik ki, analitik janrda yazılan hər bir yazıda ciddi arqumentlər qoyulmalı və gətirilən arqumentlər arasında məntiqi bağlılıq olmalıdır. Əgər gətirilən faktlar, edilən təhlillər arasında məntiqi bağlılıq olmasa, o zaman oxucunu inandırmaq çətin olur.

Bütövlükdə, analitik janrda olan yazılar müəyyən xüsusiyyətlərinə görə bir – birindən fərqlənsələr də, onları bir cəhət birləşdirir: analitiklik və təhlil. Bu gün mətbuatımızda özünə yer alan analitik janrlar cəmiyyətimizi düşündürür və insanların şüuruna təsir edərək onları müəyyən istiqamətə yönəldi

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Məmmədli C. Jurnalistikanın nəzəriyyəsi və təcrübəsi. Bakı: 2012. 616. S
2. Məmmədli C. Jurnalistikanın müasir inkişaf meyilləri. Bakı: "Elm" nəşriyyatı, 2006. 464. S
3. Mehdi F. Mətbuat janrları. Bakı: 1995. 184. S
4. "Jurnalist" qəzeti, 30 aprel 2011, №3

Rus dilində

5. Тертычный А. А. Жанры периодической печати. Учебное пособие. Москва, 2002
6. Мельник Галина. Общение в журналистике. "Питер", Москва, Санкт-Петербург, 2008
7. Ученова В. В. Творческие горизонты журналистики. Москва, 1976, с. 69-70.

A. Ş. Qurbanli

The role and place of analytic genres in the formation of analytical journalism Summary

The article deals with the role and place of analytic genres in the formation of analytical journalism. Analytical journalism plays an

indispensable role in the fulfillment of the tasks set by the media. Analytical journalism, which reflects certain components of itself, is of great interest to analytic genres as well as level of creativity of journalists working with them. Analytical journalism is differ from other media genres. It is possible to influence the public opinion with the help of it. In the article, these differences show that it is possible to provide more detailed information about the events that occurred in the analytical genres. Analytical journalism require much knowledge from author. The articles in the analytic genres, chosen in our modern-day press, reflect our society, influence the minds of people and direct them in a certain direction.

А. Гурбанлы

**Место и роль аналитических типов в формировании
аналитической журналистики
Резюме**

В статье рассматривается роль и место аналитических жанров в формировании аналитической журналистики. Аналитическая журналистика играет незаменимую роль в выполнении обязанностей СМИ. В аналитической журналистике, которая включает в себя некоторые компоненты, уровень творчества журналистов, работающих с ними, а также интерес к аналитическим типам велик. Из-за его влияния аналитическая журналистика значительно отличается от других типов СМИ. С его помощью можно влиять на общественное мнение. Фактически, эти различия показывают, что можно предоставить более подробную информацию о событиях, которые произошли в аналитических жанрах. Это означает, что аналитическая журналистика требует больше информации для автора. Статьи в аналитических жанрах, отобранных нами в современную эпоху, распространяются в нашем обществе и затрагивают умы людей и направляют их в определенном направлении.

Rəyçi:

Vüqar Əliyev
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

GÜLŞƏN İMANOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AzTU
gulshan@mail.ru

MƏMMƏD ARAZ POEZİYASININ İDEYA- BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: ədəbi dil xüsusiyyətləri, poetizm, ideya, söz, bədii təsvir vasitəsi;

ключевой слова: особенность литературного языка, поэтизм, идея, слова, изобразительные свойства ;

Key words : literary language features, poetry, idea , words, artistic illustration

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının parlaq səhifələrindən biri də böyük şairimiz Məmməd Arazadır. M.Araz yaradıcılığı ümumbəşəri ideyalarla zəngin olduğu üçün hər zaman aktual və seviləndir. Bu ideyaların təməli isə Vətəndir. Vətən mövzusu yaşıdan, millətindən ,dövründən asılı olmayaraq insanları birləşdirən bir duyğunun obrazıdır. Ona görə də , bu lirikanın və yazarının zamanı olmur. O, insan övladı durduqca hər şeyin fəvqündə dayanır. Xalq şairi M Araz Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndələrindən biridir.O öz yaradıcılığı ilə - lirik duyğuları , güclü pafosu ilə Azərbaycan ictimai fikrinə təsir göstərmiş , azərbaycançılıq ideyalarının formalaşmasında böyük rol oynamışdır.

“Vətən daşı olmayandan olmaz ölkə vətəndaşı” deyən şairi Azərbaycanın tarixi , bu günü, Araz dərdi, azadlıq sevdası həmişə narahat etmişdir.

Vətən mənə oğul desə nə dərdim,

Mamır olub qayasında bitərdim.

Bu torpaqsız harda nə vaxt, nə dərdim

Xəzanımdır , xəzanımdır, xəzanım..

-deyən şair , bu şeir parçasında canlı danışq dilinin şirinliyindən, təsirli bədii təsvir vasitələrindən istifadə etməklə dərin məna ilə gözəl forma vəhdətini yaratdı özü isə ruhən Vətənin daşında , qayasında, mamırlandı, yurda torpağa sarıldı.

“Əsl ,həqiqi ,böyük poeziya ümumbəşəri yaddaşdır.Və mənə, Məmməd Araz şeiri də düşüncə,əxlaqda və qeyrətdə belə yaddaşın şeirdə ifadəsidir. Poeziyanın dumduru ,şəffaf bulağı başına o, Arazın bulanıq və paralı sahilindən ayrılıb gəldi. Özü ilə poeziyaya Arazın dərmini , ağrısını da gətirdi. Özü də tarixdən və təbiətdən , ana dilindən ,bayatıdan folklordan axan bir Araz döndü –Məmməd Araz! ” (1.səh6)

Mən Arazda şaxələnən çinardım
Ömrüm boyu tufan əydim, su yardım.
Xətainin qılıncını suvardım
Məmməd Araz karandaşı göyərdi..

Sakit ruhlu görünən Məmməd Araz Vətənin dar günündə qamətini düzəldir, millətini ayağa qalxmağa, oğullarını alov dilli ox olmağa səsləyir. M.Araz qələmi gah qəhrəman kimi Vətən uğrunda qılınca, gah da ruhları oxşayan Vətən nəğməsinə çevrilib azadlığa səsləyir.

Vətən məhfumunu yaradan hər bir parça şair üçün əvəzolunmaz , dəyəri bilinməyən varlıq , sevimli bir obraz idi.

Bəlkə bu yerlərə bir də gəlmədim
Duman salamat qal , dağ , salamat qal.
Dalınca su səpir yoxsa buludlar,
Leysan, salamat qal, yağ salamat qal.

Yurdun dağına, dumanına , yağışına belə bu qədər sevgi necə də gözəldir! Bu sevgi dilimizin bədii obrazlığını, milliliyini səciyyələndirən ən qədim nitq etiketlərimizlə - salamat qal”la ifadə olunarsa bax beləcə, böyük şairin böyük poetizmi yaranmış olur. Budur M.Araz poeziyasının gücü, qüdrəti, bənzərsizliyi və əbədiyi. Böyük akademik B. Nəbiyev də şairin yaradıcılığını təhlil edərkən çox dəyərli fikirlər söyləmişdir :

“ M.Arazın torpağa, xalqa, onun taleyinə bağlı olub böyük bəşəri duyğulardan qanadlanan qəhrəmanı insanı ilkinliyə, bütövlüyə, kamilliyə çağırdığı, bu yüksək milli, bəşəri dəyərləri bütün varlığı ilə sevdiyi üçün özü də sevilir və geniş miqyasda təqdir olunur, nümunə kimi qəbul edilir. Şairi oxuculara sevdiren nədir? Vətəndaş amalı ilə yanaşı sənətkar məharəti, güclü istedad. Bu məharət və istedad onun söz üzərindəki işində özünü xüsusilə aşkar göstərir. Səhsiz-hesabsız münasibətlərlə fəydələndiyimiz, bədii əsərlərdə dönə-dönə qarşılaşdığımız söz və ifadələr, bədii təsvir vasitələri M.Arazın şer və poemalarında təzə, tərəvətli bir biçimdə canlanır, şair aşırdaşan fikir və duyğularını əks etdirmək üçün onlara yeni məna çaları aşılayır. Axı lirik qəhrəman, onun həyata, insanlara münasibəti, fəal vətəndaş mövqeyi vasitələri yox, quru moizə ilə deyil, hər şeydən əvvəl sənətkar fərdiyyətilə vəhdətdə təzahür edəndə həqiqi fikri-emosional təsir qüvvəsi kəsb edir. Məhz bu baxımdan lirik şer bədii yaradıcılığın ən çətin, söz üzərində zərgər işi tələb edən mürəkkəb növlərindən biridir. O, əksər hallarda müxtəsər yazıldığından ilk sözündən son misrasınadək bir tam halında, həm də lap qısa bir müddətdə hərtərəfli qavranılır. Burada əsərin bütövlükdə uğurlu çıxmasından savayı, bir də onun dili, ahəngi, vəznı,

ölçüsü, qafiyəsi, obrazlı ifadələr sistemi, bir sözlə, bütün tərkib hissələri diqqətli oxucunun gözləri önündə canlanır.”(2.səh. 8)

Bir qayaya söykənmişəm deyirəm kaş,
Bax beləcə daşa dönəm yavaş-yavaş...

Vətənin torpağına daşına söykənən , daşlaşan ,heykəlləşən böyük şair Azərbaycan poeziyasını zirvəyə qaldırır və bu zirvədən Azərbaycan dünyasına baxırdı.Hər bir şairin və ümumiyyətlə, yaradıcı adamın əbədi və əzəli bir ilham mənbəyi var. Məmməd Arazın başlıca ilham mənbəyi tarixi minilliklərə söykənən və tarix səhnəsində həmişə öz sözü , mövqeyi olan Azərbaycandır. O Azərbaycan ki, „Qayalarda bitən bir çiçək, çiçəklərin içində qayadır,, o Azərbaycan ki, onun hər daşında alov dilli ox ola bilər, və o Azərbaycan ki,məqamında kükrəyən, məqamında yatmış qoca vulkandır. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin fəxr və qürur hissi ilə bütün gəncliyimizə təlqin etdiyi „Mən həmişə fəxr etmişəm bu gün də fəxr edirəm ki, azərbaycanlıyam,, milli və mənəvi düşüncə tərzini M.Araz poeziyasının mayasını , ana xəttini təşkil edir. M.Araz da bütün xalqına , millətinə, həmçinin bu millətin , bu Vətənin əzəli və əbədi düşmənlərinə üzünü tutaraq böyük cəsarətlə deyirdi :

Azərbaycan –mayası nur , qayəsi nur ki,
Hər daşında alov dilli ox ola bilər .
Azərbaycan deyiləndə ayağa dur ki,
Ana yurdun ürəyinə toxuna bilər.

Şair bu misralarda Azərbaycan “ana yurd ” ifadələrini elə sənətkarlıqla işlədib ki, bunu yalnız M.Araz kimi bir fədakar qələm sahibi bu cür hayqıra bilərdi.Ana yurd minilliklərdən sınıanaraq bugününüzə gələn millətimiz , tariximiz, mübarizlərimiz ,qəhrəmanlarımız, qələmi ilə dünyaya səs salan dahilərimizdir. Azərbaycan elə ana yurd , ana yurd da elə Azərbaycandır. Amma bu bədii sinonimik vahid bir-birini o qədər tamamlayır ki, ruh canı, can da ruhu tamamlayan kimi..

Azərbaycançılıq ideologiyası milli olmaqla bərabər , həm də bəşəri- dir.öz millətini ,vətəninə sevmək , mənəvi dəyərlərə sahib çıxmaqla yanaşı dünya sivilizasiyasının qabaqcıl nailiyyətlərinə yiyələnmək kimi insanlıq dəyərlərini özündə birləşdirən Azərbaycançılıq ideologiyasının dünən də , bu gün də ən böyük təbliğatçısı ədəbiyyat , böyük mənada isə sənətdir. Bu baxımdan M.Araz yaradıcılığı misilsiz nümunədir .

Azərbaycançılıq odu ilə alışıb yanan şair bəzi şeirlərində- “ Tayı itmiş ceyran tək mələm mən Arazsız...” deyərək ayrılıqların ən acısını yaşayan xalqın naləsi oldu. Bu, o zaman idi ki, XX əsrin sonlarında artıq bir əsrə

yaxındı, ikiyə bölünmüş xalqın həsrət hicran dərdi Araz boyda göz yaşına çevrilib axdıqca axırdı.. “ İkiyə bölünməkdən elə qorxuram çöpü də ikiyə bölmərəm daha”- misraları ilə sızlayan poeziyamızda M. Araz lirikası tariximizin bugünkü gənclik üçün qaranlıq qalan məqamlarına işıq salır. Xüsusilə , şairin hələ sovet qadağaları dövründə qələmə aldığı və bu gün də günün döyünən nəbzinə çevrilən “ Məndən ötdü , qardaşıma dəydi “ şeirində M.Araz böyük cəsarətlə Azərbaycanın başına gətirilən bəlalardan danışır, zaman-zaman onun üzərində gedən “cahan çarpışmalarını “ diqqətə çatdırır, xanlıqlar dövrü Azərbaycanın bir dövlət kimi keçirdiyi sarsıntılardan söz açırdı :

Mən-mən dedi bir ölkədə nə qədər xan
Onlar mən-mən deyən yerdə
Sən olmadın ,Azərbaycan!
Səni səndən alıb belə
Yüz illərlə uyutdular ,
Səni səndə ələdilər,
Səni səndə üyütdülər...

-deyə kədrini misralara tökən şair xalqını deyil,öz mənafeyini düşünən vətən xainlərini, onların yurda bədbəxtlik gətirən yersiz mənaəmlilik , eqoizm duyğularını “mən –mən” təkririnin vasitəsilə emosional tərzdə ifadə etmiş və sonda-

“Səndən ötən mənə dəydi,
Məndən ötən sənə dəydi ,
Səndən , məndən ötən zərbə ,
Vətən, Vətən , sənə dəydi...!

Yuxarıdakı bu xitab buyruqlara sığışmayan bir şairin zamana və dövrün idalogiyasına kəskin etirazı idi.

Azərbaycan əlli milyonluq bir xalqın- azərbaycanlıların şəriksiz vətəni olduğu kimi M.Araz yaradıcılığında əlli milyonluq xalqımızın şəriksiz poeziyasıdır. O taylı, bu taylı düşüncə və təfəkkürün vətənidir. Bu da ondan irəli gəlir ki, bu poeziyada hər bir oxucu öz hisslərini, taleyini görür və özünü M.Araz misalarında ifadə etmiş olur. Bunu hiss edən ədəbiyyatımızın ən böyük hamisi, ümummilli liderimiz Heydər Əliyev M.Araz poeziyasına yüksək qiymət verərək şairə xitabən demişdir: “Doğrudur, bəzən bu yaradıcılığımıza görə siz sıxılmışınız da, sizi incidiblər də, sizə kəm baxıblar da, sizi açıq və ya gizli tənqid də eləyiblər. Ancaq mənə belə gəlir ki, Məmməd Arazın, Bəxtiyar Vahabzadənin, Xəlil Rzanın qəhrəmanlığı- mən

bu sözü tam cəsarətlə deyirəm- elə ondan ibarətdir ki, onları heç bir şey qorxutmayıbdır. Onların qarşısını heç bir şey kəsməyibdir. Onlar öz işlərini görüblər. Çox incə, çox zərif görüblər və məhz bu incəliyə, zərifliyə görə də sizin bu fikirləriniz bizim vətənpərvər insanlarımızın, xalqımızın ürəyinə yol tapıbdır”.

Həqiqətən də, böyük şair milli ruhulu misraları ilə tezliklə xalqın ürəyində taxt qurdu və bu sevgini əvəzsiz nemət kimi yaşatdı :

Elin nəfəsidir ən böyük əsər,
Duysam da ,özümü öyə bilmərəm.
Yüz bülbül səsi də mənə versələr,
Elsiz bir nəğməmi deyə bilmərəm .

Azərbaycan poeziyasına tükənməz el məhəbbəti , el sədaqəti ilə gələn Məmməd Araz milli məniyyətimizin dərinliyinə vadiqca əbədiyyət yolunun yolçusu oldu. Zamanın kəşşən kəşşməyən nöqtələrində bütün ömrü boyu hər ölçüyə sığmayan Məmməd Araz ədəbiyyata bütöv Vətən kimi baxırdı. Çünki hər bir xalqın , vətənin sərhədləri onun sözünün sərhəddindən başlanır və bu sərhədlə bitir. Sözün sərhəddi də xalqın məniyyətiyindən, onun fikir və düşüncəsindən yoxrurur. Məmməd Araz böyük sözün –vətənin sərhədində həmişə alınmaz bir səngər , basılmaz ordu gücünə malik olan söz mülkünün sərkərdəsidir.

Əsl şair və yazıçıların yaradıcılığı yaşadıkları dövrün və zamanın güzgüsüdür. Dünənimizin bir sıra görünən və görünməyən cizgiləri məhz bu güzgülər vastəsi ilə açılır, dəyərləndirilir. M.Araz poeziyası da zamanın güzgüsü rolunu oynayan poeziyadır. 90-ci illərin əvvəllərində Azərbaycanında hökm sürən xaos dövrünün bir çox mətləblərinin açılmasında şair qələminin qüdrəti danılmazdır. Xüsusən şairin bu illərin ictimai, siyasi panoramasını əks etdirən “Qalx ayağa, Azərbaycan” şeri təkcə M.Araz yaradıcılığının yox, ümumilikdə ədəbiyyatımızın uğurlarından biri kimi diqəti cəlb etməkdədir. Şair burada Azərbaycanı qoca vulkana bənzədir, zaman –zaman tarixin mənəşəsində sıxılan ,boğulan lakin bir vulkan kimi dərinlərdən çağlayıb püskürən bu odlar yurdu cahanda öz sözünü, öz dastanını yazmağa qadir övladları ilə var olmuş ,var olacaqdır ! Qədim və tarix yazan qəhrəman bir yurdu “qoca vulkan” adlandırmaqla şair öz poetizminin bəlkə də ən güclü bədii təsvir vasitəsini yaratmışdır. Məhz bu səbəbdən aşağıdakı misralara M. Araz şerinin şah misraları da demək olar :

Nə yatmışan, qoca vulkan, səninləyəm
Ayağa dur, Azərbaycan, səninləyəm
Səndən qeyri biz hər şeyi bölə billik!

Səndən qeyri biz hamımız ölə billik!
Bayrağını Xəzər boyda bayraq elə-
Enməzliyə qaıxmış olan bayrağını!
Azərbaycan, Azərbaycan, Azərbaycan bayrağını..!

Şair oxucusunu Vətəni sevməyə , onu qorumağa , yarasını sarmağa , müəlləh əsgər olmağa səsləyir. Bu böyük ,sonsuz sevgi zaman keçdikcə şairin misralarından süzülərək hər bir vətən övladının ruhuna hopmuş , istiqlal təfəkkürünün yetişməsində , azadlıq mübarizəsinin alovlanması , güclü Azərbaycan yaranmasında doğan günəş olmuşdur.

Vətən mənim bu günüm ,
Sabahkı toy düyünüm
Haqqım var ki,öyünüm
Azərbaycan deyəndə..!

Bəli , böyük şair, yurdum, elim var olduqca, Azərbaycan durduqca , öyünməyə haqqın var !

Ədəbiyyat siyahısı

1. M.Araz Seçilmiş əsərləri (II cildə) 1cild , Bakı-2004
2. Seçilmiş əsərləri (dörd cildə) 1cild. Bakı Ozan nəşriyyatı- 2003.
3. “Dünya sənəin dünya mənim” Bakı Yazıçı -1983.
4. N. Abdullayev Nitq mədəniyyətinin əsasları. (dərs vəsaiti) Bakı- 2013

G.İmanova

Artistic feature in the poems of M. Araz

Summary

Creativity of one of famous persons of the Azerbaijan literature Mamed Araz is saturated with world ideas, always is actual and beloved. The base of these ideas are the native land, fatherland and the nation. The main image of M.Araz poems is motherland. He dedicated poems to the hero of the country, to his struggle for history , to his land. In the works of Araz , he speaks with great courage in the face of our people. The poet describes his thoughts and feelings with the most original and national language. The verses written by the poet are considered as a pearl of the literature and write in itself forms and values. The poet , who skillfully used the national scripts, legends, and lyrics created powerful and immortal lyrics. The poet

purposefully used means of art expressiest. From this point of view verses of Mamed Araza are considered as worthy means of enrichment of the analysis of possibilities of a literary language.

Г.Иманова

Художественные особенност в стихи М.Араза

Резюме

Творчество одного из ярких лиц азербайджанской литературы Мамеда Араза, насыщенное мировыми идеями, всегда актуально и любимо. Фундаментом этих идей являются родина, отчизна и нация. Родина - основной образ стихотворения М Араза. Он посвятил свои стихотворения историческим борьбам героям Родины. Поэт в своих произведениях смело рассказывал о трагедиях которые пережили его народ. Он свои эмоции и мысли изобразил самыми оригинальными национальными языковыми средствами. Поэт умело восрользовавимся всеми национальными языковыми средствами и первыми етикетами создал сильную и бессмертную лирику

Стихи , написанные поэтом, считаются жемчужиной литературы и объединяют в себе формы и значения. Поэт целенаправленно использовал средства художественного выражения.

С этой точки зрения стихи Мамеда Араза считаются достойными средствами обогащения анализа возможностей литературного языка .

Rəyçi:

Afaq Əsgərova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

УСНИЯ АЛИЕВА

Бакинский славянский университет
aliyeva@mail.ru

ВЫРАЖЕНИЕ НАВРСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКОГО ИДЕАЛА Л.Н.ТОЛСТОГО В ПОВЕСТИ «ОТЕЦ СЕРГИЙ»

Açar sözlər: xalq ədəbiyyatı, dini aspekt, monastır, müasir qəhrəman, şöhrət arzusu, mənəvi ideal.

Ключевые слова: народная литература, религиозный аспект, монастырь, современный герой, желание славы, нравственный идеал.

Key words: folk literature, religious deminsion, monastery, modern hero, desire for glory, moral ideal.

Веруя в возможность человеческих отношений, основанных на религиозном сознании, Л.Н.Толстой в конце 80-х годов XIX столетия «видел» их осуществление уже в современной писателю действительности. Вместе с тем в утверждении своего идеала Толстой до некоторой степени мог опираться на реально существовавшие в современной ему жизни элементы религиозно-патриархальных отношений. Поворот к реализму в том направлении творчества Л.Н.Толстого, которое было связано с утверждением его идеала, был определен стремлением писателя осмыслить важнейшие проблемы современности в свете нового мирозерцания художественными средствами. Жанры «народной литературы» были близки Толстому присущим им аспектом изображения человека – его нравственно религиозного поведения. Для позднего Толстого характерен такой принцип использования этих жанров, как воссоздание типичных для них ситуаций на материале современной писателю действительности. Именно так поступает Толстой при работе над повестью «Отец Сергей». В этой повести поведение человека рассматривается в религиозно-нравственном аспекте. «Житийный» сюжет повести выбран писателем в соответствии с проблемой произведения – проблемой нравственного совершенствования человека. Очевидно, что идеал человека у позднего Толстого и в религиозной литературе имеет определенные соответствия. Это и послужило причиной обращения писателя к «житийному» сюжету. Создается впечатление, что в рассказе о своем герое писатель опирается на религиозные (но не церковные!) нравоучения. Однако у Толстого за нравоучением стоит конкретная действительность. Толстой – реалист потому и принял народную «веру», что она совпала с тем объяснением жизни, к которому писатель пришел в результате

осмысления действительности художественными средствами (1, 237-323). Для мировосприятия Толстого всегда было характерным признание писателем определенной закономерности в поведении людей в зависимости от их отношения к нравственному закону. Разумеется, в различные периоды своего творчества Толстой вкладывал неодинаковое содержание в понятие нравственного закона. По Толстому, те же нравственные требования к поведению человека выражены в религиозно-нравственном кодексе христианства: «Закон, нравственный закон Христа, - писал Толстой, - его пять заповедей - это закон вечный, который не прейдет, пока не будет исполнен. Это закон такой же необходимый, как закон тяготения, химических соединений и другие физические законы» (3, 60).

Отмечая большие способности героя повести «Отец Сергей» Степана Касатского, его постоянное стремление к совершенству во всем, чем бы он ни был занят, Толстой прямо говорит об огромном честолюбии и гордости как движущей силе его поступков. Когда герой узнает, что его невеста была любовницей Николая I и хотела замужеством с Касатским «прикрыть свой грех», он бросает вызов всему обществу: выходит в отставку, а потом поступает в монастырь монахом. Но в основе его поступка лежит все то же желание славы, стремление вознестись над другими. В монастыре Касатский, теперь отец Сергей, стремится к исполнению всего того, что требует от монаха монастырская служба. Однако под его внешним смирением скрывается честолюбие, желание восхвалений, восхищение людей его совершенством. По канве «житийного» сюжета Толстой пишет реалистическую социально-психологическую повесть, в которой критически оцениваются и ее герой, и различные сферы жизни общества. Автора в повести интересует главным образом сугубо нравственно-религиозный аспект поведения героя. В событиях жизни и в поведении героя Толстой ищет вечный смысл. Так же, как у древнерусских авторов, критерием оценки изображаемого в повести выступает должное. Писатель убежден, что основа всех основ жизни человека – жизнь духовная, что духовное благо – высшее и единственно истинное из всех жизненных благ. Поэтому должное – это поведение человека, которое ведет к его духовному благу. Однако для позднего Толстого нравственные закономерности жизни человека не искомое, а уже найденное, определяемое поведением человека согласно евангельским заповедям. В этом сложном сочетании конкретного, психологически достоверного с априорными нормами поведения человека и состоит все художественное своеобразие повести «Отец Сергей». Толстой как бы «пробует» житийные ситуации в жизненном пути современного ему героя, психологически

исследуя несомненность тех или иных нравственно-религиозных истин. Эта конкретизация житийных ситуаций стала возможна благодаря известному соответствию нравственно-эстетических идеалов житийной литературы и Л.Н.Толстого. Л.Толстой явно воспользовался художественным опытом житийной литературы: создавая последовательный ряд эпизодов из жизни своего героя, он отталкивался при этом от житийных ситуаций. Так, внезапное поступление в монахи знатного или известного человека знакомо житийной литературе, как и ревностное использование монахом монастырских служб, обращающееся «гордыней святости». Что касается эпизодов с Маковкиной и падения отца Сергия с купеческой дочерью, то в литературе о Толстом говорится, что в их основе лежат соответствующие эпизоды из жития Иакова Постника.

Именно таким образом писатель показывал актуальность своих новых нравственно-эстетических идеалов для современного ему общества, которые он был склонен отождествлять с нравственно-эстетическими идеалами древнерусской литературы. В изображении отрицательных сторон действительности Толстой наименее связан необходимостью следовать житийным ситуациям. Понимание писателем того, что не соответствует должному, настолько широко, что фактически оно означает любое критическое изображение действительности. Так, Николай I и придворные круги, монастырские служители, богомольцы, неверующий профессор, помыкающий народом купец являются современностью. Эпохи свободно входят в повествование о должном поведении человека. Следование Толстого нормативной эстетике не только не препятствовало реалистическому изображению действительности, но и обостряло критические настроения писателя по отношению к ней.

Даже в тех эпизодах повести, когда в оценке заблуждений героя Толстой отталкивается от житийных нравоучений («гордыня святости», «грех славолубия»), внутренняя жизнь героя изображается реалистически полнокровно и достоверно. Рассказывая об исцелении больных отцом Сергием и его нравственном падении, Толстой конкретизирует следующую житийную ситуацию: монах, много лет предававшийся в затворе постам и молитвам, преодолевший искушения, обретает способность творить чудеса. Если же при этом монах возгордится, возомнит себя святым, посчитает свою чудодейственную силу не проявлением в нем воли бога, а своей личной заслугой, он неизбежно будет осрамлен. У Толстого во главу угла поставлена внутренняя жизнь человека, его нравственное совершенство, а не заслуги перед богом. Для него важно то, что его герой, поддавшись мнению толпы о его святости, и отступив перед предприимчивостью монастырских служителей, сделавших его мнимую святость источником доходов,

остановился в своем нравственном развитии, более того, вступил на путь, не ведущий к духовному благу. «Он думал о том, что он был светильник горящий, и чем больше он чувствовал это, тем больше он чувствовал ослабление божеского света истины, горящего в нем» (4, 393).

Падение отца Сергия явилось логическим следствием ослабления его духовной жизни. Для житийных авторов в любой конфликтной ситуации имеется соответствующее случаю религиозное нравоучение, не требующее каких-либо доказательств, кроме ссылки на авторитет священного писания или на поведение святого. Толстой стремится остаться в пределах реального, хотя мотивировки поступков героя значительно ослабляются. Он допускает в своем герое «истинно религиозное чувство», «замечательную правдивость», благодаря чему жизненный путь Касатского представлен как искреннее стремление к нравственной истине через ряд заблуждений. В душе отца Сергия – затворника происходит трудная переоценка нравственных ценностей. Отречением от своих страстей герой обретает душевное равновесие. Однако в трудную минуту искушения отец Сергей чувствует, «что он слаб и что всякую минуту может погибнуть» (4, 389). Когда же он чувствует невозможность борьбы, он решает: «Да, я пойду, но так, как делал тот отец, который накладывал одну руку на блудницу, а другую клал в жаровню» (4, 389). В эпизоде с Маковкиной отец Сергей уже не столько прежний Касатский, сколько новообращенный христианин. Он отказывается от свойственного ему как индивидуальности видения мира и видит его в свете традиционных, христианских представлений о нем. Выражая должное, Толстой конструирует поведение современного ему человека по образцу поведения житийных персонажей, и не только потому, что действительность давала слишком мало примеров должного с его точки зрения поведения людей, здесь играла роль и особенность нравственно-эстетического идеала писателя, его известная нормативность, так явно выражающаяся в религиозной литературе. Поэтому Толстой следовал художественным образцам этой литературы, иногда вплоть до деталей. Об этом свидетельствует заключительная часть повести «Отец Сергей», источником которой послужила житийная литература.

Произведение Н.С.Лескова «Скоморох Памфалон», являющееся, по указанию исследователей (5), переложением легенды о Корнилии и Феодуле, имеет поразительные сюжетно-смысловые соответствия с той частью повести Л.Толстого, в которой описывается судьба отца Сергия после ухода из монастыря. Очевидно, Толстой воспользовался тем же источником, что и Лесков, который при переложении легенд «всемерно старается сохранить» (5, 94) сюжет источника. Памфалон и Пашенька играют соответственно в произведениях Н.Лескова и Л.Толстого

одинаковую роль истинных подвижников, не подозревающих о том, что их жизнь угодна богу. Поведение этих людей и обстоятельства их жизни во многом сходны. Памфалон – скоморох, а Пашенька – учительница музыки. Оба они считают свое занятие едва ли не греховными. «Уроки у меня тут, совестно и говорить – музыке учу», – признается Пашенька (4, 405). Памфалон называет себя «дрянным скоморохом» (5, 191). Очевидно, что жизнь Пашеньки создана Толстым по образцу жизни проложного персонажа. Проложная ситуация «накладывается» на заключительную часть повести Толстого. Так как после беседы с Пашенькой Касатский понял, что «жил для людей под предлогом бога, она живет для бога, воображая, что она живет для людей» (4, 409). К жизни среди простых людей, к служению им, к удовлетворению самых простых человеческих потребностей хотел привести писатель своего гордого героя в произведении, замысел которого относится к началу 70-х годов XIX века. В повести «Отец Сергей» Толстой осмыслил и решил традиционную для его творчества проблему нравственного совершенствования в свете своих новых эстетических воззрений. Он показал, по его же мнению, закономерность пути нравственного совершенствования человека, поскольку путь, пройденный Касатским, характерен для нравственной жизни всех людей: «Сознание на первой ступени ищет добра только себе, воображаемому материальному существу; на второй ступени ищет только добра себе, воображаемому духовному существу; на третьей ступени оно есть добро себе и всему, с чем оно соприкасается: оно ничего не ищет, оно есть, одно есть» (3, 15).

Но точно так же, как законы нравственной жизни определяют нравственную жизнь всех людей любых исторических эпох, само содержание этой должной жизни для Толстого принципиально неизменно. Благодаря этому и оказалось возможным проецирование житийных ситуаций на современность, уподобление поведения героев повести поведению житийных персонажей. Аналогии с ситуациями религиозной литературы не редкость в произведениях позднего Толстого. В поведении евангельского разбойника, раскаявшегося на кресте, видит выход из тяжелого душевного состояния Степан Пелагаюшкин из повести «Фальшивый купон»; революционер Светлогуб («Божеское и человеческое») невольно сравнивает свое положение с гонимыми христианскими пророками. В повести «Отец Сергей» герой находит для себя пример в поведении житийных святых. Прием аналогий весьма характерен для житийной литературы. Как указывает Д.С.Лихачев, в древнерусской литературе «абстрагирование поддерживается постоянными аналогиями из священного писания, которыми сопровождается изложение событий жизни святого. Эти

аналогии заставляют рассматривать всю жизнь святого под знаком вечности, видеть во всем самое общее, искать во всем наставительный смысл» (2, 129). Реалистически изображая характеры и обстоятельства, Толстой стремится свести их к общему знаменателю: в типических характерах он обнаруживает общую всем им человеческую сущность, а в типических обстоятельствах – единый, вечный смысл жизни. Так используется Л.Н.Толстым художественный опыт религиозной литературы в его творчестве позднего периода.

Литература

1. Купреянова Е.Н. Эстетика Л.Н.Толстого. М.-Л., АН СССР, 1966.
2. Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. Л., АН СССР, 1987.
3. Толстой Л.Н. Полн.собр.соч. (юбил.) в 90 томах, т.85.
4. Толстой Л.Н. Собр.соч. в 20-ти томах. Т.12. М., 1964.
5. Троицкий В.Ю. Лесков-художник. М., АН СССР, 1974.

Н.Əliyeva

«Sergi ata» povestində L.N.Tolstoyun mənəvi-estetik idealının ifadəsi

Xülasə

Məqalə L.N.Tolstoyun «Sergi ata» povestindəki mənəvi-estetik idealının ifadəsi vasitələrinə həsr olunub.

Diqqət mərkəzində yazının XIX əsrin sonunda özü üçün formalaşdırdığı müsbət qəhrəman ideyasının oxucuya izahı dayanır. Həmçinin bu dövrdə sosial problemlərin həllinin məhz mənəvi inkişaf səviyyəsində mümkünlüyünün L.N.Tolstoy tərəfindən qəbul edildiyinə böyük diqqət yetirilir.

Beləliklə, müəllif müasir cəmiyyət üçün özünün yeni estetik ideallarının aktuallığını göstərir. Həmin idealları o qədim rus ədəbiyyatının mənəvi-estetik idealları ilə eyniləşdirir. Reallığın inkar tərəflərini təsvirində Tolstoy məişət situasiyalara önəm vermir.

H.Aliyeva

**The way of expressing the morally-aesthetic ideal of L.N.Tolstoy
in the story “Father Sergius”**

Summary

The article is dedicated to the means of expression of the morally-aesthetic ideal of L.N.Tolstoy in the story “Father Sergius”. The focus of the article is the idea of explaining the positive hero that the writer formed at the end of the 19th century. Additionally the main thing that paid attention is the possibility of solving the social problems in the sphere of moral development that has been accepted by L.N.Tolstoy himself.

It was in this way that the writer showed the relevance of his new moral and aesthetic ideals to contemporary society, which he was inclined to identify with the moral and aesthetic ideals of Old Russian literature. In depicting the negative aspects of reality, Tolstoy is least bound by the need to follow life situations.

The writer's understanding of what does not correspond to what is due is so broad that in fact it means any critical depiction of reality.

Rəyçi:

Rafiq Novruzov
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

VÜSALƏ HÜSEYNOVA
ADU
vhusala@mail.ru

SİNKLER LÜİSİN YARADICILIQ YOLU

Açar sözlər: Sinkler Lüis, satira, kinayə

Key words: Sinclair Lewis, satire, allusion

Ключевые слова: Синклер Льюис, сатира, ирония

ABŞ ədəbiyyatının formalaşmasında mühüm mərhələ olan XX əsr tənqidi realizminin bir sıra görkəmli nümayəndələri arasında Sinkler Lüisin (1885-1951) də böyük xidməti olmuşdur. Tarixçilərin çoxu iki dünya müharibəsi arasındakı bu dövrü Amerikanın ziddiyyətlərlə dolu “yetginlik” dövrü kimi xarakterizə edirlər.

Otuzuncu illərin ümumdünya depressiyası Birləşmiş Ştatların əhalisinə də təsir etmişdi. Bu dövrdə fabriklərin bağlanması, bankların iflası, işsizliyin artması, fermer təsərrüfatlarının məhvi amerikalıların üçdə-birinin işsiz qalması ilə müşayiət olundu. Bütün bunlar milli həyatın bir hissəsinə çevrilmişdi. Bu proses Con Steynbekin “Qəzəb salxımları” (1939) əsərində, O.Henrinin hekayələrində canlı şəkildə təsvir olunur. Lakin O.Henrinin satirası belə öz dövrü üçün kəskin səslənmirdi. Buna baxmayaraq Birinci Dünya müharibəsindən sonra ABŞ ədəbiyyatında satira daha da inkişaf etdi. İyirminci illərin əvvəllərində Sinkler Lüisin “Baş küçə” və “Bebbit” əsərləri bir sıra yazıçılar üçün təkan oldu. Belə ki, bu dövr satirik nəsrinin ən böyük nümayəndəsi məhz Sinkler Lüis olmuşdur. Məlumdur ki, Sinkler Lüisin bir sıra əsərləri tənqidçilər tərəfindən heçə endirilməyə çalışılmış və bu da yazıçının ədəbi fəaliyyətinin müəyyən mərhələlərində öz mənfi təsirini göstərmişdi. Təbii ki, Lüis bəzən irticanın təsiri altında qalaraq öz realist əsərlərinin sonunu xoşbəxt sonluqla bitirmək məcburiyyətində qalmışdı. Bu da onun ən yaxşı satirik əsərləri ilə müqayisədə ideya-bədii cəhətdən zəif əsərlər kimi dəyərləndirilir. Bütün bu ziddiyyətlərlə yanaşı Amerika ədəbiyyatında Mark Tven satirik ənənələrinin varisi Sinkler Lüis hesab olunur [2, 283].

Harri Sinkler Lüis 7 fevral 1885-ci ildə Minnesota Ştatının Souk Sentr şəhərində anadan olmuşdur. Görkəmli yazıçı əyalət hakiminin ailəsində dünyaya gəlmiş, uşaqlıq və gənclik illərini Orta Qərbdə keçirmişdir. Elə bu səbəbdən də onun bir sıra əsərlərində hadisələrin cərəyan etdiyi yer Orta Qərbdir. O, Yeyl universitetini bitirmiş və jurnalist kimi ədəbi fəaliyyətə başlamışdır. Jurnalist kimi böyük bir məktəb keçən Lüis bu illərdə “Bizim Mister Renn” (*Our Mr. Wrenn*, 1914) əsərini yazır və nəşr etdirir. Əsər

böyük oxucu kütləsi qazanmasada, yazıçı daha bir neçə əsərini nəşr etdirir, lakin əyləncəli belletristika səviyyəsindən yuxarı qalxa bilmir.

Sinkler Lüisin əsil yaradıcılıq yolu Birinci Dünya müharibəsindən sonra müəyyənləşir. Yazıçının “Baş küçə” (*Main Street*, 1920) romanı ona şöhrət qazandırır. ABŞ ədəbiyyatında ilk Nobel mükafatı alan (1930) yazıçısı məhz Sinkler Lüis olmuşdur. “Baş küçə” romanında həkim arvadı olan sıradan amerikalı qadının taleyi geridə qalmış əyalətin fonunda təsvir olunur. Əsərdə Amerika həyat tərzinin neqativ yönələri müəllif təhkiyyəsinin sərbəstliyi, üstüörtülü kinayə və xarakterlərin psixoloji vəziyyətinin dəqiqliyi ilə xarakterizə olunur. Yazıçının bu yanaşma üslubu iyirminci illərdə qələmə aldığı “Bebbit” (*Babbitt*, 1922), “Ərrousmi” (*Arrowsmith*, 1925), “Elmer Genti” (*Elmer Gantry*, 1927) əsərlərinə də xasdır. Bu romanlar Amerika realist nəsrinin yüksəlişi dövründə yazılmış və Lüisin, ondan yaşca kiçik olan müasirləri Şervud Anderson, C.Dos Passos, U.Folkner, E.Heminquey və T. Vulfun yaradıcılığında davam və inkişaf etdirilmişdir. Sinkler Lüis yaradıcılığının əsas qayəsini satira təşkil edir. Yazıçının satirası ən adi və gündəlik məişət hadisələrinə yönəlmişdir [4, 245].

Sinkler Lüis romanlarında Amerikanın “orta təbəqə” adlanan hissəsini müxtəlif yönərdən işıqlandırır. Onun bədii kəşfi işə yaratdığı Bebbit obrazı hesab olunur. Belə ki, bu ad ümumi isim kimi “yüz faiz amerikanizm”in mücəssəməsi hesab olunur və özündən razılığı ifadə edir. Bu obrazın əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onda karikatura cizgiləri yoxdur. Öz mənəviyyatsızlığı və alçaqlığı ilə Bebbit tamamilə canlı simadır. O bəzən öz yeknəsəq və tox meşşan mövcudiyyətilə kommersiya və dəbdəbəli həyat tərzinə pərçimlənmiş təsiri yaradır. Bir sıra ədəbi tənqidçilər məhz Bebbit obrazını yazıçının yaradıcılıq uğuru hesab edirlər. A. L. Menken romana yazdığı rəyini belə bitirir: “Mən elə bir amerikan romanı tanımıram ki, o Amerika həyat tərzini bu qədər dəqiq təsvir etmiş olsun. Bu yüksək səviyyəli sosial sənəddir” [4, 121].

Sinkler Lüisin istedadını dəyərləndirən digər yazıçı M. Qorkidir. Naşir A. Xalatova yazdığı məktubda (1929) Qorki Sinkler Lüisi xarici yazıçılar içərisində “Avropa və Amerika həyat tərzinin müxtəlif yönələrini tam gerçəkliyi ilə işıqlandıran ilk ədəbiyyatçı-radikal” adlandırmışdır. O, Lüisin iki kitabını “Ərrousmi” və “Elmer Genti” romanlarını xüsusilə qeyd edir. O yazır ki, “birinci kitab elm şarlatanlarını, ikincisi isə dini və geniş yayılması vacib olan kitabları əla təsvir edir” [4, 156].

“Elmer Genti” romanında Lüis ABŞ-dakı dini həyatın neqativ tərəflərini; ruhanilərin əxlaqını, sekta rəhbərlərini və bir sıra digər məsələləri işıqlandırarsa, “Ərrousmi” əsərində başqa bir problem önə çəkilir.

Sinkler Lüisin iyirminci illərdə yazdığı romanlar ona beynəlxalq şöhrət qazandırmışdır. Nobel mükafatı aldığı zaman söylədiyi nitqində o,

müasirlərinin həyatından bəhs edən realist ədəbiyyatın tərəfdarı olduğunu bildirmişdi. Lakin sonralar yazıcının güclü tərəfləri ilə yanaşı istedadının sərhədləri də üzə çıxır.

Lüisin ədəbi gəncliyi siyasi dünyagörüşü baxımından enişli – yoxuşlu olmuşdur. Belə ki, o sosialist hərəkatına münasibətdə bəzən rəğbətlə yazırdı. Onun bu münasibəti “Bukmen” jurnalında çap olunan “romanın günümüzün ictimai təbəddülatlarına münasibəti: kapitalizmin sonu” (*Relation of the novel to the Present Unrest: the Passing of Capitalism*, 1914) məqaləsində açıqlanır. Bu məqaləsində LUIS təsdiq edirdi ki, hər bir ciddi ədəbiyyat indi “kapitalizmə hücum” mövqeyində dayanır və artıq “Sadə xalqın zamanı” yetişib. Burjua sinfinə olan etinasızlıq irqçiliyin mühakimə olunması və imperializmin aqressiyasına qarşı çıxmaq Lüisin dünyagörüşünün əsasını təşkil edirdi. Elə bu səbəbdən də o “Baş küçə” romanının bir nüsxəsini həbsdə olan Yucin Debsə göndərmişdi. 1922-ci ildə isə LUIS şəxsən Debslə görüşür. Yazıçı ABŞ-ın tanınmış adamları ilə əlaqə yaratmağa çalışırdı və uzun illər idi ki, fəhlə sinfi ilə bağlı əsər yazmaq istəyirdi. Lakin onun dünyagörüşü ona tanış olan “orta təbəqə ilə məhdudlaşır və onun sosial etirazı ənənəvi amerikan fərdiyyətçiliyi çərçivəsindən kənara çıxmıdı. Məhz fərdiyyətçi mövqeyindən çıxış edən LUIS “Ərrousmit” romanının qəhrəmanını da mülkiyyətçi hakimiyyətə qarşı qoyur. Buna baxmayaraq LUIS istər fəhlə hərəkatı, istərsə də siyasi həyatdan ümumiyyətlə, kənarda qalmaq üstün tuturdu. O, fəhlə sinfi haqqında romanını yazmır və onun bu hərəkata olan məhdud rəğbəti “Ucuz və razı fəhlə qüvvəsi” (*Cheap and Contented Labor*, 1929) kitabçası ilə yekunlaşır. Yazıcının siyasi əqidəsi tədricən zəifləyir ki, bu da onun dünyagörüşündəki ziddiyyətlər və iyirminci illərdəki uğurunun nəticəsi kimi dəyərləndirilir [1].

Sinkler Lüisin tərəddüdləri hələ Nobel mükafatı aldığı zamandan başlayır. “Ərrousmit” romanından sonra onun əyləncəli xarakter daşıyan “Tələ” (*Mantrap*, 1926) povesti işıq üzü görür. Öz kəskin satirası və burjua düşüncə tərzinin təqlidi ilə seçilən “Kulici tanıyan adam” (*The Man Who Knew Coolidge*, 1928) satirik povest-monoloqundan sonra yazıçı “Dodsvort” (*Dodsworth*, 1929) romanını nəşr etdirir. Məzmun və üslubu baxımından adı keçən povestlə eyniyyət təşkil edən bu əsərdə qayğıkeş biznesmen təmiz qəlbli insan kimi yumoristik notlarla təsvir olunur.

Ötən əsrin iyirmi-otuzuncu illər dünya iqtisadi böhranı ərəfəsində Sinkler LUIS sosial-iqtisadi və siyasi məsələlərə diqqət yönəldir. Onun bu əhvalı tez-tez kapitalist münasibətlərinə rəğbətlə əvəzlənirdi. “Anna Vikers” (*Ann Vickers*, 1933) romanında Sinkler LUIS ilk dəfə olaraq əzilmiş insanların taleyini əks etdirir. Onun təsvir etdiyi ağıllı və enerjili qadın qəhrəmanı reformator və filantropdur. O, həbsxana administrasiyasının özbaşınalığı ilə vuruşur. Sinkler LUIS bu əsəri ilə qadın hüquqlarını müdafiəyə

qalxır və onların cəmiyyətdəki sərbəst yer uğrunda mübarizələrini dəstəkləyir. Buna baxmayaraq finalda əsərin sosial-tənqidi zəifləyir və roman bayağı ailə idilliyası ilə sona yetir.

Kəskin siyasi məzmun kəsb edən “Bizdə bu mümkün deyil” (*It Can't Happen Here*, 1935) romanı Almaniyada qurulmuş Hitler diktaturasına qarşı çıxır. Romanın adı kinayəli səslənir. Belə ki, yazıçı öz həmvətənlərini ölkəsində müəyyən təsirə malik olan irticaçı demaqoqlardan qorunmağa çağırır. “Bizdə bu mümkün deyil” əsəri əslində roman-pamfletdir və eyni zamanda antiutopiyadır. Burada Herbert Uelsin təsiri açıq - aydın duyulmaqdadır. Əsərin baş qəhrəmanı amerikan nümunəsi olan Bezz Undripdir. O faşist proqramlarını yüksək demokratik formada təqdim etməkdə mahirdir. Uindripin diktaturasına qarşı simvolik fiqura kimi azadlıq hərəkatının başçısı, təmiz qəlblili liberal, jurnalist Darmes Cessep qoyulmuşdur. Cessep isə Uindripdən fərqli olaraq fərdiyyətçi və romantikdir. Romanda Sinkler Lüisin bir yazıçı kimi siyasi irticanın bütün formalarına qarşı mənfi münasibəti bildirilir. Eyni zamanda onun müsbət proqramının daxili qərarlılığı, anlaşıqsızlığı da üzə çıxır. Buradan da yazıçının yaradıcılıq yolundakı ziddiyyətli və ilk baxışdan enişli-yoxuşlu olan yönələri diqqəti çəkir. Sinkler Lüisin otuz-qırxıncı illərdəki yaradıcılığı daha parlaq və cəsarətli əsərlərlə zəngin olsa da keyfiyyətcə aşağı səviyyəli əsərləri də az deyildir.

Digər əsərlərlə müqayisədə zəif olan “Azgün valideynlər” (*The Prodigal Parents*, 1938), “Betel Merridey” (*Bethel Merriday*, 1940) romanlarından sonra Lüis faşizmlə müdafiə ideyası ilə İkinci Dünya müharibəsi zamanı “Gideon Pleniş” (*Gideon Planish*, 1943), roman-pamfletini yazır. Bu əsərdə siyasətçi-karyerist, mahir demaqq və imkanlı şəxs kimi satirik planda təsvir olunur. Romanın personajları arasında Hitlerin gizli oxucularıda mövcuddur.

Sinkler Lüisin son yaradıcılıq uğuru “Kinqsblad krallar nəslindəndir” (*Kingsblood Royal*, 1947) romanıdır. Əsərin baş qəhrəmanı Niyi Kinqsblad haqsızlığa qarşı barışmaz münasibətilə Martin Ərrousmiti xatırladır. O, təsadüfən ulu babalarından birinin zənci olduğunu öyrənir. Niyi ilk dəfə olaraq amerikanın qaradərili əhalisinin acınacaqlı vəziyyəti haqqında düşünür. Onu yalnız qaradərili əhalinin vəziyyəti deyil həmçinin Amerika demokratiyasının taleyində narahat edir. Dərisi rəngli əhali ilə həmrəy olan Kinqsblad yerli irqçilərin qəzəbinə tuş gəlir. Təhkiyənin drammatizmi konfliktin kəskinliyi baxımından roman Lüisin digər əsərləri ilə müqayisədə ən yaxşısı hesab olunur.

Ömrünün son illərində də yazıçı öz fərdiyyətçiliyini qoruyub saxlamışdır. O hec bir siyasi fəaliyyətlə məşğul olmamış hər zaman bu kimi məsələlərdən uzaq olmağa çalışmışdır. “Soyuq müharibə” illərində o ABŞ-dən Avropaya köçür. İtaliyada məskunlaşan yazıçı elə orada da 1951-ci ilin yanvar ayının 10-da vəfat etmişdir. Yaradıcılıq yorğunluğu, mənəvi gücünün

zəifləməsi onun çox kitablarının məzmununa da sirayət etmişdir. Yazıçının “Allahı axtaran” (*The God Seeker*, 1949), “Dünya elə genişdir ki...” (*World So Wide*, 1951) əsərlərində ruh düşkünlüyü açıq-aydın duyulmaqdadır. Ümumiyyətlə, Sinkler Lüis faşizmə qarşı çıxsada, “sol” qüvvələrdən də ehtiyat etmişdir.

Keçmiş sovet məkanında Sinkler Lüisin yaradıcılığı monoqrafik planda öyrənilsə də təəssüflə qeyd etməliyik ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında yazıçının yaradıcılıq yolu tədqiq olunmamışdır. Yazıçının əsərləri dəfələrlə rus dilinə tərcümə olunaraq nəşr edilmiş, 1965-ci ildə isə əsərlərinin doqquz cildlik külliyyatı çap olunmuşdur. Tədqiqatçı B. Gilenson “Sinkler Lüisin Amerikası” monoqrafiyasında yazıçının həyat və yaradıcılığını hərtərəfli analiz etmiş, onun əsərlərinin geniş təhlilini vermişdir [5].

Sinkler Lüisin iyirminci illərdə qələmə aldığı bədii əsərlər arasında tənqidçilərin diqqətindən kənarda qalan “Kulici tanıyan adam” (*The Man Who Knew Coolidge*, 1928) adlı həcmcə kiçik bir əsəri var. Estetik baxımdan bu kitab Lüisin digər əsərlərilə müqayisədə ən sadə əsəridir. Belə ki, burada yazıçının “Baş Küçə” və “Kinqsblad krallar nəslindəndir” romanlarına xas olan təzadlı yaradıcılıq ənənələri yoxdur. Elə buna görə də bədii nöqteyi-nəzərdən asan olan “Kulici tanıyan adam” povesti Sinkler Lüisin yaradıcı simasının ən mühüm tərəflərini araşdırmaq baxımından faydalıdır [2].

“Kulici tanıyan adam” povesti sırf satirik əsərdir. Povestdə satira o qədər qabarıq nəzərə çarpır ki, yazıçının heç bir əsərində satira bu şəkildə güclü verilməmişdir. Təbii ki, əsər tənqidi ruhda yazıldığından yazıçı öz qəhrəmanını gülüşlə öldürmək məqsədi güdür. Təəccüblü deyil ki, qəhrəmanına komik Şmals soyadı verən Lüis onu ən xoşagəlməz və mühakimə olunacaq obraz kimi oxucuya təqdim edir. Şmals burjua cəmiyyətinin yuxarı təbəqəsinə mənsub olan tipik amerikan biznesmenidir. Mənəvi-əxlaqi cəhətdən Şmals səviyyəsiz olmasına baxmayaraq ölkədə özünə xas ad qazanmışdır. Yazıçıya görə o və onun kimiləri bir çox hallarda ABŞ həyat tərzini dözülməz hala salmış və mövcud ictimai quruluşu daha da səbətsiz etmişdir.

Sinkler Lüisin bu povestindəki satirasını digər əsərlərindəki satirasından fərqləndirən əsas cəhət qəfil gülüş yaratması, parodiya elementlərindən sənətkarlıqla istifadə edərək, ilk baxışdan müqayisəyə gəlməz kimi görünən şeylərin sarkastik müqayisəsidir. Bunun nəticəsidir ki, yazıçının təsir etdiyi məişətin yalançı və riyakar üzü ortaya çıxır. Yazıçının digər satirik əsərləri kimi “Kulici tanıyan adam” povesti də cəmiyyətin ikiüzlü simasını oxucuya açıq-aydın göstərir.

“Kulici tanıyan adam” povestinin strukturu Lüisin satirik düşüncələri əsasında qurulub. Əsər povest-monoloqdur. Təhkiyəçi hər zaman ön plandadır. Təbii ki, əsərin dili də satiranın güclü alınmasına yardım edir.

Amerika ədəbiyyatında bu quruluşda yazılmış roman Mark Tvenin “Heklberri Finnin macəraları” əsəridir. Bu əsərdə də əsərin qəhrəmanının təhkiyəsi özünəxas dillə ifadə olunur. Lakin Gek və Şmalsın arasında müqayisə olunacaq qədər fərq var. Əgər Geklberri Finnin komizmi onu oxucuya daha da sevdirsə, Şmalsın komizmi isə əksinə öz saxtılığı və qeyri-səmimiliyi ilə seçilir [3].

“Kulici tanıyan adam” əsərinin girişini LUIS oxucuya müraciətlə başlayır. O yazır ki, “bir müəllif kimi o mister Louel Şmalsın fəlsəfəsi ilə fəxr edir”. Başa düşmək çətin deyil ki, müəllifin söylədiyi fikrin sətiraltı mənası deyilənlərin əksini ifadə edir. Lakin LUIS mahir sənətkar kimi öz komizmini davam etdirir və oxucu onun “gizli” məqsədini anlayır. Eyni zamanda yazıçı Şmalsın bəzi çatışmayan cəhətlərini də gülüş doğuracaq şəkildə açıqlayır. Bu da qəhrəmanın şöhrətpərəst bəyanatları ilə real davranışı arasında komik təzad yaradır. Məsələn o bir çıxışında qeyd edir: “Mən özümdə xoşlamıram ki, hər yerdə öz doğma şəhərini tərifləyəsən” və elə o dəqiqə də eyni hərəkəti edir. Povestin əsas süjet xətti sırf yumoristik ruhdadır. Şmals tez-tez xatırladır ki, o prezident Kuliclə yaxşı tanışdır. Ancaq həmişə də özünü pis vəziyyətdə qoyur. Belə ki, o gələcək prezidentlə yalnız iki-üç kəlmə söz kəsmək şərəfinə nail olmuşdu.

Göründüyü kimi povestin qəhrəmanı özündən razı və ikiüzlü şəxsdir. Baxmayaraq ki, əsərdə onun tərəfdarlarının çoxluğu nəzərə çarpdırılır, lakin yazıçının ustalıqla təsvir etdiyi hər bir situasiyada Şmalsın kimliyi oxucu üçün aydın olur. Əsərin qəhrəmanının monoloqda gülünc və özünüifşa xarakterlidir. Məşhur amerikalı tənqidçi V.L. Parrinqton qeyd edirdi ki, LUISin insanlıq sifətini itirmiş qəhrəmanları ruhən ölüdürlər və yazıçı “öz qeydlərini hətta ölünəndə də aparır” [4, 277].

“Kulici tanıyan adam” əsəri V.L. Parrinqtonun bu fikrini təsdiqləyir. Povestdə Şmals müxtəlif səpkidə təsvir olunsada o, hər şeydən əvvəl biznesmendir. Şmals üçün pul hər şeydən mühümdür. Amma o bunu vicdanlı adam kimi gizlətməyə çalışır. Özünü demokrat adlandıran Şmals əslində fəhlə sinfini adam hesab etmir. Sözdə “fəhlələrin öz hüquqları olmalıdır” deyən Şmals özü ilk olaraq onların hüquqlarını pozur.

“Kulici tanıyan adam” povestində Şmalsların ədəbiyyat və incəsənətə düşmən münasibəti də kəskin şəkildə açıqlanır. Təbii ki, Sinkler LUIS Amerika burjua cəmiyyətində incəsənətə olan ənqidi münasibəti qələmə alan ilk yazıçı deyil. ABŞ ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri Henri Ceyms, Cek London, teodor Drayzer, Rinq Lardner, Ernest Heminqvey və digərləri öz roman, hekayə, felyeton və esselərində bu məsələyə münasibət bildirmişlər. Lakin Sinkler LUIS öz satirik manerası ilə göstərir ki, Şmals kimilər üçün yazıçı heç bir şeydir. Yazıçı burada incəsənət adamı ilə ticarət adamını müqayisə edir. Təbii ki, Sinkler LUIS biznesmen Louel Şmalsın

Kulici “tanımasını” əsas götürür. Əsas olan elə Kulicin də povestin qəhrəmanı Şmals kimi mənəviyyatsız olmasıdır.

“Kulici tanıyan adam” əsərinin təhlilini verməklə onun Lüs yaradıcılığının zirvəsi hesab etmək məqsədini güdmürük. Sadəcə olaraq bu povest öz bütövlüyü ilə açıq şarjdır və Amerika satirik ədəbiyyatının xarakterik əsəridir. Çünki Sinkler Lüs əsasən satira vasitəsilə öz ölkəsi haqqında ən mühüm sözünü deyə bilmişdi.

Ədəbiyyat

1. James M. Hutchisson, *The Rise of Sinclair Lewis, (1920–1930)*, N.Y., 1996, 234 p.
2. Ryan Poll. *Main Street and Empire*. N.Y., 2012, 358 p.
3. История зарубежной литературы XX века (1917-1945), Изд-во «Просвещение», 1990, 432 с.
4. Паррингтон В. Л. Основные течения американской мысли: Американская литература со времени ее возникновения до 20-х годов: в 3 т.-М., 1970 – т.3, с.277
5. Писатели США, М., Изд-во «Радуга» 1990, с.245-249

V.Huseynova

Sinclair Lewis’s creative activity

Summary

In this article we investigate creative activity of Sinclair Lewis. In the early period of the creativity Sinclair Lewis acts as the author of literary works typical for those times which subject - career of the single, the native of public “bottoms” who is making the way in life in society. Sinclair Lewis in “Main Street” revolts against hypocrisy. In “Babbitt” he creates a classic image of the standard inhabitant, with his spontaneous attempts of rebellion against the most evoking contradictions of capitalist society, thus developing the motives of “Main Street”.

The conflict between the personality and society serving as the main driving contradiction of all works of the writer is treated in all these works as an extra social problem.

В.Гусейнова

Творческий путь Синклера Льюиса

Резюме

В этой статье анализируется творчества Синклера Льюиса. В раннем периоде своего творчества Синклер Льюис выступает как автор типичных для того времени литературных произведений, тема которых — карьера одиночки, выходца из общественных «низов», пробивающего себе дорогу в общество. Синклер Льюис в «Главной улице» восстает против лицемерия. В «Бэббите» он создаёт классический образ стандартного обывателя, с его стихийными попытками бунтарства против наиболее вызывающих противоречий капиталистического общества, развивая таким образом мотивы «Главной улицы».

Конфликт между личностью и обществом, служащий основным движущим противоречием всего творчества писателя, трактуется во всех этих произведениях как внесоциальная проблема.

Rəyçi:

Nurəna Nuriyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ŞƏFƏQ RZAYEVA,
İRADƏ TAHİROVA

Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi
irada@mail.ru

RENEŞANS DÖVRÜNÜN HUMANİZM FƏLSƏFƏSİ

Açar sözlər: monarxiya, saray, burjuaziya, feodal hakimiyyəti, intibah, dünyagörüş

Key words: monarchy, palace, bourgeoisie, feudal government, renaissance, world outlook

Ключевые слова: монархия, дворец, буржуазия, феодальное правительством, возрождение, мировоззрение

Bu dövrə italyanlar “Çinkveçento”, almanlar “Reformasıya”, fransızlar “Renesans” demişlər. Rusca bu dövrü “Vozrojdenie”, Azərbaycanca “İntibah” adlandırırlar. İntibah sözü iki mənada işlənir:

Məhdud mənada bu söz intibah dövrü sənətkarlarının orta əsrdə unudulmuş olan antik mədəniyyətinin yenidən dünyaya qaytarılması ilə əlaqədar olaraq işlədilir.

Geniş mənada “İntibah” dünya mədəniyyəti tarixində XV-XVIII əsrlərdə bütün dəyişikliklərin yeni dünyagörüşlərin əsasında yaranmış mədəniyyəti, sənəti və ədəbiyyatı əhatə edən bir məfhumdur.

İntibah dövrünün tərifini Engels “Təbiətin dialektikası” əsərində belə verir: Şəhər əhalisinin köməyi ilə saray adamları, feodal hakimiyyətini əzdi, yeni bir qüdrətli monarxiya yaratdı. Bu dövrdə yeni millətlər və müasir burjuaziya cəmiyyəti yarandı. Dvoryanlarla yeni şəhər varlıları arasında mübarizə getdiyi müddətdə Almaniyada kəndli müharibələri gələcək sinfi mübarizəni peyğəmbərcəsinə xəbər verdilər. Bu heç də kəndli üsyanlarının meydana gəlməsi demək deyildir. Bunların arasında əllərində qızıl bayraq, dillərində bütün mal-dövlətin ümumiliyini deyən proletariatin yaranmasını xəbər verdilər. Roma ətrafında tapılmış antik heykəllərdən Bizansiya dövlətinin süqutundan sonra qalmış əlyazmalardan Qərbi heyratə gətirən yeni bir aləm açıldı. İtalya qəflət yuxusundan oyandı. Antik mədəniyyəti əks etdirən yeni əsərlər yarandı. İtalyada, Fransada, Almaniyada yeni ədəbiyyat meydana gəldi. Bir az sonra ingilis və ispan ədəbiyyatının klassik dövrü başladı, dünya ticarəti inkişaf etdi, kilsənin insan üzərində hökmü zəiflədi. German tayfaları protestanizmi qəbul etdilər, latın tayfaları ərəb və yunan fəlsəfəsinin əsasında yeni fəlsəfi fikir yaratdılar, bu da XVIII materializmə gətirib çıxartdı. Bu dövr hələ indiyə kimi bəşəriyyətin görmədiyi proqressiv inqilab edir, bu dövr nəhənglər tələb edirdi və nəhənglər də yaratdı. O zaman

elə bir görkəmli adam tapılmazdı ki azı dörd dil bilməsin, bir neçə elm sahəsində parlamamış olsun. Engelsin bu sözləri İngiltərədə “Renesans”ı xarakterizə etmək üçün əsas götürmək lazımdı. Başqa Avropa millətləri kimi bu dövrdə İngiltərədə ictimai siyasi dəyişikliklər əsasında orta əsr mədəniyyətindən fərqli olan yeni ictimai-siyasi şərait yarandı. Bu kapitalizmin inkişafı, kapital yığıcı dövrü idi. Kapitalist inkişafı nəticəsində İngiltərədə mütləqiyyət qüvvələndi. XV əsrin sonunda feodal baronları “Qırmızı və Ağ Gül müharibəsi”ndə bir – birilərini məhv etdilər. Bundan istifadə edən kral öz hakimiyyətini qüvvələndirdi. VII Henri mütləqiyyət rejiminin möhkəmlənməsi üçün hər cür tədbirlər gördü.

Tüdorlar sülaləsinin təməlini qoyan VII və VIII Henrinin fəaliyyəti Yelizaveta dövründə ən yüksək zirvəyə çatdı.

Mütləqiyyət yeni yaranmaqda olan burjuaziyanı öz tərəfinə çəkdi. VIII Henri Papanın ingilis kilsəsi üzərində hakimiyyətini ləğv etdi, özünü Anqlikan kilsəsinin başçısı elan etdi, kilsə torpaqlarını müsadirə etdi.

VII Henri kral hakimiyyətini qüvvələndirmək üçün feodal ordularını tərkisilah etdi. Yun ticarətinin dünya bazarında geniş yer tutduğu aşkar olarkən ingilis feodalları torpaqlarını otlaqlara çevirdilər. Bu proses tarixdə “Çəpərləmə” adlanır. Torpaqsız yurdsuz kəndlilərə qarşı amansız qanunlar verilirdi, bu zaman bir neçə üsyanlar baş vermişdi. Ən görkəmlisi 1549-cu ildə çəpərləmə siyasətinə qarşı “Robert Ket” üsyanı idi.

Renesansa qarşı irtica qüvvələrinin başında katolik dini dururdu. Onun İngiltərədə tərəfdarları var idi. Meri Tüdor beş illik hakimiyyəti dövründə İngiltərədə yenidən feodal-katolik qaydalarını bərpa etmək istədi. Şotland kraliçası Meri Stüart da katolisizmi İngiltərəyə gətirmək istəyirdi. İngilis irticalarının tərəfdarları bir neçə xarici ölkələrdə geniş fəaliyyət göstərirdilər. İspaniya ilə İngiltərə arasında olan düşmənçilik 1588-ci ildə qüdrətli ispan donanması Armada üzərində ingilislərin qələbəsi ilə nəticələndi. Bu ingilis tarixinin “Qızıl dövrü” adlanır. Bu dövr İngiltərədə Spenser, Marlo, Şekspir, Ben Conson kimi dahi sənətkarlar yarandı. Ədəbiyyatın belə çiçəklənməsi təkcə milli deyil həm də ictimai qələbə idi. Bu, progressiv ictimai münasibətlərin feodalizm üzərində qələbəsi idi. Bu dövrdə İngiltərədə dənizçilik inkişaf etdi. Yeni torpaqların kəşfi yeni ədəbiyyatın yaranmasına səbəb oldu. Coğrafiya cəmiyyətinin başında Riçer Haqlayt dururdu. Dənizçilik, yeni torpaqların kəşfi uzun müddət İngiltərə ədəbiyyatında iz buraxmışdır. Bu dövrdə elm də sürətlə inkişaf etdi. Materialist və təbiət elmləri üzərində qurulan fəlsəfənin başçısı Frensis Bekon oldu. Bu dövrün fəlsəfəsi humanizm idi.

Humanizm əvvəllər məhdud mənada işlənirdi. Orta əsrlərdə ilahiyyat elminə qarşı olan insanın ləyaqətinin yüksəkliyindən, onun təbiəti dərk etmə qabiliyyətindən danışandan, insanı yüksək qiymətləndirən fikrə humanizm

deyilirdi. Humanistlər klassik dilləri- latın və yunan dilini mütləq bilməli idilər. Renesansın əvvəllərində bu ayrı ayrı adamların fəaliyyəti olsa da sonradan humanistlər universitetlərə yol açdılar, xüsusi məktəblər yaratdılar. Bu ilahiyyat elminə qarşı humanistlərin ideoloji inqilabının başlanğıcı idi.

Kilsə hakimiyyətlərini və kilsə torpaqlarını ələ keçirmiş ingilis mütləqiyyəti ölkədə qüdrətli bir dövlət qurmuşdu. Bu səbəbdəndir ki, İngiltərə renesansının nümayəndələrinin əsərlərində din xadimləri təndiq edilmir, İtaliyada Bokaçio, Fransada Rablenin əsərlərində olduğu kimi. İngiltərə renesansının ən yüksək zirvəsi “Yelizaveta dövrü” adlanır. Bu dövrdə XVI əsrin ikinci yarısında mədəniyyət, incəsənət böyük sıçrayışla inkişaf edir, ingilis milləti daha da qüvvətlənirdi. İngilis poeziyasında Sidni Spenser və Şekspir kimi dahi şairlər yetişir. Dram sənətində inkişaf daha üstün idi. XVIII əsrin əvvəllərində ingilis renesansının üçüncü dövründə mütləqiyyətlə burjuaziya arasında ittifaq pozuldu, sinfi ziddiyyətlər kəskinləşdi. Bütün bunların hamısı ədəbiyyatda öz əksini tapırdı.

Renesans dövrünün ədəbiyyatı Avropa humanizmi ilə sıx əlaqədə inkişaf edirdi. Humanist mədəniyyət İngiltərədə başqa ədəbiyyat, başqa ölkələrin humanizmindən sonralar yarandığı üçün Avropa təsiri qüvvətli idi. İtaliya humanizmi hələ XIV-XVI əsrlərdə ingilis mədəniyyətinə təsir etməyə başlamışdı.

Kristofer Marlo

İngiltərədə Humanizm idelərini yayan ziyalılar universitetlərdə muhazirələr oxuyur, təbiət elmləri və fəlsəfə haqqında yeni fikirlər soyləməklə bu elmlərlə ictimai həyatın əlaqəsindən bəhs edirdilər. Belə alimlərə tarixdə “University Weets” “Universitet ağıllıları” deyilirdi və bu ziyalıların ən görkəmlisi Kristofer Marlo (1564-1593) idi. Çəkməçi ailəsində doğulan Marlo Qrammatika məktəbini və Kembric universitetini bitirmişdir. Magistr rütbəsini aldıqdan sonra dramaturgiya ilə məşğul olmağa başlayır. Bir neçə realist dramının müəllifidir.

Əksər facilərində Marlo, Renesans dövrünün əsas problemi olan şəxsiyyət və onun hər şeyə qadir ola bilməsi problemini əks etdirir. Boyuk “Teymurləng faciəsi” tarixi sənədlərə əsaslansa da renesans dövrünün adamı kimi təsvir olunur. Faciədə əsas qəhrəmanın qüdrətli şəxsiyyətini, cəmiyyətini, insani üstünlüklərini göstərmək üçün bir neçə uydurma faktlar da əlavə edilmişdir. Öz ağılı, iradəsi və cəsarəti nəticəsində çoban Teymur İran şahı olu və bütün dünyaya meydan oxuyur. Teymurun xarakteri mürəkkəb və ziddiyyətli dirş o döyüşdə məğlubedilməz igiddir, Zeneokrata olan məhəbbəti isə ülvidir, onun qarşısında o zəifdir, öz adamlarına sadıqdır. Yer üzündə olan bütün hökmdarlara düşməndir. Onun üçün avtoritet yoxdur. O, biliklidir, bir hərbiçi kimi də hamıdan ağıllı və üstündür. Lakin onun sönməyən bir arzusu var- hakimiyyəti ələ alsın. O, bütün Asiya və Şərqn

hökmdarı olmaq istəyirdi. Onun əmrinə görə işğal edilmiş torpaqlarda əhalini qırırlar, o, qəddardır, oğlu onun dediklərinə tabe olmadığı üçün öz oğlunu öldürür.

Marlo göstərir ki, bütün dünyanı fəth etmək istəyən faciə ilə bitir. Onu türk sultanının oğlu Kalapın öz atasının intiqamını alaraq öldürür.

Marlonun ikinci faciəsi “Doktor Faustun faciəvi tarixcəsi” dir. Burada da bir məsələ-dünyaya hakim olmaq problemi həll olunur. Əsərdə ictimai və fəlsəfi problemlər irəli sürülür. Faust dünyanı dərk etmək üçün yeni imkanlar axtarır.

Rittenberq alimi ona vəd edir ki, o, elə edə bilər ki, Faust dünyanın bütün sirrlərinə yol açsın. Hər bir şeydən istədiyi kimi ləzzət alsın, hər şeyin hökmdarı olsun və hamıdan varlı olsun. Bu məqsədlə o, “Cəhənnəmdən gəlmiş mefistofer və lüççefərli” iyirmi dörd il ərzində birgə olub onların dediyinə əməl etməlidir. Burada Marlo elm vasitəsilə, ağılla dünyaya üstün olmağın mümkünlüyündən bəhs edir.

Onun üçüncü faciəsi “Mauta yəhudisi” dir. Burada Marlo var-dövlət vasitəsilə dövləti ələ almağın, hamıdan üstün olmağın mümkünlüyündən bəhs edir.

Ədəbiyyat

1. Zeydulla Ağayev “İngilis ədəbiyyatı antologiyası”, Şərq-Qərb nəşriyyatı, Bakı 2007.
2. İsmixan Rəhimov “Mühazirə materialları”
3. Q.V.Anikin, N.P. Mixalskaya “İngilis ədəbiyyat tarixi”, Moskva 1995, təkrar nəşr 2005
4. Antology of English Literature, XX century, London, 2010
5. Q.V.Anikin, N.P. Mixalskaya “XX əsr İngilis Romanları” Moskva 2009
6. Q.V. Anikin; N.P. Mixalskaya, История Английской Литературы, Москва, «Высшая школа» 1985

**SH.Rzayeva
İ.Tahirova**

“The philosophy of humanism in the period of renaissance”.

Summery

This article deals with the humanism in the period of renaissance and the development of the science and culture in the XV-XVIII centuries.

F. Engels noted about renaissance in his works of “The dialectics of the nature”.

He wrote: the men who were in the palace together with the city population destroyed the feudal government and established a new powerful monarchy. A new modern bourgeoisie and new nations were existed in that period. New peasant rebels rose up.

New works began to be written. A new literature were appeared in Italy, France and Germany. Later it began the classical period of English and Spanish literature, the world trade began to develop, the power of the church began to weaken over the men. Latin groups created the new philosophy according to the Arabic and Greece philosophy. The philosophy of those time was humanism.

**Ш.Рзаева,
И.Тахирова**

«Гуманистическая философия в периоде Возрождения»

Резюме

Если говорить об эпохе Возрождения несколькими словами, то это эпоха, которая возродила забытую в средние века эпоху античности, эпоху античный культуры.

При подробном изложении, эпоха Возрождения возродила совершенно новое мировоззрение в области культуры, искусства и литературы, основу которых легло чувство гуманизма, гуманного отношения к окружающему миру.

Этот период охватывает XV- XVIII века.

В этот период истории переживают расцвет все области науки, естествознания, литературы и искусства. Возникает новая философия новые ценности жизни, основанные на материалистическом мировоззрении. Основоположником материалистической философии является Френсис Бекон.

Rəyçi:

**Məmmədova Münəvvər
Filologiya üzrə elmlər namizədi**

ÜLVİYYƏ BƏŞİRLİ
ADPU
ubesirli@gmail.ru

NƏRİMAN HƏSƏNZADƏNİN “XARI BÜLBÜL” ƏSƏRİNDƏ VƏTƏN SEVGİSİ VƏ VƏTƏNDAŞLIQ TƏRBIYƏSİ

Açar sözlər: vətən sevgisi, tərbiyə, vətəndaşlıq tərbiyəsi, qayə

Ключевые слова: любовь к родину, воспитание, воспитание гражданственности, credo

Key words: love of the motherland, bringing up, bringing up of citizenship, credo

Şair və yazıçılar xalqın görünən gözü döyünən qəlbidir. Bizim adi sözlə soyuq ifadələrlə söylədiyimiz fikirləri şair və yazıçılar öz ürək qanları ilə isidərək cəmiyyətə təqdim edir, onu ruhlandırır və düşünməyə, nəticə çıxarmağa vadar edir. Bu mənada bədii sənət çox böyük tərbiyə örnəyi, tərbiyə məktəbidir.

Nəriman Həsənzadənin yaradıcılığı zəngin və çoxşaxəlidir. O, lirik şeirləri ilə bərabər bir sıra poema, nəsr və dram əsərləri də yazmışdır. Bütün yaradıcılığı ilə sənətkar öz oxucularına həmişə ən yüksək hisslər təlqin etmişdir.

“Bu necə misradı, bu necə sözdü? Şair olan bu dərdə necə dözdü?” xalq şairi N.Həsənzadənin “Xarı Bülbül” poemasını ilk dəfə oxuyanda qəlbimdən dilimə süzülən ilk sözlər bunlar oldu. Bir oxucu, bir vətəndaş kimi mən də şairə qoşularaq Qarabağı, onun üzük qaşı olan Şuşanı başdan-başa gəzib dolandım. Poemanın vasitəsiylə qəlbi, ruhu talanmış, odlara qalanmış şair kimi mən də odlara qalandım. Elimizin bir sözü var: yanmasan, yandıra, qanmasan, qandıra bilməzsən. Bu mənada N.Həsənzadə yanaraq yandıran, qanaraq qandıran şairdir. Bu mənə çox böyük və geniş ədəbi irs sahibi olan N.Həsənzadənin bütün yaradıcılığının lakonik xarakteristikası, ədəbi məramıdır. Deyirlər, əsl şairin mayası səmimiyyətdən və təbiilikdən yığılır. N.Həsənzadə yaradıcılığının bütün mərhələlərində sadə, səmimi və təbii olmuşdur. Onun şeirlərinin, poemalarının, nəsrinin, dramaturgiyasının, lap elə elmi yaradıcılığının ən görünən və göstərən xətti, məziyyəti də məhz bunlardır. Xalq şairi B.Vahabzadənin “yaşamaq yanmaqdır” fəlsəfəsinə söykənmiş olsaq, N.Həsənzadə həm fiziki, həm də ədəbi-mənəvi ömrünü yana-yana yaşayıb və yaşamaqdadır.

Həç kimə sirr deyildir ki, milli pedaqogikamızın ən yaralı və ən yararlı, vacib istiqamətlərindən biri vətəndaşlıq, vətən sevgisi tərbiyəsidir. Rus imperiyasının basqısı altında yaşadığımız uzun bir dövrdə vətən, vətən

sevgisi anlayışları çox mücərrədləşdirilmişdi. Çarizmin və sovet imperiyasının işğal etdiyi bütün əraziləri bizə “vətən” kimi təqdim edib, sevməyi tələb edirdilər. Sovetlər imperiyası dağılandan, milli müstəqillik əldə ediləndən sonra aydın oldu ki, bu mücərrəd ümumi vətən daxilində hər millətin öz vətəni varmış. Bizim vətən də Azərbaycandır.

Uzun müddət yasaq edilmiş vətən, Azərbaycan sevgisinə qovuşmaq o qədər də asan deyilmiş. Keçmişimizi unutmaq, bu günümüzü və gələcəyimizi görməmək siyasətinə qulluq edən rus-erməni şovinizmi bu yolda nələr qaldı ki, etməsinlər. Nəticə olaraq milyondan artıq insanımız qaçqın-köçkün oldu, minlərcə vətəndaşımızın taleyinə əsir-yesir, şəhid olmaq qisməti yazıldı. Bütün bunları öz gözləri ilə görən, varlığında ən ağır hisslərlə yaşayan N.Həsənzadə təbii ki, bir şair kimi biganə qala bilməzdi. Vətən sevgisi, vətəndaşlıq qeyrəti nəhayət şair qəlbindən süzülərək “Xarı bülbül” poeması ilə öz bədii həllini tapmış oldu.

Həmcə çox da böyük olmayan poema öz mündəricəsinə, əhatə dairəsinə görə kifayət qədər geniş, xronikal bir əsər təsiri bağışlayır. Əslində “Şuşa” adlana biləcək bir poemanın “Xarı bülbül” adlanmasının da bədii-estetik bir qayəsi var. Bilindiyi kimi, “Xarı bülbül” Şuşa təbiətinə məxsus bir çiçəyin adıdır. Başqa sözlə, Şuşanın zəngin florasının ən yadda qalan elementidir, çiçəyin bir qolu üstündə əyləşmiş bülbülə bənzər bir fiqur qanadlarını geniş açaraq ona hücum edənlərdən qoruyur. Görünür, N.Həsənzadə poemanın adını “Xarı bülbül” qoyarkən məhz bu simvolikanı əsas götürmüş, çiçək-vətən və vətən uğrunda şəhid getməyə hazır olan kəs tandemini yaratmağa çalışmışdır ki, buna da nail ola bilmişdir.

Poemanın əvvəlində şair “Qarabağın maralı” adlı məşhur xalq mahnısının iki misrasını sanki epiloq kimi verir:

“Gedək İsa bulağına, çıxmaq Qırxqız yaylağına”.

Bundan sonra şairin lirik məni Şuşanı belə təqdim edir:

Şuşa qədim bir millətin Şuşasıdı,

Xan əminin Şuşasıdı,

Pənah xanın Şuşasıdı,

Nərimanın Şuşasıdı.

Ardınca Şuşanın minbir gözəlliyi çox yüksək bədii bir dillə vəsf olunur və şair öz yekun qənaətini ortaya qoyur:

Düşmüşəm dünya sehrinə,

Mən möcüzələr görmüşəm,

Dilim gəlmir yer üzündə

Deyim belə yer görmüşəm.

Şuşasızlıq, bütövlükdə vətənsizlik dərdi şairi kövrəldir, bir an belə yadından çıxmır. Vətənli günlərin nisgili vətənsiz anlara qovuşaraq oxucunu da düşündürməyə, vətəni heç vaxt unutmamağa haraylayır:

*At belindən at belinə atılanı görən varmı?
“Ərim gəldi” tərəflərdə yenə nəmər verən varmı?
Ağdamdan bir gələn varmı, gedən varmı?
Vətəndə bir vətən varmı?*

Öz suallarına cavab almayan şair yenə vətənli, Şuşalı, Ağdamlı, ümumən Qarabağlı günlərin xatirəsinə dalır. Şuşada təşkil olunan şeir məclislərini, burada keçirilən yubileyləri, mahnı-muğam müsabiqələrini, sazlı-sözlü məclisləri yada salır və oxucuya təlqin edir ki, Şuşa bu gün Qarabağın çilik-çilik olmuş şüşəsi, baş tacı olsa da, bir gün o əziz məkana, Şuşa elinə qayıdacağıq.

Gənc oxucu üçün maraqlıdır ki, biz Şuşanı niyə qoruya bilmədik, niyə Şuşasız qaldıq. N.Həsənzadə “Xarı bülbül” poemasında bunun da şərhini, cavabını verir. Aşağıdakı misralardan məlum olur ki, Şuşanı əlimizdən almaq, bizi bu yurda həsrət qoymaq tək erməninin bacara biləcəyi iş deyildir. Bu işdə ona havadar duranlar, “vur” deyər arxasından itələyənlər var. Yoxsa, erməni kimdir ki, tarixində neçə neçə imperiya yaratmış türk oğluna meydan oxuya bilsin!

*Orda rusdu,
Burda farsdı.
Erməninin arxasıdı
Əmisidi, dayısıdı!
Qanımızı tökəsidi,
Dərimizi soyasıdı!*

Amma bütün bunlardan şair ruhu, şair əzmi sınırmır, o üzünü vətən gənclərinə tutaraq onları dözümlü, dəyanətli, vətənpərvər, vətənsevər olmağa çağırır:

*Neçə yerdə vətən qaldı,
Qaçma millət!
Təbriz qaldı, Dərbənd qaldı, Şuşa qaldı,
Biz tək qaldıq, qalanımız qoşa qaldı!
Göyçə qaldı, Vədi qaldı.
Qaçanların ayaq altda meydi qaldı!
Beşiyimiz orda qaldı,
Məkanımız harda qaldı?*

Vətən yolunda ölməyi, şəhid olmağı bacarmayanın “mən bu millətin övladıyam, bu ölkənin vətəndaşıyam” deməyə haqqı yoxdur. Gənclərimiz bilməlidirlər ki, vətən hissi, vətən sevgisi elə bir müqəddəs hiss və duyğudur ki, bunu təkcə vətənin bir parçasını itirənlər deyil, bütün millət öz canı və qanı ilə yaşamalıdır. Şair bütöv vətənin ağrısını, kədərini bir nöqtədə, Şuşa üzərində cəmləşdirərək Azərbaycan sevgisini, vətən sevgisini belə ümumiləşdirir:

Azərbaycan qoy and içsin Azərbaycan torpağına,
Su çilənsin sinəmdəki bir ocağın qor yerinə,
Səpin məni vətənimin hər yerinə.
Səpin məni kül yerinə
Bu torpaqdan bitəcəyəm,
Mən “Xarı bülbül” yerinə!..

Bu misraları oxuyan hər bir Azərbaycan vətəndaşı, Azərbaycan gəncinin təbiidir ki, qəlbində vətən sevgisi, vətəndaşlıq duyğusu baş qaldırmaya bilməz.

N.Həsənzadə yaradıcılığından kiçik bir nümunə olaraq bəhs etdiyimiz “Xarı bülbül” poeması onun vətən sevgisi, Azərbaycan sevgisi haqqında kiçik bir nümunədir. Əslində isə N.Həsənzadənin bütün yaradıcılığı bu müqəddəs duyğular üstə köklənmiş və kök atmışdır. Təbiidir ki, bu cür əsərlərin gənclərimizin vətən sevgisi və vətəndaşlıq ruhu ilə tərbiyə olunmasında rolu əvəzsizdir.

Söylədiklərimizdən bu nəticəyə gəlmək olur ki, vətən sevgisi N.Həsənzadənin yaradıcılığının əsas qayəsini təşkil edir. O, təkcə özü vətəni sevməklə kifayətlənmir, həm də oxucularına da onu sevdirməyə çalışır. Deməli, o, yaradıcılığı ilə vətəndaş formalaşdırır. Təbiidir ki, vətəni sevməyən insan əsl vətəndaş ola bilməz vətən bizim üçün ana qədər qiymətlidir, ona görə də çox vaxt “ana vətən” deyilir. Vətən sevgisi və vətəndaşlıq tərbiyəsi N.Həsənzadənin bütün yaradıcılığına xas bir xüsusiyyətdir.

Ədəbiyyat

1. N.Həsənzadə. Seçilmiş əsərləri. “Şərq-Qərb”, Bakı, 20044.
2. Ə.Ağayev, Y.Talıbov, İ.İsayev, A.Eminov. Pedagogika. “Adiloğlu”, Bakı 2006
3. F.Rüstəmov. Ən yeni dövrün pedagogika tarixi. “Nurlan”, Bakı 2005
4. H.Əhmədov, N.Zeynalova. Pedagogika. “Elm və təhsil”, Bakı, 2016

U. Bashirli

Love for the motherland and education of citizenship in the work of Nariman Hasanzade “Khary Bulbul”

Summary

The name of national poet N.Hasanzadeh is familiar to Azerbaijani readers. His literary creativity is rich and multiblade. The readers love him as a talented poet and writer , as well as a dramatist. He inspires to his readers

kind emotions with his creativity. His wide prosaic creation is worthy of widespread research.

The subject of the article is the love of the motherland and the bringing up of citizenship in the work of Nariman Hasanzade "Khary Bulbul". Love for the motherland is the main goal of Nariman Hasanzadeh's creativity. He does not content himself with loving his homeland, he also tries to inspire others to love it. Consequently, by his creativity he forms a citizen. Naturally, a person without love for the motherland can not become a real citizen. Homeland for us is also dear as a mother, and therefore it is often called motherland. Love for the motherland and education of citizenship is an inherent feature of Nariman Hasanzade's creativity.

У.Баширли

**О любви к родине и воспитании гражданственности в
произведении Н.Гасанзаде «Хары бюльбюль»**

Резюме

Имя народного писателя Н.Гасанзаде хорошо известен читателям. Его творчество очень богат и многоаспектный. Читатели знают его как талантливый поэт, прозаик и драматург. Он своим творчеством внушает читателям самые высокие человеческие чувства. Широкое и богатое литературное наследие Н.Гасанзаде заслуживает достойного и глубокого изучения.

В статье говорится о любви к родине и воспитании гражданственности в произведении Н.Гасанзаде «Хары бюльбюль». Любовь к родине в творчестве Н.Гасанзаде является основной темой. Он своей любовью к родине также призывает любить родину своих читателей. Н.Гасанзаде своим творчеством формирует истинных граждан в это естественно, что нелюбящий своего родину человек, гражданином быть не может, ибо родина нами любима, как родная мать. И не зря родину называют «Родина мать!» Любовь к родине и гражданственность являются самой лучшей характеристикой творчества Н.Гасанзаде.

Rəyçi:

Seyfəddin Qəniyev
filologiya elmləri doktoru, professor

RƏYLƏR

KAMİL BƏŞİROV
filologiya üzrə elmlər doktoru

TERMINOLOGİYAMIZA DƏYƏRLİ XİDMƏT NÜMUNƏSİ

Açar sözlər: alınma terminlər, alınma sözlər, dəyərli xidmət, obyektiv fikir
Ключевые слова: заимствованные термины, заимствованные слова, объективные мысли.
Key words: Borrowed terms, borrowed, words, objectiv, ideas, valuable, service.

Professor Nadir Məmmədli dilçiliyimizdə öz sözü və imzası, orijinal fikir və mülahizələri ilə kifayət qədər tanınan alimlərimizdənədir. Azərbaycan dilinin müxtəlif problemlərinə dair bir sıra dəyərli əsərlərin müəllifi olan N.Məmmədli bu yaxınlarda yeni bir kitabını elmi ictimaiyyətə təqdim etmişdir: “Azərbaycan dilində alınma terminlər”.

Kitaba “Ön söz” yazan akademik Nizami Cəfərov əsəri geniş şəkildə təhlil edərək, məziyyətlərini sadalamaqla kifayətlənməmiş, mövzu ilə bağlı təklif və düşüncələrini də ortaya qoymuşdur. N.Cəfərovun “... bu və ya digər dilin daşıyıcıları üçün elmi-intellektual təfəkkür heç də həmin dilin miqyası ilə məhdudlaşmayıb, çox hallarda onun hüdudlarından kənara çıxaraq, bir növ transmilli məzmunu malik olduğundan terminologiyanın ümumbəşəriyyəti ilə elmi üslubun milliliyi arasında müəyyən ziddiyyət və diskomfort mövcuddur” müddəası əsərdə qaldırılan və həllini tapan terminologiya məsələlərinin ən aydın qayəsini ortaya qoymuş olur.

Çox geniş dil faktlarına, tarixi reallığa və elmi mənbələrə söykənən “Azərbaycan dilində alınma terminlər” əsəri həqiqətən də Azərbaycan dili terminologiyasına həsr edilmiş son dövrlərin ən fundamental, dəyərli monoqrafiyalarından biridir.

Əsərin giriş hissəsində milli ədəbi dil və alınma termin münasibətlərinə toxunan müəllif göstərir ki, “alınma terminləri normalaşmış milli ədəbi dilə qarşı qoymaq cəhdləri özünü doğrultmur, çünki özündə geniş terminoloji ləksikanı əks etdirən elmi dil ədəbi dilin funksional üslubu, gerçəkliyin qneseoloji inikası, məntiqi dərkedilmə vasitəsi, elmi-texniki informasiyaların reallığıdır”. Burada müəllifin problemə yanaşmasının tək bir detallı, terminlərin elmi-

texniki informasiyaların reallığı olması müddəası, onun nə qədər haqlı olduğunu söyləməyə bəs edir.

Həqiqətən də, elmi-texniki informasiyaların çox böyük vüsətlə inkişaf etdiyi müasir mərhələdə beynəlxalq sistemdən təcrid olunmuş şəkildə mövcudluğunu saxlamaq, öz daxili imkanları hesabına fəaliyyət göstərmək ayrıca götürülmüş hər bir dil üçün imkan xaricindədir. Elmi-texniki və ya sosial nailiyyətin yaradıcısı olan xalq yaratdığına öz söz-termin möhürünü vurur ki, qalanlar onu istər-istəməz orijinaldakı kimi qəbul və istifadə etmək məcburiyyətində qalır. Uzaqbaşı ən yaxşı halda aldıqları termini qismən öz yazı və tələffüz imkanlarına uyğunlaşdırırlar.

“Giriş”də müəllif tədqiq etdiyi problemlə bağlı bir sıra anlayışlara da aydınlıq gətirərək öz münasibətini ifadə edir. Bu hissədə termin - söz, alınma - alınma söz, alınma söz - əcnəbi söz, təsir - dil əlaqələri, alınma söz və internasionalizmlər və s. kimi problemlərə dair müəllifin irəli sürdüyü mülahizələr öz elmiliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Alınma sözlərin növləşdirilməsi ilə bağlı təqdim edilən model də təkmildir. N.Məmmədli alınmalara “alınma dilin normaları çərçivəsində zəruri tələbatla sözün mənimsənilməsidir” tərifini verərək onları aşağıdakı kimi təsnif edir: 1) Şifahi və yazılı alınma; 2) Vasitəli və vasitəsiz alınma; 3) təkrar-qayıdış və ya geriye alınma; 4) ikili alınma; 5) ikiqat alınma; 6) mədəni alınma; 7) leksik alınma; 8) morfoloji alınma; 9) qrafik alınma.

Hər bir alınma növünün məxsusi cəhətləri uyğun dil faktları ilə öz şərhini tapmış, bundan sonra terminlər də qruplaşdırılaraq *alınma terminlər*, *gəlmə terminlər*, *keçmə terminlər*, *əcnəbi terminlər* kimi növlərə bölünmüşdür.

Ümumiyyətlə, “Giriş” hissəsini bütövlükdə monoqrafiyanın preambulası kimi qavramaq olar, çünki irəlidə tədqiq ediləcək problemlərin əksəriyyəti burada yığcam şəkildə öz əskini tapmışdır.

Dörd fəsildən ibarət olan əsərin üç fəslində terminlər mənşəcə qruplaşdırılaraq müxtəlif əsaslarla tədqiq olunmuşdur. Sonuncu 4-cü fəsil isə alınma termin probleminin dilxarici və dildaxili amilləri məsələsinə həsr edilmişdir. Azərbaycan dilindəki terminləri mənşəcə qruplaşdırarkən müəllif doğru olaraq tarixi ardıcılığı nəzərə almağı unutmamışdır.

“Ərəb və fars mənşəli alınma terminlər” adlanan birinci fəsil özündə 3 aspekti birləşdirir. Birinci yarımbaşlıqda ərəb və fars mənşəli alınma terminlərin ümumnəzəri, tarixi-linqvistik məsələləri şərh edilir. Müəllif qeyd edir ki, dilimizdə milli terminlərin yaranması təcrübəsi XIX əsrin II yarısı ilə bağlıdır. Bu vaxta qədər isə elmi terminlər əsasən ərəb mənşəli olmuşdur. Problemin həlli səviyyəsindən bəhs edən N.Məmmədli nəzərə çatdırır ki, ərəb mənşəli terminlərin tədqiqinə dair müəyyən işlər görülsə də, problem kompleks şəkildə də öz həllini tapmamışdır.

Müxtəlif dövrlərdə ərəb və fars mənşəli terminlərin dildə işlənməsinə fərqli münasibətin mövcudluğunu dilə gətirən müəllif məsələyə obyektiv yanaşaraq qeyd edir ki, bu bir sıra ictimai-siyasi, mədəni-tarixi amillərlə bağlı olmuşdur.

Heç kimə sirr deyildir ki, orta əsrlərə qədər ərəb dili təkcə türk arealında deyil, hətta islamdan kənar mədəniyyətlərdə də elm və beynəlxalq ünsiyyət dili kimi qəbul edilmişdir. Fars dili isə X əsrdən başlayaraq poeziya dili kimi şöhrət tapmışdı. Ona görə də, ərəb və fars dilinin islam elm və mədəniyyətini qəbul etmiş xalqlara təsir gücü kifayət qədər qüvvətli idi. Min ildən artıq davam edən bu proses təsirə məruz qalan dilin nəinki terminologiyasına, o cümlədən məişət leksikasına da daxil ola bilmişdi.

“Azərbaycan tarixinin milli oyanış və yüksəlmə dövrünün qızıl mərhələsi” adlana biləcək XX əsrin I rübündə ərəb və fars mənşəli söz və istilahlara yeni münasibət ortaya qoyuldu. Dövrün ziyalıları ərəb və fars kəlmələrinin işləkliyinə qarşı sıxaraq bundan qurtulmaq üçün üç çıxış yolunun olduğunu göstərdilər: 1. Avropa terminlərinə üstünlük verilməli; 2. Türk dillərindən istifadə edərək ərəb və fars istilahlarının qarşılığını tapmalı; 3. Ərəb və fars terminlərini mümkün qədər sadələşdirərək türk imlası və tələffüzünə uyğunlaşdırmalı.

Müşahidələr göstərir ki, XX əsrdə ərəb və fars terminlərinin dilimizdə işlənməsi müəyyən çəkilmələr və qabarmalar şəklində olmuşdur. Belə ki, müəyyən bir dövrdə, yaxud onillikdə kütləvi işləklikdən qalaraq yeni yaradılmış və ya rus, Avropa dillərindən alınmış terminlərlə əvəz olunmuş sözlər az müddət sonra yenə aktivliyini bərpa etmiş, bir müddət sonra yenə əvəzlənmişdir. Bir çoxları isə zamanın sınağından çıxaraq azacıq fonetik fərqlə bu günümüze qədər öz işləkliyini qoruyub saxlaya bilmişdir. Kitabda bu proses çox geniş şəkildə təsvir və təhlil olunmuş, ərəb və fars mənşəli terminlərin dildə işlənməsinin bir neçə əlamətdar cəhəti uyğun nümunələrlə diqqətə çatdırılmışdır. Həmin terminlərin Azərbaycan dilində fonetik-qrafik və orfoqrafik assimilyasiyası məsələsinə dair mülahizələr də burada yer almış, bir sıra struktur-semantik tipləri elmi təhlil süzgəcindən keçirilmişdir.

Tədqiqat işinin ən maraq doğuran mövzularından birini rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən alınmış ərəb və fars mənşəli terminlərə dair bilgiler təşkil edir. Məlum olur ki, bu gün çoxlarına sırf rus və ya Avropa mənşəli söz kimi görünən *kofe*, *kalibr*, *tarif*, *tara*, *almanax*, *alkaqol*, *maqazin*, *zenit*, *alqoritm* və s. kimi terminlər ərəb mənşəli olub, artıq beynəlmiləl sözlə çevrilmişlər. Bu hal uzun əsrlər ərzində ərəb dili və elminin dünya elminə çox güclü təsiri ilə izah edilir.

Əsərin birinci fəslinin 3-cü yarımbaşlığı “Ərəb və fars mənşəli alınma terminlərin struktur və leksik-semantik xüsusiyyətləri” adlanır. Müəllif əvvəlcə Azərbaycan dilçiliyində düzəltmə söz anlayışına ekskurs edərək

mövcud kriteriyalara münasibət bildirdikdən sonra dilimizdə şəkilçi funksiyasında işlənən bir çox ərəb və fars mənşəli sözlərin geniş semantik izahından və funksional-tətbiqi xüsusiyyətlərindən bəhs edir.

“Rus mənşəli alınma terminlər” adlı II fəsil özündə 5 yarımbaşlığı əhatə edir. Birinci yarımbaşlıq bu cür terminlərin leksik, ikincisi isə semantik xüsusiyyətlərindən bəhs edir. Məlum olduğu kimi, rus dili Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatına XIX əsrin əvvəllərindən nüfuz etməyə başlamış, artıq bu əsrin ikinci yarısından başlayaraq ədəbi dilimizə bir çox rus mənşəli terminlər daxil olmuşdur. Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qələbəsi və sonra müxtəlif dillərə olduğu kimi Azərbaycan dilinə də rus və rus dili vasitəsilə Avropa mənşəli terminlərin kütləvi axını başladı. Müəllif mütəxəssislər tərəfindən bu mərhələnin dövrləşdirilməsinə yeni baxışla yanaşaraq (1920-30; 1930-45; 1945-dən sonrakı illər) həmin mərhələni 1945-1991-ci illər kimi tamamlamağı uyğun bilmişdir.

Müəllif haqlı olaraq 1920-30-cu illəri Azərbaycanın terminologiya tarixində ən mübahisəli və məhsuldar bir dövr kimi xarakterizə edir. Mədəni müstəqilliyini əldən vermək istəməyən bir çox ziyalılar milli əsaslara söykənən yeni terminlər yaratmağa səy göstərsələr də, bu, əsasən, uğursuzluqla nəticələnirdi, qondarma təsir bağışlayırdı. Dövrün və siyasi quruluşun tələbi ilə rus mənşəli terminlər dilimizdə yüksək sürətlə işləklik qazanırdı. Ərəb və fars terminologiyasının təsirindən tezliklə uzaqlaşmağa qərar vermiş yerli mütəxəssislər az müddətdə elmin müxtəlif sahələrinə aid yeni terminlər lüğətləri hazırladılar. Bu lüğətlərdə rus dilindən alınmış terminlər çox böyük üstünlük təşkil edirdi. N.Məmmədlinin qeyd etdiyi kimi 20-30-cu illərdə dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmuş rus mənşəli terminlərin heç də hamısı vətəndaşlıq hüququ qazana bilməyərək sonralar kalkalarla və ya əvvəldən mövcud olanlarla əvəzlənsə də, etiraf etmək lazımdır ki, dilimizin terminoloji bazasının bünövrəsi məhz bu illərdə qoyuldu.

Terminologiya sahəsində işlər 40-50-ci illərdə də davam etdirilib. 1952-ci ildə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəzdində Terminologiya komitəsi yaradılmış və bu komitənin xətti ilə təxminən 30 ildə 35-ə qədər terminlər lüğəti çap edilmişdir.

Müəllifin rus mənşəli terminlərin dilimizdə işlənmə zərurəti, leksik və semantik xüsusiyyətləri barədə verdiyi şərhlər və incələmələr də öz yeniliyi və ilkinliyi ilə diqqətəlayiqdir. Bu fikri haqqında bəhs edilən terminlərin sinonimliyi, çoxmənalılığı və omonimliyi barədə söylənilənlərə də şamil etmək olar.

Kitabın “Avropa mənşəli alınma terminlər”dən bəhs edən III fəslə problemlə bağlı dünyada və Azərbaycan dilçiliyində mövcud olan fikrin təhlili ilə başlayır. Bundan sonra Avropa mənşəli alınma terminlərin təsnifatı təqdim olunur: 1. Xronoloji təsnif; 2. Maddi keyfiyyətə görə təsnif; 3. Sistem

təsnifatı (birbaşa, vasitəli); 4. İnternasionallığa və lokallığa görə təsnif; 5. Struktur diferensasiyasına görə təsnif; 6. Semantik xüsusiyyətlərə görə təsnif; 7. İnformativlik xarakterinə görə təsnif; 8. Dil vasitələri ilə yaranmasına görə təsnif.

Deməliyə ki, bu fəsilə Avropa mənşəli terminlərlə bağlı bizə ən maraqlı görünən iki istiqamət oldu; Avropa mənşəli terminlərin alınma amilləri (səbəbləri) və Avropa mənşəli alınma terminlərin geneoloji tərkibi. Fərqi varanda görmək olur ki, bu iki hərəkətverici istiqamət Avropa mənşəli terminlərin nəinki Azərbaycan dilində, bütövlükdə dünya dillərində işlənməsinin maddi-mədəni əsasını təşkil edir. Beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsi, elmi-texniki tərəqqidə baş verən yeniliklər, cəmiyyətlərdə ortaya çıxan ümumiliklər dillərin də bir-birinə yaxınlaşmasına səbəb olur. İctimai həyatımıza, məişətimizə daxil olan əşya və məfhumları ifadə edən terminlərin əksəriyyəti bizim üçün əvvəllər bəlli olmamışdır, başqa sözlə, əşyanı təmsil edən söz həmin əşya ilə birgə dilə daxil olur ki, artıq bu məqamda dilin öz daxili imkanları hesabına o əşyanı və ya anlayışı ehtiva edən sözü yaratmağa ehtiyac qalmır. Bu gün Azərbaycan dilinin terminoloji leksikasına diqqət etdikdə görmək olur ki, dövlət müstəqilliyi qazandığımız son onilliklərdə dilimizə yüzlərcə alınma söz daxil olmuşdur. Bu həm də dilimizin və cəmiyyətimizin beynəlxalq aləmə inteqrasiya göstəricisi kimi dəyərləndirilməlidir.

Avropa mənşəli alınma terminlərin geneoloji tərkibi də çox müxtəlifdir. Müəllifin bu istiqamətdə də araşdırmaları faktoloji zənginliyi və yanaşma dəqiqliyi ilə diqqəti cəlb edir. Təcrübə göstərir ki, Avropa mənşəli alınmaların çoxu bir dilə başqa bir dil vasitəsilə daxil olmuşdur. Məsələn, dilçilik termini olan “semantika” sözü yunan dilindən rus, oradan isə bizim dilə keçmişdir. Yaxud diplom sözü yunan dilindən fransız→rus→Azərbaycan istiqaməti ilə dilimizə gəlmişdir. Əsərdə bu cür nümunələr kifayət qədərdir.

N.Məmmədli bu gün dilimizdə işlək olan alınma terminləri mənbə baxımdan bu cür təsnif etmişdir: 1) yunan mənşəli; 2) latın mənşəli; 3) fransız mənşəli; 4) italyan mənşəli; 5) ispan mənşəli; 6) portəgiz mənşəli; 7) ingilis mənşəli; 8) alman mənşəli; 9) holland mənşəli; 10) norveç mənşəli; 11) polyak mənşəli və s. Müəllif bu məqamda bir məsələni də vurğulamağı unutmur ki, son dövrlərdə dilimizə qonşu Türkiyə türkcəsindən də kifayət qədər termin daxil olmuşdur, ancaq bunları alınma hesab etmək doğru olmaz.

Monoqrafiyada alınma terminlərin tərkibində işlənən yardımçı söz və şəkilçiləri “deformativ element” adlandıran tədqiqatçı bunlarla bağlı xeyli yeni biliklər ortaya qoymaqla yanaşı, semantik təsnifatını da vermişdir; inkar mənalı, təkrar, kəmiyyət, canlı varlıq və s. mənalı elementlər.

Tədqiqat işinin “Alınma termin probleminin dilxarici və dildaxili amilləri” adlanan sonuncu fəslə də maraqlı ideyalar və faktlarla zəngindir. Bir

növ yekunlaşdırıcı bölmə olduğundan müəllif sanki, nəzəri müddəalarının çoxunu bu bölmədə ifadə etmək məqsədi güdmüşdür.

N.Məmmədlinin "Azərbaycan dilində alınma terminlər" əsərini bütövlükdə terminologiyamıza dəyərli xidmət nümunəsi kimi qiymətləndirmək olar.

Ədəbiyyat

1. N.Məmmədli Azərbaycan dilində alınma terminlər. Bakı, "Elm və təhsil", 2017
2. A.Qurbanov. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, "Nurlan", 2003
3. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (sovet dövrü). III c., Bakı, "Elm", 1982
4. İ.Abbasov, E.A.Abbasova. Ərəbcə-ingiliscə-azərbaycanca dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı, "Elm və təhsil", 2016

К.Баширов

Образец полнаценности нашей терминологии

Резюме

В статье говорится о монографии Н.Маммедли под названием «Заимствования термины в азербайджанском языке». Эта книга нацелена как ценное служение азербайджанской терминологии. Здесь исследуется глава монографии научной точки зрения и демонстрируются объективные мысли по этому поводу.

В статье, говорится параллели между приведениями, посвященным терминологии. В итоге, данная монография оценивается как востребованное произведение для азербайджанского языкознания.

K.Bashirov

A valuable example of service to our terminology

Summary

This article deals with N.Mammadly's monography titled "Borrowed terms in Azerbaijan language". The work is interpreted as a valuable service for our terminology and is widely analyzed. Every chapter of the work presents? Objective ideas and attitudes on the mentioned topics.

Some suggestion and remarks did not approved by the author despite the fact that N.Mammadly had said.

He listed the advantages that are different from those that devoted to Azerbaijani terminology and general features.

As a result a monography is appreciated as a valuable research work for our linguistics.

Rəyçi: professor Ə.Tanrıverdiyev

MÜNDƏRİCAT:

DİLÇİLİK

QIPÇAQ MƏMMƏDƏLİ	
TÜRK ƏLİFBALARI.....	3
ŞƏHLA ƏLİYEVƏ	
ŞAGİRDŁƏRDƏ YAZILI NİTQİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ	
ÜSULLARI.....	20
OFELYA PİRİYEVƏ	
AZƏRBAYCAN DİLİNİN YAZI NORMALARININ TƏKAMÜLÜ ..	30
LEYLA MAHMUDOVA	
MÜASİR FARS DİLİNDƏ YER BUDAQ CÜMLƏLİ TABELİ	
MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR.....	37
GÜLNARƏ MƏLİKOVƏ	
ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ	
ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ	43
XANIMANA MANAFLI	
FORMA VƏ MƏZMUNCA SÖZ QRUPLARININ RUS	
BÖLMƏLƏRİNDƏ TƏDRİSİ	51
FİZULİ MUSTAFAYEV	
MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ TELEFİLMƏLƏRİN DİL,	
ÜSLUB VƏ JANR XÜSUSİYYƏTLƏRİ	59
NAİLƏ YUSİFOVƏ	
TƏLİM PROSESİNDƏ MƏNTİQİ TƏFƏKKÜR	
VƏ MOTİVASİYANIN ROLU	65
NƏRGİZ GÖZƏLOVƏ	
İNGİLİS DİLİNDƏ SƏNƏT VƏ PEŞƏ TERMİNLƏRİNİN	
AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏSİ ZAMANI QARŞIYA	
ÇIXAN PROBLEMLƏRİN HƏLLİ	70
İRADƏ MƏHƏRRƏMOVƏ	
ƏDƏBİ DİLƏ TƏSİR EDƏN MƏNFİ AMİLLƏR	79
ЛАЛА БАБАЕВƏ	
ПРИМЕНЕНИЕ ТЕОРИИ НЕЙРОЛИНГВИСТИЧЕСКОГО	
ПРОГРАММИРОВАНИЯ В ОБУЧЕНИИ	
АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ	85

AİDƏ ŞÜKÜROVA	
İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ MÜASİR METODLAR	91
GÜNAY MƏMMƏDOVA	
THE POWER OF AMERICAN ENGLISH IN A MODERN WORLD	96
SƏİDƏ QAYINBƏYOVA	
MÜBTƏDANIN İNKİŞAF TARİXİNƏ BİR NƏZƏR	101
NƏRGİZ MUSTAFAZADƏ	
CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ VƏ XX ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ	106
NƏZRİN DADAŞOVA	
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ KALKA ÜSULU İLƏ YARANAN TERMİNLƏR	112
NƏTAVAN ABBASOVA	
AZƏRBAYCAN VƏ FRANSIZ DİLLƏRİNDƏ CİNS KATEQORİYASI	117
GÜLCAN MÜSEYİBOVA	
ПРЕДЛОГИ ФРАНЦУЗСКОГО ЯЗЫКА (II ЭТАП)	122
GÜNEL RAMAZANOVA	
FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	127
ГЮНАЙ МИРЗОЕВА	
THE COGNITIVE POTENTIAL OF METAPHOR IN SCIENTIFIC TEXT	134
TAMİLLA QAFAROVA	
LONDON DİLÇİLİK MƏKTƏBİNİN İDEYA VƏ PRİNSİPLƏRİ	139
ŞƏLALƏ ƏLİYEVƏ	
AZƏRBAYCAN ZİYALILARININ ƏLİFBƏ UGRUNDA MÜBARİZƏSİ	145
MEHMAN ZEYNALLI	
XX ƏSRİN 20-30-cu İLLƏRİNDƏ TÜRKiYƏ TÜRKCƏSİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏSİRİ	150
NAHİDƏ İMANOVA	
İNTERNET DİLİ YENİ ÜNSİYYƏT VASİTƏSİ KİMİ	159
СЕВИНДЖ БАБАЕВА	
ВИДЫ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ И ИХ ЗНАЧЕНИЕ В ИЗУЧЕНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО	168
GÜLƏR ƏLİYEVƏ	
AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ FƏAL/INTERAKTİV TƏLİM METODLARINDAN İSTİFADƏ	178

GÜLÜMSƏR ABBASOBA	
ƏLİ KƏRİM POEZİYASININ DİLİN	
DƏ ANTONİMLƏRİN ÜSLUBİ-SEMANTİK ƏLAMƏTLƏRİ.....	184
İNTİZAR QURBANOVA	
AZƏRBAYCAN ESSELƏRİNDƏ ÇOXKOMPONENTLİ	
MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN SEMANTİK STRUKTURU	193
RƏNA ƏLİYEVƏ	
İSPAN DİLİNDƏKİ DİNİ MƏZMUNLU FRAZEOLÖGİZMLƏRDƏ	
ANTROPOSENTRİZM	199
GÜLÜMSƏR ABBASOBA	
SÖZÜN NOMİNATİV FUNSKİYADAN POETİK FUNKSİYAYA	
KEÇMƏSİNDƏ KONTEKST AMİLİ	
(Əli Kərimin şeir dili əsasında)	207
SƏBİNƏ ZÜLFÜQAROVA	
ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ, ЗАИМСТВОВАННЫЕ ИЗ	
ХУДОЖЕСТВЕННО-ЛИТЕРАТУРНЫХ ИСТОЧНИКОВ	216
AYNUR YUNSUROVA	
STAGES OF THE WRITING PROCESS	221
GÜLŞƏN CÜMŞÜDOVA	
CURRICULUM DEVELOPMENT IN CAREER AND TECHNICAL	
EDUCATION	226
GÜLAY QURBANOVA	
EFFECTIVENESS AND WEAKNESS IN LANGUAGE TEACHING	
METHODS	231
SƏBİNƏ ƏLİYEVƏ	
İSPAN DİLİ SAMİTLƏRİ HAQQINDA QEYDLƏR	236
KHAVAR HUSEYNOVA	
HOW THE ENGLISH LANGUAGE BECAME GLOBAL	246
GUNEL QURBANOVA	251
AYSHEN RZAYEVA	
FROM MEDIA DISCOURSE TO NEW MEDIA DISCOURSE	259
GÜNAY MUSTAFAYEVA	
THE ROLE OF MYTHOLOGY IN THE FORMATION OF	
ENGLISH CONNOTATIVE LEXICON	265
ÜLVİYYƏ ABUŞOVA	
DİL FAKÜLTƏLƏRİNDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI	
YAZIDA EDİLƏN LEKSİK XƏTALAR VƏ ONLARIN ARADAN	
QALDIRILMASI YOLLARI	272

ZÜMRÜD NƏZİRLİ

DİL FAKÜLTƏLƏRİNİN AŞAĞI KURSLARINDA TƏLƏBƏLƏRƏ GRAMMATİK VƏRDIŞLƏRİN AŞILANMASININ ELMİ- NƏZƏRİ ƏSASLARI	278
---	-----

SEVİL NƏCƏFOVA

FÜZULİ DİLİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ	284
-------------------------------------	-----

AYNUR BAYRAMLI

FRAZELOJİ OMONİMLİN ÇOXMƏNALILIĞA TƏSİRİ	292
--	-----

ELNURƏ MƏMMƏDOVA

SON DÖVRLƏRDƏ RABİTƏ SAHƏSİNDƏ YARANAN YENİ TERMİNLƏR	305
--	-----

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

ARZU ƏHMƏD HACIYEVA

ABDULLA ŞAİQIN “NÜŞABƏ” DRAMI	314
-------------------------------------	-----

ƏZİZ ƏLƏKBƏRLİ

İRƏVAN FOLKLORUNDA SU KULTU	319
-----------------------------------	-----

ZOYA NURİYEVA

XIX ƏSRDƏ CƏNUB SLAVYANLARINDA MİLLİ ƏDƏBİYYATIN İNKİŞAFI	324
--	-----

AFAQ QASIMOVA

KOLXOZLAŞMA DÖVRÜ QAÇAQ HƏRƏKATI VƏ ONUN FOLKLOR OBRAZI	331
--	-----

MƏTANƏT YAQUBQIZI

ŞƏKİ-ZAQATALA BÖLGƏSİNDƏ MİLLİ VƏ DİNİ DƏYƏRLƏR	338
---	-----

AFAQ XÜRRƏMQIZI

AZƏBAYCANDA LAHICLAR VƏ LAHIC TAT FOLKLORU	347
--	-----

AYGÜN QURBANLI

ANALİTİK JURNALİSTİKANIN FORMALAŞMASINDA ANALİTİK JANRLARIN YERİ VƏ ROLU	356
---	-----

GÜLŞƏN İMANOVA

MƏMMƏD ARAZ POEZİYASININ İDEYA- BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	363
---	-----

УСНИЯ АЛИЕВА

ВЫРАЖЕНИЕ ПРАВСТВЕННО-ЭСТЕТИЧЕСКОГО ИДЕАЛА Л.Н.ТОЛСТОГО В ПОВЕСТИ «ОТЕЦ СЕРГИЙ»	370
--	-----

VÜSALƏ HÜSEYNOVA

SİNKLER LÜİSİN YARADICILIQ YOLU	377
---------------------------------------	-----

ŞƏFƏQ RZAYEVA,

İRADƏ TAHİROVA

RENEŞANS DÖVRÜNÜN HUMANİZM FƏLSƏFƏSİ 385

ÜLVİYYƏ BƏŞİRLİ

NƏRİMAN HƏSƏNZADƏNİN “XARI BÜLBÜL” ƏSƏRİNDƏ

VƏTƏN SEVGİSİ VƏ VƏTƏNDAŞLIQ TƏRBİYƏSİ 390

RƏYLƏR

KAMİL BƏŞİROV

TERMINOLOGİYAMIZA DƏYƏRLİ

XİDMƏT NÜMUNƏSİ 395

«*Elm və təhsil*» nəşriyyatının direktoru:
***professor* Nadir MƏMMƏDLİ**

Dizayn: Zəhid Məmmədov
Texniki redaktor: Yədigar Bağirova

Çapa imzalanmış **20. 11. 2017.**
Şərti çap vərəqi **52** Sifariş № **16.**
Kağız formatı **70x100 1/16.** Tiraj **300.**

*Kitab “**Elm və təhsil**” nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.*

E-mail: elm. ve. tehsil@mail. ru

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.